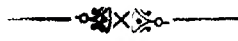
श्रीमन्महाभारत

[मराठी भाषांतर]

उपसंहार

भाग २ रा

प्रकरण सातवें.

विवाहसंस्था.

समाजपरिस्थितीचें दुसरें महत्त्वाचें अंग विवाहसंस्था हें होय. भारतकालीन आर्य लोकांत विवाहाच्या चाली कशा होत्या, महाभारतकाळापर्यंत त्यांची उत्क्रांति कशी झाली, पतिपत्नींचा परस्पर संबंध कसा होता, इत्यादि विषयांचें विवेचन आपणास या भागांत करावयाचें आहे. मागील वर्णव्यवस्थेच्या विचारांत या विषयाचें थोडेंसें दिग्दर्शन आलें आहे. तथापि, त्याहूनही हा विषय फार विस्तृत आहे; व कित्येक मुद्यांसंबंधानें मतभेदास जागा आहे. यासाठीं या विषयाचा संपूर्ण ऊहापोह या भागांत केला आहे.

सर्व समाजांच्या उत्क्रांतीच्या इतिहासांत असा एक काळ असलाच पाहिजे कीं त्या वेळी समाजांत विवाहाचा निर्बंध मुळींच असत नाहीं. अशा प्रकारची परिस्थिति एकेकाळी भारतीय आर्य समाजाची होती असें महाभारतांत एके ठिकाणीं सांगितलें आहे. ही स्थिति केवळ काल्पनिक स्थिति होती असें मानतां येत नाही. आदिपर्व अध्याय १२२ यांत अशी कथा आहे कीं उद्दालक ऋषींचा पुत्र श्वेतकेतु यानें ही विवाहाची मर्यादा घालून दिली. त्याच्या मातेचा हात एका ब्राह्मणानें धरला यामुळें त्यास राग येऊन त्यानें ही मर्यादा घालून दिली. इतर प्राण्यांत न दिसणारी ही मर्यादा मनुष्यांत त्या वेळेपासून चालू आहे. "जी स्त्री भर्त्यान्यतिरिक्त अन्य पुरुषाशीं संगत होईल तिला भ्रूणहत्येचें पातक लागेल," अशी त्यानें मर्यादा घातली; पण त्याबरोबर त्यानें असाही नियम केला कीं, "जो पुरुष आपल्या स्त्रीला सोडून इतर स्त्रीशीं संगत होईल त्यासही हेंच पातक लागेल."

भार्यान्तथा व्युच्चरतः कौमारब्रह्मचारिणीम्।
पतिव्रतामेतदेव भविता पातकं भुवि ॥
(आदिपर्व अ० १२२ श्लोक २८)

पण आश्चर्य हें आहे कीं हिंदुसमाजांत या दुसऱ्या नियमाची फारशी आठवणही नाहीं. पुरुषास स्त्रीप्रमाणेंच व्यभिचाराचें पातक आहे ही गोष्ट बहुधा ठाऊक नाही. असो. धर्मशास्त्रात प्राचीन ऋषींनीं घालून दिलेला नियम दोघांमही सारखाच लागू व न्याय्य आहे. असो. प्राचीनकाळीं अशा प्रकारची अनियंत्रित व्यवस्था असल्याचें दुसरें उदाहरण उपनिषदात सत्यकाम जाबालाचें आहे. सत्यकाम जाबालाच्या आईस तो मुलगा कोणाचा हें सांगतां येईना. परंतु तो मुलगा खरें बोलला यावरून ऋषींनें अर्थात् त्याच्या गुरूनें हा ब्राह्मणाचा मुलगा आहे असें ठरविलें. वरील दोन उदाहरणावरून लग्नाचा निर्बंध पूर्वी मुळींच नव्हता असें मानता येत नाही आणि अशा प्रकारची मुभा ऐतिहासिक काळीं कधीं होती कीं नाहीं याबद्दल शंकाच वाटते. तथापि हिंदुस्थानांतील आर्य लोकांत विवाहाला जें अतिउदात्त व पवित्र स्वरूप आलें, त्याचा पाया प्रारंभापासूनच आहे ही गोष्ट विवाहाच्या चालीच्या काल्पनिक उत्पत्ति–कथेवरून वाचकाच्या लक्षांत येईल.

नियोग.

वरील कथा काल्पनिक असो किंवा नसो, नियोगाची चाल हिंदुस्थानात भारती आर्यांत प्राचीनकाळीं चालू असावी ही गोष्ट निर्विवाद वाटते. बायकोनें नवऱ्यास सोडून मनाला येईल तेव्हां पुरुषाशीं विवाह करावा ही गोष्ट कोणत्याही समाजांत राजरोसपणें चालू असणें शक

नाहीं; पण नवऱ्याच्या परवानगीनें पुत्र प्राप्तीसाठीं स्त्रीनें अन्य पुरुषाशीं संग करावा अशा-प्रकारची नियोगाची चाल प्राचीनकाळी कित्येक समाजांत चालू होती. ज्यू लोकांतही अशी चाल असल्याचें बायबलावरून दिसतें. प्रत्येक समाजांत मृताला पुत्र उत्पन्न करण्याची आवश्यकता प्राचीनकाळी फार असे. समाजाचें बळ मनुष्य-संख्येवर अवलंबून असल्य मुळें पुत्राची किंमतही प्राचीनकाळीं फार होती यामुळें ही नियोगाची चाल उत्पन्न झाली असावी त्यांतही आपल्याच कुटुंबांतील पुरुषापासून संतति व्हावी ही इच्छा कायम असणें साहजिक आहे. यामुळें नियोगांत बहुधा कुटुंबांतील पुरुषाकडेच जाण्याची स्त्रियास परवानगी असे, व तीही पुत्रप्राप्ति होईतोंपर्यंत. शिवाय नवरा कोणत्याही कारणानें असमर्थ झाला किंवा मृत झाला तरच पुत्र नसल्यास नियोगाची परवानगी असे. कुटुंबांतल्या पुरुषाकडून किंबहुना, नवऱ्याच्या भावाकडून किंवा सान्मान्य ऋषीकडून संतति करून घेण्याची परवानगी असल्यानें प्रजाही हीनसत्त्व किंवा हीनवर्ण निपजण्याची शक्यता नसे. या नियोगाच्या मार्गानें धृतराष्ट्र व पांडु यांची उत्पत्ति झाल्याची कथा महाभारतांत आहे व पाडूसही अशाच नियोगाच्याच मार्गानें धर्म, भीम, वगैरे पाच पुत्र झाले असल्याचें महाभारतांत वर्णन आहे. तत्कालीन इतिहास व अन्य प्राचीन लोकांचा इतिहास मनांत आणतां या कथा असंभवनीय नाहींत, व नियोगाची चाल अतिप्राचीन काळीं आर्यलोकांत चालू होती असें मानण्यास हरकत नाहीं.

पण ही चाल लवकरच बंद पडली असावी. जसजसे समाज वाढले व निरनिराळे देश लोकसंख्येनें गजबजून गेले तसतसा वैवाहिक उच्च कल्पनांस बाध आणणारा हा नियोगाचा प्रघात केवळ पुत्र-प्राप्तीसाठीं चालू ठेवणें अयोग्य वाटलें असावें. अशा अयोग्य रीतीनें मनुष्यबल वाढविण्याची इच्छा हळुहळु समाजांतून नाहींशीं झाली असावी. भारतीय आर्यांत स्त्रियांच्या पातिव्रत्याविषयी जो अतिशय गौरव उत्पन्न झाला, त्या गौरवामुळें ही प्राचीन नियोगाची चाल निंद्य व गर्हणीय वाटूं लागली असावी व त्यामुळें ती उत्तरोत्तर बंद पडली. महाभारतकाळीं ही चाल बिलकुल प्रचारांतून गेली होती. मनुस्मृतीत नियोग शास्त्रसिद्ध आहे कीं नाही याबद्दल बराच वाद दाखविला असून शवटी अनेक ऋषीच्या मतें नियोग दोषयुक्त व निंद्य आहे असा निकाल दिलेला आहे. अर्थात् मनुस्मृतीकाळी व महाभारतकाळी नियोग प्रचारांत बिलकुल नव्हता. येथें हेंही लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं नियोगाचा प्रचार ज्या प्राचीनकाळी चालू होता त्या काळींही त्यास अनेक निर्बंध होते. पुत्र नसेल तरच नियोगाची परवानगी असे व तीही पुत्र-प्राप्तीपर्यंतच आणि पतीच्या किंवा कुटुंबातील माणसाच्या परवानगीनें. तात्पर्य, नियोगास कधींही अनियंत्रित संबंधाचें स्वरूप नव्हतें, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

नियोगाची चाल फार प्राचीन काळींच बंद होऊन गेली असावी. कारण, भारतीय आर्यांची व आर्यस्त्रियांची पातिव्रत्याविषयीची कल्पना पूर्वकाळींच फारच उच्च स्थितीस जाऊन पोंचली होती. महाभारतांतील अनेक उदाहरणावरून व कथांवरून आर्य स्त्रियांच्या पातिव्रत्याविषयीं आपल्या मनावर विलक्षण आदराचा ठसा उमटतो. अशा प्रकारचें भारती आर्य स्त्रियांचे उदात्त चरित्र दुसऱ्या कोणत्याही लोकांत दृष्टोत्पत्तीस येणार नाहीं. ' स्त्रीणामार्य-स्वभावाना पतिरेकोहि दैवतम् । ' आर्य स्त्रियांना पति हेंच एक दैवत आहे अशी सम-

जूत त्या वेळच्या आर्य स्त्रियांच्या वर्णनावरून स्पष्ट दिसून येते. सावित्रीचें आख्यान म्हणजे यासंबंधानें आपल्या समोर एक पातिव्रत्य धर्माचा अति उदात्त, मूर्तिमंत सुंदर पुतळा महाभारतांत उभारलेला आहे. त्याचा आज हजारों वर्षे हिंदु स्त्रियांच्या अन्तःकरणावर पूर्ण परिणाम घडत आहे. द्रौपदी, सीता, दमयंती इत्यादि अनेक पतिव्रता स्त्रियांचीं सुंदर चरित्रें आज हजारों वर्षे आमच्या हिंदु लोकांच्या स्त्रियांच्या दृष्टीसमोर महाभारतानें ठेवलेलीं असल्यामुळें पातिव्रत्य हा आमच्या हिंदु स्त्रियांचा अवर्णनीय अलंकार होऊन बसला आहे. महाभारताचे हिंदु समाजावर जे अनेक उपकार आहेत त्यांपैकीं स्त्रियांच्या पातिव्रत्याचें जें अतिशय उदात्त स्वरूप त्यात वर्णन केलें आहे हा एक मोठा महत्त्वाचा उपकार आहे आणि तो हिंदु समाज कधींही विसरणार नाहीं.

पुनर्विवाहाची बंदी.

असो. पातिव्रत्याच्या उच्च कल्पनेमुळें आर्य लोकांत नियोगाची चाल बंद पडली, इतकेंच नव्हे, तर पुनर्विवाहाची चाल सुद्धां त्याचमुळें आर्य लोकांत म्हणजे त्रैवर्णिकांत बंद पडली. भारतीय आर्यांमध्यें प्राचीन काळापासून पुनर्विवाहाचा प्रघात बंद आहे. जगताच्या पाठीवरील अनेक लोकांत दोनच आर्य जातींत पुनर्विवाहाचा प्रकार बंद असल्याचें आपल्यास इतिहासावरून दिसतें. हिंदुस्थानांतील भारतीय आर्यांत व पश्चिमेकडील जर्मन लोकांच्या एका शाखेत. रोमन इतिहासकार टॅसिटस जर्मन लोकांचें वर्णन देतांना असें लिहितो कीं, "कांहीं जर्मन लोकांत स्त्रिया यावज्जीव एकच पति करितात व आपल्या जीवितांतील सुखाचें निधान सर्वस्वीं त्यास समजून त्याजवर अतिशय प्रीति करतात." यावरून पातिव्रत्याच्या उदात्त कल्पनेनें ही चाल भारतीय आर्यांप्रमाणेंच जुन्या जर्मन लोकांच्या एका जातींत प्रचलित झालेली दिसते. भारतीय आर्यांमध्यें पुनर्विवाहाची बंदी फार प्राचीनकाळापासून महाभारताच्या काळापर्यंत असावी असें ग्रीक इतिहासकारांच्या वर्णनावरूनही आपल्या निदर्शनास येतें. पंजाबांतील आर्य लोकांत पुनर्विवाहाची चाल नाहीं असें शिकंदराच्या बरोबरचे इतिहासकार लिहितात व ते असेंही म्हणतात कीं ही चाल बायकांनीं आपल्या नवऱ्यांस विष घालून दुसरा नवरा करूं नये एवढ्यासाठीं त्या लोकांनीं सुरू केली आहे. हें चमत्कारिक विधान टाकून देण्यासारखें आहे हें निर्विवाद आहे. तथापि महाभारतांतील एका कथेंत या बंदीचा उगम सांगितला आहे, त्यांत कथा आहे ती अशी—दीर्घतमा नांवाचा ऋषि अंध होता. त्याची प्रद्वेषी नांवाची स्त्री त्याच्यासाठीं व मुलासाठीं काम करतां करतां कंटाळून ती त्यांस सोडून जाऊं लागली. तेव्हां तो म्हणाला आजपासून मी अशी मर्यादा ठरवितो कीं, जन्मभर स्त्रीला पति एकच असावा. नवरा जिवंत असो, किंवा नसो, तिला दुसरा पति करतां येणार नाहीं. दुसरा पति केला तर ती पतित होईल."

एक एव पतिर्नार्या यावज्जीवपरायणं ।
मृते जीवति वा तस्मिन् नापरं प्राप्नुयान्नरम् ॥

(आदिपर्व अध्याय १०४, भाषान्तर पृ० १ पान २३३) या कथेंतील तात्पर्य थोडें बहुत वरच्या सारखेंच आहे. असो, दीर्घतमा ऋषीनें घालून दिलेला हा पुनर्विवाहाचा निर्बंध भारतीय आर्य लोकांत सहसा रूढ झाला नसता. कारण, दीर्घतमास भासलेली अडचण सर्व समाजांना सारखीच लागू आहे. परंतु इतर हजारों समाजांत हा निर्बंध रूढ झाला नाहीं. आमच्या मतें भारती आर्य स्त्रि-

यांच्या अंतःकरणांत पातिव्रत्त्याच्या ज्या उदात्त कल्पना दृढ झाल्या होत्या त्यामुळेंच दीर्घतम्यानें घालून दिलेला हा नियम भारतीय आर्यांत रूढ झाला. दीर्घतमा हा वैदिक ऋषि आहे तेव्हा हा निर्बंध फार प्राचीन आहे असें मानलें पाहिजे.

पण येथें असा प्रश्न उद्भवतो कीं, हा निर्बंध प्राचीन काळापासून असेल तर पतिव्रताश्रेष्ठ दमयंती ही दुसरा विवाह करण्यास कशी तयार झाली होती ? जर आर्यांत म्हणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्यांत पुनर्विवाह प्राचीनकाळीं निषिद्ध होता तर दमयंती पुन्हा स्वयंवर मांडण्यास उद्युक्त कशी झाली किंवा बापानेंही तिला परवानगी कशी दिली व राजेलोकही तिच्या दुसऱ्या स्वयंवराकरितां कसे जमले ? या प्रश्नांचें उत्तर थोडेंसें कठीण आहे. तथापि असें दिसतें कीं, पुनर्विवाह त्यावेळीं हिंदुस्थानांत अगदींच बंद होते असें नाहीं. त्रैवर्णाशिवाय इतर वर्णांत व विशेषतः शूद्रांत ते चालू असलेच पाहिजेत व शूद्रांच्या आणि इतरांच्या अनुकरणानें कांहीं आर्य स्त्रिया स्वैर वर्तन करून पुनर्विवाह करण्यास तयार होत असाव्या. पण असे क्वचित् होणारे आर्यांतील पुनर्विवाह लोकप्रशस्त किंवा जातिमान्य होत नसावेत. ज्या वेळेस दमयंती व नल यांची गाठ पडली त्या वेळेस नलानें दमयंतीला डोळ्यांत आसवें आणून हाच प्रश्न केला.

कथं तु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ।
उत्सृज्य वरयेदन्यं यथात्वं भीरु कर्हिचित् ।।
दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशासनात् ।।
भैमी किल स्म भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ।
स्वैरवृत्ता यथाकाममनुरूपमिवात्मना ।।
(वन० अ० ७६)

" भर्त्यास अनुव्रत असलेली कोणती स्त्री दुसऱ्या पुरुषाशीं लग्न करील ? आणि तुझे दूत तर पृथ्वीमध्यें सांगत फिरत आहेत कीं स्वैरपणें वर्तन करणारी दमयंती अनुरूप दुसरा नवरा करणार आहे " या वाक्यांतील स्वैर वर्तन करणारी हा शब्द महत्त्वाचा आहे. दुसरा पति करणें हें स्वैर वर्तन आहे असें यांत स्पष्ट म्हटलें आहे. यावर दमयंतीनें उत्तर दिलें, त्यांतही हाच भाव व्यक्त आहे. " तुला ह्या ठिकाणी आणण्यासाठीं मी हा उपाय शोधून काढला. कारण, दुसरा कोणताही मनुष्य एका दिवसांत शंभर योजनें जाऊं शकत नाहीं. मी तुझ्या पायाची शपथ घेऊन सांगते कीं, मी कोणतीही वाईट गोष्ट मनांत आणलेली नाहीं. जर मी पातक करीत असेन, तर हा वायु माझा प्राण नाश करील. " (भा० पु० २ पान १६०) तात्पर्य, दमयंतीनें पुनर्विवाह केला असता तर तें पाप झालें असतें व स्वैर वर्तन झालें असतें. अर्थात् त्याकाळीं आर्य क्षत्रिय स्त्रिया पुनर्विवाह करीत नव्हत्या. त्यांतून दमयन्तीस पुत्रसंतानही झालेलें होतें. तेव्हां ती पुनर्विवाह करती तर ती आपल्या जातीहून कमी दर्जाच्या जातीची झाली असती. दुर्योधनानें द्यूत-प्रसंगीं द्रौपदीस दास्यत्व आल्यानंतर असेंच म्हटलें. " हे द्रौपदी ! तूं आतां दुसरे नवरे कर. " अर्थात् हा आचार निंद्य, दासींना योग्य असा मानला जात असे. एकंदरींत भारती आर्यांत पुनर्विवाहाची चाल रूढ नव्हती. पति जिवंत असतांना त्यानें टाकून दिल्यामुळें किंवा पति मेल्यावर आर्य स्त्रिया दुसरा नवरा करीत नसत, असें दिसतें.

पुनर्विवाहाची बंदी असण्याला आणखी एक कारण असें दिसतें कीं, भारतीय आर्यांत विवाह संबंधानें आणखी एक अट अशी असे कीं विवाहकालीं वधू ही कन्या म्हणजे अनुपभुक्ता असावी. उपभुक्ता स्त्री विवाहाला योग्य नाहीं अशी त्यांची समजूत होती. महा-

भारतांत एके ठिकाणी असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं भुक्तपूर्वा स्त्रीशीं लग्न करणें हें पातक आहे. अर्जुनानें मी जयद्रथवध उद्यां सायंकाळपर्यंत केला नाहीं तर अग्निकाष्ठें भक्षीन अशी प्रतिज्ञा केली त्या वेळीं ज्या अनेक शपथा वाहिल्या त्यांत ' भुक्तपूर्वां स्त्रियं येच विन्दतामघशंसिनां । ' जे लोक भुक्तपूर्वा स्त्रिशीं विवाह करणाऱ्या पापी पुरुषास मिळतात ते मला प्राप्त होवोत. अशी एक शपथ त्यानें वाहिली. अर्थात् उपभोग झालेली स्त्री लग्नाला अयोग्य आहे व तिच्याशी लग्न करणारा पापी असून तो वाईट लोकाला जातो अशी महाभारतकाळीं समजूत होती. अर्थात् उपभुक्त स्त्रियांचा पुनर्विवाह त्या काळी निंद्य समजला जात असे. महाभारतकाळानंतरही स्मृतिशास्त्रांतून आजपर्यंत असाच नियम आहे, हे प्रसिद्धच आहे. (अनुपभुक्त म्हणजे कन्याच असलेल्या पण विवाह झालेल्या मुलीचा पुनर्विवाह त्या काळीं होत असे किंवा नाही या प्रश्नाचा येथें उद्भव होतो, त्याचा आपण पुढें विचार करूं.) साधारणपणें सर्व क्षत्रिय लोकात किंवा ज्यास आपल्या वर्णाचा अभिमान आहे अशा लोकात परपुरुषानें उपभोगिलेली स्त्री लग्नास योग्य नाहीं अशा प्रकारची कल्पना उत्पन्न होणें साहाजिक आहे. विवाहाच्या शुद्धतेची कल्पना जसजशी अधिक वाढत जाईल तसतशी स्त्रियांच्या शुद्धतेसंबंधानें अधिक अधिक चिकित्सा उत्पन्न होत जाईल हें उघड आहे. यामुळें भारतीय आर्यांमध्यें उपभुक्ता स्त्रीविषयीं विवाहाच्या बाबतीत दोष मानला जात असे यांत नवल नाहीं. अशा समजुतीमुळें कन्या हीच विवाहाला योग्य आहे असें आपले इकडील धर्मशास्त्र ठरल्यासारखें दिसतें. गृह्यसूत्रांतून कन्येच्याच विवाहाच्या संबंधानें वचनें आहेत व महाभारतांतही प्रत्यक्ष कोणाही गतभर्तृका स्त्रीचा पुनर्विवाह झाल्याचें म्हणजे प्रत्यक्ष झाल्याचें वर्णन कोठेंच आढळून येत नाही. अर्थात् महाभारतकाळीं पुनर्विवाहाची चाल आर्य लोकांत प्रशस्त नव्हती व लग्नामध्यें वधू अनुपभुक्त असावी असा नियम होता.

प्रौढविवाह.

यावरून कदाचित् असें कोणी म्हणेल कीं महाभारतकाळीं मुलींची लहानपणींच लग्नें होत असावीं. पण वस्तुस्थिति याच्या अगदीं उलट आहे. महाभारतात जितकी म्हणून विवाहाचीं वर्णनें आलीं आहेत त्या सर्व वर्णनांत विवाहाच्या वेळीं कन्या उपवर म्हणजे प्रौढ दशेंत आलेल्या दिसतात. स्वयंवराच्या वेळीं द्रौपदीचें जें वर्णन दिलेलें आहे, त्यावरून ती त्या वेळीं मोठी होती असें स्पष्ट दिसतें. कुंतीला तर तिच्या लग्नापूर्वींच मुलगा झाला होता. सुभद्रेचें अर्जुनानें हरण केलें त्या वेळेस ती पूर्ण वयांत आलेली होती. उत्तरेचें वर्णनही असेंच आहे. किंबहुना, तिचें लग्न झाल्यापासून एक दोन महिन्यांतच ती गरोदर होऊन साहव्या किंवा सातव्या महिन्यांत तिला भारती युद्ध संपल्यानंतर परिक्षित मुलगा झाला. हा अभिमन्यूचा पुत्र होय. असो. अशा अनेक स्त्रियांच्या वर्णनांवरून असें स्पष्ट दिसतें की पूर्व काळीं लग्नात स्त्रिया पूर्ण वयांत आलेल्या असत. किंबहुना, हा सिद्धात आणखी एका गोष्टीवरून पक्का ठरतो. लग्नाच्या दिवशींच पतिपत्नींचा समागम होण्याची त्या वेळेस चाल होती, हें निर्विवाद आहे. द्रौपदीच्या विवाहाच्या वर्णनांत असा एक चमत्कार सांगितला आहे की द्रौपदीचा प्रत्येक पतीशीं निरनिराळ्या दिवशीं विवाह झाला, त्या वेळीं असा अलौकिक चमत्कार घडून आला कीं ' महानुभावा द्रौपदी प्रतिदिवशीं कुमारीच होत असे. '

(भा० पु० १ पान ३९८) तात्पर्य, द्रौपदीचा पहिले दिवशीं युधिष्ठिराशीं विवाह झाला त्यारात्रींच त्यांचा समागम झाला असला पाहिजे. तो नेहेमीच्या चालीप्रमाणें झाला असून दुसऱ्या दिवशीं दुसऱ्या पांडवाशीं तिचा विवाह झाला त्या वेळेस लग्नाच्या धर्मशास्त्राप्रमाणें वधू कन्या म्हणजे अनुपभुक्ताच असावी त्याप्रमाणें होती, असें या चमत्काराचें वर्णन आहे. धर्मशास्त्रांतही कित्येक ठिकाणी लग्नाच्या दिवशींच पतिपत्नींचा समागम व्हावा अशी अनुज्ञा आहे. किंवा तिसऱ्या रात्री किंवा बाराव्या रात्री समागम व्हावा असे आणखी दोन पक्ष आहेत. अर्थात् विवाहाच्या दिवशीं समागम होण्याची चाल रूढ असून धर्मशास्त्राची तशीच आज्ञा आहे; तेव्हां विवाहाच्या वेळीं वधू प्रौढ वयाचीच असली पाहिजे हें उघड आहे. महाभारतकाळीं प्रौढ स्त्रियांचेच विवाह होण्याविषयीं जसें वरील प्रमाणावरून अनुमान निघतें, तसेंच अन्य ऐतिहासिक प्रमाणांवरूनही तेंच दिसून येतें. ग्रीक लोकांनीं अलेक्झँडरच्या वेळचीं हिंदुस्थानचीं जीं वर्णनें लिहून ठेवलेलीं आहेत त्यांवरूनही हाच प्रकार दृष्टोत्पत्तीस येतो. किंबहुना, महाभारतकाळानंतर म्हणजे इ० स० पूर्वी २५० नंतरचे जे अनेक संस्कृत ग्रंथ इ० स० ८०० पर्यंतचे हल्ली उपलब्ध आहेत त्यांमध्येंही प्रौढ मुलींच्या विवाहाचींच वर्णनें आपल्यास दिसून येतात. किंबहुना, पतिपत्नींच्या समागमाचें वर्णनही लग्नाच्याच दिवशीं दिलेलें आढळतें. बाणानें हर्षचरित्रांत हर्षाच्या बहिणीच्या लग्नाचें वर्णन सविस्तर व हृदयंगम लिहिलें आहे. त्यांत नवरा सायंकाळीं मिरवत वधूच्या बापाच्या घरीं आला. तेथें मोठ्या दरबारांत स्वागत होऊन मधुपर्कानें त्याची पूजा झाली व विवाहाची योग्य घटी येतांच अंतःपुरांत जाऊन पतिपत्नींचा विवाह झाला. पुढें अग्नीसमक्ष त्यांची सप्तपदी झाली. नंतर भोजनोत्तर मुद्दाम शृंगारलेल्या महालांत पतिपत्नींचा समागम झाला असें त्यानें वर्णन केलें आहे. तात्पर्य हें की द्रौपदीच्या विवाहापासून तों हर्षाची बहीण राज्यश्री इच्या विवाहापर्यंत जीं वर्णनें प्रसिद्ध आहेत, त्यांत विवाहकाळीं वधू प्रौढ असून विवाहाच्या रात्रींच पतिपत्नी-समागम झाल्याचें वर्णन आहे. अर्थात् विवाह झालेली स्त्री अनुपभुक्ता राहावयाचीच नाहीं असा त्याकाळीं नियम दिसतो.

येथें असा प्रश्न उपस्थित होतो कीं, हीं सर्व वर्णनें क्षत्रिय स्त्रियांचीं आहेत व क्षत्रियांच्या मुली महाभारतकाळीं जशा विवाहसमयीं प्रौढ असत तशा हल्लीही असतात, यांत विशेष नाही. स्वयंवर किंवा गांधर्व विवाह करण्याची ज्या स्त्रियांस मोकळीक होती त्या लग्नामध्यें मोठ्या असावयाच्याच. परंतु ब्राह्म विवाहाची व ब्राह्मणाची याहून गोष्ट निराळी आहे. ब्राह्मण स्त्रियांचीं लग्नें कोणत्या वयांत होत असत यासंबंधानें महाभारतांत काय वर्णन आहे हें पाहिलें पाहिजे. या दृष्टीनें विचार करतां ब्राह्मणांच्या मुलींसंबंधानें क्षत्रियांहून कांहीं निराळा नियम होता, असें दिसत नाहीं. किंबहुना, क्षत्रियांच्या मुली ब्राह्मण करीत असत व क्वचित् ब्राह्मणांच्याही मुली क्षत्रिय करीत असत, अशा परिस्थितींत दोन्ही वर्णांच्या मुली सारख्याच वाढलेल्या असत, असें दिसतें. ब्राह्मणांच्या मुलींचीं विवाहवर्णनें महाभारतांत थोडीं आहेत, तथापि जीं आहेत तीं वरील अनुमानासच पुष्टि देणारीं आहेत. शुक्रकन्या देवयानी इचें उदाहरण प्रसिद्ध आहे. ती विवाहसमयीं पूर्ण वयांत आली होती हें निराळें सांगावयास नको. शल्यपर्व

अध्याय ३२ यांत एका वृद्ध कन्येची हकीकत दिलेली आहे. त्यांत एक ब्राह्मण कन्या अविवाहित राहून तपश्चर्या करीत होती. आपल्यास म्हातारपण येईतोंपर्यंत त्या वृद्ध कन्येनें विवाह केला नव्हता. तिला मरतेशेवटीं नारदानें उपदेश केल्यावरून तिनें म्हातारपणीं विवाह केला असें वर्णन आहे. ब्राह्मण कन्या उपवर झाल्याची आणखीही कित्येक वर्णनें सांपडतील. आदिपर्वांत बकासुर राक्षसाची गोष्ट आहे. तेथें ज्या ब्राह्मणाच्या घरीं पांडव उतरले होते त्याजवर पाळी आली असतां त्याची मुलगी बळी जाण्यास तयार झाली, त्या वेळेस ब्राह्मण त्या मुलीस म्हणाला

बालामप्राप्तवयस मजातव्यंजनाकृतिम् ।
भर्तुरर्थाय निक्षिप्तां न्यासं धात्रा महात्मना ॥

असें तिचें वर्णन करून ब्राह्मणानें आपल्या मुलीस बळी जाऊं दिलें नाहीं. लहान, तरुण न झालेली अशी त्याची मुलगी अविवाहित होती, तिला वय प्राप्त झाल्यावर भर्त्याच्या स्वाधीन करावयाची व तेंही तारुण्याचें लक्षण शरीरावर प्राप्त झाल्यावर लग्न करावयाचें असें या श्लोकावरून दिसतें. अर्थात् ब्राह्मणांच्या मुलीही वयांत आल्यावर महाभारतकालीं त्यांचीं लग्नें होत असत असें दिसतें. मुलीचीं लग्नें मोठेपणी होत असत तेव्हां अर्थातच मुलांचीही लग्नें मोठेपणी झालींच पाहिजेत, हें उघड आहे. मुलांचें उपनयन होऊन त्यांचें शिक्षण पूर्ण झाल्यावरच त्यांचें लग्न व्हावें असा सांप्रदाय होता. तेव्हां मुलांचें लग्न मोठेपणी निदान एकवीस वर्षांनंतर होत असावें हें निर्विवाद आहे.

मुलीच्या लग्नासंबंधानें निराळी परिस्थिति महाभारतकाळानंतर उत्पन्न झाली असावी असें स्मृति-शास्त्रातून स्पष्ट वयाचा उल्लेख केलेलीं वचनें आहेत त्यांजवरून अनुमान निघतें. महाभारतकाळीं मुलींचीं लग्नें त्या प्रौढवयांत आल्यावरच होत असत; तीं पुढें कित्येक शतकांनंतर लहानपणीं होऊं लागलीं. याचा इतिहास किंवा याची उपपत्ति येथें देणें विषयांतर होईल. परंतु स्मृतींमधून मुलींच्या विवाहासंबंधानें जीं वचनें आहेत त्याच प्रकारचीं वचनें महाभारतामध्यें कशीं आहेत हें आपण येथें पाहूं.

त्रिंशद्वर्षो वहेत् कन्या हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।

असें मनुस्मृतीचें वचन प्रसिद्ध आहे. म्हणजे तीस वर्षांच्या वयाच्या पुरुषानें बारा वर्षांची हृदयास आनंद देणारी मुलगी करावी. या श्लोकाचा महाभारतांत पूर्वकाळीं "हृद्यां षोडशवार्षिकीम् ।" असा पाठ होता असें कित्येक निबंधग्रंथांत महाभारताचें वचन दिलेलें आढळतें. म्हणजे महाभारतकाळी मुलींचा विवाह पूर्ण प्रौढदशा आल्यानंतर होत असावा असें स्पष्ट दिसतें. परंतु अनुशासनपर्व अध्याय ४४ यांत जो श्लोक दिला आहे त्यांत अगदींच निराळें रूपान्तर झालेलें आपल्यास आढळतें, व या रूपान्तरात मनूनें दिलेल्या वयाच्या मर्यादेहूनही कमी मर्यादा दिलेली आहे. त्रिंशद्वर्षो वहेत् कन्यां नग्निकां दशवार्षिकीम् । असा पाठ दिलेला आढळतो, व भाषान्तरांत दहा वर्षांच्या मुलीशीं लग्न करावें असें साहजिकच दिलेलें आहे. (भा० पु० ७ पान १६०) हा पाठ मनूच्याहूनही अलीकडचा आहे व मूळचा पाठ बदलून तो अलीकडच्या परिस्थितींत उत्पन्न झाला आहे, हें अनुमान येथें साहजिक निघण्यासारखें आहे. निबंधकारांनीं घेतलेला महाभारताचा पाठ "हृद्यां षोडशवार्षिकीम् ।" असाच मूळचा असावा. कारण, महाभारतामध्यें मनुस्मृतींत दिलेल्या वचनापेक्षां ही जुनी परिस्थिति सर्व बाबतींत दिसून येते हें आपण

पूर्वीं पाहिलेंच आहे. किंबहुना, विवाहाच्या प्रकारांच्या बाबतींतही हाच नियम आहे ही गोष्ट आपल्यास पुढें दिसून येईल. याशिवाय महाभारतांतील दुसरें एक वचन येथें विचारांत घेण्यासारखें आहे. ' वयस्थां च महाप्राज्ञ कन्यामावोढुमर्हसि । ' वयांत असलेल्या मुलीशीं अर्थात् तरुण कन्येशीं विवाह करणें आयुष्यकर आहे, असें अनुशासनपर्वांतच अन्य ठिकाणी सांगितलें आहे. या वाक्यांतील वयः या शब्दाचा अर्थ वाचकांनीं नीट लक्षांत घेतला पाहिजे. संस्कृतांत वय शब्दाचा अर्थ तारुण्य असा आहे. सामान्य वयाच्या अर्थीं मराठीप्रमाणें वय शब्दाचा संस्कृतांत उपयोग होत नाहीं. बाल्य संपल्यानंतर वय प्राप्त होतें, असा संस्कृतांत अर्थ असून मराठींत ' तो वयांत आला ' या वाक्यांत तो अर्थ उपयोगांत आणलेला आहे. मराठींत वय शब्दाचा म्हातारपण असाही कधी कधी अर्थ होतो. असो. सांगण्याचें तात्पर्य हें कीं वरील वचनांतलि वयस्थाम् या शब्दाचा अर्थ सामान्यतः लग्नाच्या वयांत आलेली असा घ्यावयाचा नाहीं.[1] असा घेतल्यास कांहींच बोध उत्पन्न होणार नाहीं हें उघड आहे. वयस्थां म्हणजे तारुण्यांत आलेली कन्या विवाहाला उत्तम व आयुष्यकर असें या वचनात सांगितलें आहे. कारण, या अध्यायांत आयुष्य वाढविणाऱ्या गोष्टी कोणत्या याचें वर्णन आहे. असो. या वचनाच्या दृष्टीनें पूर्वोक्त वचन पाहतां ' नग्निकां दशवार्षिकीम् ' हा पाठ मागूनचा असून ' हृद्यां षोडशवार्षिकीम् ' हाच मुळचा पाठ असावा असें अनुमान करण्यास कांहींच हरकत नाहीं. महाभारतांतील अनेक वर्णनांवरून हाच पाठ पूर्वकाळचा असावा व महाभारतकाळीं स्त्रियांचीं लग्नें प्रौढ वयांतच होत असावी, मग त्या स्त्रिया ब्राह्मण किंवा क्षत्रिय कोणत्याही वर्णाच्या असोत, असें आमचें अनुमान आहे.

महाभारतकाळीं पूर्वीच्या काळाप्रमाणें स्त्रीपुरुषाचा विवाह प्रौढ वयांतच होत असे. ब्रह्मचर्याची मुदत बारा वर्षें धरली तरी २१ वर्षांच्या आंत पुरुषांचा विवाह होत नसे आणि चोवीस वर्षांची धरली तर तीस वर्षांपर्यंत वयाची मर्यादा वाढते. स्त्रियांच्या वयाची मर्यादा स्पष्ट सांगितलेली नसली तरी त्या विवाहसमयीं तरुण व उपभोगास योग्य अशाच असत. कारण लग्नाच्या दिवशीच किंवा तिसऱ्या दिवशीं पतिपत्नीचा समागम होण्याची चाल त्यावेळीं रूढ होती.[1] याप्रमाणें पति व पत्नी योग्य वयांत संसार करूं लागत व त्यांच्यापासून होणारी प्रजा सशक्त व तेजस्वी असे. पति-पत्नींचें योग्य म्हणजे तारुण्याचें वय होण्यापूर्वीं त्यांचा समागम होणें किंवा त्यांचा विवाह होणें याजबद्दल लोकांना अतिशय तिटकारा व भीति वाटत असे. कलियुगामध्यें जे भयंकर प्रकार होतील असें महाभारतांतलि वनपर्वांत वर्णन आहे त्यांत हा भयंकर प्रकार म्हणून वर्णिलेला आहे. स्त्रीपुरुषांना अकालीं विवाह होऊन

---

१ अनुशासनपर्व अ० १०४ यात हे वाक्य आलेले असून भा० पु० ७ पा० ३२१ यावर या वाक्याचा अर्थ असाच चुकीचा केलेला आहे. " विवाहास योग्य झालेल्या कन्येशी विवाह करावा " असे भाषांतर केले आहे; पण ते चुकीचे आहे. कारण, एक तर या वाक्यात अर्थबोध मुळींच होत नाहीं आणि वयस्थ या शब्दाचा अर्थ विवाहास योग्य असा करता येत नाहीं. अमरकोषांत " वयस्थस्तरुणो युवा " असा वयस्थ शब्दाचा तरुण हा अर्थ स्पष्ट दिलेला आहे.

१ गर्भाधान हा स्वतंत्र संस्कार महाभारतकाळीं मुळीच नव्हता, तो आश्वलायन गृह्यसूत्रातही नाहीं. पुष्कळ शतकांनतरच्या बालविवाहाच्या काळांत गृह्यपरिशिष्टात तो सांगितलेला आहे.

प्रजा उत्पन्न होईल, असें भविष्य कलियुगासंबंधानें केलें आहे. अर्थात् असा समागम व विवाह लोकांस निंद्य वाटत असे. विवाहसमयीं कन्या फार मोठ्या असत, याचें एक अप्रत्यक्ष मजेचें प्रमाण खालील श्लोकांत आढळतें.

प्रदानकांक्षिणीनां च कन्यानां वयसि स्थिते।
श्रुत्वा कथास्तथायुक्ताः साशा कृशतरी मया॥
(शान्तिपर्व अध्याय १२८)

तारुण्य आलें असतां आपला विवाह व्हावा अशी इच्छा करणाऱ्या कुमारिकांना तशा प्रकारच्या गोष्टी ऐकून उत्पन्न होणारी आशा मजहून अत्यंत कृश आहे. असें अतिकृश झालेला ऋषभ द्विज म्हणतो. (भा० पु० ६ पान २९९) यावरून असें स्पष्ट दिसतें कीं पुष्कळ मुली तारुण्य आल्यावरही बराच काळ बापानें दान न दिल्यामुळें लग्नाची आशा बहुतेक कृश होऊन खिन्न झालेल्या असत. अशा प्रकारचीं उदाहरणें हल्लीं रजपुतांशिवाय इतर ठिकाणीं सांपडावयाचीं नाहींत. साहजिकच अशा परिस्थितींत मुलींचें पाऊल वाकडें पडण्याची नेहेमीं भीति असे. लग्नांत वधू मोठी असून शिवाय कन्या म्हणजे अनुपभुक्त असावी असा धर्मशास्त्राचा व लोकांचा कटाक्ष असे. यामुळें कन्यात्व भंग करण्याचें पातक फार मोठें गणिलें जात असे. जी कन्या आपल्या कन्यात्वाला दोष आणील तिला ब्रह्महत्येचें तीनचतुर्थांश पातक लागेल असें महाभारतांत म्हटलें आहे, आणि बाकीचें पातक कन्यात्व दुष्ट करणाऱ्या पुरुषाला लागतें असें सांगितलें आहे.

त्रिभागं ब्रह्महत्याया: कन्या प्राप्नोति दुष्यती।
यस्तु दूषयिता तस्याः शेषं प्राप्नोति पाप्मनः॥
(अनु० प० अ० १०६)

मनुस्मृतीमध्यें कन्यात्व दूषण करणाराला राजदंडही सांगितलेला आहे, मग तो त्या कन्येच्या अनुमतीनेंही दोषी झालेला असो. यावरून प्रौढ मुलींचें कन्यात्व कायम राहण्याविषयीं पूर्वकाळीं किती खबरदारी घेत असत याची कल्पना सहज होईल. हल्लीं लहानपणी लग्नें करण्याची चाल बहुतेक सर्वत्र प्रसृत असल्यानें वरील कन्यात्व दूषणासंबंधाचे नियम बहुतेक माहितच नाहींत व त्यांचें एका प्रकारचें हल्लींच्या परिस्थितींत लोकांस आश्चर्य वाटतें. साधारणपणें मुलींचें दान करण्याचा अधिकार बापास होता, मग मुलगी कितीही प्रौढ झालेली असो. तथापि प्रौढ मुलींचे विवाहास बापाकडून भलताच अडथळा येऊं लागल्यास त्याचाही प्रतिकार महाभारतकाळीं स्मृतींत सांगितल्याप्रमाणेंच होता. ऋतु प्राप्त झालेल्या मुलीनें तीन वर्षेंपर्यंत बाप आपलें प्रदान करील याची वाट पहावी आणि त्याप्रमाणें त्यानें प्रदान न केलें तर तिला स्वतः आपलें लग्न करून घेण्याचा अधिकार आहे असा नियम होता. अनुशासनपर्व पान १६० यांत असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं " जी मुलगी तीन वर्षे थांबून स्वतःच्या विवाहास प्रवृत्त होते तिच्या संततीला किंवा तिच्याशीं विवाह करणाराला काहीं एक दोष लागत नाहीं; पण जर ती या नियमाच्या उलट वर्तन करील तर तिला प्रत्यक्ष प्रजापति दोष देईल. " यावरून असेंही दिसतें कीं मुलीनें अविवाहित राहूं नये असा धर्मशास्त्राचा व लोकांचा आग्रह असे. ही गोष्ट भारतीय आर्य समाजाच्या शुद्धतेसंबंधानें फार महत्वाची आहे. प्रौढ कन्या अविवाहित राहूं नये, असा समाजाचा आग्रह असल्यानें एकंदर समाजाची नीति मत्ता चांगल्या तऱ्हेनें कायम राहण्यास हा नियम कारणीभूत होतो. पाश्चात्य समाजांत असा निर्बंध कोठेंही दृष्टीस पडत नाहीं. प्रत्येक स्त्रीचें लग्न झालेंच पाहिजे अशी भारतीय

आर्यांची भावना होती, असें अनुमान महाभारतांतील अन्य श्लोकांवरूनही होतें. ज्या मुलीचें लग्न होत नाहीं त्या मुलीस परलोकप्राप्ति नाहीं असें या वचनांत स्पष्ट म्हटलें आहे.

असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानघे।

ज्या स्त्रीनें लग्न न करतां तप केलें त्या स्त्रीला त्या तपापासूनही परलोकाची प्राप्ति नाहीं असा सिद्धांत ठरला होता. या वाक्यांतील वचनाचा सुलभेच्या कथेशीं थोडासा विरोध दिसतो. पूर्वी वर्णन केल्याप्रमाणें सुलभा नांवाची क्षत्रिय संन्यासिनी जनकाच्या राजसभेंत आलेली आपण पाहिली आहे. ही लग्नास योग्य भर्ता न मिळाल्यामुळें नैष्ठिक ब्रह्मचर्याचा आश्रय करून यतिधर्मानें रहात होती. (शां० अध्याय ३२०) ही कथा पूर्वकाळची असावी. त्या वेळेस स्त्रियांना संन्यासव्रत घेण्याची परवानगी होती असें म्हटलें पाहिजे. किंवा संन्यासव्रत घेतल्याशिवाय नुसतें तप करण्याचा अधिकार स्त्रियांस नव्हता असा निर्णय करावयास पाहिजे महाभारतकाळी सुलभा, गार्गी इत्यादिकांसारख्या ब्रह्मवादिनी स्त्रिया नव्हत्या असेंच मानण्यास हरकत नाही. किंबहुना, स्त्रियांना आश्रम नाहीं, ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, संन्यास, वानप्रस्थ या आश्रमांच्या ठिकाणीं विवाह हाच मुख्य संस्कार स्त्रियांना आहे, असा सिद्धांत त्या काळीं प्रस्थापित झाला होता, व त्यामुळें सौतीच्या काळीं प्रत्येक स्त्रीचें लग्न होत असे. असें आमचें अनुमान आहे.

वरील एकंदर हकीकतीवरून प्राचीनकाळापासून महाभारतकाळापर्यंत विवाहाची उत्तरोत्तर उत्क्रान्ति होऊन विवाहाला उदात्त स्वरूप कसें प्राप्त झालें होतें याची कल्पना वाचकांस होईल. सर्व स्त्रियांचे विवाह झालेच पाहिजेत, विवाहकालीं स्त्रिया प्रौढ असाव्या, त्यांचें कन्यात्व कोणत्याही प्रकारें दूषित झालेलें नसावें, विवाहदिवशींच पतिपत्नींचा समागम व्हावा, एकदां पतीचा समागम झाल्यावर स्त्रियांनीं त्याच पतीला दैवत मानून रहावें, त्यांस दुसरा पति करण्याचा अधिकार नसावा, अर्थात् स्त्रियांस पुनर्विवाहाची बंदी नवऱ्याच्या जिवंतपणीं किंवा नवरा मेल्यावर असावी, अशा प्रकारचें उत्तम रीतीनें सांसारिक निबंधन त्यावेळीं समाजांत व्यवस्थित झालें होतें. साहजिकच समाजात पतिपत्नींचें अत्यंत प्रेम व संसारसुख साधत असे. याशिवाय हल्लींच्या समाजात दिसणारें मोठें व्यंग त्यावेळीं अस्तित्वांतच नव्हतें, हें वरील हकीकतीवरून सहज निष्पन्न होतें. म्हणजे महाभारतकाळी बालवैधव्याचें दुःख समाजास माहित नव्हतें, यामुळें अनुपभुक्त कन्या विवाहित होऊन विधवा झाल्यास काय करावें हा पूर्वोक्त प्रश्न त्यावेळीं उपस्थित झाला नव्हता. तो प्रश्न या काळानंतर कित्येक शतकांनीं बालविवाहाची चाल रूढ झाल्यामुळें पुढें उत्पन्न झाला एवढें येथें सांगितलें असतां पुरें होईल.

अनेकपत्नी विवाह.

स्त्रियांच्या विवाहाच्या संबंधानें ज्याप्रमाणें अनेक प्रशस्त नियम उत्पन्न झाले त्याप्रमाणें पुरुषांच्या विवाहाच्या संबंधानें मुख्य उत्तम नियम एकपत्नीत्वाचा भारती आर्यांत उत्पन्न झाला नाहीं हें आपल्यास येथें कबूल करावयास पाहिजे. वैदिक कालापासून तों महाभारतकालापर्यंत पुरुषांस अनेक स्त्रिया करण्याचा अधिकार होता व त्याप्रमाणें ते करीतही असत. वेदात अनेक रशना एका यूपाभोंवतीं बांधतां येतात त्याप्रमाणें एका पुरुषास अनेक स्त्रिया करतां येतात, असें स्पष्टपणें म्हटलें आहे. भारती आर्यांत या प्रकारच्या अनेक स्त्रिया करण्याची चाल इतर सर्व पृथ्वींतील प्राचीन समाजाप्रमाणें प्रत्यक्ष अमलांत होती,

असें महाभारतांतील अनेक राजांच्या वर्णनां-वरून स्पष्टपणें दिसतें. चार पांडवांना द्रौपदी-शिवाय दुसऱ्या कित्येक भार्या होत्या असें वर्णन आहे. श्रीकृष्णाला आठ पट्टराण्या असून शिवाय अनेक दुसऱ्या भार्या होत्या. ही अनेक भार्या करण्याची चाल विशेषतः क्षत्रियांत महाभारतकालापर्यंत चालू असावी असें दिसतें. स्त्रीपर्व सौतीनें वाढविलें आहे असें आपण पूर्वीं पाहिलेंच आहे. विशेषतः युद्धानंतर रणांगणावर पडलेल्या वीरांच्या स्त्रिया पतींचीं प्रेतें घेऊन शोक करीत आहेत हें वर्णन सौतीचें काल्पनिक आहे. त्यांतही त्यानें आपल्या काळच्या परिस्थितीप्रमाणें प्रत्येक राजाला अनेक स्त्रिया असल्याचें जागजागी वर्णन केलें आहे. त्यांतील एकच श्लोक आपण येथें घेतल्यास पुरे होईल.

श्यामानां वरवर्णाना गौरीणामेकवाससाम् ।
दुर्योधनवरस्त्रीणां पश्य वृन्दानि केशव ।।

या श्लोकांत दुर्योधनाच्या स्त्रियांचे अनेक वृन्द वर्णिलेले आहेत. राजे लोकांना पूर्व काळीं अनेक स्त्रिया करण्याची परवानगी होती, इतकेंच नव्हे, तर शक्यताही होती. कारण, पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें क्षत्रियांना ब्राह्मणेतर तिन्ही वर्णांच्या स्त्रिया करण्याचा अधिकार होता; व सांपत्तिक स्थितीनेंही व राजकीय स्थितीनेंही त्यांस अशा अनेक स्त्रिया मिळणें शक्य होतें. परंतु एकंदर समाजस्थितीचें निरीक्षण केल्यास आपल्याच वर्णाच्या अनेक स्त्रिया प्रत्येक मनुष्यास करतां येणें संभवनीय नाहीं. एकंदर जनसमाजांत पुरुषांची संख्या व स्त्रियांची संख्या ही बहुधा थोड्या अधिक प्रमाणानें सारखीच असते. या कारणानें पुरुषास अनेक स्त्रिया करण्याची परवानगी असली तरी राजे लोकांशिवाय इतरांस अनेक स्त्रिया करणें शक्य नाहीं, हें उघड आहे. राजे लोकांतही अनेक स्त्रिया करण्याची जी पद्धत होती तींतही थोडासा भेद दिसून येतो. बरोबरीच्या राजांच्या मुली या विशिष्ट दर्जाच्या राण्या मानल्या जात असत व त्यांचा विवाह निराळ्या रीतीनें होत असावा. अशा स्त्रिया पट्टराण्या समजल्या जात असून त्यांची संख्या फार थोडी असे. श्रीकृष्णाच्या पट्टराण्या आठ होत्या. वसुदेवाच्याही आठ होत्या. विचित्रवीर्याच्या दोन होत्या. पाडूच्या दोन होत्या. भीमाला द्रौपदी शिवाय शिशुपालाची बहीण ही एक आणखी स्त्री होती. आश्रमवासीपर्वांत याचा उल्लेख आहे. (अध्याय २९) अर्जुनाला सुभद्रा व चित्रांगदा अशा दोन आणखी स्त्रिया होत्या. सहदेवाला जरासंधाची मुलगी आणखी बायको होती व नकुलालाही एक आणखी स्त्री होती.[१] दुर्योधनादि धृतराष्ट्रपुत्रांच्या येथें शंभरच स्त्रिया वर्णिल्या आहेत. तात्पर्य, राजांनाही मुख्य स्त्रिया एक किंवा दोन किंवा फार तर आठ पर्यंत असून बाकीच्या स्त्रिया अनेक असल्या तरी त्यांचा दर्जा फारच कमी असावा. त्यांतही विशेष सांगण्यासारखी गोष्ट ही कीं, महाभारतांत युधिष्ठिराला द्रौपदीशिवाय दुसरी महिषी किंवा स्त्री असल्याचें वर्णन कोठेंच आढळून येत नाहीं. (आदि० अ० ९५ यांत युधिष्ठिराची दुसरी स्त्री देविका सांगितली आहे तिचा विचार पुढें करूं) एकपत्नी व्रताची महती यावरून महाभारतकारांलाही मान्य होती असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. महाभारत व रामायण या दोन्ही आद्य राष्ट्रीय ग्रंथांतील आद्य वर्ण्य पुरुष युधिष्ठिर व राम हे दोघेही एकपत्नी व्रताचे

१ भाषान्तरात म्हटल्याप्रमाणें शल्याची नव्हे. शल्य तर पाडवांचा मामा होता, त्याची बहीण कशी वरता येईल ? शिशुपाल हा जरासंधाचा सेनापति होता व दुर्योधनाचा युद्धापूर्वीं होता असें मानलें पाहिजे.

पुरस्कर्ते होते, यावरून एकपत्नी व्रतासंबंधानें भारती आर्यांना किती गौरव होता याची वाचकांस कल्पना येईल.

श्रीकृष्णाच्या संबंधानें येथें थोडासा उल्लेख करणें जरूर आहे. श्रीकृष्णाला १६१०८ स्त्रिया होत्या, असा समज आहे. त्यांपैकीं आठच स्त्रिया पट्टराण्या होत्या आणि बाकीच्या स्त्रिया त्यास एकदम मिळाल्या होत्या. महाभारतांत श्रीकृष्णाच्या सोळा हजार स्त्रियांचा दोन तीन ठिकाणीं उल्लेख आहे त्याचा आपण पुढें निर्देश करूं. ही स्त्रियांची संख्या बहुतकरून अतिशयोक्तीची असावी असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. हरि. वि. अ. ६० (भा० पु० ८ पा० ३६९) यांत श्रीकृष्णाच्या आठ स्त्रिया सांगून नववी एक शैब्या सांगितली आहे. त्यांतच आणखी सोळा सहस्र नारी वरल्या असें यापुढें सांगितलें आहे. यांचा जास्त उल्लेख पुढें अध्याय ६३ यांत पा. ३६९ वर केला आहे. नरकासुरानें सोळा हजार एकशें कन्या हरण करून कैदेंत ठेविल्या होत्या त्या अनुपभुक्ता होत्या. नरकासुराला मारून श्रीकृष्णानें त्या जिंकिल्या तेव्हां त्यांनीं होऊन आनंदानें श्रीकृष्णास वरलें असें पा० ३७७ येथें सांगितलें आहे. अर्थात् श्रीकृष्णाला सोळा हजार एकशें आणखी स्त्रिया एकदम मिळाल्या. पण अन्यत्र सोळा हजार स्त्रियांचाच उल्लेख वारंवार येतो, वर शंभर स्त्रियांचा येत नाहीं. उद्योगपर्व अ० १५८ येथें नरकासुराला मारून शार्ङ्गधनुष्य मिळविल्याचा उल्लेख आहे. (भा० पु० ३ पा० ४६२) पण तेथें सोळा हजारच स्त्रिया मिळाल्याचा उल्लेख आहे, तेव्हां शंभर स्त्रिया हरिवंशानें एके ठिकाणीं वाढविल्या असें म्हणतां येतें. असो. या एकदम मिळालेल्या सर्व स्त्रिया मानवी नव्हत्या, निदान आर्य नव्हत्या हें उघड आहे. ही संख्या अतिशयोक्तीची आहे. जैन ग्रंथांतही या संख्येचा उच्चार वारंवार येतो तो यावरूनच येतो. कोणत्याही सुखी राजाचें वैभव वर्णन करावयाचें म्हणजे त्याला सोळाहजार स्त्रिया होत्या असें वर्णन जैन ग्रंथांत येतें. तात्पर्य, ही एक अतिशयोक्ति आहे हें उघड आहे. सालोमनला हजार स्त्रिया होत्या असें वर्णन बायबलांत आहे. आमच्यामतें श्रीकृष्णास आठ आर्य स्त्रिया होत्या, त्यांशिवाय कित्येक अन्य देवराक्षसांच्या काल्पनिक स्त्रिया त्यास होत्या असेंच मानणें सयुक्तिक होईल.

अर्जुनाशिवाय इतर पांडवांच्या दुसऱ्या बायकांविषयींही थोडासा अधिक विचार केला पाहिजे. त्याचा उल्लेख महाभारतांत तीन ठिकाणी आहे आणि त्यांत परस्पर विरोधही आहे. आदि० अ० ९५, वन० अ० २२ आणि आश्रम० अ० २५ यांत तो आहे. प्रथम युधिष्ठिराच्या देवकानामक दुसऱ्या स्त्रीचें आ० अ० ९५ यांत केलेलें कथन आश्चर्यकारक आहे तें टाकतांही येत नाहीं आणि धरतांही येत नाहीं. तिचा उल्लेख अन्यत्र कोठेंच नाही वन किंवा आश्रम पर्वांतही नाहीं. तेंव्हां हें एक कूटच आहे. दुसरें आश्रम. अ. २५ त भीमाची अग्र्य स्त्री ही " श्रीकृष्णाची नित्य स्पर्धा करणाऱ्या चमूपतीची बहीण होय" असें म्हटलें आहे. वन. २२ यांत चेदिपति धृष्टकेतु आपली बहीण घेऊन गेला आणि केकयही निघून गेला असें वर्णन आहे (भा. पु. २ पा. ४८) पण येथें ती नकुलाची भार्या किंवा सहदेवाची भार्या होती असें सांगितलेलें नाहीं. तें टीकाकारानें आदि० अध्याय ९५ याच्या आधारें सांगितलें आहे. पण तें आश्रमवासी पर्वांतील वर्णनाशीं उलट पडतें. तसेंच आदिपर्वांत भीमाची दुसरी भार्या काश्या सांगि-

तली आहे. असो. आश्रमवासि पर्वांत तीन पांडवांची द्रौपदी शिवाय एक एकच भार्या येथें सांगितली आहे. तेव्हां एकाहून अधिक भार्या त्यांस नसाव्या असा अंदाज आहे, असत्या तर त्या धृतराष्ट्राच्या दर्शनास गेल्या असत्या. असले विरोध महाभारतांत कित्येक दिसतात व तींच कित्येक कूटें होत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. चेदिपतीस दोन कन्या असून त्या दोन भीम व नकुल यांस दिलेल्या असतील, किंवा सहदेवाच्या केकय व मगध अशा दोन्ही स्त्रिया असून त्यांपैकीं एक त्यापूर्वीं मेलेली असेल अथवा माहेरीं गेलेली असेल इत्यादि कल्पनांनीं हीं कूटें सोडविणें शक्य आहे.

एका पुरुषानें अनेक स्त्रिया करावयाची चाल वैदिककाळापासून महाभारतकाळापर्यंत थोड्याबहुत प्रमाणानें चालू होती; परंतु एका स्त्रीनें अनेक पति करण्याची चाल प्रारंभीं प्रारंभीं हिमालयांतून नवीन आलेल्या चंद्रवंशी आर्य लोकांत सुरू होती असें द्रौपदीच्या उदाहरणावरून आपल्यास मान्य करावें लागतें. यांत एक विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखा हा आहे कीं हे अनेक पति निरनिराळ्या कुटुंबांतील नसून एकाच कुटुंबातले सख्खे भाऊ असत व हल्लींही हिमालयांतील पहाडी लोकांत कित्येक ठिकाणीं ही चाल रूढ आहे, त्यांतही असाच प्रकार आहे. अर्थात् या चालींत कोणत्याही प्रकारचें दुष्टत्व उत्पन्न होत नसून निरनिराळ्या कुटुंबांत वैमनस्य उत्पन्न होण्याची भीति नव्हती आणि विवाहित स्त्रीचे कोणत्याही तऱ्हेनें हाल होण्याचा संभव नव्हता. असो. भारतीय आर्यांत पहिल्यापासूनच या चालीविषयीं प्रतिकूल मत होतें, हें एका वैदिक वचनावरून पूर्वीं सांगितलेंच आहे. कांहीं चन्द्रवंशी आर्यांनीं आणलेली ही चाल भरतखंडांत रुजली नाहीं. महाभारतकाळीं भारती आर्यलोकांत ती बिलकुल रूढ नव्हती. द्रौपदीनें पांच पति कसे केले हें महाभारतकारांस गूढच पडलें होतें व त्याच्या निराकरणासाठीं सौतीनें महाभारतांत दोन तीन गोष्टी घातल्या आहेत. विशेषतः कुंतीनें कांहीं न पाहतां आणलेली भिक्षा वांटून घ्या अशी आज्ञा दिल्यावरून पांच भावांनीं एक स्त्री केली हें म्हणणें फारच चमत्कारिक आहे. युधिष्ठिराच्या म्हणण्याप्रमाणेंच पूर्वकाळीं ही चाल कांहीं लोकांत रूढ होती असें मानलें पाहिजे; पण ती भरतखंडांत महाभारतकाळीं नाहींशी झाली होती हें वरील सौतीच्या प्रयत्नावरून निःसंशय ठरतें.

विवाहाचे प्रकार.

आतां आपण विवाहाच्या निरनिराळ्या प्रकारांकडे वळूं. अलीकडच्या सर्व धर्मशास्त्रग्रंथांत व स्मृतींत व गृह्यसूत्रांतही विवाहाचे आठ प्रकार आहेत असें सांगितलेलें आढळतें. महाभारतांतही (आ० अ० ७४) विवाहाचे आठ प्रकार सांगितले आहेत.

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्रजापत्यस्तथासुरः ।
गांधर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः ॥

परंतु यांतील दैव आणि आर्ष यांचा ब्राह्मांतच अन्तर्भाव होतो. यांत कन्यादानच आहे. पैशाच हा एक नांवाचा विवाहप्रकार दिसतो. यामुळें विवाहाचे मुख्य पांचच प्रकार समजले पाहिजेत. हेच प्रकार बहुधा रूढ असावे. अनु० अ० ४४ यांत ब्राह्म, क्षात्र, गांधर्व, आसुर व राक्षस असे पांच प्रकार सांगितले आहेत. यांत वर सांगितलेलें दैव, आर्ष, प्राजापत्य यांच्या ऐवजीं क्षात्र सांगितला आहे. व हा पैशाच विवाहाचा शेवटचा प्रकार यांत मुळींच सांगितलेला नाहीं. ऐतिहासिक दृष्ट्या अनुशा० पर्वांत सांगितलेले पांच प्रकार हेच

सर्वत्र रूढ होते व त्यांत तीन प्रशस्त व दोन अप्रशस्त मानले जात होते.

पंचाना तु त्रयो धर्म्याः द्वावधर्म्यौ युधिष्ठिर।

असा दोन्हीं ठिकाणीं उल्लेख आहे. या निरनिराळ्या प्रकारांचीं जीं नांवें पडलीं आहेत तीं निरनिराळ्या लोकांवरून पडलीं आहेत, हे निःसंशय दिसून येतें. त्याजविषयीं आपण येथें विस्तारानें विचार करूं. निरनिराळ्या लोकांतले हे विवाहाचे प्रकार प्रथम उत्पन्न झालेले असले तरी भारतकाळीं आर्य लोकांत ते प्रत्यक्ष आचरणांत होते, असें महाभारतांतील उदाहरणावरून स्पष्ट दिसतें. शिवाय विवाहसंस्थेच्या उत्क्रांतिदृष्ट्या जो उच्च उच्च प्रकार होत गेला त्याच्याच ह्या पांच पायऱ्या आहेत असें म्हटलें असतां चालेल. सर्वांत कनिष्ठ प्रकार राक्षस विवाह हा होय. राक्षस विवाह म्हणजे मुलगी जबरदस्तीनें नेणें. त्याच्याहून उच्च आसुर म्हणजे मुलगी विकत घेणें. त्याहूनही श्रेष्ठ गांधर्व म्हणजे मुलीच्या इच्छेनें विवाह करणें; त्याच्याहून श्रेष्ठ क्षात्र म्हणजे मुलीच्या बापानें मुलीस पण जिंकणारास देणें होय व सर्वांत श्रेष्ठ ब्राह्म म्हणजे सत्कारपूर्वक दान असें म्हणावयास हरकत नाहीं. याचें विस्तृत विवेचन आपण यापुढें करूं.

ब्राह्म, क्षात्र व गांधर्व.

प्रथम ब्राह्म विवाह हा सर्व वर्णांत श्रेष्ठ जे ब्राह्मण त्यांना योग्य सांगितला आहे. कन्येच्या पित्यानें वराला बोलावून आणून त्यास सत्कारानें धनदानादिकांनीं अनुकूल करून कन्या द्यावी असें अनु. पर्व अ. ४४ पा. १९ यांत सांगितलें आहे. हल्लींही बहुतेक वरिष्ठ वर्गांत हाच प्रकार चालू आहे. कन्येच्या पित्यानें यांत वराची प्रार्थना करावयाची असते व धनदानादिकानें त्यास संतुष्ट करावयाचें असतें. ब्राह्मण लोकांमध्यें महाभारतकाळीं हाच प्रकार चालू होता असें वाटतें व यामुळेंच या प्रकाराला ब्राह्मविवाह हें नांव पडलेलें आहे. दुसरा विवाहाचा प्रकार क्षात्र म्हणून सांगितलेला आहे; पण हा विवाह कोणत्या तऱ्हेनें होतो, याचें येथें वर्णन दिलेलें नाहीं. परंतु हा विवाह बहुतकरून क्षत्रिय जातींत होत असावा म्हणूनच याला क्षात्र असें नांव दिलेलें आहे. हा विवाह ब्राह्मण व क्षत्रिय दोघांसही विहित आहे असें येथें सांगितलेलें आहे. वराची धनादिकांनें पूजा करण्याची चाल ब्राह्मण व क्षत्रिय या दोघांतही सारखीच रूढ असावी. तेव्हां ब्राह्म आणि क्षात्र विवाहांत फरक काय होता हें ठरविणें कठीण आहे. आमच्या मतें या विवाहात वराच्या तर्फेनें कन्येच्या बापाची प्रार्थना करण्याकरितां जाण्याची वहिवाट असली पाहिजे. अशा प्रकारची वहिवाट पूर्वकाळीं रूढ होती, हें महाभारतांतील अनेक उदाहरणांवरून सांगतां येईल. वरानें कन्यार्थी होऊन मुलीच्या बापाकडे कन्येची मागणी करावी असें अलीकडच्या विवाहविधींतील वाग्दानावरूनही निश्चयानें सांगतां येतें. परंतु क्षत्रिय हा मागण्याकरितां कधींही जाणार नाहीं असें एका ठिकाणीं स्पष्टपणें म्हटलें आहे, तें पुढें येईल. तेव्हां या विवाहप्रकाराला क्षात्र हें नांव कसें पडलें, हें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. क्षत्रियांमध्यें पण लावून विवाह करण्याची जी चाल होती, तिचा या पांच प्रकारांत कोठेंच अन्तर्भाव होत नाहीं. क्षत्रियांनीं किंवा ब्राह्मणांनीं अमुक एक पण जिंकला किंवा अमुक शक्तीचें किंवा कौशल्याचें वीरकर्म केलें, तर त्याला मी आपली मुलगी देईन अशा प्रकारचा पण लावणें, व त्याप्रमाणें पण जिंकणारास मुलगी देणें यांस क्षात्र विवाह म्हणावा असें आमचें मत आहे. अशा प्रकारचे विवाह भारतकाळीं होत असत

ही गोष्ट द्रौपदीच्या विवाहाच्या पणावरूनच सिद्ध होते. सीतेच्या विवाहाच्या पणाविषयींची ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. श्रीकृष्णानेंही मित्रविंदा नांवाची क्षत्रिय कन्या असाच एक पण जिंकून मिळविली असें वर्णन आहे. याप्रकारचे विवाह पूर्वकाळींच होत असत असें नाहीं. तर महाभारतकाळापर्यंत सुद्धां अशा प्रकारचे पणाचे विवाह होत असत. ही गोष्ट शिकंदराच्या वेळेला आलेल्या ग्रीक इतिहासकारांनीं पंजाबांतलि कित्येक लोकाच्या संबंधानें लिहून ठेवलेली आहे. अर्थात् शक्तीची व धनुर्विद्येंत प्राविणता मिळविण्याची चढाओढ क्षत्रियात व ब्राह्मणातही यामुळें उत्पन्न होऊन भारतीय क्षत्रिय युद्धाच्या कर्मात निष्णात होण्यास हा विवाहाचा प्रकार फारच अनुकूल होत असावा आणि म्हणूनच तो क्षात्र या नांवानें पांच प्रकारांत स्वतंत्र परिगणित झाले ला आहे. अशा चढाओढीच्या परीक्षेंत ब्राह्मणही सामील होत असत, हें द्रौपदीच्या विवाहाच्या हकीगतीवरूनच स्पष्ट दिसतें. कारण, पांडव या वेळीं ब्राह्मणवेषानें आले होते व ब्राह्मणांमध्येंच बसले होते. अर्थात् हा विवाहप्रकार ब्राह्मण व शिष्ट क्षत्रिय यांस विहित होता. या विवाहप्रकारास स्वयंवर असें जरी म्हटलें आहे तरी तो खरोखर स्वयंवर नव्हता. कारण मांडलेला पण जो कोणी जिंकील त्यास कन्या द्यावी लागे आणि हा पण बहुधा कन्येचा बापच लावीत असे. सीतास्वयंवराच्या वेळीं जनकानेंच पण लाविला होता व द्रौपदीस्वयंवराच्या वेळींही तो पण द्रुपदानें लाविला होता. अर्थात् कन्येला लग्न लावण्यासंबंधानें कोणत्याही प्रकारची स्वतंत्रता नव्हती. बाप देईल त्याच्याशीं लग्न करण्याचाच तिला मार्ग मोकळा होता, यामुळें या प्रकारास स्वयंवर अथवा गांधर्वही योग्य रीतीनें म्हणतां येत नाहीं. असो. आतां आपण तिसऱ्या विवाहप्रकाराकडे वळूं. हा विवाह गांधर्व या नांवानें प्रसिद्ध आहे. याचें मुख्य स्वरूप मुलीच्या केवळ इच्छेनें नवरा पसंत करण्याचा तिला अधिकार असणें हें आहे. अशा प्रकारचे विवाह गंधर्व लोकांत रूढ होते म्हणूनच याम गाधर्व विवाह हें नांव पडलें. गंधर्व आणि अप्सरा या मानवी जाती हिमालयांतील राहणाऱ्या मानल्या जाण्यास हरकत नाहीं असें आम्ही पूर्वीं म्हटलेंच आहे. गांधर्व विवाह या लोकांत रूढ असलेला आर्य लोकांत विशेषतः क्षत्रियात प्रचारात आला. याचें मुख्य उदाहरण दुष्यंत-शकुंतलेचें आहे. परस्परांचें प्रेम जुळून येऊन परस्परांनीं एकमेकाच्या गळ्यांत हार घालणें एवढाच याचा विधि दुष्यंत-शकुंतलेच्या आख्यानांत दिसतो. बापानें इच्छित वरास कन्या देण्याचीही यांत जरूरी नाही. हा गांधर्वाचा एक प्रकार आहे. परंतु सामान्य स्वयंवराचा प्रकार हा गांधर्व विधींतच येतो. अनेक राजे जमलेले पाहून त्यात आपल्यास पसंत वाटेल त्याच्या गळ्यांत माळ घातल्यावर "पित्यानें त्याचें अभिनंदन करून कन्येनें पसंत केलेल्या वरास ही कन्या अर्पण करावी." (अनुशासन प० पान १९९) याचें उत्कृष्ट उदाहरण नलदमयंतीचें होय. दुष्यंत-शकुंतलेच्या गांधर्व विवाहांत व नल-दमयंतीच्या स्वयंवरांत हा एवढा फरक आहे कीं हा स्वयंवर राजरोस बहुजनसमाजांत होतो; व मुलीचा बाप त्याप्रमाणें मुलीचें दान करतो. अशा प्रकारचा विवाह मुख्यतः क्षत्रियांस सांगितला आहे. हे स्वयंवराचे विवाह पूर्वीं भारतीय आर्यांत खरोखर महाभारतकाळापर्यंत चालू होते हीही गोष्ट शिकंदराबरोबरच्या ग्रीक इतिहासकारांनीं लिहून ठेवलेली आहे. पंजाबांतील कठ जातीच्या क्ष-

त्रियांत स्त्रिया आपापले नवरे पसंत करतात असें त्यांनीं लिहून ठेवलेलें आहे.

आसुर.

आतां आपण आसुर विवाहाकडे वळूं. हा विवाह म्हणजे कन्या विकत घेणें हा होय. " कन्येच्या आप्तांना व खुद्द कन्येला पुष्कळ धनादिक देऊन कन्येला विकत घ्यावें आणि तिच्याशीं विवाह करावा. हा धर्म असुरांचा होय असें ज्ञाते पुरुष सांगतात. " यावरून या विवाहाला आसुर हें नांव पडलें असें महाभारतांतच स्पष्ट वचन आहे. असुर कोण याचा ऐतिहासिक रीत्या विचार करतां ते मूळचे पर्शियन किंवा पारशी लोक होत. शर्मिष्ठा ही असुर कन्या होती, हें आपण पूर्वी सांगितलेंच आहे. ' झंद ' आर्यांत रूढ असलेली ही विवाहाची चाल भारती आर्यांतही रूढ होती. ही गोष्ट महाभारतांतील कित्येक उदाहरणांवरून दिसते. पंजाबांतील कित्येक जातींत आसुर विवाह चालू होते. त्यांपैकीं भारतकाळीं मद्र व केकय या दोन जाती विशेष होत्या. या वंशांतील स्त्रिया मध्य देशांतील क्षत्रिय राजे हे मुद्दाम करीत. त्यांत पांडूला माद्री म्हणजे शल्याची बहीण केली त्यावेळचें वर्णन महाभारतांत केलें आहे तें येथें उतरून घेण्यासारखें आहे. भीष्मानें पांडु राजाचें दुसरें लग्न करण्यासाठीं शल्याच्या नगरास जाऊन त्याजपाशीं माद्रीची मागणी केली. त्यावेळेस शल्यानें उत्तर केलें " आमचा कुलाचार तुम्हांस ठाऊकच आहे. तो आम्हास वंद्य आहे. मी आपल्या तोंडानें बोलून दाखवीत नाहीं. " तेव्हां भीष्मानें त्याची अट मान्य करून सोन्याचे दागिने व गट व रत्नें व हत्ती, घोडे, वस्त्रें, अलंकार, मणि, मोत्यें वगैरे द्रव्य त्यास देऊन संतुष्ट केलें व शल्यानें आपली बहीण त्याच्या स्वाधीन केली. अशाच प्रकारचें वर्णन रामायणांत दशरथाच्या व कैकेयीच्या लग्नाचें आहे. म्हणजे कैकेयीच्या बापाला सर्व राज्य अर्पण करून दशरथानें कैकेयी केली होती. तात्पर्य आसुर विवाह पूर्वकाळीं क्षत्रियांत रूढ होता. विशेषतः ज्या क्षत्रियांचा संबंध असुरांशीं होता, त्यांच्यांत ही चाल कुलपरंपरागत चालू होती. पंजाबांत महाभारतकाळापर्यंत सुद्धां ही चाल सुरू होती असें ग्रीक इतिहासकार प्रत्यक्ष लिहितात. " तक्षशिला नगरींत युवती कन्या बाजारामध्यें विकावयास आणीत व जो अतिशय किंमत देईल त्यास विकल्या जात असत. " असें त्यांनीं लिहून ठेवलें आहे. शल्याच्या वरील उत्तरावरून हा विवाहाचा प्रकार भारती आर्यांत तेव्हां पासूनच निंद्य मानला जात असे हें उघड आहे. हल्लींही कित्येक जातींत आसुर विवाह रूढ असला तरी तो विवाह अप्रशस्त आहे, असेंच लोक मानतात.

राक्षस.

पांचवा विवाहाचा प्रकार राक्षस विवाह होय. हा प्रकार मुख्यत्वेंकरून राक्षस लोकांत रूढ असल्यामुळें त्यास राक्षस हें नांव पडलें हें उघड आहे. या विवाहांत कन्येच्या आप्तांशीं लढून प्रतिपक्षाची मंडळी रडत असतां व कन्या विलाप करीत असता तिला बलात्कारानें हरण करून नेत असत. राक्षस हे लोक कोण होते याचें आपण पूर्वी दिग्दर्शन केलें आहे. नरमांस भक्षण करणाऱ्या ज्या कित्येक क्रूर जाती मूळच्या रहिवाशांच्या हिंदुस्थानांत लंकेपासून पसरलेल्या होत्या त्यांत हा विवाहप्रकार चालू असला पाहिजे, ही गोष्ट रावणानें केलेल्या सीताहरणावरून आपल्या नजरेस येते. अशा प्रकारचा विवाह क्षत्रिय लोकांस विशेष पसंत पडला असावा. कारण, यांत युद्धांत जे वरिष्ठ असतील त्यांस आपल्या सा-

मर्थ्याचा उपयोग करतां येत असे. याचें महाभारतांतील प्रसिद्ध उदाहरण सुभद्राहरणाचें होय. अर्जुनानें सुभद्रेचें हरण श्रीकृष्णाच्या सल्ल्यानें केलें त्यात सुभद्रेचा कोणत्याही प्रकारें अनुमोदनाचा भाग नव्हता. यावेळीं श्रीकृष्णानें अर्जुनास म्हटलें " क्षत्रियांनीं स्वयंवर विधीनें विवाह करावा, हें उत्तम; पण स्वयंवर केल्यास सुभद्रा कोणास माळ घालील कोण जाणें. तेव्हां स्त्रीस बलात्कारानें हरण करावें हाच शूर क्षत्रियांस उत्तम मार्ग आहे." साराश, क्षत्रिय राक्षस विवाह विशेष पसंत करीत. अंबा, अंबालिका व अंबिका ह्या काशीराजाच्या तीन मुली स्वयंवर करीत असता जबरदस्तीनें भीष्मानें त्यांचें हरण केलें व दोघींचा विवाह विचित्रवीर्य याशीं केला. त्यांत विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही कीं अंबा हिनें भीष्मास जेव्हां असें सांगितलें कीं मी मनानें शाल्व राजास वरलें आहे, त्या वेळेस भीष्मानें तिला परत जाऊं दिलें. यावरून मनानें दुसऱ्यास वरलेल्या कन्येचाही प्रतिग्रह करण्यास भारतकाळीं आर्य क्षत्रियांस अडचण वाटे. असें जरी आहे तथापि जबरदस्तीनें विवाहित स्त्रियांचें सुद्धां हरण करून नेण्याचें उदाहरण पूर्वकाळीं दिसून येतें. सीतेचेंच उदाहरण या कामीं पुरें आहे. विवाहित स्त्री अशा रीतीनें जिंकून नेली असतां राक्षस लोकांच्या चालीप्रमाणें त्या स्त्रीवर नेणाराची सत्ता उत्पन्न होत असे व ती नाकबूल असल्यास तिला एक वर्षाची मुदत देत असत पराक्रमानें हरण करून आणलेल्या कन्येला एकवर्षपर्यंत विवाहसंबंधानें प्रश्न करूं नये असें शांतिपर्व अ० ९६ यांत सांगितलेलें आहे. (भा० पु० ६ पान १९२) त्या मुदतीनंतर तिचा जबरदस्तीनें विवाह करीत असत असें दिसतें. परंतु धर्म जाणणारे क्षत्रिय मनानें दुसऱ्यास वरलेल्या स्त्रीचाही प्रतिग्रह करण्यास कबूल नसत, हें वरील भीष्माच्या उदाहरणावरून व्यक्त आहे. जयद्रथानें वनपर्वांत द्रौपदीचें हरण केलें यावरून कांही क्षत्रिय विवाहित स्त्रीलाही जबरदस्तीनें धरून नेत असत, हें उघड आहे. परंतु तिच्या आप्तबंधूंना जिंकण्याची त्यांना जरूरी असे. द्रौपदीनें धौम्य ऋषींची या वेळेस प्रार्थना केली, तेव्हां जयद्रथास धौम्यानें जें वाक्य म्हटलें, तें येथें लक्षांत घेण्यासारखें आहे.

नेयं शक्या त्वया नेतुं अविजित्य महारथान्।
धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ ॥

'महारथांना (पांडवांना) जिंकल्याशिवाय तुला या द्रौपदीला नेतां येणार नाहीं. पुरातन कालापासून चालत आलेल्या क्षत्रिय धर्माकडे दृष्टि दे.' (वनपर्व अ० २६८ पान ५३९) यावरून क्षत्रियांचा पुराणकाळापासून चालत आलेला धर्म असा असावा कीं दुसऱ्या क्षत्रियास जिंकून त्याची विवाहिता स्त्री सुद्धां हरण करतां यावी. अशा प्रकारची चाल पूर्वकाळीं असावी असा अनेक पुराव्यांवरून समज दृढ होतो. राजे लोकांच्या स्त्रिया जिंकणाऱ्या राजाच्या घरीं दासीसारख्या वागवीत असें महाभारतानंतरच्या कित्येक ग्रंथांवरून दृष्टोत्पत्तीस येतें. विशेषत: ज्या स्त्रिया पट्टराण्या नसत त्या जिंकणाऱ्या राजाच्या स्त्रियांत सामील होण्यास बहुधा हरकत पडली नसावी. असो. राक्षस विवाह हा क्षत्रियांस विशेषत: योग्य आहे असा स्मृतींचा उल्लेख आहे. हल्लींही क्षत्रिय व त्यांच्या खालोखाल असणाऱ्या जाति यांत राक्षस विवाहाचा थोडासा अवशेष दृष्टीस पडतो; म्हणजे लग्नसमारंभास नवऱ्याच्या हातांत तलवार किंवा सुरा देण्याची अद्यापि वहिवाट या जातींत आहे.

हे निरनिराळे विवाह प्रथम निरनिराळ्या

जातींत रूढ असून त्यांस ब्राह्म, क्षात्र, गांधर्व, आसुर व राक्षस अशीं नांवें पडलीं होती. तथापि ते भारती आर्यांमध्यें एकाच काळीं रूढ असून सर्वांचें रूपान्तर हळुहळु ब्राह्मविवाहांत होत गेलें. म्हणजे राक्षस विवाहानें जरी कन्येचें हरण करून नेलें असलें तरी शेवटीं त्या पतिपत्नींचा विवाह बहुधा ब्राह्मविधीनें केला जात असे, असें महाभारतांतील अनेक उदाहरणांवरून दिसतें. सुभद्रेला हरण करून नेल्यानंतर अर्जुनास व सुभद्रेस द्वारकेस परत बोलावून आणून त्यांचा विवाह ब्राह्मविधीनें द्वारकेमध्यें झाल्याचें वर्णन आहे. या विवाहाचें मुख्य स्वरूप दान हें आहे. भीष्मानें माद्री विकत आणल्यानंतर पाण्डूचा व तिचा विवाह हस्तिनापुरांत याच तऱ्हेनें केला असला पाहिजे. गांधर्व विवाहानें किंवा क्षात्र विवाहानें म्हणजे स्वयंवरानें किंवा पणानें विवाह जमल्यानंतरही ब्राह्मविधीनें विवाह बहुधा होत असे. अर्जुनानें द्रौपदी जिंकल्यावरही व तिला आपल्या घरीं नेल्यावरही द्रुपदानें दोघांस बोलावून आपल्या घरीं नेऊन त्याचा विवाह विधिपूर्वक केल्याचें वर्णन महाभारतांत आहे. अर्थात् बहुतेक सर्व विवाहांत ब्राह्मप्रकार म्हणजे दानाचा प्रकार होता. एक दुष्यंत व शकुंतला यांच्या विवाहाचें उदाहरण मात्र वरील विधानाच्या विरुद्ध आहे. त्यांत गांधर्व विवाहानंतर दुसरा कोणताच विधि झाल्याचें वर्णन नाहीं आणि शकुंतलेच्या बापालाही दुष्यंताची भेट झालेली नाहीं. अशा अपवादक उदाहरणाखेरीज बहुतेक सर्व प्रकारच्या विवाहांत ब्राह्मविधि म्हणजे दानविधि नेहेमीं होत असे.

विवाह विधीचें मुख्य अंग सप्तपदी, हें पूर्वकाळापासून मानलेलें होतें असें दिसतें. विवाह विधींत अग्निसमक्ष पतिपत्नींनीं सात पावलें टाकावयाचीं, या विधीस सप्तपदी म्हणतात व पाणिग्रहण संस्कारही या विधीचें एक मुख्य अंग आहे. मंत्र–होमानें सप्तपदी होणें हेंच विवाहाचें पूर्ण करणें आहे, त्याशिवाय विवाह अपूर्ण होय, असा धर्मशास्त्राचा निश्चय महाभारतकाळीं असल्याचें स्पष्टपणें दिसतें. (अनुशासनपर्व पान १६३) याशिवाय मुलीच्या शुल्कासंबंधानें म्हणजे किंमत देण्यासंबंधानें अनेक प्रश्न उत्पन्न होत, त्या प्रश्नांच्या संबंधानेंही निरनिराळे विचार महाभारतांत नमूद आहेत त्यांचा येथें विस्तार करण्याची जरूरी नाहीं. जोंवर प्रत्यक्ष पाणिग्रहण व सप्तपदी झाली नाहीं, तोंवर मुलीस दुसरा वर करतां येतो, एवढी गोष्ट खरी व नुसत्या शुल्कदानानें वधू होत नाहीं हा निश्चय होता. असो.

विवाहाचे इतर निर्बंध.

विवाहसंबंधाच्या आणखी ज्या अटी याकाळीं प्रचलित होत्या, त्या येथें थोडक्यांत वर्णन करूं. त्याचें विस्तारानें वर्णन पूर्वीच्या भागात झालेंच आहे. प्रत्येक वर्णास आपल्या वर्णांतीलच स्त्रिया करण्याचा अधिकार असून शिवाय आपल्या खालच्या वर्णाच्याही स्त्रिया करण्याचा अधिकार होता. म्हणजे ब्राह्मणास क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र व क्षत्रियास वैश्य व शूद्र यांच्या स्त्रिया करण्याचा अधिकार होता. पूर्वकाळीं शूद्र स्त्रिया करण्याविषयीं अधिकार असला तरी ब्राह्मणानें शूद्र स्त्री करूं नये असें महाभारतांत पुष्कळ ठिकाणीं म्हटलें आहे. असा विवाह करणें निंद्य समजलें जात असे. किंबहुना पातकही मानलें जात असे. शूद्र स्त्री करणाराला वृषलीपति अशी संज्ञा होती. वृषलीपति हा ब्रह्मकर्मास म्हणजे श्राद्धादिकास किंवा दान घेण्यास योग्य नाहीं असा नियम होता. किंबहुना तो अधोगतीस जाईल, असेंही मानलें जात होतें. अ-

र्जुनानें ज्या शपथा जयद्रथ-वधाच्या प्रतिज्ञेच्या वेळीं घेतल्या असें पूर्वी सांगितलें आहे, त्यांत "मला वृषलीपति ज्या अधोलोकाम जातात, ते लोक प्राप्त होवोत," अशी एक शपथ घेतली आहे. असो, तर ब्राह्मणानीं व क्षत्रियांनींही शूद्रा स्त्री करूं नये, असा कटाक्ष त्याकाळीं होता. तथापि ब्राह्मण महाभारतकाळीं तिन्ही खालच्या वर्णांच्या स्त्रिया करीत होते ही गोष्ट निर्विवाद आहे. ऐतिहासिक अवांतर पुराव्या-वरूनही ही गोष्ट सिद्ध होते. मेग्यास्थिनीसनें चन्द्रगुप्ताच्या वेळचें जें वर्णन लिहून ठेवलें आहे, त्यांत ही गोष्ट त्यानें स्पष्टपणें नमूद करून ठेविली आहे. किंबहुना, महाभारत का-ळानंतरही कित्येक शतकें हा नियम प्रचारात होता. गुप्त--कालांतील सांपडलेल्या शिलालेखा-वरूनही ब्राह्मणांनीं क्षत्रिय स्त्रिया केल्यांचे दाखले कित्येक सांपडतात. बाण कवीनें आ-पल्यास पारशव बंधु असल्याचें हर्षचरित्रांत लिहिलें आहे. तात्पर्य, ब्राह्मण खालच्या वर्णां-च्या स्त्रिया करीत असत, ही गोष्ट महाभारत-काळींच नव्हे, तर त्यानंतर कित्येक शतकें चालू होती. प्रथम प्रथम, ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या तीन जातींच्या स्त्रियांपासून झालेली संतति ब्राह्मणच समजली जाई. परंतु पुढें पुढें महाभारतकाळीं ब्राह्मण व क्षत्रिय या दोन स्त्रियांचीच संतति ब्राह्मण मानली जात असे. महाभारतकाळीं व तदनंतर हा नियम लागू होता. गुप्त--काळामध्यें या नियमांतही संकोच झाला असावा व ब्राह्मण पतीला क्षत्रिय-स्त्री-पासून झालेली संतति क्षत्रियच मानली जाऊं लागली असें अनुमान होतें. हळुहळु, गुप्त-काला-नंतर तेंही बंद झालें. प्रत्येक वर्णानें आपल्याच वर्णांच्या स्त्रिया कराव्या अशी धर्मशास्त्राची मर्यादा झाली. प्रतिलोम विवाह तर पूर्वीपासू-नच बंद होते. खालच्या वर्णांच्या पुरुषानें वर-च्या वर्णांच्या स्त्रिया करूं नयेत असा कडक निर्बंध होता. अशा समागमापासून झालेली संतति वर्णबाह्य, निषाद--चांडालादि जातींची मानली जात असे.

सिंहावलोकन.

येथवर महाभारतकालीन भारतीय आर्यां-च्या विवाहसंस्थेचे महाभारतावरून व तत्का-लीन ग्रीक इतिहासकारांच्या पुराव्यावरून आ-पण वर्णन केलें, त्याचें थोडक्यात सिंहावलो-कन करूं व हल्लींच्या परिस्थितीशीं त्याची तुलना करूं. (१) फार प्राचीनकाळीं विवा-हनिर्बंध कडक नव्हता. तो श्वेतकेतूनें सुरू केला. पत्नी व्यभिचार करील तर तिला भ्रूण-हत्येचें पातक लागेल असें त्यानें ठरविलें. हाच विवाह-दृढबंधनाचा पाया. पति व्यभिचार करील तर त्यालाही तेंच पातक आहे असा त्यानें उच्चतम नियम घालून दिला पण तो हल्लीं फारसा मान्य नाहीं. (२) नियोगाची चाल फार प्राचीनकाळीं चालू होती, पण स्त्रि-याच्या पातिव्रत्याच्या उच्च कल्पनांनीं बंद झाली. महाभारतकाळीं ती बंद होती व हल्लीं-ही आहे. (३) दीर्घतम्यानें त्रैवर्णिका स्त्रि-यांना पुनर्विवाहाची बंदी प्राचीनकाळीं केली ती पातिव्रत्याच्याच उच्च कल्पनांनीं भारतीय आर्यांत रूढ झाली. उच्च वर्णांच्या स्त्रिया महाभारतकाळीं पुनर्विवाह करीत नव्हत्या. कदाचित् कोणी केल्यास त्या हीन शूद्रतुल्य समजल्या जात असत. ही समजूत अद्यापही हिंदुसमाजांत रूढ आहे. (४) एका स्त्रीला अनेक पति करतां येत नव्हते, पण एका प-तीला अनेक पत्नी करण्याचा अधिकार प्राची-न काळापासून महाभारतकाळापर्यंत होता. बहुपत्नीकत्वाचा प्रचार पूर्वकाळीं फारच अ-सावा. पण महाभारतकाळीं तो थोडा होता, व हल्लींही तो थोडा आहे. (५) बहु-पति-

कल्वाची चाल अति पूर्वकाळीं क्वचित् होती, ती पुढें नष्ट झाली व हल्लींही रूढ नाहीं. (६) विवाहांत कन्या अनुपभुक्त असावी असा प्राचीनकाळापासून महाभारतकाळापर्यंत आग्रह होता व हल्लीं आहे. (७) पण पतिपत्नीसमागम विवाहाच्याच दिवशीं (अथवा विवाहाच्या तिसऱ्या दिवशीं) पूर्वी होत होता, अर्थात् विवाहसमयीं कन्या उपभोगास योग्य अथवा प्रौढ असत. (८) यावरून पूर्वकाळीं महाभारतकाळापर्यंत लहानपणी विवाह मुळींच होत नव्हते. बहुधा पुरुषांचे एकवीसपासून तीसवर्षेपर्यंत व स्त्रियांचे पंधरासोळा वर्षांच्या सुमारास अर्थात् तरुणपणींच विवाह होत असत. हल्लीं राजे व क्षत्रिय लोकांशिवाय हा प्रकार अगदीं बदलला आहे. (तो बाण कवीच्या नंतर बदलला असावा असें हर्षचरितावरून अनुमान निघतें.) (९) यामुळें पूर्वी विवाहांत स्त्रिया प्रौढ असल्यामुळें अप्रौढ, अनुपभुक्त विधवांचा प्रश्नच उपस्थित झाला नव्हता. हा हल्लींच्या व महाभारतकालीन स्थितींमधील मोठा व अत्यंत महत्वाचा फरक आहे. (१०) निरनिराळ्या लोकांत प्राचीनकाळीं निरनिराळे विवाहाचे प्रकार सुरू होते व त्या लोकांवरून ब्राह्म, क्षात्र, गांधर्व, आसुर व राक्षस असे विवाहाचे पांच प्रकार भारतीय आर्यांत भारतीकाळांत प्रचलित होते. त्यांतील ब्राह्मविधि म्हणजे दानविधि हा श्रेष्ठ मानला जात होता. हल्लीं बहुतेक तोच प्रचारांत आहे. क्षत्रियात राक्षसविवाह म्हणजे जबरदस्तीनें कन्या नेण्याचा प्रकार व क्षात्रविवाह म्हणजे शूरत्वाचे पण जिंकून कन्या वरण्याचा प्रकार व गांधर्व विवाह म्हणजे केवळ प्रेमानें वरण्याचा प्रकार फार रूढ होता. महाभारतकाळींही ग्रीक इतिहासकाराच्या पुराव्यावरूनही हाच परिपाठ चालू हो परंतु हल्लीं हे तिन्ही प्रकार बंद आहेत. हल्लीं आसुर व ब्राह्म हेच दोन किंवा दोहींचें मिश्रण प्रचलित आहे. (११) महाभारतकाळीं सुद्धां ब्राह्मण, क्षत्रिय आपल्या खालच्या व र्णाच्या स्त्रिया करीत असत. हा प्रकार हल्लीं बिलकुल बंद आहे. हा दुसरा महत्वाचा फरक होय. याप्रमाणें महाभारतकाळची व हल्लींची विवाहसंस्थेसंबंधानें भारतीय आर्यांच्या समाजाची परिस्थिति भिन्न आहे.

पतिपत्नींचें नातें.

आता आपण भारतीकाळांत पतिपत्नींचें नातें कसें होतें याचा विचार करूं. ज्या वेळीं स्त्रिया विवाहसमयीं तरुण वयाच्या असत, ज्या वेळीं आपला पति वरण्याचा त्यांस अधिकार असे, किंवा त्यांस मोठाले शुल्क द्यावे लागत त्या वेळेस पत्नीचा अधिकार कुटुंबांत मोठाच असला पाहिजे, हें उघड आहे. हल्लीं लहान मुलींचें दान करून त्यावर मोठी दक्षणाही द्यावी लागते तेव्हां हल्लीं पत्नीची किंमत बरीच कमी आहे यांत आश्चर्य नाहीं. महाभारतकाळीं स्त्रियांना संसारांत ज्यास्त स्वतंत्रता असून त्यांच्या संबंधानें कुटुंबांत फारच आदर असे. द्रौपदीचेंच उदाहरण आपण घेऊं. ती विवाहसमयीं मोठी होती. स्वयंवरसमयीं राजसभेमध्यें निर्भयपणें ती आली. कर्ण धनुष्य उचलूं लागला त्या वेळेस तिनें त्यास खडखडीत "सूताशीं लग्न लावणार नाहीं." असें सांगितलें. ब्राह्मणरूपी अर्जुनाबरोबर ती पण जिंकल्यावर आनंदानें गेली. पुढें द्यूतप्रसंगीं तिनें आपलें धैर्य खचूं दिलें नाहीं. तिला धर्मशास्त्राची माहिती चांगली होती. ब्रह्मवादिनी व पंडिता हीं विशेषणें कवीनें तिला लाविलीं आहेत. आपल्या पतींबरोबर वनवासांत ती निःशंकपणें गेली.

राजकीय विषयावर तिनें आपल्या पतींशीं अनेक वेळां वादविवाद केला. आपल्या तपानें व तेजानें तिनें विराट गृहींचे कठिण प्रसंग शुद्धता व पातिव्रत्य बिघडूं न देतां काढले, व शेवटीं युद्धांत जय मिळाल्यावर तिनें आपल्या पतींस राज्य करण्याविषयीं आग्रह केला. अशा रीतीनें तिचा मोठेपणा, स्वातंत्र्य, पातिव्रत्य वगैरे गुण कवीनें वर्णन केलेले आहेत.

पतिव्रताधर्म.

पण द्रौपदीच्याच मुखानें (वनपर्व अध्याय २३३) चांगल्या पत्नीचें आचरण कसें असावें हें कवीनें वर्णन केलें आहे, तेंही येथें उतरून घेण्यासारखें आहे. द्रौपदी सत्यभामेस म्हणते—" मी आपल्या पतींस कसें राजी ठेवलें आहे हें तुला सांगतें—अहंकार आणि क्रोध याचा त्याग करून पतीला अप्रिय असेल ती गोष्ट केव्हांही स्त्रीनें करूं नये. पतीचें मन राखण्यासाठीं निरभिमानपणानें त्याची शुश्रूषा करावी. वाईट शब्द बोलणें किंवा वाईट तऱ्हेनें उभे राहणें, वाईट तऱ्हेनें पाहणें किंवा बसणें किंवा भलत्याच ठिकाणीं जाणें याविषयीं मी अतिशय भीति बाळगते. माझ्या पतींच्या मनांत काय आहे हें मी पहात बसत नाहीं. मी दुसऱ्या पुरुषाकडे मग तो देव असो किंवा गंधर्व असो, तरुण, श्रीमंत, अलंकृत किंवा सुंदर असो, मुळींच पहात नाहीं. मी पतीच्या पूर्वीं भोजन करीत नाहीं किंवा स्नान करीत नाहीं किंवा शयन करीत नाहीं. चाकरमाणमांसंबंधानेंही मी असेंच वर्तन ठेवतें. पति बाहेरून आला म्हणजे स्त्रीनें त्यास उत्थापन देऊन त्याचें अभिनंदन करावें व त्यास पाणी व आसन द्यावें. स्त्रीनें घरांतील भांडीं स्वच्छ ठेवावीं. उत्तम अन्न तयार करावें. पतीस वेळेवर वाढावें. सामानाची जपणूक करावी व घर झाडून स्वच्छ ठेवावें. वाईट स्त्रियांची संगति धरूं नये व आळस टाकून पतीस नेहमीं संतोषवावें. थट्टा कोणाशीं करूं नये. कोणाशीं हंसूं नये. घराच्या बाहेरच्या दरवाजांत उभें राहूं नये. उपवनामध्यें फार वेळ फिरूं नये. पति प्रवासास गेला, तर नियमनिष्ठ होऊन पुष्प व अनुलेपन यांचा त्याग करावा. पति जें खात नाहीं किंवा पीत नाहीं तें आपणही वर्ज करावें. पतीला हितकारक गोष्टी असतील त्या कराव्या. सासूनें जें मला सांगितलें आहे तें रात्रंदिवस आळस न करतां मी अवलंबन करतें. सर्व प्रकारें धर्मनिष्ठ माझे पति त्यांची सेवा क्रुद्ध झालेल्या भुजंगाप्रमाणें भीति बाळगून मी करीत असतें. त्यांच्यापेक्षा अधिक चांगली होण्याचा मी यत्न करीत नाहीं. मी सासूची निंदा करीत नाहीं. कोणत्याही गोष्टींत प्रमाद होऊं देत नाहीं. उद्योगशील नेहेमीं असून मी गुरुजनांची शुश्रूषा करतें. अनेक वेदवादी ब्राह्मणांचा मी सत्कार करतें. चाकरमाणसें जें कांहीं करतात त्याकडेही माझें पूर्ण लक्ष आहे. गोपालापासून व मेषपालापासून सर्व सेवकांची मला माहिती आहे. घरांतील सर्व खर्च व जमेवर माझें काळजीपूर्वक पाहणें आहे. या प्रकारच्या वशीकरणाच्या मंत्रानें मी आपल्या पतींस वश केलें आहे. अन्य वशीकरण मला माहीत नाहीं. "

एकंदर कुटुंबांत पत्नीनें कसें वागावें याचें हें एक उत्कृष्ट चित्र आहे. परंतु यांत पत्नीचे कुटुंबांतील जें उदात्त कर्तव्य म्हणजे पतीच्या सुखदुःखाचे विभागी होणें हें या चित्रांत चांगलें दाखविलें नाहीं. पण द्रौपदीचें जें प्रत्यक्ष आचरण महाभारतांत व्यासानें वर्णन केलेलें आहे, तें याहूनही श्रेष्ठ दर्जाचें आहे. ती पांडवांच्या सुखःदुखाची संविभागिनी नेहेमीं दाखविलेली आहे आणि क्वचित् प्रसंगीं पतींशीं वादविवाद व भांडण हट्टही ती करते

असें दाखविलें आहे. असो. स्त्रियांच्या आचरणासंबंधानें अतिशय उदात्त कल्पना भारती-आर्यस्त्रीवर्गाच्या हृदयांत प्राचीनकाळापासून वसत आहेत याजबद्दल महाभारतातील अनेक वर्णनें व कथा साक्ष देत आहेत आर्य स्त्रियांचें पतिप्रेम महाभारतकाळीं अवर्णनीय असून पतिपत्नीचें नातें उच्च दर्जाचें होतें यात संशय नाही.

पतिपत्नीचें अभेद्य नातें.

भारती आर्यांत पतिपत्नीच्या नात्यासंबंधानें किती उदात्त कल्पना प्रचलित होती याचें दिग्दर्शन भारतांतील एका प्रसंगावरून चांगलें होतें, त्याचें आपण येथें विवेचन करूं. द्रौपदीवस्त्रहरण-प्रसंगी द्रौपदीनें एक महत्त्वाचा प्रश्न विचारला. तो असा की, "धर्मानें आपला पण प्रथम लावला आणि तो हरल्यावर त्यानें मला पणास लावलें तेव्हां मी दासी झालें किंवा नाहीं?" या प्रश्नाचें उत्तर भीष्मास देता आलें नाहीं. किंबहुना, वस्त्र ओढतां ओढता दुःशासन थकल्यानंतरही द्रौपदीनें तोच प्रश्न विचारला असतां "प्रश्न कठीण आहे उत्तर देतां येत नाही" असा भीष्मानीं जबाब दिला, याचें प्रथमदर्शनीं गूढ वाटतें. या जबाबानें कित्येक लोक असाही कोटिक्रम करतात की, वस्त्रहरणाचा प्रसंग येथें झालाच नसावा. "द्रौपदी दासी नव्हे अशी वस्त्रहरणाच्या प्रसंगीं प्रत्यक्ष धर्मानें साक्ष दिली असता भीष्माला तरी शंका राहूं नये." अर्थात् द्रौपदी-वस्त्रहरण काल्पनिक व प्रक्षिप्त आहे, असें आक्षेपकांचें म्हणणें पडतें. किंबहुना, या कथाभागासंबंधानें भीष्माच्या अत्युदात्त चरित्रावर साधारण लोकांच्या मनांतही साशंकपणा उत्पन्न होतो. भीष्माची भूमिका सर्व महाभारतांतील व्यक्तींत श्रेष्ठ असून सर्वांस तिच्याविषयीं मोठा आदर आहे. ज्यानें बापाच्या प्रीतीकरितां आमरण ब्रह्मचर्य स्वीकारलें, जो ज्ञानानें, अनुभवानें आणि तपोबलानें सर्वांचा नेता होता, जो सर्व शस्त्रास्त्र जाणणाऱ्यामध्यें अग्रणी होता आणि जो धृतराष्ट्राचाही चुलता होता, अर्थात् सर्व कौरवांचा पितामह होता, त्यानें जर द्रौपदीचा प्रश्न योग्य वेळीं योग्य रीतीनें सोडविला असता तर हें भयंकर युद्ध होण्याचा प्रसंगच आला नसता असें पुष्कळांस वाटतें. ज्या भीष्मानें प्रत्यक्ष आपल्या गुरूची धर्मविरुद्ध आज्ञा मानली नाहीं, त्यानें यावेळीं राजसत्तेची हांजी हांजी केली असेंही कित्येकास वाटूं लागतें. परंतु यावेळच्या प्रसंगाकडे सूक्ष्म दृष्टीनें पाहिलें असता भीष्मानें यावेळीं जें उत्तर दिलें त्यानें त्याच्यावर येणारा हा आक्षेप नाहींसा होतो. इतकेंच नव्हे तर पतिपत्नीच्या संबंधांत एक अति उदात्त नियम त्यानें घालून दिला असेंच आपल्यास दिसून येईल. धर्मानें आपला पण हरल्यानंतर शकुनीच्या प्रोत्साहनानें द्यूतमदान्ध होऊन द्रौपदीचा पण लावला. सर्व सभेनें या गोष्टीचा धिक्कार केला तरी धर्मानें पण माघारा घेतला नाही. तो हरल्यानें द्रौपदी कौरवांची दासी झाली. दुर्योधनानें उन्मत्तपणानें तिला सभेंत बोलाविलें. तेव्हा तिनें कौरवाच्या कचाट्यांतून सुटण्याकरिता—आपल्या पतीच्या ताब्यांतून सुटण्याकरितां नव्हे—ती पातिव्रता असल्यानें हा खुबीदार प्रश्न तिनें सभेस विचारला. त्यावेळेस भीष्मानें उत्तर दिलें "ज्याच्यावर आपली सत्ता चालत नाहीं असें द्रव्य पणाला लावतां येत नाही; आणि पति कोणत्याही स्थितींत असला तरी त्याची स्त्रीवरील सत्ता नाहींशी होत नाहीं, या दोन गोष्टींचा विचार करतां तुझ्या प्रश्नाचा निर्णय करण्याचें काम नाजूक आहे."

नधर्मसौक्ष्म्यात्सुभगे विवक्तुं शक्नोमिते प्र-

श्रीमिमं विवेक्तुम् ॥ अस्वाम्यशक्तः पणितुं परस्वं स्त्रियश्च भर्तुर्वशतां समीक्ष्य ॥ (स. अ. ६७ भा. पु. १ पा. ५९६)
या जबाबानें कौरवांस स्फूर्ति मिळाली आणि दुःशासनानें द्रौपदीचें लुगडें ओढलें. पण द्रौपदीचा वाली श्रीकृष्ण जगन्नियंता परमेश्वर—प्रत्यक्ष धर्म- यानें तिची लाज राखिली आणि तिला शेंकडों वस्त्रें नेसविली. पण एवढ्यानें द्रौपदीचा प्रश्न सुटला नाहीं. ती दासी म्हणून दुर्योधनाच्या स्वाधीन करावयाची किंवा अ-दासी म्हणून पाहिजे तिकडे जाण्यास तिला मोकळीक द्यावयाची ? भीष्मानें पूर्वींचाच जबाब दिला. अशा स्थितींत धृतराष्ट्रानें प्रसन्न होऊन द्रौपदीस वर दिले व त्या वरांनी तिनें आपली व आपल्या पतींची सुटका करून घेतली. यानंतर पुन्हां वनवासाच्या पणानें द्यूत झालें. अशी येथील थोडक्यांत हकीकत आहे.

येथें असा प्रश्न उपस्थित होतो कीं भीष्मानें प्रथम उत्तर दिलें तें योग्य कीं अयोग्य? आणि वस्त्रहरणाच्या चमत्कारानें त्या प्रश्नाचा निकाल लागला किंवा नाहीं ? आमच्या मतें नाही असा जो भीष्मानें जबाब दिला त्यांतच एक अतिशय उदात्त तत्त्व भारती आर्य पतिपत्नींस त्यानें घालून दिलें. कारण, भीष्मानें जें प्रथम सांगितलें कीं, पतीची पत्नीवरील सत्ता मनांत आणतां स्वतः जिंकला गेल्यावरही पतीची आपल्या पत्नीवरील सत्ता नाहींशी झाली असें म्हणतां येत नाहीं. पति कोणत्याही स्थितींत असो, पतीच्या सर्व सुखदुःखाची विभागिनी पत्नी आहे, हें उदात्त तत्त्व भारती आर्यांनीं इतक्या पूर्णतेस पोंचविलें कीं, तो दास झाला तरीही त्याची आपल्या बायकोवरील सत्ता नाहींशी झाली असें म्हणतां येत नाहीं, अशी त्यांची भावना होती. आणि याच भावनेनें प्रेरित होऊन आज हजारों वर्षें हिंदुस्थानांतील स्त्री-पुरुष विवाहित आयुष्यांत ऐक्याच्या आनंदाचें सुख भोगीत आहेत. अर्थात् भीष्मानें प्रथम उत्तर दिलें तेंच योग्य व उदात्त तत्त्वास अनुसरून होतें. वस्त्रहरणाच्या वेळीं झालेल्या चमत्कारानें या तत्त्वाचें खण्डण होणें शक्य आहे काय ? द्रौपदी दासी नाहीं असाच धर्मानें निकाल दिला असें मानलें तर हा जो चमत्कार धर्मानें केला तो आपले हातपाय तोडण्यासाठीच केला असें म्हणावें लागेल. युधिष्ठिर यावेळीं मौन धरून बसला याचें तरी कारण हेंच. राजधर्म, आपद्धर्म, मोक्षधर्म सांगणाऱ्या भीष्माला चमत्काराच्या पूर्वीं योग्य निकाल देतां आला नाहीं असें म्हणावें लागेल. वस्त्रहरणाच्या प्रसंगीं जो चमत्कार झाला त्यानें द्रौपदीच्या प्रश्नाचा निकाल केला नाही, तर द्यूतप्रसंगी दासीलाही सभेंत आणूं नये किंवा तिची विटंबना करूं नये असें त्यानें सुचविलें. चमत्काराचा तरी प्रादुर्भाव तेवढ्यापुरताच असतो. चमत्कार होणें म्हणजे पाहिजे तें होणें शक्य आहे, असें मानतां येत नाहीं. असें मानलें तर द्रौपदीनें आपल्या पातिव्रत्याच्या पुण्याईनें दुःशासनास किंबहुना दुर्योधनादि सर्व दुष्टांस भस्म करून टाकलें असतें आणि मग भयंकर युद्धही झालें नसतें. पण चमत्कारांची उत्पत्ति सृष्टिक्रमांत तेवढ्या अनिर्वाह्य अडचणीपुरती असते हें तत्त्व वाचकांनी ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. चमत्कारानें द्रौपदीची लाज राखिली आणि सर्वांच्या हृदयांत तिच्याविषयीं पूज्यबुद्धि उत्पन्न केली. असो, या चमत्कारानें द्रौपदी दासी नाहीं असा अधर्मरूपी जबाब धर्मरूपी ईश्वर कधींही देणार नाहीं असेंच मानलें पाहिजे. पतिपत्नींच्या नात्यासंबंधानें ज्या उदात्त कल्पना महाभारतानें भारती स्त्रीपुरुषांच्या मनांत बिंबविल्या आहेत त्यांस याच्या उलट

समजुतीनें धक्का बसेल. द्रौपदीच्या मुक्ततेबद्दल भीष्मास निकाल देतां येईना तेंच योग्य होतें व अशा अडचणीच्या प्रसंगीं राजानेंच आपले राजाच्या नात्याचे अधिकार उपयोगांत आणले पाहिजे होते आणि त्याप्रमाणें धृतराष्ट्रानें केल्याचेंही महाभारतांत वर्णन आहे. भीष्माचा तो अधिकार नव्हता, तो प्रधान किंवा न्यायाधीश होता. सारांश, वस्त्रहरणाचा प्रसंग प्रक्षिप्तही नाहीं आणि भीष्माच्या उदात्त चरित्रावर कांहीं लोक यासंबंधानें जो आक्षेप आणतात तोही योग्य नाहीं. युधिष्ठिर द्यूतमदानें अन्ध होऊन आपण होऊन खाड्यांत पडला, इतर पांडवांनींही त्यास वेळेवर मना केलें नाहीं यामुळें त्यांची ही सत्ता पुढें आणतां येणें अशक्य झालें आणि जें नलानें केलें नाहीं तें धर्मानें केलें त्यास भीष्माचा काय उपाय? भीष्मानें आपलें आचरण यावेळीही धर्म व न्याय यांस धरूनच काटेतोल ठेविलें हेंच खरें. असो. याप्रसंगीं भीष्मानें पतिपत्नींच्या नात्याची उदात्त कल्पना कोठवर जाते हें भारती आर्यांस दाखवून दिलें आणि महाभारतकाळापासून आज हजारों वर्षें हाच उदात्त भाव पतिपत्नींच्या नात्यांत पूर्णपणें लोकांच्या हृदयांत व आचरणांत बसला आहे असेंच खरें.

तथापि आश्चर्य हें आहे कीं शिकंदराबरोबर आलेल्या ग्रीक इतिहासकारांनी भारती स्त्रियांच्या सद्गुणासंबंधानें कित्येक प्रतिकूल लेख आपल्या ग्रंथांत लिहून ठेवले आहेत. एके ठिकाणीं असेंही लिहिलें आहे कीं "हिंदुस्थानांतील लोक पुष्कळ स्त्रिया करतात. कित्येक नोकरी करून घेण्याकरितां, कित्येक केवळ चैनी करितां आणि कित्येक घर मुलांनीं भरून जाण्याकरितां. यामुळें असा परिणाम होतो कीं स्त्रियांचें सदाचरण जबरदस्तीनें राखून न ठेवलें तर त्या वाईट निपजतात." एकंदर सर्व जगतांतील अनुभव असाच आहे कीं अनेक स्त्रिया जेथें लहानशा अन्तःपुरांत कोंडून ठेवण्याची चाल आहे तेथें अशा प्रकारचा परिणाम थोडाबहुत तरी दृष्टीस पडावयाचा. परंतु पूर्वकाळीं क्षत्रिय स्त्रियांना कोंडून ठेवण्याची चाल नव्हती व स्त्रियांना पुष्कळ स्वतंत्र व मोकळेपणानें बाहेर फिरण्याची संधि मिळत असे. आमच्या समजुतीप्रमाणें वरील ग्रीक मताचें कारण असें दिसतें कीं, प्रत्येक लोकांत दुसऱ्या लोकांतील स्त्रियांच्या सद्गुणासंबंधानें प्रतिकूल प्रवाद नेहेमीं असतो. अशा प्रकारचे प्रवाद बहुधा खरे असत नाहीत. याच-प्रकारचा ग्रीक इतिहासकारांनीं लिहून ठेवलेला हा प्रवाद असावा. कर्ण आणि शल्य यांच्या दरम्यान जी निंदाप्रचुर भाषणें झाल्याचें महाभारतकारानें कर्णपर्वांत वर्णन केलें आहे, त्यांतही कर्णानें मद्र स्त्रियांची व पंजाबांतील इतर वाहिक स्त्रियांची अशाच प्रकारची निंदा केलेली आहे. ही निंदा सर्वथैव अतिशयोक्तीची आहे, यांत शंका नाहीं. तथापि, त्यांत कांहीं तरी मूळाशी सत्य असल्यास महाभारतकाळीं असा प्रकार कदाचित् पंजाबांत असूं शकेल; व त्यामुळें ग्रीकलोकांचा प्रतिकूल ग्रह समूल असेल. पण आमच्या मतें हाही पूर्वींच्याच सिद्धान्ताचा एक नमुना आहे. म्हणजे कर्णाच्या मनांत पंजाबांतील स्त्रियांविषयीं जो कमीपणाचा अभिप्राय होता तो प्रत्येक समाजांत दुसऱ्या समाजाविषयीं जो गैरसमज असतो त्याचाच परिणाम होता. अर्थात् कर्णपर्वांतील कर्णाच्या भाषणावरून किंवा ग्रीक इतिहासकारांच्या वर्णनावरून भारतीय आर्यस्त्रियांच्या पातिव्रत्याचें जें उच्च स्वरूप महाभारतांत दिसून येतें त्यांत कमतरपणा येत नाहीं.

सतीची चाल.

पण या उच्च स्वरूपाची जर कांही निराळी साक्ष पाहिजे असेल, तर ती सतीची चाल ही होय. सतीची चाल भारतीय आर्यांशिवाय इतर कोणत्याही लोकांत रूढ असलेली दिसत नाहीं. निदान तिची फारच थोडीं अन्य उदाहरणें आहेत. सतीच्या धैर्याला पातिव्रत्याची अतिशय उदात्त कल्पना हाच आधार आहे. सतीची चाल हिंदुस्थानांत प्राचीन काळापासून महाभारतकाळापर्यंत प्रचलित असल्याचें दिसून येतें. किंबहुना, ग्रीक इतिहासकारांनींही या संबंधाचा दाखला लिहून ठेविला आहे. पंजाबांतीलच काही लोकासंबंधानें त्यांनीं असें लिहून ठेवलें आहे की, या लोकांतील स्त्रिया पतीच्या चितेवर जळून देहत्याग करतात. असा देहत्याग करण्याचें मनोधैर्य या स्त्रियांस कसें येतें याचें ग्रीक इतिहासकारांस मोठें आश्चर्य वाटे. परंतु त्यानी असेंही लिहून ठेवलें आहे की असा देहत्याग त्या आपखुशीनें करतात. केटीयस् नांवाचा एक क्षात्रिय सेनापति ग्रीक फौजेंत होता. तो मेला तेव्हां त्याच्या दोन स्त्रियात सती जाण्याबद्दल तंटा लागला. शेवटीं थोरली स्त्री गरोदर असल्यामुळें तिला सती जाऊं दिलें नाहीं; व धाकटी स्त्री हा मान पावून आनंदानें सती गेली, असें त्यांनी लिहून ठेविलें आहे. यावरून शिकंदराच्या पूर्वीपासून म्हणजे महाभारतापूर्वीपासून हिंदुस्थानात सतीची चाल होती व तिजविषयीं अतिशय पावित्र्याची कल्पना प्रचलित असल्याशिवाय खुषीनें सती जाणें शक्य नाहीं. महाभारतांतही पांडूबरोबर माद्री सती गेल्याचें वर्णन आहे. ही माद्रीही मद्र देशांतील पंजाबांतीलच होती. श्रीकृष्णाच्या कित्येक स्त्रिया इन्द्रप्रस्थांत सती गेल्याचें वर्णन महाभारतांत आहे. भारतीयुद्धानंतर दुर्योधनाच्या स्त्रिया सती गेल्याचें किंवा दुसऱ्या राजांच्या स्त्रिया सती गेल्याचें महाभारतात वर्णन नाही. परंतु महाभारतांत दुर्योधनाच्या स्त्रीचें नावही नाही, मग तिच्या सती जाण्याची गोष्ट कशाला? इतर राजांच्याही स्त्रियाचें नाव नाहीं, यामुळें त्याच्या संबंधानें काहीच उल्लेख नाही. तात्पर्य, हा उल्लेख नसल्यानें कोणतेंही प्रतिकूळ अनुमान निघत नाही. अर्थात् सतीची चाल फार जुनी असावी. ग्रीक इतिहासकाराच्या पुराव्यावरून महाभारतकाळी ती होती याजबद्दल मुळीच शंका नाही. सतीची चाल हिंदुस्थानात ब्रिटिश अमलापर्यंत कायम होती, पण ती अलीअडे कायद्यानें बंद झाली आहे.

पडद्याची वहिवाट.

याच प्रकरणासंबंधानें महाभारतकाळी पडद्याची वहिवाट हिंदुस्थानात चालू होती कीं नाही, असा एक प्रश्न नेहेमी विचारण्यांत येतो. महाभारतातील कित्येक वर्णनांवरून पडद्याची चाल क्षत्रिय राजेलोकांत महाभारतकाळी चालू असावी असें अनुमान निघतें. शल्यपर्वांत युद्धाच्या शेवटी दुर्योधनाच्या स्त्रिया जेव्हां हस्तिनापुरास पळाल्या त्या वेळेस असें वर्णन आहे की ज्या स्त्रियांस सूर्यानेंही कधी पाहिलें नाहीं त्या स्त्रिया आतां उघड्या होऊन पळूं लागल्या. याजवरून राजेलोकांच्या विवाहित स्त्रिया पडद्याच्या आंत राहत असत असे दिसतें. असेंच पुन्हां वर्णन ज्या वेळेस हस्तिनापुरांतून स्त्रिया जलप्रदान देण्याकरितां गंगेवर जाण्यास निघाल्या त्या वेळेसही ज्या स्त्रिया सूर्यानेंही पाहिल्या नाहीत त्या स्त्रिया आतां उघड्या अनेक लोकांच्या दृष्टीस पडत आहेत, असें वर्णन आहे. याजवरूनही तेंच अनुमान निघतें. परंतु यामध्यें थोडासा विचार

आहे. स्त्रीपर्व अध्याय १० यांत असें वर्णन आहे कीं " प्रत्यक्ष देवांसही ज्यांचें नख कधी दिसलें नाहीं त्याच स्त्रिया अनाथ झाल्यामुळें नीच लोकांच्याही नजरेस पडत आहेत." (भाषान्तर पु० ९ पान १६) या वाक्यावरून असें अनुमान होतें कीं ज्या स्त्रियांचे पति जिवंत असत त्याच स्त्रिया पडद्यामध्यें राहात असत. परंतु अनाथ म्हणजे विधवा झालेल्या स्त्रिया बाहेर लोकसमाजात येत असत. ही चाल महाभारतकाळी प्रत्यक्षपणें अमलांत होती याविषयीं शंका नाही. कारण, ग्रीक इतिहासकारांनीही त्याचें वर्णन केलेलें आहे. मेग्यास्थिनीसनें त्याचा उल्लेख केलेला आहे. कथासरित्सागरातही नंदाच्या अन्तःपुराचें जें वर्णन केलें आहे, त्यावरूनही अन्तःपुरात राजे-लोकांच्या स्त्रिया पडद्यामध्यें अशा कोंडून ठेविल्या असत की त्यांचें नख देवाच्याही नजरेस पडावयाचें नाही. एका वाटसरूनें अन्तःपुराकडे डोळे उचलून पाहिलें म्हणून त्यास पाटलीपुत्रांत देहान्त-शिक्षा सांगितल्याचें कथासरित्सागरात वर्णन आहे. साराश, महाभारतकाळीं म्हणजे इ० स० पूर्वी ३०० च्या सुमारास ही पडद्याची चाल राजे-लोकांत पूर्णपणें चालू होती. त्यामुळें महाभारतांत सौतीनें वरील वर्णनें घातली आहेत. पण ही चाल प्रारंभापासून भारती आर्य क्षत्रियात नसावी असें अनुमान आहे. भारती कथेंतील निरनिराळ्या प्रसंगांचें चित्र आपल्या समोर ठेवलें तर फार प्राचीनकाळी हा पडदा नसावा. सुभद्रा रैवतक पर्वतावर यादवस्त्रियांसह उघडपणें उत्सवांत फिरत होती, म्हणूनच अर्जुनाच्या दृष्टीस पडली. द्रौपदी द्यूतप्रसंगी धृतराष्ट्राच्या स्त्रियात बसली होती तेथें दुःशासन किंवा प्रातिकामी दूत यास पडदा असता तर जातां आलें नसतें. तसेंच द्रौपदीलाही भरसभेंत त्यास आणतां आलें नसतें. वनवासामध्यें द्रौपदी उघडपणें पांडवांबरोबर होती व जयद्रथानें तिला दारांत उभी पाहून हरण करण्याचा प्रयत्न केला असें वर्णन आहे. अशा अनेक उदाहरणांवरून भारतीयुद्धकालीं भारती क्षत्रिय स्त्रियांस पडदा नव्हता, असें आमचें मत आहे. साधारणपणें त्या अगदीच बाहेर हिंडत नसत, पण हल्लींची पडद्याची चाल त्या वेळेस मुळीच प्रचारांत नव्हती. रामानें सीताशुद्धिप्रसंगी असें म्हटलें आहे कीं "विवाह, यज्ञ किंवा संकटाचे वेळीं स्त्रिया लोकाच्या नजरेस पडल्या तरी हरकत नाहीं." म्हणजे अशा प्रसंगानें तरी पूर्वकाळी स्त्रियांस मुळीच पडदा नव्हता एवढें तरी मान्य केलें पाहिजे. परंतु वर जे द्रौपदीसंबंधाचे प्रसंग वर्णन केलेले आहेत त्यावरून अन्य प्रसंगानेंही क्षत्रिय राजांच्या स्त्रिया पडद्याशिवाय निःशंकपणें बाहेर फिरत असत व लोकांच्या दृष्टीस पडत असत असें महाभारतांतील वर्णनावरून दिसतें. बहुधा ही पडद्याची रीत पर्शियन लोकापासून पर्शियन बादशहाच्या अनुकरणानें हिंदुस्थानांतील नंदादि सार्वभौम राजांनी उचलली असावी, म्हणजे इ० स० पू० ४००-५०० सुमारास घेतली गेली असून महाभातकाळी ती अमलांत असावी.

दुसरे निर्बंध.

स्मृतिकाळीं विवाहसंबंधानें आणखी निर्बंध असलेले जे आपल्याप दृष्टीस पडतात, ते महाभारतकाळी होते किंवा कसें याबद्दल आपण येथें विचार करूं. सगोत्र विवाह सशास्त्र नाहीं, हा निर्बंध महाभारतकाळी होता हें आपण पूर्वींच पाहिलें आहे. गोत्र म्हणजे एका विवक्षित पुरुषापासून झालेली पुरुषसतति असा त्याचा अर्थ घेतला पाहिजे. विवाह एकाच

जातींत व्हावा, पण एकाच गोत्रांत होऊं नये हा निर्बंध भारती आर्यांच्या समाजांत विशेष दिसतो. गोत्राबरोबर प्रवराचीही बंदी महाभारतकाळीं होती. एकाच प्रवरांत मुलगी करतां येत नाहीं, हा निर्बंध महाभारतकाळीं होता. तो कसा उत्पन्न झाला याची कल्पना महाभारतावरून होत नाहीं. "कालगतीनें प्रवर उत्पन्न झाले" असें महाभारतांत सांगितलें आहे. पण त्याजवरून कांहींच बोध होत नाहीं. प्रवर तीन किंवा पांच असतात म्हणजे तीन गोत्रांत व कांहीं विशिष्ट पांच गोत्रांत विवाह संबंध होत नाहीं. अशी गोत्रें पूर्वकाळी कांही कारणानें प्रेमानें किंवा द्वेषानें किंवा अन्य कारणांनीं ठरून गेली. हें निरनिराळ्या गोत्रांचे प्रवर सूत्रांतून पठित आहेत. मात्र सर्व ठिकाणीं, उदाहरणार्थ सर्व ब्राह्मणांत, मग ते कोणत्याही शाखेचे असोत, गोत्राचे प्रवर एकच आहेत; यावरून हा प्रवरभेद फार प्राचीनकाळीं अर्थात् महाभारतपूर्वकाळी उत्पन्न झाला असला पाहिजे.

सगोत्राशिवाय मातेच्या संबंधांतून पांच पित्र्यापर्यंत विवाह वर्ज आहे असा हल्ली स्मृतिशास्त्राचा नियम आहे. भारतीय आर्यांत हा नियम कितपत लागू होता, हें आपण पाहूं. चन्द्रवंशी आर्यांत हा नियम पाळला जात नव्हता असें आपल्यास स्पष्ट दिसतें. मामाची मुलगी हल्ली विवाहास वर्ज आहे; पण पांडवकाळीं चन्द्रवंशी क्षत्रियांत ती वर्ज नव्हती, असें अनेक उदाहरणांवरून दिसतें. श्रीकृष्णाचा पुत्र प्रद्युम्न याचा विवाह त्याचा मामा रुक्मी याच्या मुलीशीं झाला. प्रद्युम्नाचा पुत्र अनिरुद्ध याचाही विवाह त्याच्या मामेबहिणीशी म्हणजे रुक्मीच्या मुलाच्या मुलीशी झाला. या विवाहांच्या वर्णनावरून मामाच्या मुलीशीं विवाह चन्द्रवंशी आर्य विशेष प्रशस्त मानीत. अर्जुनाचाही सुभद्रेशीं विवाह अशाच प्रकारचा होता. सुभद्रा ही त्याची मामेबहीण होती. भीमाचा विवाह शिशुपालाच्या बहिणीशीं झाला. हाही विवाह अशाच प्रकारचा होता; म्हणजे शिशुपालाची आई व कुंती ह्या बहिणी होत्या. अशा अनेक उदाहरणांवरून मामेबहिणीशीं विवाह करणें हें तेव्हां नेहमीचें होतें. दक्षिणेकडील महाराष्ट्र लोकांत असा विवाह पूर्वी प्रशस्त मानला जात होता, हेंही येथें सांगितलें पाहिजे. ब्राह्मणांत व क्षत्रियांत असे विवाह पूर्वी इकडे रूढ होते. आपल्यात सासऱ्यास मामा म्हणण्याचा प्रघात अजूनही चालू आहे. मुंजीच्या वेळेस मुलगा काशीयात्रेस जाऊं लागला म्हणजे त्यास मामाच मुलगी देऊं करतो. मातुलकन्यापरिणय हा महाराष्ट्रीयांचा अनाचार आहे असें धर्मशास्त्रनिबंधांत लिहिलेलें आहे. यावरून महाराष्ट्र लोक चंद्रवंशी क्षत्रियांचे वंशज आहेत असें मानण्यास हरकत नाहीं. असो, महाभारतकाळी चंद्रवंशी आर्यांत मातुल कन्येचा विवाह निषिद्ध मानला जात नव्हता, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

विवाहासंबंधानें आणखी एक नियम महाभारतकाळी असा दिसतो कीं ज्येष्ठ भ्रात्याचा विवाह झाल्याशिवाय धाकट्याचा विवाह होऊं नये. असा विवाह करणारास मोठें पाप लागतें असें मानलें गेलें होतें. मात्र ज्येष्ठ बंधु पतित किंवा संन्यासी असेल तर परिवेदन केल्याचें पातक नाहीं असें सांगितलें आहे. (शां० अ० ३४) परिवेत्ता म्हणजे अगोदर लग्न करणारा धाकटा बंधु यानें प्रायश्चित्त घ्यावें असें सांगितलें आहे. ज्येष्ठ बंधूचा विवाह झाल्यावर कृच्छ्र केल्यानें तो मुक्त होतो असें वर्णन आहे. मात्र त्यानें पुन्हां विवाह केला पाहिजे असें येथें सांगितलें आहे. (शां० अ० ३९ भा० पु० ६ पा० ६९) याशिवाय सांगण्यासारखी

गोष्ट अशी आहे की स्त्रियांना हा परिवेदना-
चा दोष नाहीं म्हणजे लहान बहिणीचें लग्न
वडील बहिणीच्या लग्नापूर्वी झालें असतां ती
दोषी किंवा पातकी होत नाहीं. स्त्रियाना जेव्हां
उत्तम वर मिळेल तेव्हां त्यांचें लग्न करावें, अ-
विवाहित ठेऊं नये, असा कदाचित् अभिप्राय
असेल. स्त्रियांचें लग्न झालेंच पाहिजे, पुरुषांचें
राहिल्यास चालेल असाही अभिप्राय असावा.

(भा० पु० ६ पा० ६९ सदर—)

प्रकरण आठवें.

सामाजिक परिस्थिति.

(१) अन्न.

भारती काळाच्या प्रारंभी म्हणजे भारती युद्धाच्या वेळीं आणि भारती काळाच्या अंती म्हणजे महाभारतकाळी भारती आर्यांच्या परिस्थितींत बराच फरक असलेला निरनिराळ्या बाबतींत आपल्यास कसा दिसून येतो, त्यांच्या विवाहपद्धतीत किंवा वर्णव्यवस्थेंत कसा फरक उत्पन्न झाला हें आपण येथवर पाहिलें. अन्नाच्या बाबतींत या काळांत त्यांच्या परिस्थितींत याहीपेक्षां अधिक फरक पडला. भारती काळांत आर्यांच्या चालीरीतींत या बाबतीत फारच मोठा फरक पडल्याचें दिसून येतें आणि हा फरक उपनिषदांपासून तो महाभारत-मनुस्मृतीपर्यंत आपल्यास निरनिराळ्या ग्रंथांत पूर्णपणें दिसून येतो. एका दृष्टीनें असा फरक झाला ही गोष्ट आर्यांच्या उन्नतीस कारणीभूत झाली आहे तर दुसऱ्या तऱ्हेनें त्यांच्या अवनतीस कारण झाली आहे असें मानणें भाग पडतें. आध्यात्मिक दृष्टीनें किंवा नीतीच्या दृष्टीनें पाहिलें असतांना ज्या लोकांनी केवळ धर्मसमजुतीसाठीं व केवळ आध्यात्मिक उन्नतीसाठीं मांसाहाराचा त्याग केला त्यांच्या दयावृत्तीची व आध्यात्मिक कल्याण करून घेण्याच्या आकांक्षेची तारीफ करावी तितकी थोडी आहे. परंतु व्यावहारिक किंवा राजकीय दृष्टीनें पाहतां मॅक्समुलरनें एकेठिकाणीं म्हटल्याप्रमाणें आपल्या राजकीय स्वातंत्र्याचाही त्याग मान्य करून भरतखंडांतील लोकांनी वनस्पतीचा आहार मान्य केला आहे असें म्हणण्यास जागा आहे. असो. निरनिराळ्या कारणानीं भारतीकाळात भारती आर्यांच्या अन्नात कसा फरक झाला ही गोष्ट आम्ही या भागात विस्तारपूर्वक दाखविण्याचें योजिलें आहे.

प्राचीन वैदिक ऋषि हे यज्ञाचे पक्के पुरस्कर्ते होते, ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. वैदिक क्षत्रियही यज्ञाचे अनेक विधि करीत असत. हे वैदिक यज्ञ सर्व हिंसायुक्त असत. नानाप्रकारचे पशु या यज्ञात मारले जाऊन हवन होत असत. साधारणपणें प्राचीनकाळी जसें सर्वच देशांतील लोक मांसान्न भक्षण करीत होते त्याप्रमाणें भारती आर्यही मांसान्न भक्षण करीत असत यात नवल नाहीं आणि

यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ।

या न्यायानें वैदिककालीन ब्राह्मण व क्षत्रिय यज्ञात पशूंचा वध करून त्यांच्या मांसाचे हविर्भाग निरनिराळ्या देवतास अर्पण करीत असत हेंही साहजिक आहे. या यज्ञाच्या पायऱ्या गवालंभापर्यंत व अश्वमेधापर्यंत गेल्या होत्या, किंबहुना, अश्वमेधाच्याही पलीकडे जाऊन पुरुषमेधापर्यंत यज्ञाची मजल पोंचली होती. तथापि अश्वमेध हा सर्व यज्ञात श्रेष्ठ मानला जात होता. अश्वमेध करण्यात एका प्रकारचे राजकीय ऐश्वर्य व्यक्त होत असल्यानें सामर्थ्यवान् क्षत्रिय अश्वमेध यज्ञ करीत असत. तसेंच सार्वभौमराजे राजसूययज्ञ करीत. महाभारतात हे दोन्ही यज्ञ पांडवानी केल्याचें वर्णन आहे. असो. पांडवानी जो अश्वमेध केला त्याचें वर्णन महाभारतात केलें आहे, त्यांत शेंकडो प्राणी मारल्याचें वर्णन आहे.

तं तं देवं समुद्दिश्य पशवः पक्षिणश्च ये ।
ऋषभाः शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये ॥
सर्वांस्तानभ्ययुंजंस्ते तत्राग्निचयकर्मणि ।

(अश्व० अ० ८८—३४) या वर्णनावरून युधिष्ठिराच्या यज्ञात अनेक पशु पक्षी हवनासाठीं

मारले गेले असें स्पष्ट दिसतें. अश्वमेधाच्या विधीमध्यें सुद्धां श्रौतसूत्राप्रमाणें अनेक पशु मारावे लागतात हें प्रसिद्ध आहे. यज्ञामध्यें मारलेल्या पशूंचें मांस ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य खात असत, याबद्दल शंका नाही. युधिष्ठिराच्या अश्वमेधाच्या उत्सवप्रसंगीही अनेक पशूंची हिंसा होत होती, असें वर्णन महाभारतामध्यें आलेलें आहे.

भक्ष्यखांडवरागाणां क्रियतां भुज्यतां तथा
पशूनां वध्यतां चैव नांतं ददृशिरे जनाः ॥

(अश्व० अ० ४१) " अश्वमेध यज्ञांत ' खांडवराग ' पक्कान्न तयार करण्यांत किती माणसें गुंतलीं होती व किती पशूंचें हनन होत होतें याचा अंत लागला नाही. " (भा० अश्वमेधपर्व अ० ८९ पान १९१) याशिवाय आणखी कित्येक वर्णनें महाभारतामधील यासंबंधानें देता येतील. सभापर्व अध्याय ४ यांत मयसभागृह प्रवेश केल्याचे वेळीं दहा-हजार-ब्राह्मण-भोजन घातलें, त्यावेळीं धर्मराजानें " उत्तम उत्तम कंदमुळें व फळें, वराहाचीं व हरिणांचीं मासें, तूप, मध, तिलमिश्रित पदार्थ आणि नानाविध मासप्रकार इत्यादिकांनीं त्यांचा संतोष केला असें वर्णन आहे." (भा. पु. १ पा. ४६६) यावरून ज्याप्रमाणें पाश्चिमात्य आर्य ग्रीक, जर्मन वगैरे मांस भक्षण करीत होते त्याचप्रमाणें भारती युद्धकाळीं भारती आर्य ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य हे मांस खात होते हें निर्विवाद आहे.

मांसान्नत्याग.

परंतु महाभारतकाळीं म्हणजे सौतीच्या वेळीं भारती आर्यांची परिस्थिति बरीच भिन्न झालेली होती व भारती आर्य विशेषतः ब्राह्मण आणि त्यांतही अध्यात्म—मार्गास लागलेले योगी वगैरे यांनीं मांसाहाराचा त्याग केला होता. याशिवाय, बौद्ध, जैन व भागवत मतांचा प्रचार लोकांत बराच होऊन एकंदर जनसमूहांत अहिंसेची महती वाढून मांसनिवृत्तीची या लोकांत बरीच प्रगति झाली होती. अशा काळीं भारतांतील अश्वमेधांचीं वर्णनें व त्यांतील ब्राह्मणसंतर्पणाची वर्णनें लोकांस कशीशीच लागत असली पाहिजेत. याचमुळें सुवर्णमस्तक झालेल्या नकुलाची कथा सौतीनें येथें मुद्दाम घातलेली आहे आणि पशुवधानें युक्त असलेले यज्ञ व मांसान्न—भक्षण यांची निंदा, एका साध्या वानप्रस्थानें क्षुधित झालेल्या अतिथीस मूठभर सक्तु दिल्यानें जें पुण्य मिळतें त्याहूनही अश्वमेधाचें पुण्य कमी आहे असें दाखवून, करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या नकुलाच्या आख्यानावरून भारती युद्धकाळापासून महाभारतकाळापर्यंत लोकांच्या मांसान्नविषयींच्या प्रवृत्तीत किती फरक पडलेला होता हें नजरेस येतें.

परंतु हा तंटा येथें संपला नाहीं. क्षत्रियांच्या जुन्या चाली व कल्पना बदलणें अतिशय कठीण होतें. अश्वमेधावरची त्यांची प्रीति व श्रद्धा तशीच कायम होती आणि मांसान्न खाण्याचा त्यांचा प्रघात बदललेला नव्हता. कित्येक ब्राह्मणही वैदिक कर्मानुष्ठानास सोडून देण्यास तयार नव्हते आणि क्षत्रियांच्या मदतीला येऊन वेदांत सांगितलेला पशुवध हिंसा होत नाहीं असें प्रतिपादन करीत होते. अशा लोकांच्या समाधानाकरितां नकुलाच्या आख्यानानंतर आणखी एक अध्याय घातलेला आहे व त्यांत जनमेजयानें असा प्रश्न केला आहे कीं महर्षि व्यास व इतर ऋषि यांच्या साहाय्यानें केलेल्या युधिष्ठिर सम्राटाच्या अश्वमेध यज्ञाची निंदा करण्याचें धैर्य नकुलास झालें तरी कसें ? याजवर वैशंपायनानें पुढील कथा सांगितली आहे. इंद्र एकेकाळीं यज्ञ करीत होता. जेव्हां यज्ञांत प्रोक्षण केलेल्या पशूंना

मारण्याची वेळ आली त्या वेळेस मोठ्या करुणायुक्त दृष्टीनें ते पशु ऋषींकडे पाहूं लागले. त्या वेळेस ऋषींस करुणा आली आणि ते इंद्रास म्हणूं लागले " हा यज्ञ धार्मिक नाही.

नायं धर्मकृतो यज्ञो नाहिंसा धर्मउच्यते ।
यज बीजैः सहस्राक्ष त्रिवर्षपरमोषितैः ॥

तीन वर्ष ठेवलेल्या धान्यानें इंद्रा तूं यज्ञ कर (म्हणजे पशू मारून यज्ञ करूं नको) " त्या वेळेस तें म्हणणें अभिमानानें ग्रस्त झालेल्या इंद्रास आवडलें नाहीं. तेव्हां निर्जीव पदार्थांनी यज्ञ करावा किंवा सजीव पदार्थांनीं यज्ञ करावा याबद्दल ऋषि व इंद्र यांमध्यें तंटा लागला. तेव्हां दोघांनी तो प्रश्न वसुराजाकडे नेला. (हा वसुराजा चंद्रवंशी आर्यांचा वंश-जनक चेदिपति होय) वसु राजास त्यांनीं विचारलें:—यज्ञाविषयीं वेदप्रमाण काय आहे ? पशूंनीं यज्ञ करावा किंवा बीज, पय, घृत, इत्यादिकांनी यज्ञ करावा ? वसुराजानें प्रमाणांच्या बलाबलाचा विचार न करतां एकदम म्हटलें ' जें सिद्ध असेल त्यानें यज्ञ करावा. ' असें उत्तर दिल्यावर चेदिराजा ऋषींनी शाप दिल्यामुळें रसातळास गेला. या गोष्टीत पुन्हा हा तंटा मुग्धच ठेवला आहे. कारण, क्षत्रिय हे पशुहिंसायुक्त यज्ञ करणारच आणि तो सशास्त्र असें म्हणणारच. परंतु तो राजा रसातळास गेला, या वर्णनावरून असा यज्ञ निंद्य असें ठरतें तें क्षत्रियांस मान्य नव्हतें. क्षत्रियांचे हिंसायुक्त यज्ञ चालूच होते. बलवान् क्षत्रिय, युधिष्ठिर व जनमेजय यांनींच घालून दिलेल्या उदाहरणाचें अनुकरण करून अश्वमेध यज्ञ करण्याचें सोडून देण्यास तयार नव्हते. तेव्हां अशा लोकांच्या समाधानाकरितां आणखी एक गोष्ट येथें सांगितलेली आहे ती अशी. अगस्त्य ऋषि बारा वर्षांचें सत्र करीत होते आणि त्यांत बीजाहुति देत होते. परंतु इंद्र असंतुष्ट होऊन पर्जन्य पाडण्याचें त्यानें बंद केलें. त्या वेळेस अगस्त्य ऋषीनीं दुसरा इंद्र मी उत्पन्न करीन असें म्हटलें तेव्हां इंद्रानें संतुष्ट होऊन पर्जन्य पाडण्यास सुरवात केली. तथापि इतर ऋषींनीं अगस्त्याची अशी विनंति केली कीं, यज्ञांतील हिंसा ही हिंसा नव्हे, असें आपण ठरवूं या. याप्रमाणें अगस्त्य मुनींनी मान्य केलें. परंतु या कथेनेंही क्षत्रियांचें समाधान झालेलें नाही आणि सरतेशेवटीं तो नकुल खुद्द धर्म असून त्यानें एकदां क्रोधरूपानें जमदग्नीस त्रास दिला त्यामुळें जमदग्नीच्या शापानें नकुल होऊन त्यानें शापापासून मुक्त होण्यासाठीं युधिष्ठिराच्या यज्ञाची निंदा केली असें सांगितलें आहे.

वरील नकुलाची कथा विस्तारपूर्वक देण्याचें तात्पर्य असें आहे कीं अहिंसाप्रयुक्त यज्ञ करावा, किंवा हिंसाप्रयुक्त करावा या वादाचा निरनिराळ्या प्रकारानें भारतीकाळांत कसा निकाल होत जात होता, याचें यावरून निदर्शन होतें. एकदां या बाजूस तर पुन्हां दुसऱ्या बाजूस याप्रमाणें लोकमताचा प्रवाह चालत होता. हिंसाप्रयुक्त यज्ञ व मांसान्न याचा अपरिहार्य संबंध होता. जोंपर्यंत लोक धर्मश्रद्धायुक्त असतात तोंपर्यंत धर्माची कास सोडण्यास ते तयार असत नाहींत. मांस खाणें हें आम्ही आपल्या इच्छेनें खातों, याचा संबंध यज्ञाशीं नाहीं, असें म्हणावयास भारती आर्य तयार नव्हते. वेदांत हिंसायुक्त यज्ञाचा विधि आहे तेव्हां यज्ञशिष्ट मांस खाण्यास हरकत नाहीं असा त्यांचा कोटिक्रम होता व यज्ञांत केलेली वेदविहित हिंसा ही हिंसाच नव्हे असें त्यांचें म्हणणें होतें. या मतासंबंधानें भारतीकाळांत बरीच भवती न भवती होऊन अखेरीस महाभारतकाळीं हेंच मत कायम झालें असें दिसतें.

यज्ञांत केलेली हिंसा ही हिंसा नव्हे असें महाभारतकाळीं सनातन धर्मीयांचें मत होतें व हल्लींही अजूनपर्यंत हाच सिद्धांत मान्य केला गेलेला आहे व हल्लींही कोठें कोठें पशुहिंसा-युक्त यज्ञ हिंदुस्थानांत होतात. असे यज्ञ हल्लीं अगदीं थोडे होतात ही गोष्ट खरी आहे, परंतु पशुहिंसेचा आग्रह अद्याप सुटलेला नाहीं. असो, महाभारतकाळीं हिंसा-प्रयुक्त यज्ञ पुष्कळ होत असत आणि एकंदर जनसमाजाची स्थिति पाहतांना क्षत्रिय लोक मांसान्न खाणारे होते व अनेक ब्राह्मणही वैदिक धर्माभिमानी असून मांसाहारी होते व इतर लोकांत मांसान्नाचा प्रचार कमी असून विशेषतः भागवत, जैन वगैरे लोकांत मांस खाण्याचा प्रघात बिलकुल बंद होता. वैश्य लोकात मासान्न कोठें कोठें सुरू होतें असें कर्णपर्वांतील हंसकाकीय-कथानकांतील एका उल्लेखावरून दिसतें; तो असा. " समुद्राच्या परतीरास एक वैश्य राहात असे. त्याजवळ धनधान्याची समृद्धि असून तो यज्ञयागादि करीत असे. तो दाता व क्षमाशील असून वर्णाश्रम धर्म उत्तम पाळी. त्याला पुष्कळ पुत्र होते. त्या भाग्यवान् कुमारांचें उष्टें खाऊन वाढलेला एक कावळा होता. त्यास ते वैश्यपुत्र मांस, भात, दहीं, दूध वगैरे पदार्थ देत." (अ. ४१ भा. पु. ५ पा. १०३) वरील वर्णनावरून श्रद्धायुक्त वैश्य हेही यज्ञयाग करीत व मांसान्न खात असें स्पष्ट दिसतें. महाभारतकाळापर्यंत मांसान्नाचा प्रचार याप्रमाणें यज्ञयाग करणाऱ्या ब्राह्मण—क्षत्रिय—वैश्यांत सुरू होता, पण निवृत्ति—मार्गाचें सेवन करणाऱ्या लोकांत तो नव्हता.

गोहत्येचें महापातक.

एक गोष्ट महत्त्वाची येथें सांगितली पाहिजे कीं भारतीकाळांत गवालंभ हे बिलकुल बंद झाले. भारतीयुद्धकाळीं बैलांचे यज्ञ अश्वमेध—विधीप्रमाणें व इतर वैदिक यज्ञाप्रमाणें होत असत, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. पण महाभारतकाळीं गाईची किंवा बैलांची हिंसा करणें हें अतिशय मोठें पातक आहे असें मानलें जात होतें हेंही निश्चयानें दिसतें. यज्ञांत गाईचें प्रोक्षण करणें हें बिलकुल बंद झालें व कलियुगामध्यें गवालंभ म्हणजे गाई-बैलांचा यज्ञ वर्ज आहे असें शास्त्र ठरलें. इतर पशूंचे यज्ञ म्हणजे मेष, बकरे, वराह वगैरे पशूंचे यज्ञ मान्य होते. याच हिशेबानें मांस खाण्याचा प्रकारही चालू होता व आहे हल्लीं इतर कोणतेंही मांस क्षत्रिय किंवा ब्राह्मण खात असले तरी गोमांस खाणें अतिशय निंद्य व सनातन धर्मापासून भ्रष्ट करणारें आहे अशी सर्व जनसमूहाची कल्पना आहे. मग तो मनुष्य क्षत्रिय असो किंवा अति नीच शूद्र असो. ही परिस्थिति महाभारत काळापासूनच आहे. महाभारतकाळीं गोवध किंवा गोमांस अतिशय निंद्य समजलें जात असें. उदाहरणार्थः—द्रोणपर्वांत अर्जुनानें ज्या कित्येक शपथा वाहिलेल्या आहेत त्यांत असें म्हटलें आहे. (द्रो० अ ७३)

ब्रह्मघ्नानां च ये लोका ये च गोघातिनामपि।

अर्थात् ब्रह्महत्या करणारे किंवा गोवध करणारे मनुष्य ज्या निंद्य लोकांस जातात ते मला मिळोत असें अर्जुनानें म्हटलेलें आहे अशीं आणखी कित्येक उदाहरणें देतां येतील. गाईला लाथ मारणें सुद्धां पाप आहे असें मान्य झालें होतें. पण याच्या उलट भारती युद्धकाळीं परिस्थिति होती असें महाभारतांतीलच कित्येक उताऱ्यांवरून दिसतें. रंतिदेवानें केलेल्या अनेक यज्ञांत मारलेल्या बैलांच्या चामड्याच्या बाजूनें वाहणारी नदी चर्मण्वती नांव पावली. पण फार लांब कशाला ? संस्कृत नाटकांचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस भवभूतीच्या उत्तररामचरित्रांतील वसिष्ठ-वि-

श्वामित्राच्या आगमनाच्या वेळीं मधुपर्काचें केलेलें वर्णन लक्षांत असेलच. असो. भारती युद्धकाळीं किंवा वैदिककाळी गवालंभाचा प्रचार असून महाभारतकाळीं तो बिलकुल बंद झाला किंबहुना, गोवध ब्रह्महत्येप्रमाणें भयंकर पातक आहे असें ठरलें. हा महत्त्वाचा फरक कशामुळें व कसा झाला हें पाहणें अतिशय महत्त्वाचें आहे. महाभारतकाळी गवालंभ बिलकुल बंद झाला होता ही गोष्ट आपल्यास तत्कालीन अन्य पुराव्यावरूनही दिसून येते. ग्रीक लोकांनी असें लिहून ठेविलेलें आहे कीं हिंदुस्थानचे लोक बहुतेक वनस्पतींचा आहार करणारे आहेत. अरायन् इतिहासकार लिहितो. " येथील लोक जमिनीची शेतकी करतात, आणि धान्यावर उपजीविका करतात. मात्र डोंगराळ मुलखांतले लोक हे जंगलांतील पशूंची मृगया करून त्यांच्या मांसावर उपजीविका करतात. " यांत वन्य मृगयेचे पशु असे शब्द वापरले आहेत यावरून गाईंचा किंवा बैलांचा वध डोंगराळ लोकांतही निषिद्ध होता, असें मानण्यास हरकत नाहीं. गोवध हें पातक मानलें जात होतें असें जरी ग्रीकांच्या वर्णनांत प्रत्यक्ष आलें नाहीं तथापि वरील वाक्यावरून या गोष्टीचा बोध होण्यास हरकत नाहीं. ग्रीक लोकांची स्वारी पंजाबापर्यंत आलेली होती आणि पंजाबामध्यें हा अनाचार महाभारतकालीं शिल्लक होता असेंही अनुमान करण्यास आपल्यास जागा आहे. कर्ण-पर्वांत शल्य आणि कर्ण यांच्या दरम्यान् जो निंदाप्रचुर संवाद वर्णन केलेला आहे त्यांत कर्णानें पंजाबांतील वाहिक देशांतील जो अनाचार वर्णन केला आहे त्यांत राजवाड्यापुढें गोमांसाचीं दुकानें असून तेथील लोक गोमांस, लसूण, मांसयुक्त वडे, विकत आणलेला भात खातात अशी निंदा केलेली आहे.(क० अ० ४४ भा० पु० ९ पा० १११) या वर्णनावरून ग्रीक लोक जेथें शिल्लक होते, तेथें असा अनाचार महाभारतकाळी चालू होता, असें मानण्यास जागा होते. असो. महाभारताच्या व ग्रीकांच्या पुराव्यावरून महाभारतकाळीं गोवधाचें पाप अतिशय निंद्य समजल जात असे ही गोष्ट निश्चयानें ठरते.

या महत्त्वाच्या निषेधाच्या उत्पत्तीचें कारण काय झालें असावें याचे दिग्दर्शन महाभारतावरून आपल्यास थोडेंबहुत दिसतें तें असें. महाभारतांत सप्तर्षि व नहुष यांच्यामधील तंट्याची एके ठिकाणीं हकीकत दिलेली आहे ती अशी. ऋषीनीं विचारिलें—

य इमे ब्रह्मणा प्रोक्ता मंत्रा वै प्रोक्षणे गवाम् ।
एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव ॥
नहुषो नेति तानाह तमसा मूढचेतनः ॥

(उ० अ० १७ भा० पु० ३ पा० १९९) अर्थात् ऋषींच्या मतानें गवालंभ हा वेदांत सांगितला असल्यानें तो प्रमाण आहे. पण नहुषानें तो प्रमाण नाहीं असें स्पष्ट उत्तर दिलें. नहुषानें हें उत्तर कोणत्या आधारावर दिलें हें येथें सांगितलेल नाहीं. पण टीकाकारानें

ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् ।
एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरेकत्र तिष्ठति ॥

म्हणजे यज्ञाचे मंत्र ब्राह्मणांच्या ठिकाणीं आहेत आणि यज्ञाचा हवि म्हणजे दूध, घृत आणि शेणगोळे हे गाईच्या ठिकाणीं आहेत म्हणूनच ब्राह्मण आणि गाय दोघेही सारखेच पवित्र व अवध्य आहेत असें येथें सांगितलें आहे. याजवरून ऐतिहासिक अनुमान असें निघतें की यज्ञाचें साधन गाई असल्यामुळें त्यांचा यज्ञ वर्ज आहे अशी व्यवस्था प्रथम नहुषानें केली. परंतु ती त्या वेळीं मान्य झाली नाही. ही व्यवस्था यापुढें श्रीकृष्णाच्या भक्तीनें मान्य झाली असें आमचें मत आहे.

श्रीकृष्ण हा यादव कुलांतील असून यादव गाई खाणारे नव्हते, कारण त्यांच्या उपजीविकेचें साधन तेंच होतें. श्रीकृष्णानेंही लहानपणी गाई राखलेल्या होत्या व त्यास गाई अत्यंत प्रिय असत. श्रीकृष्णाचें मत जेव्हां प्रचलित झालें आणि श्रीकृष्णाची भक्ति हिंदुस्थानांत वाढली त्या वेळेस गाईच्या संबंधानें अतिशय पूज्य-भाव उत्पन्न होऊन गवालंभ हा हिंदुस्थानांत चोंहीकडे बंद झाला. येथें हें सांगण्यासारखें आहे की गाई इराणी लोकांनींही पवित्र मानलेल्या आहेत, तेव्हां गाईच्या पवित्रतेसंबंधानें कल्पना भारती आर्यांबरोबर हिंदुस्थानांत प्रारंभापासून आली असावी. किंबहुना, वरील आख्यानांत नहुषानें प्रथम तक्रार केली असें वर्णन आहे, यावरून चंद्रवंशीय क्षत्रियांमध्यें या निषेधाचा उगम दृष्टीस पडतो. यात्र वंशांत श्रीकृष्णाचा व यादवांचा जन्म झाला आणि श्रीकृष्णाच्या भक्तीनें एकंदर भारतीय आर्यसमूहांत गवालंभाची प्रवृत्ति बिलकुल बंद झाली. जैन किंवा बौद्ध धर्मांच्या उपदेशाच्या परिणामानें हा निषेध उत्पन्न झाला असें मानतां येत नाही. कारण, एक तर बौद्ध, जैन या धर्मांच्या उदयापूर्वीच हा निषेध अमलांत आलेला दिसतो आणि दुसरें असें कीं, या धर्मांना सर्वच प्राण्यांची हिंसा निंद्य होती. मग एकट्या गाईबैलांचीच हिंसा सनातनीय धर्मसमाजांत निंद्य कां मानली जावी याचें कारण सांगतां येणार नाहीं. विशेषतः क्षत्रियांनी कोणतीच हिंसा निंद्य मानली नसून फक्त गाईचीच हिंसा तेवढी महत् पातक मानली आहे. इतर मेष, छाग, वराह वगैरेंचें मांस ते तेव्हांही खात व अजून ही खातात व अद्याप जे यज्ञ होतात त्यांत मेषादींचेंच हवन होतें. या कारणांनीं हा प्रचार बौद्ध व जैन धर्मांच्या मताच्या परिणामानें पडला असें म्हणतां येणार नाहीं. गाई, बैल सर्व तऱ्हेनें सनातन धर्मास पूज्य झाले होते, त्यांचें दूध दुभतें लोकांस पोषीत होतें. त्यांच्याच साधनानें धान्याची ने आण होत होती व त्यांच्या विषयीं पूज्य-भाव प्रथमपासूनच उत्पन्न असून श्रीकृष्णाच्या भक्तीनें त्यांस अतिशयच महत्त्व आलें होतें. गाईच्या पवित्रतेविषयी महाभारतांत अनेक स्थळीं वर्णनें आहेत. गाईचें दर्शन प्रातःकाळी पुण्य मानलें जात असे. अशा सर्व कारणांनी गाईबैलांची हिंसा महाभारतकाळापूर्वींच बंद झाली हें निर्विवाद वाटतें.

यज्ञिय व मृगयेंतील हिंसा.

असो. इतर पशूंचे यज्ञ पूर्वींप्रमाणेंच होत असून त्यांचें मांस ब्राह्मण व क्षत्रिय खात असत ही गोष्ट निर्विवाद दिसते. पांडवांचा चरितार्थ वनवासांत पुष्कळसा मृगयेवरच होता. द्वैतवनांत ते राहत असतांना अनेक मृगांचा संहार झाल्यानें मृग फार व्याकुळ झाले अशी महाभारतांत कथा आहे. तेव्हां मृगांनी युधिष्ठिरास स्वप्नांत येऊन आपलें गाऱ्हाणें सांगितलें यामुळें युधिष्ठिरानें द्वैतवन सोडून जाण्याचा निश्चय करून तो दुसऱ्या दिवशी पांडव, ब्राह्मण यांसह काम्यक वनाकडे पुन्हां निघून गेला असें वर्णन (व० अ० २५८) यांत आहे. " आम्हां वनवासी मृगांचे कळप आतां थोडेच बाकी राहिले आहेत. बीजरूपानें राहिलेल्यांची तुझ्या अनुग्रहानें अभिवृद्धि व्हावो. " अशी मृगांची प्रार्थना ऐकून मरु भूमीचें केवळ मस्तक व तृणबिंदु सरोवराजवळ असलेलें काम्यक वन येथें जाण्याचा त्यानें निश्चय केला. असो. तर याप्रमाणें पांडव वनवासांत मृगयेवरच बहुतेक निर्वाह करीत होते हें उघड आहे. द्रौपदीचें हरण जयद्रथानें केलें त्या वेळेस पांडव मृगयेकरितां गेले होते. तेव्हां त्यांनीं

मृग, वराह मारून आणले होते असें वर्णन आहे. अर्थात् मृग व वराह यांचें मांस विशेषतः क्षत्रियांस तेव्हां हल्लीप्रमाणेंच पिय असावें असें दिसतें. यांसच मेध्य पशु अशी संज्ञा असून यांचें मांस पवित्र मानलें जात असे. मृगयेंत मारलेल्या पशूंचें मांस विशेष प्रशस्त होय असें मानीत.

परंतु कित्येक पशूंची मांसें वर्ज्य मानलीं जात असत असें दिसतें. त्यांत पृष्ठ-मांस खाण्याचा निषेध होता. पृष्ठ-मांस म्हणजे काय हें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. तथापि टीकाकारानें पृष्ठानें सामान वाहणाऱ्या पशूंचें मांस असा अर्थ घेतला आहे. अर्थात् यांत बैल, घोडे, उंट आणि हत्ती हे येतात, यांचें मांस वर्ज्य होतें. अश्व व हत्ती यांचें मांस हल्लींही वर्ज्य समजतात. हल्लींच्या एकंदर नियमांत मांस खाण्यासंबंधानें जे जे निषेध आहेत ते ते बहुधा तीं तीं मांसें हानिकारक आहेत या कारणानें आहेत हे उघड आहे. या यादींत अनेक प्राणी येतात व त्यांचीं मांसें प्राचीनकाळीं वर्ज्य होती. कुत्रें, मांजर वगैरे अनेक प्राणी या वर्गांत येतात. मांसाहारासंबंधानें जे वर्ज्य प्रकार भारतीय आर्यांत महाभारतकाळीं पुष्कळ होते त्यांचें सर्वांचें आपल्यास येथें विस्तारपूर्वक स्पष्टीकरण करण्याची अवश्यकता नाहीं. तथापि मुख्य मुख्य गोष्टी येथें देतां येतील.

> **पञ्च पञ्च-नखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव ।**
> **शल्यकः श्वाविधो गोधा शशः कूर्मश्च पंचमः ।।**

हा रामायणांतील श्लोक प्रसिद्ध आहे. तसेंच महाभारतांतही

> **पञ्च पञ्च-नखा भक्ष्या ब्रह्म-क्षत्रस्य वै विशः ।**
> (शा० अ० १४१–७)

असें म्हटलें आहे. ज्या जनावरांस पांच नखें आहेत तीं ब्राह्मण क्षत्रियांना सर्वच वर्ज्य आहेत मात्र त्यांपैकीं पांच म्हणजे साळ, श्वाविध, घोरपड, ससा व कांसव एवढी मात्र खाण्यास मोकळीक आहे. हा श्लोक वालीनें रामाची निंदा केली त्या वेळेचा आहे. त्यांत माकडांस किंवा वानरांस मारून खाण्यास ब्राह्मण क्षत्रियांस परवानगी नाहीं असें यावरून दाखविलें आहे. या शिवायही अनेक नियम वर्ज्यावर्ज्याचे आहेत. महाभारतांत शांतिपर्वांत अध्याय ३६ मध्यें युधिष्ठिरानें भीष्मास असा प्रश्न स्पष्टच केला आहे की ब्राह्मणानें कोणतें मांस खाणें युक्त आहे व कोणतें नाही, यावर भीष्मानें सांगितलें.

> **अनड्वान् मृत्तिका चैव तथा क्षुद्र–पिपीलिका।**
> **श्लेष्मातकस्तथा विप्रैरभक्ष्यं विषमेवच ।।**

यांतील विष शब्दाचा अर्थ कांही निराळा घेतला पाहिजे. कारण, विष खाऊं नये हा नियम सांगण्याची अवश्यकताच नाहीं. अर्थात् विष शब्दाचा अर्थ विषासारखें ज्यांचें मांस असेल असे प्राणी असा घेतला पाहिजे. असो. पाण्यांतील प्राण्यांत कोणते प्राणी वर्ज्य आहेत तें पुढील श्लोकांत सांगितलें आहे.

> **अभक्ष्या ब्राह्मणैर्मत्स्या शल्कैर्ये वै विवर्जिताः।**
> **चतुष्पात्कच्छपादन्ये मण्डूका जलजाश्च ये ।।**

ज्या माशाना शल्क नाहीत म्हणजे पंख नाहींत ते, कांसवावांचून बेडूक व इतर चतुष्पाद जलचर वर्ज्य आहेत. पक्ष्यांमध्यें वर्ज्य आहेत ते,

> **भासा हंसाः सुपर्णाश्च चक्रवाकाः प्लवा बकाः।**
> **काको मद्गुश्च गृध्रश्च श्येनोलूकास्तथैवच ।।**

असें सांगितलें आहे. भास, हंस, गरुड, चक्रवाक, कारंडव, बक, काक, गृध्र, श्येन, उलूक हे पक्षी वर्ज्य आहेत. तसेंच

> **क्रव्यादा दंष्ट्रिणः सर्वे चतुष्पात् पक्षिणश्च ये ।**

दंष्ट्रा असलेले सर्व मांसभक्षक चतुष्पाद जनावरें व पक्षी ज्यांना खालींवर दंष्ट्रा आहेत ते आणि चार दंष्ट्रा आहेत ते असे सर्व प्राणी

वर्ज्य आहेत. यावरून कोणकोणतीं मांसान्नें महाभारतकाळीं ब्राह्मणांना वर्ज्य होतीं याचा खुलासा होतो.

अशी जरी स्थिति आहे तरी महाभारतकाळीं मांसासंबंधानें एकंदर लोकांची प्रवृत्ति विशेषतः ब्राह्मणांची मांसाहार वर्ज्य करण्याकडे होती, ही गोष्ट निरनिराळ्या प्रकारानें सिद्ध होते. सामान्यतः आध्यात्मिक विचार करणाऱ्या मनुष्यास मांसाहार वर्ज्य आहे हें तत्व ठरलेलें होतें. वेदान्ती, योगी, ज्ञानी किंवा तपश्चर्या करणाऱ्या पुरुषास मांसाशनापासून नुकसान पोंचतें. त्यांच्या कार्यांत त्यांस सिद्धि मिळणार नाही असा सिद्धान्त भारती आर्यांनीं ठरविलेला होता. सामान्यतः मनूनें सांगितलेलें तत्व,

न मांस–भक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥

या श्लोकांत दिलेलें तत्व सर्व लोकांस पटलेलें होतें. एकंदर गृहस्थ ब्राह्मणानें सुद्धां वृथा मांस भक्षण करूं नये असा नियम होता. म्हणजे कांही तरी कारणाशिवाय मांस भक्षण करूं नये असा निषेध होता. गृहस्थाश्रमी ब्राह्मणानें अटीव दूध, खीर, खिचडी, मांस, वडे अथवा घारगे हीं शास्त्रोक्त कारणावांचून तयार केलीं असल्यास खाऊं नये किंवा प्राशन करूं नये. (भा० पु० ६ पा० ७२) यावरून हें सिद्ध होतें कीं कोणत्याही शास्त्रोक्त प्रसंगींच, उदाहरण यज्ञ प्रसंगीं किंवा अन्य दैव प्रसंगीं तसेंच श्राद्ध प्रसंगीं शास्त्रोक्त कारणानेंच मांसान्न खाण्यास ब्राह्मणांस परवानगी होती, इतर प्रसंगी नव्हती. असो. पण श्राद्ध प्रसंगानें तरी मांस खाण्याची परवानगी होती. अर्थात् हिंसा ही होणारच, तेव्हां अहिंसातत्व मान्य करणाऱ्या मनुष्यास हा प्रश्न उपस्थित होणारच. याशिवाय क्षत्रिय मांस खाणार तें यज्ञांतच किंवा श्राद्धांतच नव्हे ते मृगयेनेंही मांस खाणारच. तेव्हां या त्यांच्या प्रवृत्तींचें व अहिंसाधर्माचें मीलन कसें व्हावें हा महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित होतो. त्याचा विचारही महाभारतांत एका ठिकाणी केला आहे. अनु० अ० ११५ यांत या प्रश्नाचा विचार केलेला आहे. अ० १४४ यांत अहिंसा चारी प्रकारानें वर्ज्य केली पाहिजे असें सांगितलें आहे म्हणजे मन, वाचा, कर्म आणि भक्षण. "तपश्चर्या करणारे लोक मांसाशनापासून अलिप्त राहतात. मांसाशन करणारा मनुष्य पापी असून त्यास कधींही स्वर्ग मिळणार नाहीं. थोर लोकांनी आपला जीव देऊन दुसऱ्यांचीं मांसें रक्षण केलीं आहेत." वगैरे अहिंसाधर्म वर्णन केल्यावर (भा० पु० ७ पा० ३४८) युधिष्ठिरानें प्रश्न केला. "तुम्ही अहिंसाधर्म श्रेष्ठ म्हणतां आणि श्राद्धांत पितर मांसाशनाची इच्छा करतात. तेव्हां हिंसेवांचून मांस मिळणें शक्य नाही. तेव्हां मांसवर्जनरूपी हा विरोध कसा टळतो. आणि जो स्वतः हिंसा करून मांस सेवन करतो त्याला पाप कोणतें आणि दुसऱ्याकडून हनन करवून मांस सेवन करतो त्यास पाप कोणतें, आणि जो मांस विकत घेऊन मांसाशन करतो, त्यास पाप कोणतें." यावर भीष्मानें उत्तर दिलें. "ज्यास आयुष्य, बुद्धि, विवेक, बल व स्मृति यांची इच्छा आहे त्यानें हिंसा वर्ज्य करावी. जो मनुष्य परमांसानें आपल्या मांसाची वृद्धि करतो त्याचा खचित नाश होतो. मांसाशन वर्ज्य करणारा मनुष्य नित्य दान करतो. मरण्याची भीति विद्वान् मनुष्यासही असते. मग जे पापी पुरुष मास खाण्यासाठीं प्राण्यांना ठार मारतात त्यांच्या कृत्याबद्दल त्या मरणाऱ्या प्राण्यास काय वाटत असेल बरें? मांसाशन करणाऱ्या पुरुषास जे जन्म प्राप्त होतात त्यांत

प्रत्येकांत त्याच्या हाल अपेष्टा होतात. जो मनुष्य जगण्याची इच्छा करणाऱ्या प्राण्याची हिंसा करतो किंवा करवितो त्यास प्रत्यक्ष हत्या केल्याचें पातक लागतें. द्रव्यानें मांस विकत घेणारा द्रव्यद्वारा हिंसा करतो व मांस खाणारा उपभोगद्वारा करतो; ते प्रत्यक्ष वध करणाऱ्यासारखेच पापी आहेत. पण साधारण जगताकरितां ऋषींनीं असा नियम घालून दिला आहे की, यज्ञांत हनन केलेल्या पशूशिवाय अन्यपशूचें मांस खाऊं नये. यज्ञाशिवाय इतर प्रसंगीं पशुहत्या करूं नये. जो करील त्यास निःसंशय नरक-प्राप्ति होईल. परंतु हा नियमही मोक्षमार्गीयांस लागू नाहीं. यज्ञांत किंवा श्राद्धादिकांत ब्राह्मणांच्या तृप्तीसाठीं हनन केलेल्या पशूचें मांस खाण्यांत अल्प दोष घडतो. मांस खाण्याच्या हेतूनें कोणी यज्ञाचे अवडंबर माजवील व त्यांत मांस-भक्षणास उद्युक्त होईल तर तें कृत्य निंद्यच घडेल. प्रवृत्तिधर्मीयांनी पितृकर्मामध्यें व यज्ञयागांत वैदिक मंत्रांनी संस्कृत केलेलें अन्न भक्षण करावें वृथा मांस भक्षण करूं नये. पूर्वींच्या यज्ञ करणारांनीं धान्याचा पशु करून यज्ञपुरुषाला आराधिलें. वसुराजानें मांस भक्षणीय नसून भक्षणीय म्हटलें म्हणून त्यास पृथ्वीवर पतन मिळालें. प्रजेचें हित करावें म्हणून अगस्त्य ऋषीनें आपल्या तपःसामर्थ्यानें अरण्यातील मृग सर्व देवतांना उद्देशून प्रोक्षण करून पवित्र केले आहेत. याकरितां देवकार्यांत किंवा पितृकार्यांत मृग-मांस अर्पण केलें असतां तें कर्म हीन होत नाहीं. राजा, मांस न खाणें यांत सर्व सुख आहे. जो पुरुष कार्तिक महिन्यांत शुक्ल पक्षांत मधुमांस वर्ज्य करतो त्यास फार पुण्य लागतें. पावसाळ्याच्या चार महिन्यांत जो मांस खात नाहीं, त्याला कीर्ति, आयुष्य आणि बल मिळतें. निदान या महिन्यापैकीं एक महिनाभर जो मांस वर्ज्य करील त्यास दुखणें कधीच येणार नाहीं. अनेक प्रसिद्ध राजांनीं कार्तिक महिनाभर किंवा शुक्लपक्षांत मांस वर्ज्य केलें. जे मधुमांस किंवा मद्य जन्मापासून वर्ज्य करतात त्यांस मुनीच म्हणतात. याप्रमाणें ऋषींनीं मांसाशनाच्या प्रवृत्तीचे व निवृत्तीचे नियम घालून दिले आहेत." (भा० पु० ७ पा० ३९२-३९३)

या वरील वर्णनावरून क्षत्रियांच्या व ब्राह्मणांच्या पुराण प्रवृत्तीचा व दयायुक्त अहिंसा तत्वाचा झगडा भारतीकाळांत कसा चालला होता याचें चांगलें दिग्दर्शन होतें. क्षत्रियांच्या शेंकडों वर्षांपासून चालत आलेल्या संवयी मोडणें अशक्य होतें किंवा ब्राह्मणांच्या वेदाज्ञेनुरूप चाललेल्या यज्ञश्राद्धादि विधींत फरक पडणेंही कठिण होतें. यामुळें हा एक प्रकारचा आपसांतील तंटा दोघांच्या तडजोडीनें मिटला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. यज्ञ हिंसायुक्त करण्यास हरकत नाहीं असें साहजिकच ठरलें, तसेंच मृगया करण्याचा क्षत्रियांचा हक्कही समाजास मान्य करणें भाग पडलें. मृगयेस परवानगी असल्यानें क्षत्रियांच्या क्षात्र वृत्तीस योग्य अवसर मिळाला. मृगयेंत मारून आणलेले पशु हे प्रोक्षितच आहेत असें अगस्त्य ऋषीनें ठरविलें. पूर्वींच्या कथानकांत अगस्त्य हा मांस-प्रयुक्त यज्ञाच्या विरुद्ध असून त्यानेंच ही तडजोड काढली, याचें एका प्रकारें आश्चर्य वाटतें. त्याचप्रमाणें नकुलाच्या कथानकांतही हिंसायुक्त यज्ञ करण्याच्या बाबतींत अगस्त्य ऋषीचा इतर महर्षींप्रमाणेंच आग्रह दिसतो. भिन्न भिन्न मतांला एकाच पूज्य व्यक्तीच्या मताचा आधार घेण्याची मनुष्याची साहजिक प्रवृत्ति आहे. असो. ब्राह्मणांचे यज्ञ व क्षत्रियांची मृगया याप्रमाणें शास्त्रोक्त ठरून त्यांतील मांस खाण्याची परवानगी मि-

श्रीमंत बाबासाहेब घोरपडे, इचलकरंजी.

श्रीमंत बाबासाहेब सचीव, भोर.

Aryabhushan Press, Poona

श्रीमत आप्पासाहेब सांगलीकर

श्रीमंत भाऊसाहेब जमखिंडीकर,

ळाली. तथापि, एकंदर समाजाच्या मताला मान देऊन सर्वांनीं चार पावसाळ्याचे महिने निदान एक कार्तिक महिना मांस वर्ज्य करावें असा नियम पडला. हा नियम हल्लीही प्रचारांत आहे. हल्लीं बहुधा श्रावणांत कोणीही क्षत्रिय मांसाहार करीत नाहीं.

मद्यपाननिषेध.

ज्याप्रमाणें भारतीकाळामध्यें आध्यात्मिक भावनेनें अहिंसाधर्माचा जय होऊन मांसाशनासंबंधानें भारती आर्यांच्या चालींत फरक पडला आणि निवृत्तिमार्गांत मांसाशन बिलकुल बंद पडलें; व प्रवृत्ति मार्गांत, यज्ञयागांत व श्राद्धांतच बाकी राहिलें, त्याचप्रमाणें मद्याच्या संबंधानेंही भारती काळांत मोठेंच स्थित्यंतर घडून आलें. भारती-युद्धकालीं म्हणजे प्रारंभीं प्रारंभीं भारतीय आर्य मद्य अथवा सुरा पिणें अशास्त्र मानीत नव्हते. क्षत्रियांत तर मद्यपानाची बंदी नव्हती, इतकेंच नव्हे, तर मद्यपानाबद्दल ते लोक पाश्चात्य आर्य— जर्मन लोकाप्रमाणेंच प्रसिद्ध होते असें म्हटलें तरी चालेल. या कामात यादव लोक अग्रणी होते व द्वारकेमध्यें मद्यपानाचा फारच बंडावा होता. वृष्णि आणि यादव हे मद्यपान करूनच एकमेकामध्यें भाडून आपसात नाश पावले ही गोष्ट महाभारतात वर्णिली आहे. बलराम तर अतिशय दारू पिणारा होता, हें प्रसिद्ध आहे. श्रीकृष्ण सुद्धां जरी मद्य पिण्यामध्यें मर्यादित होता, तथापि सर्व क्षत्रियांच्या चालीरीतीप्रमाणें तोही मर्यादेनें मद्य पीत असे हें निर्विवाद आहे. श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या मद्यपानाचें वर्णन महाभारतांत दोन तीन ठिकाणीं आहे. रामायणामध्यें असें वर्णन आहे कीं समुद्रांतून सुरा निघाली, तिचें ग्रहण देवांनीं केलें म्हणूनच देवांस सुर ही संज्ञा मिळाली. महाभारतातही एके ठिकाणीं अशा प्रकारचा उल्लेख आहे. वरुण लोकांत सुराभवन कनकमय असून ही सुरा हातीं लागल्यानेंच देवांना सुर संज्ञा प्राप्त झाली. (उद्यो० अ० ९८ भा० पु० ३ पान ३९४) युधिष्ठिराच्या अश्वमेध प्रसंगाच्या उत्सववर्णनांत सुरामैरेय सागरः। असें त्याचें वर्णन आहे. म्हणजे यज्ञोत्सव समारंभांत सुरा व मैरेय यांची रेलचेल झाली होती असें वर्णन आहे. भारती युद्धकाळीं क्षत्रिय विशेषतः यादव लढाईस जाण्याच्या वेळेस वीर सुरापान करीत असत असें दिसतें. सात्यकी धर्माच्या आज्ञेनें अर्जुनाला मदत देण्यासाठीं कौरवसैन्यांत घुसण्यास तयार झाला तेव्हां त्यानें सुरापान केलें असें वर्णन आहे. “ पीत्वा कैलातकं मधु ” (द्रो० अ० ११२ पा० ९२१) असें येथें नांव विशेष सांगितलें आहे. यदूच्या वंशांत मराठे असून तेही “ लढाईच्या वेळीं स्वतः सुरा पिऊन व हत्तींस पाजून लढाईस जात, मग कधीही माघारे फिरत नसत” असें वर्णन ह्यूएनसांग चिनी प्रवासी यानें केलें आहे. असो. भारतांतील अनेक वर्णनांवरून असें स्पष्ट दिसतें कीं भारती युद्धाच्या काळीं क्षत्रियलोक सुरा पिणारे असून त्यांतील कित्येक अतिशय पिणारे होते. ब्राह्मणांतही त्या काळीं सुरा पिणारे असावे. शुक्राची कथा महाभारतांत आलीच आहे. शुक्राचार्य दारू पीत होते व त्यांना अतिशय नुकसान पोंचल्यामुळें त्यांनीं दारू पिण्याचें बंद केलें, अशी कथा कचदेवयानीच्या आख्यानांत सांगितलेली आहे. परंतु ब्राह्मणांतलें हें व्यसन किंवा ही चाल शुक्राचार्यानें फार प्राचीनकाळींच बंद केली असली पाहिजे. भारतीयुद्धकाळीं क्षत्रिय सुरा पीत होते त्याचप्रमाणें ब्राह्मण पीत होते कीं नाहीं याबद्दल निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. तथापि ब्राह्मणकाळीं व उपनिषत्कालीं शुक्राचार्यानें

घालून दिलेला नियम इतक्या कडकडीत रीतीनें अमलांत आला होता कीं सुरापान हें पंचमहा पातकांपैकीं आहे अशा प्रकारचे निबंधन धर्म-शास्त्रांत घातलें गेलें. हा निषेध सर्व आर्य लोकांस लागू होता म्हणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या तिघांना सारखाच लागू आहे. परंतु हा नियम ब्राह्मणांस तर विशेषत: लागू आहे असें ठरलें. ही पंचमहापातकें उपनिषदांतही सांगितलेलीं आहेत. यावरून सुरापानाचा दोष फार प्राचीनकाळापासून मानलेला आहे. भारती-युद्ध-काळींही तो ब्राह्मणांनीं मान्य केलेला असावा; असें नसलें तरी भारती काळांत हा निर्बंध पक्का कायम होऊन महाभारतकाळी ब्राह्मणांना सुरा इतकी वर्ज होती कीं, ब्राह्मणांचें ब्राह्मण्यच मद्यप्राशनानें नाहींसें होतें असें शास्त्र ठरलें होतें. ब्राह्मणांना सुरापानापासून ब्रह्महत्येप्रमाणेंच पातित्य उत्पन्न होतें असें ठरलें. याची साक्ष शांतिपर्वांत अध्याय १४० यांत विश्वामित्र व चंडाल यांची एक मनोरंजक कथा दिली आहे त्याजवरून चांगली पटते. एके काळीं बारा वर्षें अवर्षण पडल्यामुळें भयंकर दुष्काळ पडल्यावर विश्वामित्र भुकेनें कासावीस होऊन इकडे तिकडे अन्नासाठीं फिरूं लागला. त्या वेळेस एका चांडालाचें घर त्याला दिसलें व त्यांत एका मेलेल्या कुत्र्याची तंगडी त्यास दिसली. लपत छपत विश्वामित्र आंत शिरून तंगडी चोरून घेऊन जाऊं लागला, त्या वेळेस चांडालानें विश्वामित्रास हटकलें. तेव्हां विश्वामित्रानें केलें हें योग्य केलें कीं काय ह्या संबंधानें चांडालाचा व विश्वामित्राचा मोठा मजेचा संवाद झालेला आहे. त्या संवादांत विश्वामित्रानें चांडालास सरतेशेवटीं असें म्हणून गप्प बसविलें कीं बाबा! मला धर्म सगळा समजतो आहे. चोरी करणें किंवा कुत्र्याचें मांस खाणें हें पातक आहे; पण त्याला प्रायश्चित्त आहे. 'पतित' हा शब्द फक्त सुरापानाच्या संबंधानें धर्मशास्त्रांत सांगितलेला आहे. 'नैवातिपापं भक्ष्यमाणस्य दृष्टं सुरां तु पीत्वा पततीति शब्दः।' सुरापानाचें पातक याप्रमाणें अतिशय भयंकर मानलें जात होतें व त्या पातकाला प्रायश्चित्तही नव्हतें असें यावरून महाभारतकाळींही ठरलें होतें. ज्या ब्राह्मणाचें ब्राह्मण्य एका मद्याच्या थेंबानेंही नाहींसें होतें, असें लोक मानीत त्या ब्राह्मणासंबंधानें लोकांत पूज्य बुद्धि वाढावी यांत आश्चर्य नाहीं. 'यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत्।' वगैरे मनुस्मृतींतही सांगितलेलें आहे. मद्यपानाला कोणत्याही स्थितींत प्रायश्चित नाहीं ही गोष्ट महाभारतकाळींही मान्य होती, इतकेंच नव्हे तर कलियुगांतही शिसोदे वंशाच्या रजपुतांतही मान्य होती हें इतिहास-प्रसिद्ध आहे. या वंशांतील एका राजास औषध म्हणून वैद्यानें मद्य दिलें. हें त्यास कळल्यावर त्यानें पुरोहितास विचारिलें "जो मद्य पिईल त्यास काय प्रायश्चित्त आहे?" तेव्हां त्यानें राजास असें सांगितलें "शिसें पातळ करून त्यानें घशांत ओतावें." त्याप्रमाणें राजानें प्रायश्चित्त घेऊन प्राण दिला; तेव्हांपासून या वंशास शिसोदे हें नांव पडलें. असो. महाभारतकाळीं ब्राह्मण लोकांनीं सुरा पूर्णपणें वर्ज केली होती ही गोष्ट शांतिपर्वांतील मोक्षधर्म अध्याय १८० यांतील एका मजेदार श्लोकावरूनही दृष्टोत्पत्तीस येते. एक गरीब ब्राह्मण एका श्रीमंत उन्मत्त झालेल्या वैश्याच्या रथाच्या धक्क्यानें खालीं पडला. तेव्हां तो अतिशय खिन्न होऊन आपल्या दीन स्थिति विषयीं शोक करूं लागला. "अशा गरीब ब्राह्मणाचा जन्म फारच दुःख देणारा व दुर्दैवाचा आहे"–असा तो विलाप करीत अ-

सतां इंद्र एका कोल्ह्याचें रूप घेऊन त्याच्यापाशीं आला आणि त्याच्या ब्राह्मण्याची तारीफ करून त्याचें समाधान करीत असें म्हणाला कीं " तूं ब्राह्मण झाला आहेस तरी तूं फारच भाग्यवान् आहेस. हा जो तुला लाभ झाला आहे त्यांत तूं संतुष्ट असलें पाहिजे. मी शृगाल योनींत उत्पन्न झालों आहें. तेव्हां माझें पदरीं किती पाप आहे ' " वगैरे गोष्टी सांगतांना इंद्रानें म्हटलें " तुला मद्याचें आणि लट्वाक पक्ष्याच्या मांसाचें कधींही स्मरण होत नाहीं आणि वास्तविक पाहिलें तर या जगतांत त्यांच्याहून मोहक व अधिक गोड पदार्थ कोठेंही नाही ' न त्वं स्मरसि वारुण्या लट्वाकानांच पक्षिणाम्। ताभ्यां चाभ्यधिको भक्ष्यो न कश्चिद्विद्यते क्वचित् ॥ शां० अ० ३१ (भाषां० पुस्तक ६, पान ३७३) असो. मद्यासारखें मोहक व लट्वाक पक्ष्याच्या मांसासारखे गोड पदार्थ ब्राह्मणांनी निवृत्ति-धर्मास प्रधान मानून केवळ आपखुषीनें सोडून दिले होते. याकारणानें अशा ब्राह्मणांची समाजावर छाप बसून भारती आर्यांच्या समाजाचे ते अग्रणी व धर्मगुरू झाले, यांत आश्चर्य मानण्याचें कारण नाहीं. ब्राह्मणांनीं सुरेचा महाभारतकाळापूर्वीच जो सर्वथैव त्याग केला, तो अजूनही त्यांचा महिमा कायम आहे आणि कित्येक क्षत्रियांनींही हाच कित्ता गिरविलेला आहे. ब्राह्मणांच्या या वर्तनाचा परिणाम एकंदर भारतीय जनसमाजावर झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. एकंदर भारतीलोकांचें मद्यपानाचें व्यसन महाभारतकाळीं फारच कमी होतें याची साक्ष ग्रीक इतिहासकारही देतात. मेग्यास्थिनीसच्या ग्रंथावरून स्ट्रेबो या इतिहासकारानें असें लिहिलें आहे कीं " हिंदुलोक यज्ञाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही प्रसंगीं दारू पीत नाहींत." मॅक्‌क्रिंडल् यानें याजवर अशी टीका केलेली आहे कीं हा उल्लेख बहुधा सोमरसाच्या पानाचा असावा. परंतु तसेंच केवळ म्हणतां येत नाहीं. 'सौत्र्यामण्यां सुरापानं ।' असें वचन धर्मशास्त्राचें प्रसिद्धच आहे. सौत्रामणि नांवाच्या यज्ञांत सुरा प्यावीच लागत असे. परंतु इतर यज्ञांत सुद्धां अति प्राचीनकाळीं उत्सवाच्या निमित्तानें सुरा पीत असत. युधिष्ठिराच्या अश्वमेधवर्णनांत सुरा प्यायल्याचें वर्णन आहे. त्याचप्रमाणें द्रोणपर्वांतील षोडश राजीय आख्यानांत अध्याय ६४ यांत सुरापान केल्याचें वर्णन आहे. तथापि, ही सर्व वर्णनें भारतीकाळाच्या पूर्वींचीं होत. महाभारतकाळीं ब्राह्मणांनीं '**नित्यं सुरा ब्राह्मणानाम्** ।' हाच नियम मान्य केला होता, व इतर लोकांतही केवळ उत्सवाच्याच प्रसंगानें दारू पिण्याचें व्यसन दिसत असे. परंतु इतर प्रसंगीं लोक दारू पीत नसत.

याप्रमाणें भारती काळांत भारती आर्यांच्या अन्नव्यवहारांत फारच मोठा महत्वाचा फरक उत्पन्न झाला ही गोष्ट भारती आर्यांस फार भूषणावह आहे. भारती आर्यांनीं विशेषत: ब्राह्मणांनीं मद्य-मांस खाण्याचें सोडून दिलें होतें. पंजाबाशिवाय, इतर हिंदुस्थानाच्या भागांतील सर्व लोकांत आम्ही सांगितल्याप्रमाणें हा नियम पूर्णपणें अमलांत आला होता. ज्याला आर्यावर्त म्हणतात त्या देशांतील आचार सर्वांत श्रेष्ठ होय, असें जें प्राचीनकाळीं मानलें जात होतें त्याचें कारण हेंच होतें. पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें आर्यावर्तांतील विशेषतः ब्रह्मर्षि देशांतील चालीरीति, लग्नाचे निर्बंध, वर्णव्यवस्था व अन्नपानाचे व्यवहार या संबंधाचे कडकडीत नियम सर्व देशांत प्रमाणभूत असे असत व इतर प्रांतांत त्याहून थोडासा भिन्नाचार असे. पंजाबांत वाहिक लोकांत पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें मांसाशनाशं-

बंधानें अनाचार होता, त्याचप्रमाणें सुरापानासंबंधानेंही पंजाबांत वाहिक लोकांत हा अनाचार असे आणि प्रत्येक चव्हाट्यावर व राजद्वारांत सुरेचीं दुकानें अथवा दारूचे गुत्ते असत आणि या गुत्त्यांना सुभद्र असें गोड नांव असें. हें कर्ण पर्वांतील कर्ण व शल्य यांच्या संभाषणावरून कळून येतें. असें जरी आहे तरी पंजाबांत सुद्धां या बाबतीमध्यें महाभारत काळीं सुधारणा झाली असली पाहिजे. कारण, शल्यानें आपल्या उत्तरांत वाईट लोक सगळ्या ठिकाणीं असतात, असेंच मत दिलें आहे.

सारस्वतांचें मत्स्यभक्षण.

पंजाबांतील लोकांप्रमाणेंच आणखी एका लोकांचा उल्लेख महाभारतांत साधारण धर्मशील ब्राह्मणांच्या आचाराहून भिन्न आचाराचा आलेला आहे तो सारस्वत ब्राह्मणांचा होय. ब्राह्मणांनी मासे खाऊं नये असें पूर्वी सांगितलेलें आहे. परंतु या त्यांच्या करण्याला अपवाद म्हणून सारस्वतांचें नांव महाभारतांत सांगितलें आहे. सारस्वत म्हणजे सरस्वतीकाठचे ब्राह्मण; हे हल्लीं मासे खातात. हे महाभारतकाळापासून खातात असें सारस्वत आख्यानावरून स्पष्ट आहे. द्वादश वार्षिक अवर्षण पडलें असतां सारस्वत ऋषीनें सरस्वती नदींतील मासे खाऊन आपला उदरनिर्वाह केला, व वेदांचें रक्षण केलें. देशोधडीस लागलेले ब्राह्मण परत येऊन त्यांनीं सारस्वतापासून वेदांचा अभ्यास केला. या लोकांस सारस्वत असें नांव पडलेलें आहे. सरस्वतीच्या प्रदेशांतील एका भागास गुड असें प्राचीनकाळी नांव होतें. त्यामुळें येथील ब्राह्मणांस गौड असेंही नांव पडलें. हे गौड ब्राह्मण बंगाल्यांत जाऊन राहिले आणि कांहीं सारस्वत ब्राह्मण कोंकणांत येऊन राहिले. या दोन्ही ठिकाणीं गौडांत व सारस्वतांत मत्स्याहार अजून चालू आहे.

तांदूळ वगैरे धान्यें.

साधारणपणें भरतखंडांतील लोकांचें खाणें तेव्हां म्हणजे महाभारतकाळीं मुख्य मुख्य धान्यांचें होतें. हीं धान्यें म्हटलीं म्हणजे तांदूळ, गहूं, ज्वार, सत्तु वगैरे होतीं. श्रीमंत लोकांत व क्षत्रियांत भातांत मांस मिश्रण करून ज्याला हल्लीं पुलावा असें म्हणतात तेंच पक्वान्न खाण्याचा विशेष सांप्रदाय होता असें दिसतें. धृतराष्ट्रानें सभापर्वांत दुर्योधनास 'आच्छादयसि प्रावरान् अश्नासि पिशितौदनम्' तूं उत्तम वस्त्रें परिधान करितोस आणि मांसोदन अथवा पुलावा खातोस असें असतांना तूं कृश कां झाला आहेस असा प्रश्न विचारलेला आहे. याहूनही एक मजेदार श्लोक उद्योग पर्वांतील विदुर-नीतींत आहे.

आढ्यानां मांस-परमं मध्यानां गोरसोत्तरम् ।
तैलोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥

जे श्रीमंत असतात, ते बहुधा ज्यांत मांस विशेष आहे असें अन्न खातात व मध्यम स्थितींतले लोक दूध, तूप, इत्यादि गोरस ज्यांत ज्यास्ती आहे असें अन्न खातात आणि गरीब लोक ज्यांत तेल ज्यास्त आहे असें अन्न खातात. निरनिराळ्या प्रांतांत निरनिराळें धान्य मुख्य असतें हें आपल्यास हल्लींच्या हिंदुस्थानच्या परिस्थितीवरून स्पष्ट दिसतें. अशाच प्रकारचा फरक प्राचीनकाळीं म्हणजे महाभारतकाळीं असावा. प्रथमतः आर्यांची वसति हिमालयाच्या पायथ्यापायथ्यानें पंजाबापासून तों थेट मिथिला देशापर्यंत झाली. या देशांत मुख्य धान्य तांदुळाचें होतें व अजूनही या प्रदेशांत उत्तम तांदूळ उत्पन्न होतात. साहजिकच प्राचीनकाळीं म्हणजे भारतीयुद्धकाळीं आर्यांच्या भोजनांत मुख्यतः

तांदूळ असत. या प्रदेशांतून हळुहळु आर्य दक्षिणेकडच्या गरम मुलुखांत पसरले. या ठिकाणचे मुख्य उत्पन्न तांदूळ नसून, यव किंवा जव व गहूं हें होतें व हल्लीं आहे. वनपर्वांत कलियुग वर्णनांत (व० अ० १९०)

ये यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च ।
तान्देशान्संश्रयिष्यंति युगांते पर्युपस्थिते ॥

ज्या देशात मुख्यत: यव आणि गोधूम उत्पन्न होऊन लोकांचें खाणें जव व गहूं आहेत त्या देशांचा आश्रय कलियुग प्राप्त झालें असताना लोक करतील असें आलें आहे. हे देश अर्थातच गंगेच्या दक्षिणेकडचे मध्यहिंदुस्थान, गुजराथ, वगैरे आहेत; या देशांत आर्यांची वसति मागाहून झाली ही गोष्ट वरील वाक्यावरून चांगलीच निदर्शनास येते. या देशांत तांदूळ फारच थोडा उत्पन्न होत असून गरीब व मध्यम प्रतीचे लोक बहुतेक तांदूळ खातच नाहीत; तेव्हां गंगोत्तर राहणाऱ्या आर्यांस ओदन न मिळाल्यामुळें या देशांत राहणें एका प्रकारचें दुर्दैवच वाटत असावें आणि म्हणून कलियुगांत हे देश लोक व्यापतील असें वर्णन आहे. (भा० पु० २ पा० ३९८) हल्ली गव्हाचें अन्न तांदुळाच्या अन्नापेक्षां श्रेष्ठ असें मानलें जातें, पण ही स्थिति महाभारतकाळीं उलट दिसते. असो. गहूं व तांदूळ दोन्ही वरिष्ठ धान्यें आहेत. सत्तूची प्रशंसा महाभारतांत अनेक ठिकाणीं आलेली आहे. सक्तु हें धान्य इतकें चांगलें नसून त्याची प्रशंसा महाभारतांत कां येते हें कळत नाहीं. सक्तु भाजलेले खाण्याचा संप्रदाय महाभारतकाळीं होता. सक्तूंच्या साखर मिश्रित काहीं पदार्थांचें म्हणजे लाडू वगैरेंचें पक्वान्नही होत असावें. आपल्या कारितां असे सक्तु तयार करूं नये, किंवा रात्रीं एकट्यानें खाऊं नये असा महाभारतांत स्त्रियांस उपदेश केलेला आहे. हे सक्तु बहुधा वर वर्णन केल्याप्रमाणें गोड असावे. सक्तु म्हणजे हल्लींचे सातू होत.

गोरसाची महती.

एकंदर सामान्य जनसमूहांत गोरसाचा विशेष खाण्याचा प्रघात होता. दूध-तूप बहुधा गाईचेंच खात असत. म्हशीचें दूध वापरण्यांत आल्याचें वर्णन कोठें आढळत नाहीं. म्हशी त्यावेळी नव्हत्या असें मात्र नाहीं. परंतु म्हशी व टोणगे हे निंद्य मानीत असत. आणि शिवाय, गाईची देशांत समृद्धि असल्यानें गाईच्या दुधाची वाण बिलकूल पडत नव्हती. कलियुगांत गाई नष्ट झाल्यानें शेळ्या-मेंढ्यांचें दूध काढतील असें वनपर्व अ० १९० यांत वर्णन आहे. " दुहन्तश्चाप्यजैडकं गोषु नष्टासु पुरुषाः " (२०) कांहीं जनावरांचें दूध शास्त्रदृष्ट्या निषिद्ध मानलें जात असे. ब्राह्मणानें अजा, (मेंढी) अश्व, गर्दभ, उष्ट्र, मनुष्य (स्त्रिया) आणि हरिणी यांचें दूध पिऊं नये असें सांगितलेलें आहे. (भा० पु० ६ पा० ७०) तसेंच धेनु प्रसूत झाल्यावर दहा दिवसपर्यंत तिचें दूध पिऊं नये असें सांगितलेलें आहे. शिळें अन्न आणि पीठ, ऊंस, शाक, दूध आणि भाजलेले सातू यांचे केलेले पदार्थ पुष्कळ दिवस राहिल्यास ते भक्षण करूं नये असें सांगितलें आहे. (शांतिपर्व अध्याय ३६ भाषांतर पुस्तक ६ पान ७२) भाज्यांमध्यें कांदा व लसूण हेही वर्ज सांगितलेले आहेत. पंजाबांतील लोकांचा जो अनाचार वर्णन केला आहे त्यांत कांदा व लसूण खाण्याबद्दलही त्याचा अनाचार वर्णन केला आहे.

भोजनसमयीं मौन.

एकंदर भारती आर्य लोकांचें भोजन साधारणपणें परिमित असून साधें होतें. ग्रीक लोकांनीं त्यांच्या भोजनासंबंधानें कांहीं टीकायुक्त

उल्लेख केलेला आहे. " हिंदुस्थानच्या लोकांत ठराविक जेवणाच्या वेळा नाहींत किंवा सर्व समाजाचीं प्रसिद्ध भोजनेंही नाहींत. " महाभारतांतील कांहीं वचनांवरून हा आक्षेप खरा दिसतो. सकाळ संध्याकाळ भोजन करूं नये एवढाच नियम केलेला आहे आणि अहोरात्रांतून दोनदां भोजन करावें अधिक वेळां करूं नये, असें सांगितलें आहे. पण भोजनाच्या निश्चित ठराविक वेळा होत्या असें दिसत नाहीं. या शिवाय, " प्राङ्मुखो नित्यमश्नीयात् वाग्यतोन्नमकुत्सयन् । " (अनुशासनपर्व १०) जेवतांना बोलूं नये व अन्नाची निंदा करूं नये, असा नियम यांत सांगितला आहे. यामुळें सामाजिक प्रसिद्ध भोजनें, जेथें भोजन करणारे लहान लहान व्याख्यानें किंवा भाषणें करतात, पाश्चात्य देशांत हल्लीं व प्राचीनकाळीं रूढ दिसतात तशीं येथें महाभारतकाळीं रूढ नसावीं. एवढी गोष्ट खरी आहे कीं कुटुंबांतील मंडळी एके ठिकाणीं निरनिराळ्या पात्रांतून हल्लीं भोजन करितात तशी पूर्वकाळींही करीत असत. परंतु युधिष्ठिराच्या अश्वमेधप्रसंगीं हजारों ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य भोजन करीत असल्याचें वर्णन आहे. त्यावरून सामाजिक भोजनें नसावींच असें म्हणणें शक्य नाहीं. परंतु अशा भोजनांतही जेवणारे लोक मौनव्रतानेंच भोजन करीत असत असें मानण्यास हरकत नाहीं.

भोजनाचे निरनिराळे पदार्थ.

अशा उत्सवप्रसंगीं साधें अन्न असणें शक्यच नाहीं. तेव्हां निरनिराळें स्वादु अन्न तयार करीत असलेच पाहिजेत. याशिवाय, श्रीमंत लोकांच्या भोजनांतही निरनिराळे स्वादिष्ट पदार्थ तयार होत असले पाहिजेत.

आरालिकाः सूपकारा रागखांडविकास्तथा ।
उपातिष्ठन्त राजानं धृतराष्ट्रं पुरा यथा ॥

धृतराष्ट्र राजाला पूर्वींप्रमाणें युधिष्ठिराच्या घरींही आरालिक, सूपकार आणि रागखांडविक हे पक्वान्नें करून घालीत असत असें वर्णन केलेलें आहे. (आश्रमवासी पर्व अध्याय १) यांत तीन प्रकारचे आचारी सांगितलेले आहेत. आरालिक आणि सूपकार हे गोड पदार्थ करणारे नसावे. गोड पदार्थ खांडवराग किंवा रागखांडव अशाच नांवानें महाभारतांत वर्णन केलेले आहेत. आणि टीकाकारानें साखर, मूग आणि सुंठ यांचे हे पदार्थ केले जात असें वर्णन केलें आहे. खांडव म्हणजे साखर असा शब्द गुजराथी भाषेंत हल्लीं प्रसिद्ध आहे. राग म्हणजे काय हें सांगतां येत नाहीं. गोड पदार्थ तयार करणारे ते रागखांडविक आणि भाज्या, आमटी वगैरे तयार करणारे ते सूपकार. सूप शब्दानें वरणाचा बोध होतो. आरालिक म्हणजे मांसान्न तयार करणारे असावे. असो. भक्ष्य पदार्थांशिवाय निरनिराळीं पेयें म्हणजे पिण्याचीं पक्वान्नें खीर वगैरे तयार करीत असत. पण तीं कोणतीं याचें वर्णन कोठें केलेलें आढळत नाहीं. तीं बहुधा गोड असत हें निर्विवाद आहे. धृतराष्ट्राच्या भोजनांत

मैरेयमत्स्यमांसानि पानकानि मधूनि च ।
चित्रान्भक्ष्यविकारांश्च चक्रुस्तस्य यथापुरा ॥

असें वर्णन आहे. (आश्रवासी पर्व अध्याय १) दान देण्याच्या अन्नांत अपूप व मोदक यांचेंही वर्णन आलेलें आढळतें. सर्व अन्नामध्यें घृत हें श्रेष्ठ होतें हें सांगावयास नको " आयुरेव घृतं " हें अलीकडील वाक्य प्रसिद्धच आहे. पण भारतांत 'घृतं श्रेयो उदश्वितः' असें वचन आलेलें आहे. म्हणजे ताकापेक्षां (उदश्वि) घृत श्रेयस्कर आहे असें उदाहरण येतें. असो. याप्रमाणें महाभारतांत जे कांहीं थोडेसे उल्लेख प्रसंगोपात्त आले आहेत त्यांवरून महाभारतकाळीं भारती लोकांचें अन्न कोणतें होतें याचा विचार झाला. आतां आपण

खाण्याच्या कांहीं विशिष्ट नियमांकडे वळूं.

भोजनाचे निर्बंध.

खाण्यापिण्याच्या संबंधानें कांहीं विशिष्ट नियम सांगितले आहेत, ते येथें देण्यासारखे आहेत. " राजाचें अन्न तेज हरण करतें. शूद्राचें अन्न ब्रह्म-वर्चस हरण करतें आणि सोनार व पति आणि पुत्र नसलेली स्त्री यांचें अन्न आयुष्य हरण करतें. व्याजावर उपजीविका करणाऱ्या लोकांचें अन्न विष्टा असून वेश्येचें अन्न हें शुक्र होय. जाराचा सहवास सहन करणारे व स्त्रीजित यांचेंही सर्व प्रकारचें अन्न शुक्रच होय. यज्ञदीक्षा ग्रहण केलेला ब्राह्मण, कृपण, यज्ञ-कर्माचा विक्रय करणारा, सुतार काम करणारा, चामडीं कापणारा आणि रजकाचें कर्म करणारा यांचें, व्यभिचारिणीचें, वैद्यांचें, प्रजापालनावर नियुक्त असलेल्या अधिकाऱ्यांचें, जनसमूहाचें, ग्रामाचें, लोकापवाद असलेल्याचें, रंगाऱ्याचें, स्त्रियांच्या जिवावर चरितार्थ चालविणाऱ्यांचें, ज्येष्ट बंधूपूर्वी विवाह करणाऱ्यांचें, स्तुतिपाठकांचें, द्यूतवेत्त्या लोकांचें अन्न भक्षण करूं नये. डाव्या हातानें घेतलेलें, आंबलेलें, शिळें झालेलें, मद्यसंपर्क घडलेलें, उच्छिष्ट असलेलें आणि कोणास न देतां विशिष्ट व्यक्तीकरितां ठेविलेलें अन्न भक्षण करूं नये. पीठ, ऊस, शाक, दूध, सत्तु, भाजलेले सातू आणि दधिमिश्रित सातू यांचे केलेले पदार्थ पुष्पळ दिवस राहिल्यास भक्षण करूं नयेत. गृहस्थाश्रमी ब्राह्मणांनीं दूध, खीर, खिचडी, मांस आणि वडे अथवा घारगे हीं शास्त्रोक्त कारणावांचून तयार केलीं असल्यास भक्षण करूं नये व प्राशनही करूं नयेत. देव, ऋषि, मनुष्यें आणि गृहांतील देवता यांचें पूजन करून नंतर गृहस्थाश्रमी यानें भोजन करणें योग्य आहे. दहा दिवस होण्यापूर्वी आशौच व वृद्धि असलेल्या लोकांचा कोणताही पदार्थ भक्षण करूं नये." (शांतिपर्व अध्याय ३६) (भाषान्तर पुस्तक ६ पा० ७२) वरील वर्णनावरून आपल्या भारती आर्यांच्या जेवण्याखाण्यासंबंधानें कांही विशिष्ट गोष्टी अनुमानानें कळतात. महाभारतकाळीं ब्राह्मण-लोक क्षत्रिय व वैश्य यांच्याकडे भोजन करीत असत. परंतु शूद्राकडे भोजनास जात नसत. शूद्राकडे भोजन केल्यास ब्रह्मवर्चस् याचा लोप होतो असें स्पष्ट सांगितलेलें आहे. त्याचप्रमाणें वरील वर्णांशिवाय अन्य वर्णापैकीं सोनाराकडे जेवावयास जाऊं नये असा निर्बंध असलेला दिसतो. सोनारासंबंधानें काय दोष असावा हें सांगतां येणें कठीण आहे. रजक, वैद्य, चर्मकार, सुतार या धंद्यांसंबंधानें अशाच प्रकारचा नियम आहे परंतु त्या नियमांत त्या धंद्याचे कांहीं विशिष्ट अवगुण मनांत आणून हा नियम घातलेला असला पाहिजे. कदाचित् या धंद्यांत होणाऱ्या प्राणिहिंसेकडे अथवा अमंगळपणाकडे लक्ष असावें. राजाधिकारी आणि व्याजबट्टा करणारे यांचेंही अन्न खाऊं नये असें सांगितलें आहे हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. असो. याशिवाय आणखी नियमासंबंधानें आपल्यास असा नियम दिसतो कीं अन्न खालें असतांना उच्छिष्टपणा उत्पन्न होतो अशी त्या काळीं हल्लीप्रमाणें समजूत होती. खरकटें व निर्लेप हा भेदाभेद त्या काळीं होता असें स्पष्टपणें दिसत नाहीं. निदान यासंबंधाचा उल्लेख कोठें आलेला दिसत नाहीं. अर्थात् उच्छिष्ट दोष दोघांतही सारखाच मानलेला दिसतो.

असो. तर याप्रमाणें अन्नासंबंधानें मिळाली तेवढी माहिती एकत्र करून वाचकांपुढें मांडली आहे. आतां आपण भारतीय प्राचीन आर्यांच्या वस्त्रभूषणांच्या रिवाजांचें वर्णन करूं.

वस्त्रभूषणें.

प्राचीन काळच्या लोकांच्या निरनिराळ्या चालीरीतीविषयीं जी अत्यंत महत्वाची व मनोरंजक माहिती आपल्यास जाणण्याची मोठी उत्कंठा असते ती त्यांच्या कपड्यालत्यांविषयी व भूषणांविषयीं असते. प्राचीन काळच्या लोकांचे शारीरिक वर्णन किंवा वर्णाचें वर्णन इतकें महत्वाचें नसतें. कारण, आपल्या व आपल्या पूर्वजांच्या शारीरिक परिस्थितीमध्यें फारसें अंतर पडण्याचा संभव नसतो. परंतु कपड्यालत्यांसंबंधानें मनुष्याच्या परिस्थितीत निरनिराळ्या कारणांनीं व मनुष्याच्या कल्पनेनें अतिशय फरक पडण्याचा संभव असतो. याशिवाय प्राचीन लोकांची माहिती देतांना त्यांच्या वस्त्र प्रावरणाचें वर्णन फारच अपुरें जुन्या ग्रंथांत आढळतें. कारण, कादंबऱ्यांशिवाय स्त्रीपुरुषांचीं हुबेहुब वर्णनें इतर ग्रंथांत येत नाहीत. निरनिराळ्या परिस्थितींत व संपन्नतेच्या भिन्नतेमुळें निरनिराळ्या प्रकारचे पोशाक व अलंकार उत्पन्न झालेले आपण पाहतों आणि यामुळें एका परिस्थितींतील लोकांस दुसऱ्या परिस्थितींतील लोकांच्या पोशाकाची कल्पना येऊं शकत नाहीं. उदाहरणार्थ, पारिस शहरांतील सुधारणेच्या शिखरावर बसलेल्या पाश्चात्य स्त्रियांना हिंदुस्थानांतील एखाद्या रानटी जातींतील स्त्रियांच्या पोशाकाची कल्पना येणें शक्य नाहीं. मनगटापासून कोंपरापर्यंत पितळेचे चुडे घालून गळ्यांत पांढऱ्या दगडाचे मणि सारखे घातलेल्या, ढुंगणाभोंवतीं फाटकें तुटकें वस्त्र नेसलेल्या व डोक्यावर काळें फडकें बांधलेल्या एखाद्या कातकरी स्त्रीला पाहून पारिस शहरांतील स्त्रियांस आश्चर्य वाटेल. उलट पक्षीं, या स्त्रियांचे फुगलेले व नानाप्रकारच्या चित्रविचित्र कापडाच्या तुकड्यांनी अलंकृत केलेले झगे व डोक्यावरच्या पिसांच्या भाऱ्यानें शृंगारलेल्या टोप्या यांची कल्पना कातकरी स्त्रियांस होणार नाहीं. असो. प्राचीन काळच्या भारती आर्य स्त्रिया आणि पुरुष कोणत्या प्रकारानें आपल्यास वस्त्र आणि भूषणें यांनीं शृंगारून समाजांत फिरत असत, याचें हुबेहुब चित्र वाचकांसमोर मांडणें फारच मनोरंजक होईल. परंतु तें तितकेंच कठीण आहे. कारण, महाभारतांतील वस्त्रांचे व भूषणांचे उल्लेख फारच थोडे व निरनिराळ्या ठिकाणीं आलेले असल्यानें त्यांचा एके ठिकाणीं मेळ घालून हें कठिण काम करावयाचें आहे. अर्थात् तें अपुरेंच होईल.

(१) पुरुषांचा पोशाक, दोन वस्त्रें.

महाभारतकाळीं भारती आर्य पुरुषांचा पोशाक फारच साधा होता. तो पोशाक म्हटला म्हणजे दोन धोतरें होत. एक धोतर कंमरेखालीं नेसलेलें असून दुसरें धोतर आंगावर मोकळेपणानें घेतलेलें असे. भारती आर्यांचा हा जुना पोशाक अजूनपर्यंत हिंदुस्थानच्या मागसलेल्या भागांत व पुराण-प्रिय लोकांत चालू आहे. इतकेंच नव्हे तर प्राचीन काळीं पाश्चात्य ग्रीक व रोमन लोकांचाही अशाच प्रकारचा पोशाक असे. हीं धोतरें अथवा पट काढणें फार सोपें होतें आणि यामुळें त्यांचाच प्रचार त्या वेळेस असावा, हें साहजिक आहे. श्रीमंतापासून तों गरीबापर्यंत हाच प्रकार असून धोतर नेसण्याची:चाल ही एकाच प्रकारची असावी. मात्र श्रीमंतांचीं धोतरें अतिशय बारीक व सफाईदार आणि गरिबांची जाडीभरडी एवढाच फरक असावा. विजार घालण्याची पद्धत प्राचीनकाळीं नव्हती. आणि हल्लींच्या रिवाजाप्रमाणें बहुतेक धोतर नेसण्याची पद्धति होती ही गोष्ट द्यूतसभेंतील हकीकतीवरून दिसते. द्रौपदीला राजसभेंत खेंचून आणलें व तिची दासी म्हणून

फजीति केली त्या वेळेस दुर्योधनानें आपली मांडी उघडी करून दाखविली (भा. पु १ पा. ६०७) असें वर्णन आहे. हें त्याचें करणें विजारीच्या पोशाकांत शक्यच नाहीं व धोतराच्या हल्लींच्या नेसण्याच्या पद्धतीनेंच शक्य आहे, हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. असो. कमरेच्या वरचें आंग उत्तरीय वस्त्रानें नेहमींच झाकलेलें असे असें नाहीं; तर पुष्कळ अंशीं तें उघडें असे. श्रीमंतांचीं धोतरें फारच बारीक असत व त्यास प्रावार असें नांव होतें. अंगावरील उत्तरीयाचा उल्लेख फारच थोड्या ठिकाणीं येतो. तथापि पुरुषांना उत्तरीय असे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. नेहेमींच्या व्यवसायांत या उत्तरीय वस्त्राची अडचण असूं नये म्हणून विद्यार्थ्यांसाठीं असा नियम सांगितलेला आढळतो कीं उजवा हात उपरण्याच्या बाहेर काढून उपरण्याला म्हणजे उत्तरीयाला डाव्या खांद्यावर गांठ द्यावी. हा नियम " नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् । " असा मनुस्मृतींत दिलेला आहे आणि त्याचा अर्थ उत्तरीयांतून बाहेर काढलेला असा टीकाकारांनीं दिलेला आहे. हा नियम फक्त ब्रह्मचाऱ्या करितां सांगितलेला आहे, यावरून इतरांच्या संबंधानें उत्तरीय अंगाभोंवतीं घेण्याचा परिपाठ निराळ्या प्रकारचा असावा. योद्धे लोक लढाईच्या वेळेस उत्तरीय अंगावर कसें घेत असत हें सांगतां येत नाहीं. पण ते ब्रह्मचाऱ्या प्रमाणेंच उजवा हात बाहेर काढून डाव्या खांद्यावर गांठ देत असावे. रोमन लोकांत टोगा वापरण्याची जशी चाल होती तशीच चाल इकडे असणें संभवनीय आहे. किंबहुना जुन्या चित्रांत मागच्या बाजूला दोन सोगे उपरण्याचे उडत आहेत असें जें दाखविलेलें असतें तेंही खरें असण्याचा संभव आहे. असो.

वर वर्णन केलेल्या दोन वस्त्रांशिवाय भारती आर्यांना भारती काळांत आणखी कांहीं कपडे नसत असें निश्चयानें वाटतें. विजारी किंवा बंडी किंवा अंगरखे त्यावेळीं मुळींच माहीत नव्हते. किंबहुना आम्हांस असें वाटतें कीं कापड कापून त्याचे निरनिराळ्या प्रकारचे कपडे शिवण्याची कला भारतीकालांत नव्हती. शिंप्याचा धंदा त्यावेळेस माहीत नव्हता असेंच मानावें लागतें. हा धंदा पश्चिमेकडील असून तो पश्चिमेकडूनच हिंदुस्थानांत आला असें अनुमान करण्यास जागा आहे. आणि शिकंदराबरोबर आलेल्या ग्रीक लोकांनीं तो आणला असें कदाचित् शक्य आहे. किंवा याच्या पूर्वीं कदाचित् पर्शियन लोकांनीं दाराउस बादशहाच्या वेळीं सिंधूच्या पश्चिमेकडील भाग जिंकला तेव्हां कदाचित् पश्चिमेकडील लोकांच्या सहवासानें ही कला हिंदुस्थानांत आली असावी. परंतु आमचा अंदाज महाभारताच्याही अलीकडच्या काळांत ही कला आली असा आहे. कारण, महाभारतांत शिंप्याचें नाव कोणत्याही कारागिरीच्या संबंधानें आलेलें नाहीं. संस्कृतांत शिंप्याला तुन्नवाय असा शब्द आहे. पण हा शब्द महाभारतांत आलेला नाहीं. महाभारतांत सोनार, लोहार, कासार, चर्मकार वगैरे लोकांचें नाव आलेलें आहे पण त्यांत तुन्नवायाचें नांव नाहीं. रामायणामध्यें तुन्नवाय शब्द आलेला आहे. यावरून महाभारताच्या नंतर रामायणा पूर्वीं ही कला आली असावी. म्हणजे शिकंदराच्या वेळीं पंजाबांत ग्रीक लोकांचा अंमल फारच थोडे दिवस होता, परंतु महाभारतकाळानंतर बॅक्ट्रियन-ग्रीक लोकांनीं इ० सन पूर्व २०० च्या सुमारास पंजाब देश जिंकून तेथें बरीच वर्षें राज्य केलें, त्या वेळेस ही कला आली असावी. आणि रामायणाचा काळ पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें इसवी सन पूर्व सुमारें १००

असा असल्यानें त्यांत तुन्नवाय अथवा शिंपी हा शब्द येणें साहजिक आहे. तथापि हें प्रमाण इतकें निश्चयात्मक नाहीं. तें कांहीं असो. एवढी गोष्ट खरी कीं भारती युद्धाच्या काळीं शिवलेले कपडे बंड्या, अंगरखे वगैरे नव्हते व अशीच परिस्थिति महाभारतकाळीही होती. आणि भारती आर्य पुरुषांचा पोशाक म्हटला म्हणजे दोन वस्त्रें एक नेसावयाचें व एक पांघरावयाचें असा होता. यांचें नांव अन्तरीय व उत्तरीय असें दिसतें. याशिवाय डोक्यावर उष्णीष(पागोटें) होतें. या तिहींचा उल्लेख पुढील श्लोकांत एके ठिकाणी आला आहे.

उष्णीषाणि नियच्छन्तः पुण्डरीकनिभैः करैः ।
अन्तरीयोत्तरीयाणि भूषणानि च सर्वशः ॥
(उ० अ० १५३–२०)

स्त्रियांचा पेहराव.

आतां स्त्रियांचा पोशाक कसा होता तें पाहूं. जर शिवण्याची कला प्राचीनकाळी हिंदुस्थानांत नव्हती तर स्त्रियांचेही लहंगे वगैरे हल्लीचे पोशाक नव्हते हें उघड आहे. पुरुषांप्रमाणेंच परंतु पुरुषांच्या वस्त्राहून लांब अशीं स्त्रियांचीं दोन वस्त्रें होतीं. नेसावयाचें वस्त्र नेसलें जाऊन शिवाय खांद्यावरून घेण्याचा परिपाठ असावा. किंबहुना गुजराथी, दाक्षिणी, बंगाली व मद्रासी स्त्रिया ज्याप्रमाणें लुगडें नेसतात त्याप्रमाणें प्राचीनकाळीं भारती आर्य स्त्रिया लुगडें नेसीत असाव्या. याशिवाय उत्तरीय हें दुसरें वस्त्र होतें. हें डोक्यावरून घेण्याचा सांप्रदाय होता. उत्तरहिंदुस्थानांत अजून स्त्रियांचें उत्तरीय बाकी आहे. परंतु दक्षिण हिंदुस्थानांत हें उत्तरीय नाहीसें झालें असून त्याच्या ऐवजीं नेसावयाचें वस्त्रच इतकें लांब केलें गेलेलें आहे कीं त्यानेंच उत्तरीयाचें काम निभून येतें आणि स्त्रियांस डोक्यावरून पदर घेतां येतो. उत्तरीयाचें प्रयोजन हल्लींप्रमाणेंच प्राचीनकाळीं स्त्रिया बाहेर जात त्या वेळेस पडत असे, ही गोष्ट निदर्शनास येते.

वरील अनुमानें धृतराष्ट्राच्या अन्तःपुरांतून द्रौपदीस द्यूतसभेंत ओढून आणल्याचें जें वर्णन आहे त्यावरून सबल दिसतात. तिनें वारंवार काकळूत करून असें सांगितलें कीं “ मी एक-वस्त्रा आहें, मला सभेंत नेऊं नका. ” या वेळेस ती रजस्वलाही होती. तेव्हां बाहेर जाण्याच्या प्रसंगानें उत्तरीय घेत असत ही गोष्ट निर्विवाद दिसते. ती एकवस्त्रा होती तरीही तिला खेंचीत सभेंत नेलें आणि तेथें कर्णानें तेंही वस्त्र फेडून घेण्याचें दुःशासनास सांगितलें. अर्थात् दुःशासनानें तसा प्रयत्न केला. यावरून नेसावयाचें वस्त्र ओढून काढण्यासारखें नेसलें जात असे असें अनुमान होतें. हल्लींच्या उत्तर हिंदुस्थानांतील स्त्रियांच्या लेहंग्याप्रमाणें त्या वेळीं लेहंगा नव्हता, किंवा मुसलमानी बायकांप्रमाणें विजारही नव्हती. येथें हा एक महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित होतो कीं, भारती आर्य स्त्रिया महाभारतकाळीं चोळी घालीत किंवा नाहीं. कारण, शिवल्याशिवाय चोळी तयार होणें अशक्य आहे. महाभारतकाळीं स्त्रियांत कंचुकी अथवा चोळी घालण्याचा परिपाठ नसावा असें आमचें अनुमान आहे. हा रिवाज हल्ली फक्त दक्षिणेकडील मद्रासी स्त्रियांतच बाकी उरलेला आहे. परंतु याही अनुमानाविरुद्ध असें मानतां येईल कीं कञ्चुकी हा शब्द फार जुना आहे. तथापि, कञ्चुकी हा एक विशेष अधिकारी राजदरबारांतला असून तो प्राचीनकाळीं असलेला दिसत नाहीं. त्याच्या अंगांत कञ्चुक म्हणजे शिवलेला एक कोट असे म्हणून त्यास कञ्चुकी ही संज्ञा मुद्दाम दिलेली होती आणि हा कञ्चुकीही पारसीक बादशहांच्या रिवाजाच्या अनुकरणानें आलेला दिसतो. असो, ए-

कंदर विचार करतां महाभारतकाळीं भारती आर्य स्त्रिया चोळ्या घालीत नसत असें आमचें मत आहे.

प्राचीन काळच्या ग्रीक स्त्रीपुरुषांचा जो पोशाक होमरनें वर्णिलेला आहे· तो पुष्कळ अंशीं वर वर्णिलेल्या भारती आर्यांच्या पोशाकासारखाच आहे. होमरनें वर्णिलेल्या स्त्रियांचा पोशाक म्हटला म्हणजे " डोक्यावरून घेतलेला एक बुरखा आणि कमरेभोंवती नेसलेलें एक वस्त्र. हें वस्त्र आपल्या साडीप्रमाणेंच एक लांब घरीं विणलेलें लोकरीचें वस्त्र होतें आणि तें कोठेंही कापलेलें किंवा शिवलेलें नव्हतें. हें वस्त्र कमरेभोंवतीं कमरपटचानें वेष्टिलेलें असे आणि खाद्यावर या वस्त्राला एका गांठीनें कायम केलेलें असे आणि त्यांचे दोन्ही हात व बाहू उघडे असत. पुरुषांचा पोशाकही दोन वस्त्रांचा होता. मात्र त्यांना कमरेभोंवती पट्टा नसे आणि अंगावर टाकलेला पल्लेदार लांब टोगा रोमन लोकांप्रमाणें असे. " या वर्णनावरून प्राचीन आर्य स्त्रीपुरुषांचा पोशाक बहुतेक सारखाच होता. स्त्रियांचा बुरखा म्हणजे आपलेकडील उत्तरीय होय. या उत्तरीयानें स्त्रिया आपलें डोकें, पाठ व बाहू, किंबहुना, पायांपर्यंत सर्व शरीर झांकून घेत. शोक करितांना किंवा काम करितांना ग्रीक स्त्रिया होमरनें वर्णन केल्याप्रमाणें आपलें उत्तरीय टाकून देत. त्याचप्रमाणें सीतेनेंही आपलें उत्तरीय सुग्रीवादि वानरांमध्यें टाकून दिलें, असें वर्णन रामायणांत आहे. तात्पर्य, भारती आर्यांत व ग्रीक लोकांतही स्त्रियांचें उत्तरीय म्हणजे पाहिजेल तेव्हां ठेवण्याघेण्यासारखें होतें. याशिवाय, हीही गोष्ट दोन्ही स्त्रियांस लागू पडते कीं दोघांच्याही वर्णनांत कंचुकाचें अथवा चोळीचें वर्णन नाहीं. होमरनें जें वर्णन केलें आहे व प्राचीन ग्रीक लोकांच्या कारागिरांनीं जे स्त्रियांचे पुतळे केले आहेत त्यांवरून असेंच अनुमान निघतें.

पूर्वकाळीं महाराष्ट्रांतील स्त्रिया कच्छ अथवा कासोटा घालतात त्याप्रमाणें घालून लुगडें नेसत असत, किंवा त्यांस कच्छ नसे, हा एक महत्वाचा प्रश्न आहे. द्रौपदीच्या वस्त्राच्या ओढण्याच्या वेळीं असा कच्छ असता तर तो कोणत्याही प्रकारानें लुगडें ओढूं देताना, ही गोष्ट मान्य करावी लागेल. या अनुमानावरून कच्छ नसावा असें वाटतें. कच्छाची कल्पना स्त्रियांचा विवाह म्हणजे त्यांचें मौंजी-बंधन आहे या कल्पनेवरून निघाली असावी. कारण, कच्छ घालणें हा प्रघात दक्षिण देशांत लग्न झालेल्या स्त्रियांतच आहे. कुमारी मुलींनीं कच्छ न घालण्याचा सांप्रदाय हल्लींही आपल्यांत दिसून येतो.

गरीब व काम करणाऱ्या बायकांत उत्तरीय घेण्याचा परिपाठ महाभारतकाळीं नव्हता असें दिसतें. ज्या वेळेस द्रौपदीनें सैरंध्रीचा वेष करून विराट-नगरांत जाऊन राणी सुदेष्णा हिची नोकरी पतकरली, त्या वेळेस ती तिच्या समोर एक-वस्त्रा उभी राहिली असें वर्णन आहे. ' वासश्च परिधायैकं कृष्णा सुमलिनं महत् । ' काम करण्याचा धंदा असल्यामुळें मळकट एकच लांबलचक वस्त्र काम करणाऱ्या बाया नेसत हें उघड आहे. रजस्वला असतांना किंवा घरांत काम करीत असतांना इतर बायकाही साधारणपणें उत्तरीय घेत नसत. बाहेर जातांना उत्तरीय डोक्यावरून घ्यावयाचें असे. या गोष्टीचा अवशेष आपल्या बायकांत बाहेर पडल्या असतांना डोकीवर पदर घेण्याची जी चाल आहे त्यांत स्पष्टपणें दिसून येतो. हें उत्तरीय बहुधा रंगविलेलें व चित्रविचित्र आकृति काढलेलें किंमतीचें वस्त्र असे. विधवांनीं मात्र साधें पांढरें उत्तरीय घ्यावें

असा नियम दिसतो. धृतराष्ट्रास त्याच्या विधवा झालेल्या सुना अरण्यांत भेटीस गेल्या त्या वेळेस त्यांचें वर्णन इतर स्त्रियांहून भिन्न असें "शुक्लोत्तरीया नरराजपत्न्यः" या शब्दांनीं केलेलें आहे. दुर्योधनाच्या विधवा स्त्रियांनीं पांढरें उत्तरीय घेतलेलें आहे यावरून अनुमानानें इतर स्त्रियांचें उत्तरीय रंगविलेलें असावें. या बाबतीत पूर्वींच्या व हल्लींच्या पद्धतीत बराच फरक पडलेला आहे. विधवांच्या वस्त्रांचा रंग पांढरा असावा, असा महाभारतकाळीं नियम दिसतो, आणि रंगित कपडा सुवासिनी स्त्रियांनीं वापरावा असें दिसतें. हल्लीं आपल्या लोकांत विधवा स्त्रियांचा विशेष रंग म्हणजे तांबडा होय.हा रंग बहुतकरून संन्यासिनींच्या रक्तपटाच्या अनुकरणानें निघालेला असावा. गुजराथी लोकांमध्यें विधवांच्या वस्त्राचा काळा रंग ठरलेला आहे. मात्र हें वस्त्र अगदीं साधें व मळकट काळ्या रंगानें रंगविलेलें असतें. तथापि नुसतें पांढरें वस्त्र आपल्यांत बहुधा वापरीत नाहीत. स्त्रियांच्या वस्त्रांना कांहीं तरी कांठ असावा असा हल्लींचा नियम प्राचीनकाळींही असावा. निदान या वस्त्रावर निरनिराळ्या प्रकारचीं चित्रें काढलेलीं असत. ' वधूदुकूलं कलहंसलक्षणम् ' । या कालिदासाच्या उक्तीची येथें आठवण येते.

स्त्रियांची वेणी.

युरोपियन लोकांच्या पद्धतीप्रमाणें स्त्रियांना कोणत्याही प्रकारचें डोकीला निराळें आच्छादन नव्हतें मात्र स्त्रियांचे केश मोकळे सोडलेले नसून त्यांच्यावर पदर किंवा उत्तरीय असे. पारशी बायकांप्रमाणें डोक्याच्या केंसावर कायमचा कोणताही कपडा बांधलेला नसे. तथापि, स्त्रियांचे डोकीवरचे केंस समाजात उघडे लोकांच्या दृष्टीस पडूं नयेत असा निर्बंध सर्व लोकांप्रमाणेंच भारती आर्यांतही होता, आणि याचमुळें डोक्यावर पदर किंवा उत्तरीय घेण्याची चाल भारती आर्यांत आहे. स्त्रियांच्या डोक्यावरील केशरचनेस सीमंत अशी संज्ञा होती. सीमंत म्हणजे केशांचा भांग. हा भाग सुवासिनी स्त्रियाच काढीत असत आणि इतर विधवा स्त्रिया काढीत नसत. अशा रीतीचें पुष्कळ ठिकाणीं वर्णन येतें. ' एतास्तु सीमंतशिरोरुहा याः' । असें वर्णन दुर्योधनाच्या विधवा झालेल्या स्त्रियांचें आश्रमवासी पर्वांत आलेलें आहे. तें चुकीचें असावें, असें टीकाकारानेंही म्हटलें आहे आणि त्याच्या ठिकाणी ' एतास्त्वसीमन्तशिरोरुहा याः ' । असा पाठ पाहिजे असें म्हटलेलें आहे. भाषांतरात भांगाशिवाय केंसास शोभा आणणारा एकही अलंकार धारण न केलेल्या, पांढरें वस्त्र नेसलेल्या असें विधवा स्त्रियांचें वर्णन केलेलें आहे. (भाषान्तर पु० ७ पा० १९९) परंतु हें भाषांतर थोडेंसें चुकीचें आहे. विधवा स्त्रिया झाल्या असतांना त्यास भांग काढण्याचा अधिकार नाहीं असा नियम महाभारतकाळीं होता. कारण, कित्येक लढायाच्या वेळीं

> संहारे सर्वतो जाते पृथिव्यां शोकसंभवे ।
> बव्हीनामुत्तमस्त्रीणां सीमन्तोद्धरणे तथा ॥

(शल्यपर्व २९) असें वर्णन येतें. ज्या ठिकाणी भयंकर संहार झाला, तेथें अनेक उत्तम स्त्रियांचें सीमन्तोद्धरण झालें. या वर्णनावरून विधवा स्त्रियांचें मुख्य लक्षण त्यांचा सीमंत अथवा भांग नाहींसा होणें असें होतें असें दिसतें. पानिपतच्या वर्णनात लाख बांगडी फुटली असें वर्णन आलेलें आहे, म्हणजे हल्लीं विधवा होण्याचें मुख्य लक्षण म्हणजे बांगडी फुटणें होय असें आपण समजतों. त्याप्रमाणें महाभारतकाळीं विधवा स्त्रियांचें सीमंत नाहींसें होणें हें लक्षण होतें. या लक्षणावरून विधवा स्त्रियांचें प्राचीनकाळीं केश-

वपन होत होतें असें मानण्यास जागा नाहीं. केवळ सीमंतानेंच उद्धरण येथें विवक्षित आहे. सर्वच केशाचें वपन विवक्षित नाहीं असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. धृतराष्ट्राच्या विधवा स्नुषांचें जें वर्णन आहे त्यात त्यांचे केश कायम आहेत. यावरून क्षत्रिय विधवांचें तरी केशवपन होत नसावें. केशवपनाची चाल हे संन्याशिनीच्या अनुकरणानें त्यांच्या रक्तवस्त्राप्रमाणें आली असावी असें अनुमान होतें. असो, विधवांचे सीमन्त नाहींसे झाले म्हणजे त्यांचे केश फणीनें न विचरता नुसते बांधून ठेवण्याची वहिवाट असावी. सुवासिनी स्त्रियांच्या केसास चांगलें विंचरून दुभंग करून त्यांची वेणी घालण्याची चाल महाभारतकाळी होती. ती वेणी एक किंवा तीन पेडांत असत. एकवेणीधरा असें वर्णन रामायणामध्यें सीतेचें केलेलें आहे म्हणजे जिचा नवरा दूर आहे तिच्या केसांचें याप्रकारचें एका वेणीचें वर्णन केलेलें असतें. इतर स्त्रियांच्या तीन वेण्या असून त्या पाठीवर पडत असाव्या. ही चाल अद्याप मारवाड्यांत दृष्टीस पडते. गरीब कामकरी स्त्रियांची वेणी घालावयाची नाहीं असा परिपाठ प्राचीनकाळीं असावा असें दिसतें. द्रौपदीनें सैरंध्रीचा वेष घेतला त्या वेळेस केस नुसते एके ठिकाणी करून एकाबाजूला गाठ मारून उजवीकडे झाकून ठेवले, असें वर्णन आहे.

ततः केशान्समुत्क्षिप्य वेल्लिताग्राननिन्दितान । कृष्णान सूक्ष्मान मृदून दीर्घान समुद्ग्रथ्य शुचिस्मिता ॥ जुगूहे दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसित लोचना ॥

(विराट पर्व अध्याय ९) यांतील जुगूहे शब्दाने असा संशय उत्पन्न होतो की त्या केसांवर तिनें फडकें बांधून ते केस लपविले असावे. आपले सुंदर केस दिसूं नये यासाठी ही तिनें युक्ति केली असावी. (भाषांतरांत या शब्दाकडे लक्ष दिलेलें नाहीं.) साधारणपणें स्त्रियांचे केस पाठीवर लोंबत असले पाहिजेत. याप्रमाणें सुवासिनी स्त्रियांच्या केशरचनेविषयीं आपल्यास माहिती मिळते. या सीमंतामध्यें किंवा केसांच्या भांगामध्यें केशर किंवा कुंकुम घालण्याची चाल असे. याशिवाय स्त्रियांनीं कुंकुम लावण्याचा प्रकार वर्णन किंवा उल्लेख केलेला नसला तरी सुवासिनी स्त्रियांनी कुंकुम लावण्याचा प्रघात महाभारतकाळीही चालू असलाच पाहिजे. उद्योगपर्वांत पांडव श्रीकृष्णाच्या भाषणाच्या वेळीं द्रौपदीनें आपले काळेभोर सुगंधानें सुगंधित केलेले केशपाश हातांत घेऊन श्रीकृष्णाला दाखविले असे वर्णन आहे. यावरून या केसांची वेणी घातली होती कीं नाहीं हा प्रश्न पडतो, पण बहुधा तिचे केश मोकळे असावे. केशपक्ष शब्दानें वेणी घातलेले केस असावे असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाहीं. (भा० पु० ३ पा० ३२१)

पुरुषांचें पागोटें.

पुरुषाच्या डोक्यावरील केस शिखाबद्ध असून समाजांत जाण्याचे वेळीं पुरुष डोक्यावर पागोटें घालीत असत असें दिसतें. भारतीय आर्य लोकांचें पागोटें हें त्यांचें विशिष्ट लक्षण होतें आणि तें एक लांब अरुंद वस्त्र डोक्याभोंवती गुंडाळलेलें असावें अशी कल्पना होते. भीष्म आणि द्रोण हे युद्धाला गेले असतांना त्यांचें जें वर्णन केलें आहे त्यांत डोक्यावर पांढरें पागोटें घातलें असें वर्णन केलेलें आहे. पागोट्याला उष्णीष असा शब्द वापरलेला आहे. उदाहरणार्थ, "द्रोणाचार्य श्वेतवर्णाचें कवच, वस्त्र व शिरोवेष्टण (उष्णीष) धारण करून धनुष्याचा टणत्कार करीत होते" असें वर्णन (भा० पु० ४ पा० ४६८) यात केलेलें आहे.

उष्णीषे परिगृहीतां माद्रीपुत्रावुभौ तथा ।
(अनु० अ० १६८–१४)
यांत भीष्माच्या दोन पागोट्यांचा उल्लेख आला आहे. यावरून पांढरें पागोटें हा म्हाताऱ्या मनुष्यांचा विशेष पोशाख होता. किंबहुना, कवचही पांढरें होतें असें येथें वर्णन आहे. अर्थात् तरुण लोक पांढऱ्याहून निराळे रंग वापरीत असत हें उघड आहे. भारतीलोकांच्या डोक्यावरील पागोटें हें इतर देशांतील लोकांपेक्षां भिन्न असून त्यांचें हें विशेष शिरोभूषण ग्रीकलोकांच्या लक्षांत आल्यावांचून राहिलें नाहीं. आणि ग्रीक ग्रंथकार अरायन यानें असें वर्णन केलें आहे कीं, " हिंदुस्थानांतील लोक एक वस्त्र आपल्या कमरेभोंवताली गुडघ्याच्या खालीं खोटेच्यावर नेसतात आणि आपल्या अंगावर दुसरें वस्त्र घेतात व तेंच डोक्याभोंवतालीं गुंडाळतात. " या वर्णनांत पागोटें व उत्तरीय एकच असल्याचें दिसतें. परंतु ही कल्पना बहुतेक चुकीची आहे. कदाचित् गरीब लोक अशा रीतीनेंच शिरोवेष्टन करीत असावे. अशा प्रकारचें डोक्यास गुंडाळलेलें अंगावरचें धोतर हें आपण हल्लींही पुष्कळदा पाहतों. परंतु साधारणपणें यांत अंग उघडें रहातें, हें निर्विवाद आहे. संपन्न लोकात पागोटें व उत्तरीय हें निराळें असावें. दुसरा एक ग्रीक इतिहासकार हिंदुस्थानचें वर्णन करतांना असें लिहितो. " हिंदुस्थानचे लोक एक सूक्ष्म वस्त्र आपल्या पायांपर्यंत नेसतात आणि आपल्या डोक्याभोंवती कापसाचें वस्त्र गुंडाळतात आणि पायांत जोडे घालतात." डोक्याभोंवती गुंडाळलेलें पागोटें बहुधा साध्या आकाराचें असावें आणि तें दरमनुष्यास आपल्या हातानें गुंडाळतां येत असावें. हल्लींप्रमाणें फार अवघड प्रकार झालेला नसावा असें दिसतें. साधारणपणें हल्लींही गरीब लोक आपल्या हातानेंच आपल्या डोक्याभोंवती पागोटें गुंडाळतात किंवा रुमाल बांधतात. राजे लोकांच्या डोक्यावर मात्र पागोटें किंवा रुमाल नव्हते, हें उघड आहे. त्यांच्या डोक्यावर नेहमी मुकुट असावा हे साहजिक आहे. ज्या वेळेस दुर्योधन व भीम यांचें गदायुद्ध झालें त्या वेळेस दुर्योधनाच्या व भीमाच्याही डोक्यावर मुकुट होता असें वर्णन आहे आणि युद्धांत या मुकुटावरही प्रहार होत असावेत असें दिसतें. दुर्योधन खालीं पडला त्या वेळी त्याच्या डोक्यावरील मुकुट हलला नाहीं याचें आश्चर्य वाटतें. तथापि मुकुटास चांगल्या तऱ्हेनें बसण्यासाठी काहीं तरी व्यवस्था असावी म्हणजे डोक्याच्याखालून त्याचा पट्टा घेतलेला असावा किंवा अन्य काही प्रकार असावा असें दिसतें. भीमानें खालीं पडलेल्या दुर्योधनाच्या डोक्यावरील मुकुटाला लाथ मारल्याचें वर्णन आहे यावरून ही गोष्ट निदर्शनास येते. याचप्रमाणें अर्जुन व कर्ण यांच्या युद्ध-वर्णनांतही अर्जुनाच्या डोक्यावर मुकुट होता तो खाली पडला तेव्हा अर्जुनानें " आपलें श्वेत वस्त्र मस्तकाला गुंडाळून त्यांत आपले केश झांकून टाकले " असें वर्णन आहे. (कर्ण० अ० ९० भा० पु० ५ पा० २४८) असो. तर प्रत्येक मनुष्याच्या डोक्यास कांहीं तरी गुंडाळलेलें वस्त्र किंवा पागोटें किंवा रुमाल असला पाहिजे असा महाभारतकाळीं रिवाज होता हें यावरून उघड दिसतें.

कापूस, रेशीम व लोंकर यांचीं वस्त्रें.

साधारणपणें हीं वस्त्रें अंगावर घेण्याचीं, नेसण्याचीं व डोकीस गुंडाळण्याचीं कापसाचीं असावीं असें दिसतें. कापूस त्याकाळीं हिंदुस्थानांतच पिकत होता व इजिप्त किंवा पर्शिया या देशांत पिकत नव्हता ही गोष्ट आपण अन्यत्र सांगूं. अर्थात् ग्रीकांना या पोशाकाचें

अधिकच आश्चर्य वाटे आणि हीं वस्त्रें अतिशय सूक्ष्मही निघत असत. परंतु श्रीमंत लोक विशेषतः स्त्रिया रेशमी वस्त्रें नेसत. **पीतकौशेयवासिनी** असें स्त्रियांचें वर्णन महाभारतांत वारंवार येतें. श्रीकृष्णाच्याही वर्णनांत पिंवळा पीतांबर म्हणजे रेशमीवस्त्र नेसलें असल्याचें वर्णन कधीं कधीं येतें. जेव्हां सुभद्रेस अर्जुन इंद्रप्रस्थांत प्रथम घेऊन आला त्या वेळीं तिला तांबडें रेशमी वस्त्र नेसविलें होतें आणि त्या वेषानें ती गोपकन्येसारखी दिसत होती असें वर्णन आहे. (भा० पु० १ पा० ४३१ यांत रक्त हा शब्द आलेला नाही.)

सुभद्रां त्वरयामास रक्तकौशेयवासिनीम् ।
पार्थः प्रस्थापयामास कृत्वा गोपालिकावपुः ॥
(आ० अ० २२१-१९)

यावरून गोपांचा वेष इतर लोकांहून कांहींसा निराळा असावा व त्यांच्या बायकांची लुगडें नेसण्याची तऱ्हा निराळी असावी असें दिसतें. लोंकरीचीं वस्त्रेंही लोक वापरीत ही गोष्ट महाभारतावरून दिसते. उत्तरेकडील पंजाब व काश्मीर प्रांतांतील थंड मुलुखांत अंगावर घेण्यास किंवा नेसण्यास किंवा डोकीस गुंडाळण्यास लोंकरीचीं वस्त्रें वापरीत यांत नवल नाहीं. पंजाब व काश्मीर या देशांची त्या काळींही सूक्ष्म-कंबल वस्त्रांबद्दल प्रसिद्धि असे. कापसाचें वस्त्र याहूनही सूक्ष्म काढतां येत होतें ही गोष्ट निर्विवाद आहे. पंजाबांत सूक्ष्म लोंकरीची वस्त्रें नेसत असत याचें प्रत्यंतर "सा नूनं बृहती गौरी सूक्ष्मकंबलवासिनी" या वाक्यावरून स्पष्ट दिसून येतें. (क. अ. ४४ श्लो. १६) याप्रमाणें निरनिराळ्या देशपरत्वें हिंदुस्थानांत कापसाचें व लोंकरीचें वस्त्र वापरीत असत, रेशमी वस्त्र चोंहीकडे वापरीत असावें हें उघड आहे.

वल्कलें.

याशिवाय आणखीही कांहीं प्रकारचीं वस्त्रें वापरीत हें वाचकांस सांगावयास पाहिजे. हीं वस्त्रें म्हणजे वल्कलें व अजिनें होत. हीं वस्त्रें वैखानस किंवा योगी किंवा अरण्यांत रहाणारे मुनि आणि त्यांच्या स्त्रिया वापरीत. जेव्हां रामचंद्र व सीता वनवासास जाण्यास निघालीं त्यावेळेस त्यांस नेसण्यासाठी कुशनामक तृणाचीं केलेलीं वल्कलें नेसण्यास दिलीं असें वर्णन रामायणांत आहे. सीतेस कुशचीर नेसतां येईना तेव्हां ती गोंधळून गेली तें पाहून रामानें तिच्या कौशेय वस्त्रावरूनच कुशचीर कंठाशीं बांधलें असें मनोवेधक वर्णन रामायणांत केलेलें आहे. महाभारतांत पांडव वनवासास निघाले तेव्हां त्यांनीं अजिनाचीं उत्तरीयें घेतलीं असें वर्णन आहे.

ततः परं जिताः पार्था वनवासाय दीक्षिताः ।
अजिनान्युत्तरीयाणि जगृहुश्च यथाक्रमम् ॥

असें वर्णन केलेलें आहे. येथें नेसण्याचें वस्त्र त्यांनीं बदललें असें वर्णन नाहीं. अजिनें म्हणजे बहुधा मृगचर्माचींच केलेलीं असावींत. द्रौपदीचें वस्त्र चांगलेंच होतें, तिनें निराळें वस्त्र परिधान केलें नाहीं. मुनींच्या स्त्रिया व मुनिही कुशचीर किंवा वल्कलें नेसत, असें वर्णन शेंकडों ठिकाणीं केलेलें आहे. तीं वल्कलें कशाचीं केलेलीं असत हें सांगणें कठिण आहे. तीं कुशतृणांचीं केलेलीं असत हें रामायणावरून दिसतें. पण गवताचीं वस्त्रें कशीं होतील हा प्रश्न येथें साहजिक पुढें येतो. तथापि, कुशतृणांचीं वस्त्रें करीत ही गोष्ट निर्विवाद आहे. धृतराष्ट्र जेव्हां वानप्रस्थ होऊन वनवासास जाण्यास निघाला तेव्हांही तो अजिन आणि वल्कल अशीं वस्त्रें धारण करून निघाला असें स्पष्ट वर्णन आहे.

अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य वल्कलाजिनसंवृतः ।
वधूजनवृतो राजा निर्ययौ भवनात्ततः ॥
(आश्रम० अ० २५)

या वर्णनात अजिन आणि वल्कल या दोहोंचा उल्लेख आहे. वल्कल हें नेसावयाचें होतें; अजिन हें पांघरावयाचें होतें असें दिसतें. पूर्वकाळी अजिन पांघरावयाची चाल ऋषि व वानप्रस्थ व वैखानसांचीच होती, असें नाही. तर ब्रह्मचाऱ्यांचीही असावी. कारण, अजून मुंजीत मुलाला अजिनाच्या ऐवजी एक लहानसा मृगचर्माचा तुकडा जानव्यांत घालावा लागतो. असो. अजिनें हीं मृगचर्माचीं होतात व होऊं शकतात. पण वल्कलें हीं कशाचीं करावयाची हें सांगतां येणें कठिण आहे. रामायणांत कुशचीराचें वर्णन आहे. पण कुशतृणाचें धोतरासारखें वस्त्र कसें तयार करतां येईल या अडचणीमुळें कित्येकांनीं असें म्हटलें आहे की, वल्कलें हीं एका प्रकारच्या हिमालयांत उत्पन्न होणाऱ्या झाडाच्या सालींपासून तयार केलेलीं असतात. अशा साली रुंद पट्ट्याच्या निघत व त्यांस एके ठिकाणीं जोडतां येत असे. पण महाभारतांत किंवा रामायणांत सालींच्या वस्त्राचा उल्लेख आलेला नाहीं. तथापि, महाभारतांत व इतर शेंकडो संस्कृत प्राचीन ग्रंथात वल्कलांचा उल्लेख वारंवार येतो आणि अशाप्रकारचीं वस्त्रें प्राचीनकाळी निःसंशय उपयोगांत येत होतीं. हल्लीं कोठेंही वल्कलांचा उपयोग होत असलेला दिसत नाही किंवा अशी वस्त्रें कोणाच्या पाहण्यातही नाहींत. असें जरी आहे तथापि अन्य पुराव्यावरून वल्कलें प्राचीनकाळीं उपयोगांत येत होतीं ही गोष्ट निश्चयानें ठरते व तींही कुशतृणाचीच करीत असत असें दिसतें. आद्य ग्रीक इतिहासकार हिरोडोटस यानें असें लिहून ठेविलें आहे की, "हे वनात राहणारे हिंदुस्थानांतील लोक एका प्रकारच्या लव्हाळ्यापासून केलेली वस्त्रें नेसतात. हे लव्हाळे नदींतून कापून आणतात म्हणजे कुटतात व मग हतऱ्यांप्रमाणें ते विणतात. आणि अशा रीतीनें केलेलीं जाड हतऱ्यांसारखी वस्त्रें ते बंडीप्रमाणें (कार्सेट) नेसतात." या वर्णनावरून ही वस्त्रें केवळ धोतरासारखी नसत हें उघड आहे, तथापि तीं अंगाभोंवती गुंडाळतां येत असत यांत संशय नाही. आणि म्हणूनच त्यांचा उपयोग वनात राहणारे मुनि व मुनिस्त्रियाही करीत असत. समाजात जाण्यासारखा त्यांचा उपयोग नव्हता हें उघड आहे किंवा शोभेसाठीही त्यांचा उपयोग नव्हता.

शांतिपर्व अ० २८८ यांत निरनिराळ्या वस्त्रांचीं नावें एका श्लोकात आलीं आहेत. तो येथें देण्यासारखा आहे.

क्षौमं च कुशचीरं च कौशेयं वल्कलानि च ।
आविकं चर्म च समं यस्य स्यान्मुक्त एव सः ॥ ३ ॥

यात क्षौम, कौशेय आणि आविक हीं गृहस्थाची वस्त्रें आहेत आणि कुशचीर, वल्कलें व चर्म हीं वानप्रस्थाचीं किंवा तपस्व्याचीं आहेत. क्षौम म्हणजे अतसी सूत्रमय असें टीकाकार म्हणतो. पण क्षौम म्हणजे सूक्ष्म कापसाचें वस्त्र असें दिसतें. कौशेय रेशमी आणि आविक लोंकरीचें उघड आहे. कुशचीर स्पष्टपणें कुश तृणाचें आहे पण मग वल्कलें कशाचें बनवीत ? चर्म म्हणजे केवळ हरिणादिकांचें कातडें होय. असो. कुशचीराचा उल्लेख रामायणाप्रमाणें महाभारतातही आहे हें वरील श्लोकावरून स्पष्ट आहे. वल्कलें कदाचित् भूर्ज सालीचींही करीत असावे. असो.

पादत्राण.

हिंदुस्थानांतील लोक पायात बहुधा ग्रीकांप्रमाणें वहाणा वापरीत. या वहाणा लांकडा-

च्याही असत आणि चामड्याच्याही असत. रामानें भरतास ज्या पादुका दिल्या होत्या त्या कुशतृणाच्या होत्या, यावरून अरण्यांत राहणाऱ्या मुनींच्या सर्वच वस्तु बहुतेक कुशतृणाच्या बनत असत. आसनें, वस्त्रें व पादुका या कुशतृणाच्या होऊं शकत. साहजिकच या सर्व वस्तु बिनखर्चानें तयार होत. अरायन नामक ग्रीक इतिहासकारानें वाहणांचें वर्णन बरेंच केलें आहे. “ हिंदुस्थानांतील लोक पांढऱ्या चामड्याच्या केलेल्या वहाणा (किंवा जोडे) वापरतात. त्यांजवर नानाप्रकारची नकशी केलेली असते व त्यांचे तळ फार जाड केलेले असतात. ” आता या वाहणांचा किंवा जोड्यांचा आकार किंवा बांधणी कशी होती हें समजण्यास साधन नाहीं. पाय बहुधा वरतून उघडा असावा आणि या वहाणा प्राचीन ग्रीक व रोमन ज्या तऱ्हेच्या वाहणा वापरीत असें पुतळ्यांवरून दिसतें, त्याच तऱ्हेच्या असाव्या असा अंदाज वाटतो.

पुरुषाची शिखा.

आतां एकंदर जनसमूहांत डोक्यावरचे केस व दाढीचे केस ठेवण्याची कशी तऱ्हा होती याचा विचार करूं. ब्राह्मणलोक बहुधा दाढी न ठेवतां सर्व श्मश्रूवरचे केस काढीत असावे आणि डोक्यावरचेही सर्व केस काढून थोडीशी शिखा ठेवीत असावे. यासंबंधानें स्पष्ट वर्णनें नीट लक्षांत येत नाहींत. ऋषींच्या वर्णनांत नेहेमीं डोक्यावर जटा असल्याचें वर्णन येतें. पण दाढी असल्याचें बहुधा वर्णन येत नाहीं. पण ज्या अर्थीं हे ऋषि अथवा तपश्चर्या करणारे लोक डोकीवरचे केस काढीत नसत, त्या अर्थीं दाढीचे केसही काढीत नसावे. किंबहुना, कोणत्याही प्रकारानें श्मश्रु करण्यासाठीं नापिताचा त्यांस स्पर्श होत नसावा. नापितांचा उल्लेख महाभारतांत आला आहे. नखनिकृंतन अथवा नराणीचा उल्लेख उपनिषदांतही आहे. तेव्हां केस काढण्याचें काम करणारे न्हावी प्राचीनकाळीं होते, हें निर्विवाद आहे. नापिताचा उल्लेख कर्णशल्याच्या भाषणांत आहे. (क० भा० पु० ९ पा० ११३) राजे लोक बहुधा डोक्यावरचे केस काढीत नसत असें अनुमान होतें. डोक्यावरचे केस न काढण्याचा क्षत्रियांचा हल्लींही साम्प्रदाय दिसतो. याचें कारण असें देतात कीं डोक्यावरचे केस काढतांना न्हाव्याच्या हातांत राजाची शेंडी जाते. हें कारण असो किंवा नसो. राजे लोकांत डोक्यावरचे केस न काढण्याचा परिपाठ हल्लीही निदान हल्लींपर्यंत होता व प्राचीनकाळींही असावा. कारण रामचंद्रानें वनवासास निघाल्यावर गंगेच्या तीरावर आपल्या व लक्ष्मणाच्या केसाच्या जटा ताबडतोब नुसता वटवृक्षाचा चीक लावून केल्या असें वर्णन आहे. डोक्यावर सर्व केस वाढलेले नसते तर त्यास तात्काळ जटा बनविणें शक्य झालें नसतें. परंतु राजे लोक दाढी ठेवीत असत किंवा नाहीं याजबद्दल संशय वाटतो. शिवाजीला दाढी होती हें प्रसिद्ध आहे. बहुधा, डोकीवरच्या केसांप्रमाणें भारती आर्य क्षत्रिय दाढी ठेवीत असावे असें वाटतें. मुंडण करण्याची चाल संन्याशांची होती. सर्व डोक्यावरचे व तोंडावरचे केस काढून टाकण्याचें व्रत संन्याशांना पाळावें लागे, पण तें कशासाठीं हें सांगतां येत नाहीं. असो. हेंच संन्याशांचें लक्षण बौद्ध संन्यासी अगर भिक्षु यांनींही उचललें व जैन संन्याशांनींही उचललें. संन्याशी सर्व डोकें मुंडीत त्याच्या उलट प्राचीन काळचे ऋषि व ब्राह्मण डोक्यावरचे व दाढीवरचे सर्व केस ठेवीत असत असें मानण्यास हरकत नाहीं. गृहस्थाश्रमी दाढी काढून शिखा ठेवीत. क्षत्रिय डोक्यावर

व तोंडावरचे केंस ठेवीत, असें दिसतें. वैश्य शूद्रांची चाल काय असे, हें निश्चयानें सांगतां येत नाही. ' ततस्तु तौ जटा भित्वा मौलिनौ संबभूवतुः ॥ ' असें आ० अ० २०९, २९ यांत सुंदोपसुंद राक्षसांविषयी वर्णन आहे, त्यावरून तप करीत असतां जटा वाढविणें पण तप संपल्यावर गृहस्थाश्रमांत डोक्यावर शेंडी ठेवणें हे साधारणपणें सर्व वर्णांत चालू असल्याचें दिसतें. असो. या एकंदर वर्णनास कांहींसा दुजोरा ग्रीक ग्रंथकारांच्या वर्णनावरून मिळतो. महाभारतांतील वर्णनें कादंबऱ्यांतील वर्णनाप्रमाणें विस्तृत व फारच बारकाईचीं नसल्यानें यासंबंधानें निश्चयात्मक पूर्ण माहिती देतां येत नाही, हें खरें; तरी समकालीन ग्रीक ग्रंथकारांच्या लेखांवरून आपल्यास बरीच माहिती मिळते. ग्रीक इतिहासकार अरायन हा स्पष्टपणें असें सांगतो की, हिंदुस्थानांतिल लोकांस दाढी असते व तीस ते रंगवितात. तो म्हणतो " कांही लोक दाढीस पांढरा रंग देतात व तेणेंकरून त्यांचा सर्वच देखावा पांढरा दिसतो. म्हणजे नखशिखांत पांढरे दिसतात. (स्वच्छ पांढरी धोतरें नेसण्याची व पांघरण्याची चाल वर्णन केलीच आहे व पागोटेंही पांढरें असल्याचें सांगितलें आहे.) कांहीं आपल्या दाढीस निळा रंग देतात. कांहीं तांबडा रंग देतात व कांही हिरवा रंग देतात. " दाढीस निरनिराळा रंग देण्याची वहिवाट अजूनही दृष्टीस पडते. उत्तरहिंदुस्थानांतील कित्येक लोक विशेषतः मुसलमान दाढीस रंग देतात हें प्रसिद्ध आहे. असो. तर एकंदर वर्णनावरून दाढी क्षत्रियांना व ब्राह्मणांनाही गृहस्थाश्रमांत सुद्धां महाभारतकाळीं असावी असें अनुमान करण्यास हरकत नाहीं. डोक्यावरच्या केंसांसंबधानें अरायननें उल्लेख केला नाहीं तरी कर्टिअस रूफस या इतिहासकारानें केला आहे. तो म्हणतो, "हिंदुस्थानांतील लोक आपल्या डोक्यावरचे केंस विंचरून साफ करतात, परंतु ते फारच थोडे लोक काढतात. हनुवटीवरील केंस अथवा दाढी ते कधींही काढीत नाहींत. पण तोंडावरचे इतर केस काढतात आणि चेहरा गुळगुळीत करतात." (म्यार्क्रिंडलचें शिकंदराच्या स्वारीचें वर्णन पा० १८८) असो. या वर्णनावरून डोक्यावरचे केस बहुधा न काढण्याचा सांप्रदाय दिसतो आणि तोच सांप्रदाय दाढीसंबंधानें नाही असें जरी हा इतिहासकार लिहितो, तरी तोही तसाच असावा. जे लोक डोकीवरचे केस काढीत ते दाढीही राखीत नसावे. मिशा मात्र सर्वच ठेवीत असावे.

अग्निहोत्री हल्ली मिशा व दाढी दोन्ही काढतात. त्याचप्रमाणें पूर्वकाळीं गृहस्थाश्रम्यानें दाढी मिशा काढाव्या असा नियम असला पाहिजे. डोक्यास शिखा अथवा शेंडी ही सर्व मनुष्यें व चतुर्थाश्रमाखेरीज इतर आश्रमांतील सर्व लोक ठेवीत असले पाहिजेत. शिखेचा उल्लेख महाभारतांत अनेक ठिकाणीं आलेला आहे. मुसलमानी धर्मानें दाढी ठेवणें हें जरूरीचें ठरविलें असून डोक्यावरील शिखा ही बिलकुल काढून टाकण्याचा जो सांप्रदाय घालून दिला आहे आणि जो हल्लीं हिंदुधर्माच्या कल्पनेच्या अगदी विरुद्ध आहे तो महंमदानें घालून दिला असेंच म्हणतां येत नाहीं. द्रोणपर्वांत पुढील श्लोक आहे (अ० १२०)

दस्यूनां स शिरस्त्राणैः शिरोभिर्लूनमूर्धजैः ।
दीर्घकूर्चैर्मही कीर्णा बिबर्हैरण्डजैरिव ॥४८

यावरून कांबोजादि उत्तरेकडील म्लेच्छ डोकें मुंडून दाढी ठेवणारे होते असें दिसतें. अर्थात् ही वहिवाट म्लेच्छांची फार जुनी आहे. महाभारतकाळीं क्षत्रिय लोक बहुधा डोक्यावरील केस व श्मश्रु ठेवीत असत आणि इतर लोक सामान्यतः

शेंडी ठेऊन बाकीच्या डोक्यावरचे केस व श्मश्रु काढीत असत; असा सामान्यतः निर्देश करतां येईल. सनातनधर्मी व बौद्ध संन्याशी सगळेच केस काढीत असत असें म्हटलें असतां चालेल आणि तपस्वी वैखानस वगैरे अरण्यांत राहणारे लोक मुळीच केस काढीत नसत आणि यामुळेंच ग्रीक लोकांनी लिहिलेली हकीकत क्षत्रिय व तपस्वी या लोकांना विशेषतः लागू आहे असें म्हणावयास पाहिजे.

पोशाकाचा साधेपणा.

एकंदर हकीकतीवरून महाभारतकाळीं हिंदुस्थानांतील आर्य लोक पोशाकाच्या बाबतीत अगदी साधे असून त्यांचे हल्लीचे वंशज ज्या प्रकारानें घरीं किंवा खेडेगांवांत वस्त्रें वापरतांना हल्लीं आपण पाहतों, त्याचप्रकारचे पूर्वीचे लोक पोशाकानें होते. हल्लीचा वरिष्ठ लोकांत वापरण्यांत येणारा पोशाक हा हिंदुस्थानच्या बाहेरचा असून तो ग्रीक, पर्शियन, मुसलमान आणि अलीकडे इंग्रजलोकांपासून घेतला गेलेला आहे. विशेषतः मुसलमानांपासून व त्याहून अधिक इंग्रजांपासून घेतलेला आहे. कारण, चिनी प्रवासी हुएनसांग हा सातव्या शतकांत हिंदुस्थानांत आला त्या वेळेस त्यानें इकडील लोकांचे आचार रिवाज बारकाईनें लिहून ठेविले आहेत, त्यांतील पोशाकाचें वर्णन येणेंप्रमाणें आहे. “ येथील लोकांचे घरांत वापरण्याचे व समाजांत वापरण्याचे पोशाकांत शिवण्याचें काम मुळींच नसतें. रंगासंबंधानें पाहिलें, तर स्वच्छ पांढरा रंग याचा विशेष आदर आहे; आणि अतिशय निरनिराळे रंग देणें हें त्यांस बिलकूल पसंत नसतें. पुरुष कमरेभोंवती एक लांब वस्त्र गुंडाळतात आणि खांद्यावर दुसरें वस्त्र घेऊन उजव्या खांद्याला उघडा ठेवतात. बायका एक लांब साडी अशी नेसतात कीं खांद्यापासून पायांपर्यंत सर्व अंग झाकून, शिवाय सैल गुंडाळलेली असते. डोक्यावरील केसांची गांठ बांधून बाकीचे केस लोंबलेले असतात. कित्येक लोक मिशा बिलकूल काढतात, अथवा निरनिराळ्या प्रकारानें त्या ठेवतात.” या वर्णनावरून अंगरखे, बंड्या, सद्रे, विजारी वगैरे पोशाक मुसलमानी वेळेपासून हिंदुस्थानांत आला असावा, असें अनुमान आहे. आतां श्रीमंत आणि गरीब, राजा आणि रंक हे दोघेही एकाच धोतराचा उपयोग करीत हें जरी खरें आहे, तरी त्यांच्या मधील फरक सूक्ष्म वस्त्र व जाडें भरडें वस्त्र हा असे; किंवा गरीबाचें वस्त्र कापसाचें आणि श्रीमंताचें वस्त्र रेशमाचें अगर लोंकरीचें असे. निरनिराळ्या जातीचे व धंद्यांचे लोक निरनिराळ्या प्रकारचा पोशाक करीत, किंवा त्यांची कांही निराळी खूण पोशाकांत किंवा अलंकारांत असे. ज्या वेळेस पांडव विराटाच्या घरीं निरनिराळे पोशाक करून निरनिराळ्या धंद्यांच्या नोकऱ्या पत्करून राहिले त्या वेळेस प्रत्येकाचें जें वर्णन केलें आहे, तें येथें देण्यासारखें आहे. युधिष्ठिर ब्राह्मणाचा पोशाक करून म्हणजे अंगावर स्वच्छ पांढरें धोतर घेऊन व काखेंत सोंगट्या व फांसे घेऊन द्रुपदासमोर आला. भीम आचारी होऊन काळें रंगविलेलें वस्त्र नेसून हातांत पळी, कालथा व सुरा घेऊन हजर झाला; द्रौपदीनें एकच मालिन वस्त्र धारण केलें होतें आणि आपल्या केसांची गांठ बांधून उजव्या बाजूला एका फडक्यानें आच्छादित करून ती सैरंध्रीच्या नात्यानें सुदेष्णेपुढें गेली. अर्जुनानें बृहन्नडेचा जो पोशाक केला होता, त्यांत बायकांचे दागिने घालून कानांत कुंडलें घातलीं होतीं आणि मनगटावर व बाहूंवर शंखाच्या कवचीचे दागिने घातले होते व डोक्यावरचे केस खांद्यावर मोकळे सोडले होते. सहदेवानें गुराख्याचा

पोशाक केला होता, परंतु त्याचें विशेष वर्णन नाहीं आणि नकुलाच्या पोशाकाचेंही चाबूक स्वार या नात्यानें विशेष वर्णन नसून हातांत फक्त एक चाबूक वर्णिला आहे. सुभद्रेनें लग्न-समयीं गोपकन्येचा वेश केला होता तो पूर्वी सांगितलाच आहे. या निरनिराळ्या वर्णनांवरून वस्त्रांचे रंग व तीं नेसण्याचे निरनिराळे प्रकार हेच धंद्याचे किंवा जातीचे सूचक असावे, व याशिवाय त्यांचे अलंकार आणि त्यांच्या हातांतील उपकरणें हींही धंद्याची सूचक असावीं.

अलंकार.

भारती आर्यांचे पोशाक जितके साधे होते तितकेच त्यांचे अलंकार निरनिराळ्या तऱ्हेचे व किंमतीचे असत. त्यांच्या पोशाकाचा साधेपणा जसा ग्रीक लोकांनी वर्णिलेला आहे तशीच त्यांची अलंकारांची हौसही ग्रीक इतिहासकारांनीं वर्णिलेली आहे पुरुष आणि स्त्रिया दोघांनाही अलंकार घालण्याची महाभारतकाळीं अतिशय आवड असे आणि त्या काळची हिंदुस्थानांतील सुवर्ण, मोतीं व रत्नें यांची समृद्धि लक्षांत आणली म्हणजे हिंदुस्थानांतील लोकांस अनेक अलंकार घालण्याची जी हौस वाटत असे त्याविषयी आश्चर्य करावयास नको. साधारणप्रतीचे लोक सोनें व चांदी यांचे दागिने वापरीत. इतकेंच नव्हे तर सोन्याचे दागिने गाई, घोडे आणि हत्ती यांनाही शृंगारण्यांत वापरीत. परंतु श्रीमंत लोक विशेषतः राजेरजवाडे आणि राजांच्या स्त्रिया या मोतीं व रत्नें, हिरे वगैरे यांचे दागिने वापरीत. मिल्टननें हिंदुस्थानांत विपुलतेनें उत्पन्न होणाऱ्या मोत्यांस ‘ रानटी मोती ’ असें म्हटलें आहे, आणि एका ग्रीक इतिहासकारानें स्पष्टपणें असें म्हटलें आहे कीं, हिंदुस्थानच्या लोकांनीं सर्व जगताच्या अभिरुचीस बिघडविलें असून लोकांस निरर्थक मोत्यांकरितां अतिशय बेरमाप किंमती देण्यास लाविलें आहे. असो. महाभारतकाळीं कोण कोणत्या प्रकारचे दागिने स्त्रीपुरुष वापरीत होते हें आपण पाहूं.

राजे लोक डोक्यावर रत्नांनीं खचित केलेले सोन्याचे मुकुट घालीत असत. हे मुकुट कोणत्या तऱ्हेचे असत हें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. तथापि ते पाश्चात्य मुकुटासारखे नसून ज्या प्रमाणें हल्लीं मुकुटाचें चित्र काढतात त्याचप्रमाणें असावे असा अंदाज होतो. मुकुट सबंध डोक्याभोंवती असून वरती निमुळता असावा. अर्जुनाच्या किरीटाचें वर्णन कर्णपर्वांत केलें आहे त्यावरून तो मुकुट सुवर्ण, मौक्तिक आणि हिरे यांच्या जडाव–कामाचा व अतिशय सुंदर घाटाचा असून धारण करणाऱ्याला सुख देणारा होता. यावरून त्यास आंतून गादी असावी हें उघड आहे. (भा० पु० ९ पान २४८) याशिवाय राजे लोकांत कानांमध्यें घालण्याचीं हिऱ्याचीं कुंडलें होतीं. या कुंडलांचा आकार वाटोळा असावा. गळ्याभोंवती मोत्याचे आणि रत्नाचे हार असत. व हूवर केयूर अथवा अंगद घालण्याचे होते, आणि हे अंगद सर्व बाहूला झांकून टाकीत असत असें वाटतें; आणि मनगटावर कडीं व रत्नाच्या पोच्या अशा प्रकारचीं भूषणें श्रीमंतलोकांचीं असत. स्त्रियांचीं भूषणें याच प्रकारचीं असत व विशेष मौल्यवान् किंमतीचीं असत. परंतु स्त्रियांना मुकुट किंवा किरीट हा नव्हता. राजेलोकांच्या स्त्रियांना मुकुट नसून पट्ट किंवा एक अरुंद सोन्याची पट्टी रत्नांनीं भूषित केलेली कपाळावर बांधावयाची असे; आणि म्हणूनच राजाच्या मुख्य स्त्रीस पट्टराणी किंवा पट्टमहिषी म्हणण्याचा सांप्रदाय पडलेला होता. याशिवाय बायकांचा विशेष दागिना म्हटला म्हणजे कमरेभोंवतील कांची

अथवा रशना आणि पायांतील नूपुर हे होत. याशिवाय कानामध्यें कुंडलें व बाहूवर केयूर हे होते. बायकांचे केयूर व कुंडलें पुरुषांच्या केयूरकुंडलांहून निराळ्या तऱ्हेचीं होतीं हें उघड आहे. परंतु बायकांच्या या दागिन्यांस केयूर व कुंडलें हींच नांवें होतीं ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

केयूरे नाभिजानामि नाभिजानामि कुंडले ।
नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवंदनात् ॥

हा रामायणांतील श्लोक प्रसिद्ध आहे. "सीतेचीं कानांतील कुंडलें व बाहूंतील केयूर माझ्या ओळखीचीं नाहींत, मी नुसतीं पायांतील नूपुरें ओळखतों कारण, नित्य पायांचें वंदन मी करीत असें" ही लक्ष्मणाची उक्ति या श्लोकांत आहे. यावरून कानांतील व बाहूंतील स्त्रियांच्या भूषणांचीं नांवें केयूरकुंडलें निश्चयानें ठरतात. स्त्रियांच्या गळ्यांत निरनिराळ्या प्रकारचे हार असत हें सांगावयास नको. हे हार नाभीपर्यंत असत असें दिसतें. कमरेभोंवती घालण्याचा पट्टा हा घट्ट नसून सैल व दोरीसारखा लवचिक अशा प्रकारचा असावा असें वर्णन आहे. कारण, या रशनेस दाम किंवा सूत्र असे शब्द लावलेले आढळतात; म्हणजे ही रशना ग्रीक लोकांच्या बायकांच्या वर्णिलेल्या कमरपट्ट्याप्रमाणें किंवा हल्लींच्या महाराष्ट्रांतील कमरपट्ट्याप्रमाणें नसून ज्याप्रमाणें मारवाडी स्त्रिया वापरतात त्यासारखी, किंवा निरनिराळ्या जुन्या मंदिरांतून स्त्रियांच्या ज्या प्रतिमा आपल्यास दिसतात त्यांच्या कमरेभोंवती काढलेली असते, त्याप्रकारची प्राचीन रशना असावी असा अंदाज आहे. रशनादामाचा उपयोग वस्त्र सांभाळण्याकरितां नसून केवळ शोभेकरितां त्याचा उपयोग होत असावा. आतां पायांतील नूपुर कोणत्या प्रकारचे होते हें सांगतां येत नाहीं. ते तोड्यासारखे होते असें मानतां येत नाहीं. कारण, नूपुरांचा ध्वनि अनेक काव्यांतून वर्णिलेला आहे. तेव्हां ते वाळ्यासारखे असावे असा अंदाज आहे. याशिवाय पायाचा वरचा भाग बहुतेक त्यांनीं झाकत असावा. त्याशिवाय त्यांची ओळख लक्ष्मणास राहणें शक्य वाटत नाहीं. वरील वर्णनावरून प्राचीन काळीं ग्रीक लोकांच्या स्त्रियांचें होमरनें जें वर्णन लिहून ठेवलें आहे, त्या वर्णनांतही बरेंच साम्य दृष्टीस पडतें. कारण, कमरपट्टा, गळ्यांतील हार, कानाला भोंकें पाडून त्यांत घातलेलीं भूषणें आणि बाहूंचीं भूषणें हीं बहुतेक एकच दिसतात. मात्र पायांत नूपुर घातल्याचें होमरनें वर्णन केलेलें नाहीं. पाश्चात्य देशांत थंडी विशेष असल्यानें सबंध पाय झाकण्याचा प्रघात असावा आणि यामुळें पायांतील भूषणांचा उल्लेख नसावा.

येथें ही गोष्ट सांगितली पाहिजे कीं, हल्लीं हिंदुस्थानांत सर्व सुवासिनी बायका घालीत असलेलें नाकाचें भूषण, ज्यास मराठींत नथ म्हणतात, तें भारतांत अगर रामायणात उल्लेखिलेलें स्मरणांत नाहीं. कदाचित् कोठें उल्लेख असल्यास नकळे. पण उल्लेख नसल्यानें हा दागिना महाभारतकाळीं नव्हता असें मात्र म्हणतां येत नाहीं. कारण, उल्लेख आलाच पाहिजे असें जेव्हां असेल तेव्हां उल्लेख नसणें महत्त्वाचें आहे, हें आम्हीं पूर्वीं अनेकदां सांगितलेंच आहे; आणि महाभारतांत स्त्रियांच्या समग्र दागिन्यांचें वर्णन कोठेंच केलेलें नाहीं. किंबहुना, महाभारतांत कादंबऱ्यांतील वर्णनाप्रमाणें स्त्रीपुरुषांचें बारीकसारीक वर्णन केलेलें आढळत नाहीं. यासाठीं प्राचीनकाळीं नथ हा दागिना नसावा असें मानतां येत नाहीं. नथीची चाल हिंदू लोकांतच बहुतेक आहे, व हा शब्दही नव-मौक्तिक याजवरून निघा-

लेला दिसतो. अर्थात् हा शब्द इकडीलच आहे. तेव्हां हा दागिना भारती आर्यांचाच असला पाहिजे. हीच गोष्ट अर्वाचीन काळच्या इतर दागिन्यांची समजावी.

महाभारतांतील दागिन्यांच्या वर्णनाला ग्रीकलोकांनीं लिहून ठेविलेल्या हकीकतीवरूनही बराच आधार मिळतो. इतिहासकार कर्टिसरूफस यानें असें लिहून ठेवलें आहे की "हिंदुस्थानांतील लोकांत कानांत रत्नांचे लोंबते दागिने घालण्याची चाल आहे; आणि मोठ्या दर्जाचे किंवा श्रीमंत लोक आपल्या बाहूंवर व मनगटांत सोन्याची कंकणें घालतात." स्ट्रेबो इतिहासकार असें लिहितो की "हिंदुस्थानांतील लोकांचा वस्त्रप्रावरण वगैरे इतर बाबतींत अतीशय साधेपणा असला तरी त्यांस दागिने घालण्याची विशेष आवड आहे. ते सोन्याच्या कलाबतूनें मिश्रित केलेले कपडे वापरतात आणि रत्नांचे अलंकार घालतात आणि निरनिराळीं फुलें काढलेलें बारीक वस्त्र पांघरतात."

आसनें.

शेवटीं आपण नानाप्रकारच्या आसनांचा महाभारतकाळीं कसा उपयोग होता हें पाहूं. खुर्च्या हल्लींच्या तऱ्हेच्या त्यावेळीं नव्हत्या. परंतु प्राचीनकाळीं लोक जमिनीवर नेहेमीं बसत नसत. महाभारतांत पीठांचें वर्णन बरेंच केलेलें आहे. हे पीठ चौकोनी चौरंगाच्या तऱ्हेचे असून त्यांजवर हस्तीदंत व सुवर्ण यांचें नक्षीचें काम केलेलें असे. राजे आणि राजस्त्रिया या मंचक अथवा पर्यंकावर बसत आणि ते पर्यंक पीठापेक्षां लांबीला ज्यास्ती असत. श्रीकृष्ण कौरवसभेंत गेला तेव्हां "तत्र-जांबूनदमयं पर्यंकं सुपरिष्कृतम्। विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः।" असें उद्योगपर्वांत अध्याय १०६ यांत वर्णन आहे. या पर्यंकावर गाद्या घातलेल्या असत; व सफेत आस्तरणें त्याजवर टाकलेलीं असत. आणि उशा, गिरद्याही टेंकावयास असत. द्रौपदीच्या स्वयंवराच्या वेळीं जमलेले राजे निरनिराळ्या मंचकांवर बसलेले वर्णन केलेले आहेत. या मंचकांवरही मोठमोठालीं किमतीचीं आस्तरणें घातलेलीं होतीं, असें वर्णन आहे. अशा प्रकारचे पर्यंक हल्लीं बसावयास उपयोगांत येत नाहींत यामुळें त्याची कल्पना नीट करतां येत नाहीं. तथापि बंगाल्याकडे मोठमोठ्या चौरंगावर गाद्या टाकलेल्या असून त्यांजवर बसण्याचा परिपाठ आहे. याशिवाय संस्थानांतून ज्या ठिकाणीं सरकारी गादी लागलेली असते त्या ठिकाणी अशा प्रकारचे पर्यंक लावलेले असतात. राजेलोकांना बसावयास सिंहासनें असत, असेंही वर्णन आहे. हें सिंहासन म्हणजे चौरंगच होय. परंतु ते सुवर्णाचे किंवा रत्नांनीं भूषित केलेले असे असून चारी पायांला सिंहाचीं कृत्रिम तोंडें लावलेली असत आणि त्यांजवर गादी लावलेली असे. हुएनसांग चिनी प्रवासी यानें असें वर्णन केलेलें आहे कीं, हीं राजांचीं सिंहासनें फारच उंच असून रुंद असतात; व लहान मोत्यांच्या झालरी त्यांस लावलेल्या असतात आणि सिंहासनाजवळ रत्नांनी भूषित केलेलें पादपीठ असतें म्हणजे लहानसा चौरंग पाय ठेवण्यासाठीं असतो." राजेलोक सुवर्णाच्या केलेल्या पालखींतून इकडे तिकडे फिरत असत व या पालख्या मनुष्यें आपल्या खाद्यावर वाहात असत म्हणूनच यांस नरवाहन असें म्हटलेलें आहे. सर्पर्षींच्या व नहुषाच्या कथेंत असेंच नरवाहन आलेलें आहे. त्याजवरून हें वाहन बहुधा राजेलोकच वापरीत असत. या पालख्या अर्थातच सुवर्णांनीं व रत्नांनीं सुशोभित केलेल्या असत. बाकीच्या वाहनांचा आपण अन्यत्र उल्लेख करूं.

असो. तर याप्रमाणें महाभारतावरून व तत्कालीन ग्रीक लोकांनीं लिहून ठेवलेल्या वर्णनांवरून आपणास भारती आर्यांच्या वस्त्रभूषणांसंबंधानें त्रोटक माहिती मिळते.

(३) रीतिभाति.

भारती आर्यांच्या संबंधानें आतापर्यंत जी माहिती दिलेली आहे त्यावरून आपल्या असें लक्षांत येईल कीं, भारती—युद्धकाळीं हिंदुस्थानांत बाहेरून आलेले आर्य व येथील रहिवाशी नाग वगैरे अनार्य यांचा पूर्ण मेळ झाला नसून भारतीकाळांत हा मेळ झाला. आणि महाभारतकाळीं भारती आर्य व अनार्य यांचा एक समाज झालेला असून निरनिराळ्या जाती एके ठिकाणीं आनंदानें राहूं लागलेल्या होत्या. त्यांच्या लग्नव्यवहारांत आर्य व अनार्य अशा दोन्ही चालींचें मिश्रण झालें होतें. त्याच हिशोबानें त्याच्या शीलांत व रीतीत दोन्ही लोकांचें मिश्रण होऊन दोघांचा महाभारतकाळीं एकजीव झाला होता. पाश्चात्य आर्य ग्रीकांबरोबर हिंदुस्थानांत आले त्या वेळेस त्यास कोणत्याही रीतीनें येथें भिन्न भाव दिसला नाहीं. आणि त्यांनी जें भारती आर्यांचें वर्णन लिहून ठेवलें आहे त्यांत आर्य व अनार्य असा मुळींच भेद दाखविला नाहीं. महाभारतांतही आर्य व अनार्य हा भेद मुख्यतः जातीचा नसून चांगलेवाईटाचा आहे. तथापि तो शब्द अजून जातिवाचक कायम होता हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. अर्थात् लोकांच्या शीलाचा व रीतींचा विचार करितांना आपल्यास असा भेद करण्याचें प्रयोजन नाहीं.

वेशस्त्रिया.

पहिला मुद्दा असा कीं भारती समाजांत स्त्रीपुरुषांचें आचरण एकमेकांसंबंधानें अत्यंत चांगलें होतें. स्त्रियांना पातिव्रत्य धर्म उत्तमपणें पाळण्याची सवय लागली होती व पुरुषही स्त्रियांच्या संबंधानें आपलें व्रत पूर्णपणें पाळण्यास तत्पर व उद्युक्त असत. स्त्रियांनीं किंवा पुरुषांनी या व्रताचें उल्लंघन केल्यास दोघांसही सारखेंच पातक आहे असें मानीत असत; असा एकंदर भारती समाजाचा रिवाज होता. याला अपवाद म्हणजे एकच असा होता की, राजे व श्रीमंत लोक अनेक बायका करीतच असत; परंतु त्याशिवाय वेशस्त्रिया ठेवण्याचीही वहिवाट या लोकात होती. या संबंधानें असें म्हणता येईल की, या वेशस्त्रिया वेश्या नसून ज्यास राख म्हणतात तशा प्रकारच्या एकाच पुरुषास चिकटून रहाणाऱ्या असत आणि त्यामुळें त्यांचा मान कुटुंबांत विवाहित स्त्रियांच्या खालोखाल असे. युधिष्ठिरानें हस्तिनापूर येथील मंडळीस अज्ञातवासांतून प्रकट झाल्यावर तहाचें बोलणें करण्याकरितां आलेल्या संजयाबरोबर निरनिराळ्या लोकांस कुशल प्रश्न पाठविले, त्यांत आपल्या कर्तव्याप्रमाणें आपल्या वडिलांच्या व बंधूंच्या वेशस्त्रियासही कुशल प्रश्न पाठवून आपला त्यांच्या संबंधानें आदर व्यक्त केला आहे. त्यांचें वर्णन फारच मार्मिक खालील शब्दांत त्यानें केलेलें आहे.

अलंकृता वस्त्रवत्यः सुगन्धा अबीभत्साः सुखिता भोगवत्यः । लघु यासां दर्शनं वाक् च लघ्वी वेशस्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ॥

(उद्योगपर्व अध्याय ३०) "अलंकार घातलेल्या, चांगलीं वस्त्रें नेसलेल्या व नानाप्रकारचे सुवास लावलेल्या, सुखामध्यें वाढलेल्या व मर्यादशील असणाऱ्या आणि सर्व प्रकारचे उपभोग मिळणाऱ्या व ज्यांचें रूप व भाषण सुंदर आहे अशा वेशस्त्रियांस माझ्या तर्फेनें कुशल विचार." या वर्णनावरून त्या स्त्रिया मर्यादशील असून युधिष्ठिराच्या आदरास पात्र होत्या असें दिसतें. प्राचीनकाळीं राजे लोकां-

च्या दरबारांत हरएक शुभप्रसंगीं वेशस्त्रियांचें गाणें होत असे यामुळेंही राजदरबारांत अशा स्त्रियांची जरूरी असे. ग्रीक लोकांना हिंदुस्थानांतील राजेलोकांचें हें आचरण एकंदर लोकांच्या सरळ वर्तनाशीं ताडून पाहातांना आश्चर्यकारक वाटे; आणि त्यांनीं असें लिहून ठेविलें आहे कीं " राजे लोकांचे ऐषआराम किंवा त्यांचें वैभव (त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें) इतकें दूरपल्यास गेलें आहे कीं, सगळ्या पृथ्वींत त्याला दुसरी जोड नाहीं. आणि हा ऐषआराम अगदीं उघडपणें चालतो, कारण, राजा जेथें जात असेल तेथें त्याच्या बरोबर सुवर्णाच्या पालखीत बसलेल्या वेशस्त्रियांची रागची रांग असते. मात्र ती रांग राणीच्या लवाजम्यापासून स्वारीमध्यें निराळ्या ठिकाणीं अंतरावर चालत असते. " असो. या दरबारांत असणाऱ्या वेशस्त्रियांचा राजांच्या वर्तनावर कांहीं तरी वाईट परिणाम झालाच पाहिजे हें निर्विवाद आहे. कारण, दरबारांतील अनेक शुभ प्रसंगीं त्यांचें दर्शन होतच असलें पाहिजे हें उघड आहे. तथापि, एवढी गोष्ट निश्चयानें सांगतां येईल कीं कुटुंबांतील स्त्रियांचें वर्चस्व नेहेमीच चालू असलें पाहिजे; आणि या वेशस्त्रिया केवळ दरबारी थाटाच्याच उपयोगी पडत असाव्या.

द्यूत.

हिंदुस्थानांतील क्षत्रिय लोकांचा दुसरा दोष म्हटला म्हणजे त्यांचा द्यूताचे ठिकाणीं असलेला प्रेमा. प्राचीनकाळचे जर्मन हे ज्याप्रमाणें मद्य पिण्यांत व द्यूत खेळण्यांत आसक्त असत त्याचप्रमाणें भारती आर्य क्षत्रिय द्यूत खेळण्यांत आसक्त असत; व ही आसक्ति त्यांची इतकी वाढलेली होती कीं कोणीं द्यूतास आव्हान केलें असतां नाहीं म्हणणें हें क्षत्रियास अपमानकारक आहे असें त्यांस वाटत असे. या कल्पनेमुळेंच युधिष्ठिरास द्यूत खेळणें जरूर पडलें, आणि त्यानें पुढें द्यूतांत प्रवीणता मिळविण्याचाही यत्न केला. मद्य आणि द्यूत या दोन्ही व्यसनांपासून पराङ्मुख रहाण्याची नारदानें युधिष्ठिरास ताकीद केली आहे. द्यूतापासून कलह व उपभोगाशिवाय द्रव्याचा नाश असे दोन अनर्थ उत्पन्न होतात हें श्रीकृष्णानेंही युधिष्ठिरास सांगितलें आहे. भारती युद्धकाळीं हा दोष पुष्कळच होता, व युधिष्ठिराप्रमाणें बलरामही द्यूत खेळणारा होता. महाभारतकाळीं हें व्यसन क्षत्रियांत बाकी असावें, आणि त्याचा अवशेष अजूनही दृष्टीस पडतो. किंबहुना, क्षत्रियांच्या संगतीनें ब्राह्मणही द्यूत खेळणारे प्राचीनकाळीं होते. कारण, वेदांतही एका द्यूतकाराचें सूक्त आहे.

एकंदर शुद्ध आचरण.

या दोन अपवादांखेरीज एकंदर भारती आर्यसमाज शुद्ध व सरळ आचरणाचा असाच होता. ही गोष्ट ग्रीक लोकांनींही लिहून ठेविलेली आहे. त्यांनीं असेंही लिहून ठेविलेलें आहे कीं, हिंदुस्थानचे लोक एकंदर व्यवहारांत अत्यंत सचोटीचे आणि खरें बोलणारे असतात. हुएनसांग यानें असें लिहिलें आहे कीं, हिंदुस्थानचे लोक आपण होऊन जात्याच शुद्ध आचरणाचे व साधे असतात. त्यांस कोणीही याबद्दल बळजबरी करीत नाहीं. एकंदर हिंदुस्थानच्या सत्यप्रियतेसंबंधानें ग्रीक लोकांनीं सुद्धां साक्ष लिहून ठेविलेली आहे. अर्थात् महाभारतकाळींही हिंदुस्थानच्या लोकांची सत्यप्रियता प्राचीन भारती आर्य लोकांप्रमाणेंच कायम होती. भारती आर्य आचारणानेंही स्वच्छ होते आणि त्यांचें प्रातःस्नान वगैरे आचार शुद्ध होते. " रोज भोजनाच्या पूर्वीं हातपाय स्वच्छ धुवून भोजनास बसण्याची त्यांची वहिवाट असे. भोजनांत राहिलेले

शेष कधींही पुनः कोणास वाढावयास घेत नसत. स्वयंपाकाची भांडीं नेहेमी स्वच्छ घांशीत असत. आणि मातीचीं भांडीं असल्यास तीं फेंकून देत असत. स्नान केल्यावर ते एकमेकांस शिवत नसत आणि मलमूत्र-विसर्जनानंतर त्यांची स्नान करण्याची चाल असे. रोज स्वच्छ धुतलेलें वस्त्र परिधान करण्याची त्यांची रीत असे." इत्यादि साक्ष हुएनसांगनेंही लिहून ठेवलेली आहे. सारांश, भारती आर्यांचा स्वच्छ राहण्याचा प्रघात फार प्राचीन काळापासून आहे हें उघड आहे.

स्पष्टोक्ति.

भारती आर्यांच्या सत्यवादित्वाप्रमाणें त्यांच्या स्पष्टवक्तेपणाचीही तारीफ करण्यासारखी आहे. महाभारतांतील एकंदर स्त्रीपुरुष जसें सत्य बोलतात त्याप्रमाणें ते स्पष्टपणें भाषणही करण्यास मागेंपुढें पाहात नाहीत. निरनिराळ्या भाषण-प्रसगीं हा स्पष्टवक्तेपणा दिसून येतो. सारांश, दुसऱ्याची व्यर्थ खोटी स्तुति करून हांजी हांजी करणें हा दुर्गुण भारती आर्यांत नव्हता.

वडिलांचा मान.

भारती आर्यांत एकंदर जनसमाजांत वडिलांचा आदर हें महत्त्वाचें लक्षण होतें. रोज सकाळीं उठून वडिलांना लहानानीं नमस्कार करण्याचा प्रघात प्राचीनकाळीं होता. वडिलांची आज्ञा शिरसावंद्य करणें हें कनिष्ठांचें कर्तव्य होतें. युधिष्ठिर ज्येष्ठ बंधु असल्या कारणानें त्याची आज्ञा धाकटे बंधु कसे पाळीत असत याचें वर्णन सभापर्वांतील द्यूतप्रसंगांत चांगलेंच आलेलें आहे. भीम, द्रौपदीची दुर्दशा पाहून इतका रागावला कीं, युधिष्ठिरानें आपल्या स्वतःस किंवा आपल्या भावांस पणाला लावून द्यूतांत गमाविल्याबद्दल त्यास राग आला नाहीं इतका राग त्यास आला. व तो त्याचे हात जाळून टाकण्यास तयार झाला. परंतु अर्जुनानें त्यास गप्प बसविलें व असें सांगितलें कीं प्रत्यक्ष ज्येष्ठ भ्राता आणि धर्मात्म्यांत श्रेष्ठ अशा युधिष्ठिराची अमर्यादा करणें उचित नाहीं. (स. अ. ६८ भा. पु. १ पा. ९९७) भीष्मानेंही आपली वडिलांच्या ठिकाणची भक्ति आमरणांत ब्रह्मचर्याचा पण करून व्यक्त केली. भीष्माच्या पितृभक्तीविषयीं आपल्यास थोडेसें ज्यास्त विवेचन येथें केलें पाहिजे.

भीष्मपितृभक्ति.

भीष्माच्या चरित्रांत त्यानें आपल्या पित्यासाठीं केलेली महाप्रतिज्ञा, हीच मोठी उदात्त गोष्ट असून, महाभारतकाळीं पित्यासाठीं पुत्र काय करण्यास तयार होत असत, याचें आपल्यासमोर चित्र उभें रहातें. रामानेंही पित्यासाठीं पित्याच्या व्रताचें व पूर्वीं दिलेल्या वचनाचें सत्यत्व राखण्यासाठीं राज्यत्याग करून वनवास पाळला; पण तो चौदा वर्षांसाठींच होता. भीष्मानें आपल्या पित्यास सुख व्हावें एवढ्यासाठीं धीवरापाशीं आमरणांत मी लग्न करणार नाहीं व राज्याचाही स्वीकार करणार नाहीं अशी प्रतिज्ञा केली. "पूर्वीं कधीं कोणी केली नाहीं व पुढेंही कोणी करणार नाहीं अशी ही प्रतिज्ञा होती." हें भारताचें म्हणणें अक्षरशः खरें आहे. (आ. अ. १०० भा. पु. १ पा. २२९) सारांश, सत्यवतीच्या संततीला आपल्यापासून राज्यासंबंधानें येणारी भीति त्यानें नाहींशी केली इतकेंच नव्हे तर आपल्या भावी संततीपासूनही त्या संततीस भीति राहूं नये म्हणून त्यानें स्वतः विवाह न करतां यावज्जन्म ब्रह्मचर्य पाळण्याची भीष्म-

प्रतिज्ञा केली, व ती त्याप्रमाणें सिद्धीसही नेली. असो. वरील भीष्माच्या आचरणावरून साधारणपणें पुत्राचें पित्यासंबंधानें पूर्वकाळी काय कर्तव्य मानीत असत याची कल्पना होईल. भीष्माचें आचरण अतिशय उदात्त असून त्याची छाया सर्व महाभारतकाळावरच नव्हे तर हिंदुस्थानांतील भावी समाजावर पडलेली दिसते. भीष्म, राम इत्यादिकाचें आचरण आज हजारों वर्षें हिंदु समाजाच्या हृत्पटावर ठसलेलें असून हिंदुस्थानांतील पितापुत्रांचा संबंध हिंदुस्थानांतील पतिपत्नीच्या संबंधाप्रमाणें अतिशय उदात्त व पवित्र आहे. परंतु अलीकडे कांही कुत्सित कल्पनांनी या भीष्माच्या कृत्यास गौणत्व येण्याचा प्रसंग येऊं पहात आहे, तो खरोखरच हानिकारक आहे; इतकेंच नव्हे तर हा प्रयत्न वेड्यासारखा आहे असें म्हटलें असतां चालेल. भीष्मानें स्वतः प्रजोत्पादन करून तेजस्वी प्रजा उत्पन्न करावयास पाहिजे होती आणि म्हाताऱ्या शंतनूस लग्न करून दिल्यानें हीन संतति निर्माण होऊन हिंदुस्थानास भारती युद्धानें अतिशय नुकसान पोंचविलें असा कित्येक आक्षेपकांचा कोटिक्रम आहे. पण हा स्वदेश-प्रेमानें उत्पन्न झालेला कोटिक्रम दुसऱ्या बाजूनें स्वदेशाची हानि करून पितापुत्रांमधील आपल्या उदात्त कल्पनांचा नाश करीत आहे हें त्यांच्या ध्यानांत येत नाही. असो. हा कोटिक्रम चुकीचाही आहे, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. भीष्मास तेजस्वी संतति झाली असती ही गोष्ट खरी किंवा खोटी हा मुद्दा बाजूस ठेवूं. महाभारतांत म्हटल्याप्रमाणें "रणशूर व रणप्रिय भीष्मास संतति होण्यापूर्वीं रणांतच मरण आलें नसतें कशावरून?" (भा. पु. १ पा. २२४) किंबहुना, भीष्मास संतति होऊन ती अल्पवयांतच मेली नसती कशावरून ? पुढील होणाऱ्या भावी गोष्टींविषयीं कोणासच निश्चयानें कांहींच सांगतां येण्यासारखें नसतें; पण एवढ्यानेंच हा मुद्दा वेडसर ठरत नाहीं. कारण, शंतनु जरी म्हातारा होता तरी तो इतका वृद्ध नव्हता. त्याची संतति निर्बल निघेल हें तरी कशावरून ? याशिवाय धृतराष्ट्र व पाण्डु हे विचित्रवीर्याची संततिच नव्हते. ती महर्षि तपोबलसंपन्न वेदव्यासाची संतति होती. ती मुळींच निर्बळ नव्हती. पाण्डव व कौरव ही वीर्यवान होते. त्याचा जो नाश झाला तो केवळ एकाच्या हट्टानें. कैसरप्रमाणें दुर्योधन तेजस्वी असून चांगलाच राजनीति-निपुण होता; पण अवाढव्य महात्त्वाकांक्षा हेंच एकाच्या नाशास कारणभूत झालें व दुसऱ्याच्या होणार आहे. असा हा दुर्गुण मनुष्यांत उत्पन्न होणें हा एक ईश्वरी इच्छेचा खेळ आहे. त्यांत मातापितरांच्या कांहीं अपराधांचें किंवा चुकांचें कारण नसतें. असो. भीष्माच्या प्रतिज्ञेसारखेच भारती क्षत्रियाच्या भावी इतिहासांत झालेली एक गोष्ट येथें देण्यासारखी आहे. उदेपुरच्या अत्युच्च क्षात्रिय घरण्यात पूर्वीं एक लखमराणा नांवांचा राणा झाला असून त्यास चंद नांवाचा भीष्मासारखा तेजस्वी व पितृप्रिय पुत्र होता. एका प्रसंगीं एका राजाची मुलगी त्यास सांगून आली. त्यावेळेस तो शिकारीस गेला होता. क्षत्रिय रिवाजाप्रमाणें मुलीकडील पुरोहितानें आणलेला नारळ चुकीनें राजापुढें ठेविला. तेव्हां राजानें म्हणटलें "हा नारळ म्हाताऱ्यापुढें तुम्हीं कां ठेवतां ?" या भाषणानें चंदराजपुत्रास त्या मुलीचा नारळ घेणें पसंत वाटलें नाहीं. बापास देऊं झालेली मुलगी आपण करणार नाहीं असें त्यानें सांगितलें. तेव्हां या मुलीच्या पोटीं होणाऱ्या संततीस राज्याधिकार मिळेल तरच आम्हीं मुलगी देणार आहों असें पुरोहितानें सांगितलें. तेव्हां चंदानें आपला व आपल्या

ंततीचा राज्यावरचा हक्क सोडून आपल्या ापाशींच त्या मुलीचें लग्न करविलें. या स्त्रीस ो मुलगा झाला तोच पुढें उदेपुरच्या गादी- र बसला; इतकेंच नव्हे तर तो अत्यंत परा- क्रमी निघाला आणि त्याचा वंशही अद्याप ्यात आहे. सारांश, लखमराण्यानें लग्न हातारपणी केलें म्हणून कोणतेंच नुकसान ालेलें नाहीं. चंदाच्या वंशास हल्ली चंदा त असें नांव असून उदेपूर दरबारांत त्यांचा ाव्वल बैठकीचा मान आहे, व त्यांस महारा- याच्या अगोदर टिळा लागतो. असो. भी- माच्या अत्युदात्त चरित्राचें लोकांच्या आचर- ावर किती विलक्षण उत्तम वळण लावणारें तिबिंब पडलें आहे हें चंदाच्या हकीकती रून चांगलें लक्षांत येईल. महाभारतकाळीच व्हे तर महाभारतानंतरही पितापुत्राचे संबंध ंदु समाजांत अत्यंत उदारपणाचे असतात मान्य केलें पाहिजे. पित्याची आज्ञा पाळणें त्याचा अतिशय सन्मान ठेवणें हें उत्तम त्राचें लक्षण आहे असें भारती लोक मानीत त्याचप्रमाणें वडील बंधूशीही धाकटे बंधु ाचरण ठेवीत आणि पित्यासमान वडील बं- स मानून त्याच्या आज्ञेंत वागत. केवळ यानें वृद्ध व ज्ञानानें वृद्ध अशा मनुष्यास ठून उभें राहून नमस्कार करणें हें लहानांचें र्तव्य आहे असेंही पूर्णपणें मानलें जात होतें. द्वान् ब्राह्मणास राजेलोकही मान देत असत. ाबहुना, ब्राह्मण-क्षत्रियांची रस्त्यांत गांठ डली असतां क्षत्रियानें ब्राह्मणास रस्ता द्यावा सा नियम होता. कोणी कोणास रस्ता द्यावा ाविषयीं महाभारतामध्यें कित्येक ठिकाणी ार्मिक उल्लेख आलेले आहेत. असो. याप्रमाणें हाभारतकाळीं वडिलांचा आदर ठेवण्याविषयीं ाजाचा फारच कटाक्ष होता.

असो, भारती आर्य आपले मनोगतभाव व्यक्त करण्यास फारसे मागेंपुढें पहात नसत. मनांत एक व चेहऱ्यावर एक अशी त्यांची स्थिति नव्हती. मनोभाव व्यक्त करण्याच्या तऱ्हा निरनिराळ्या प्रकारच्या होत्या आणि त्या प्रमाणें भारती लोक मनोभाव व्यक्त करीत असत. रागाच्या आवेशांत दांत ओठ चावणें किंवा हातावर हात पिळणें वगैरे प्रकार महा- भारतांत वर्णन केलेले आढळतात. त्याचप्रमाणें आनंदानें एकमेकाला टाळी देणें, किंवा सिंह- नाद करणें किंवा वस्त्रें उडविणें इत्यादि प्रकार महाभारतांत वर्णिलेले आहेत.

ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यांश्च तलान्ददुः ' सिंहनादरवं चक्रुः वासांस्यादधुवुश्च ह ॥
(क० प० अ० २३)

त्याचप्रमाणें दुःखानें रडणें, किंवा संतापा- नें शपथा घेणें, इत्यादि प्रकार महाभारतांत वारवार वर्णिलेले आहेत. सारांश, हल्लींच्या परिस्थितींत ज्या क्रिया हलक्या मनुष्याच्या आहेत असें मानलें जातें त्या साहजिकपणें लहान मोठ्या सर्व लोकांच्या वर्णिलेल्या आ- हेत. अर्थात्, स्वतंत्र व सदृढ लोकांचे मनो- भाव, व रागद्वेष, ज्याप्रमाणें तीव्र असतात व ते स्पष्टपणें, निर्भय व निर्भीड रीतीनें व्यक्त करितात, त्याप्रमाणें महाभारतकाळी भारती लोकांची तऱ्हा होती.

उद्योगशीलता.

महाभारतकाळीं एकंदर जनसमाजांत को- णत्याही प्रकारानें जगताकडे निराशापूर्ण दृ- ष्टीनें पाहण्याचा स्वभाव नसून ज्याप्रमाणें हिं- दुस्थानांतील हल्लींच्या लोकांत निराशावादि- त्वाचें तत्त्व प्रसार पावलें आहे, त्याप्रमाणें पूर्वीच्या लोकांत नव्हतें. मनुष्याचें दैव बलव- त्तर आहे किंवा कर्तृत्व बलवत्तर आहे हा वाद महाभारतांत कित्येक ठिकाणीं आलेला असून

या वादाचा निकाल नेहेमीं कर्तृत्वाच्या अथवा उद्योगाच्याच बाजूनें केलेला आढळतो. दैव पंगु असून मनुष्यानें आपल्या उद्योगावरच नेहेमीं भिस्त ठेवावी असें प्रतिपादन केलेलें आहे. महाभारताच्या पहिल्या पर्वाच्या पहिल्या अध्यायाच्या शेवटीं महाभारताचा सारांश म्हणून हाच उपदेश केला आहे कीं, मनुष्यानें धर्म आणि सतत उद्योग याजवर नेहेमीं नजर ठेवावी. 'धर्मे मतिर्भवतु वः सततोत्थितानाम्।' नेहेमीं उद्योग करीत असतांना धर्मावर श्रद्धा ठेवावी असें सांगितलें आहे. ह्याचप्रमाणें महत्वाकांक्षा हेंच संपत्तीचें मूळ आहे हें वाक्य लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. ' अनिर्वेदः श्रियो मूलं लाभस्य च शुभस्य च। ' (उद्योगपर्व अध्याय ३९) अनुशासन पर्व अध्याय ६ यांत भीष्माला हा सरळच प्रश्न केला गेला आहे कीं, उद्योग प्रधान आहे किंवा दैव प्रधान आहे? याजवर भीष्मानें उद्योगातर्फे निकाल देतांना कांहीं कांहीं महत्त्वाचीं विधानें केलेली आहेत " देव सुद्धां आपल्या कर्मानें उच्च स्थितीस पोंचले आहेत. जो मनुष्य द्यावें कसें हें जाणत नाहीं किंवा भोगावें कसें, किंवा उद्योग कसा करावा, किंवा वेळेवर पराक्रम कसा करावा, किंवा तपश्चर्या कशी करावी हें जाणत नाहीं त्यास संपत्ति कधीही मिळणार नाहीं. जो मनुष्य उद्योग न करतां दैवावर विसंबून राहतो तो क्लीबाच्या स्त्रियेप्रमाणें दुःखी होतो." अध्याय ११ यांत एक फारच मजेदार संवाद दिलेला आहे. द्रव्याची देवता लक्ष्मी व रुक्मिणी यांचा हा संवाद कल्पिलेला आहे. त्यांत रुक्मिणीनें भाग्यदेवतेला प्रश्न केला ' तूं कोठें राहतेस ? ' तेव्हां तिनें उत्तर दिलें.

> वसामि नित्यं सुभगे प्रगल्भे ।
> दक्षे नरे कर्मणि वर्तमाने ॥
> अक्रोधने देवपरे कृतज्ञे ।
> जितेन्द्रिये नित्यमुदीर्णसत्वे ॥
> नाकर्मशीले पुरुषे वसामि ।
> न नास्तिके सांकरिके कृतघ्ने ॥

'कर्तव्यदक्ष, नित्य उद्योगी, न संतापणारे, देवांचे आराधनेंत तत्पर, उपकार जाणणारे, इन्द्रियनिग्रही, सतत व्यासंगी अशा पुरुषांच्या ठायीं मी वास करितें. जो निरुद्योगी आहे, ज्याची देवावर श्रद्धा नाहीं, जो वर्णसंकर करतो आणि जो कृतघ्न आहे त्याच्या ठिकाणीं मी राहात नाहीं.' (भा० पुस्तक ७ पान ३२)

वरील वर्णनावरून उद्योगशील मनुष्याची भारतीकाळांत प्रशंसा होती. परंतु हळुहळु लोकांच्या या स्वभावामध्यें फरक पडत गेला; आणि महाभारतकाळीं भारतीलोकांचा स्वभाव अगदीं भिन्न झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. लोक साधारणपणें आळशी व निरुद्योगी बनले. एकंदर देशांतील हवा अतिशय उष्ण व जमीन सुपीक असल्यानें अन्नाची सुबत्ता होती यामुळें अशा प्रकारचा स्वभावांत बदल झालेला असावा. याशिवाय एकंदर लोकसंख्या अतिशय वाढल्यामुळें समाजाचे कित्येक भाग फारच दरिद्री झाले होते; यामुळेंही अशा प्रकारचा स्वभाव बनण्यास कारण झालें आणि लोक दैवावर हवाला ठेवून निरुद्योगी बनले. महाभारतांत सौतीच्या वेळेस यक्षप्रश्नाचें जें आख्यान सौतीनें घातलेलें आहे त्यांत प्रारंभीं या स्थितीचा उल्लेख दिसतो; आनंदी व सुखी कोण असा यक्षानें प्रश्न केला असतां युधिष्ठिरानें जबाब दिला तो असा.

> पंचमेऽहनि षष्ठे वा शाकं पचति स्वे गृहे ।
> अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते ॥

"हे यक्षा, जो मनुष्य पांचव्या किंवा सहाव्या दिवशीं नुसती भाजी आपल्या स्वतःच्या गृहांत शिजवितो व ज्यास कर्ज नाहीं आणि बाहेर कोठें प्रवास करावयाचा नाहीं तो मनुष्य सुखा-

नें आनंद करतो." (व.अ. ३१३) यांतलें तत्त्व जरी खरें आहे, तरी दारिद्य भोगूनही निरुद्योगानें दिवस कंठण्याची महाभारतकाळची प्रवृत्ति याजवरून चांगलीच प्रत्ययास येते.

पण, भारतीकाळाच्या प्रारंभीं भारती आर्य हे नवीन उमेदीचे, उत्साही व उद्योगी असून सत्यवचनी आणि स्पष्टवक्ते असे होते. ते स्वतः स्वतंत्र वृत्तीचे होते, इतकेंच नव्हे तर दुसऱ्या कोणासही ते आपल्या साध्या, सरळ व थोडक्या खर्चाच्या राहण्याच्या पद्धतीत हार जाणारे नव्हते. क्षत्रिय किंवा राजे लोकांतील मद्य व द्यूत यांच्या व्यसनाशिवाय इतर सर्व लोकांत व्यसन किंवा दुर्गुण बहुतेक नव्हता, असें निर्विवाद दिसतें.

चोरीचा अभाव.

भारती लोकांत चोरी करण्याची प्रवृत्ति फारच थोडी असे. मेग्यास्थिनीसनें आश्चर्यपूर्वक असें लिहून ठेविलें आहे की, "चंद्रगुप्ताच्या प्रचंड सैन्याच्या छावणीत सरासरी चार लाख माणसें असावीत, परंतु प्रत्यहीं फारच थोड्या चोऱ्या झाल्याची खबर येत असे. आणि दोनशें द्राम (रुपये) पेक्षां अधिक किंमतीची एकंदर चोऱ्यांची मालमत्ता नसे." तात्पर्य, चोऱ्या थोड्या होत, आणि त्याही लहान असत. "एकंदर लोकांत फारच थोडे कायदे आहेत आणि ते लोक पूर्णपणें पाळतात. ग्रीक लोकांप्रमाणें या लोकांत दस्तऐवजावर साक्षी किंवा मोहोर करून घेत नाहींत. आणि हे लोक आपले तंटे न्यायासनासमोर फारच थोडे नेतात. याचें कारण असें कीं ते ज्या वेळेस एकमेकांत ठेव किंवा कर्ज देतात, त्या वेळेस परस्परांच्या विश्वासानें देतात." समकालीन ग्रीक लोकांनीं हिंदुस्थानांत येऊन प्रत्यक्ष पाहून दिलेली ही साक्ष हिंदुस्थानांतील महाभारतकाळच्या लोकांच्या सचोटीबद्दल व त्यांच्या नीतिमत्तेबद्दल आपल्या मनावर फारच अनुकूल ग्रह उत्पन्न करते. हिंदुस्थानच्या लोकांची हल्लींची परिस्थिति पाहिली असतां वरील त्यांच्या स्वभावांत बरेंच अंतर पडलेलें आहे असें आपल्यास कबूल करावयास लागेल. हें अंतर केव्हां व कां पडलें हा ऐतिहासिक महत्त्वाचा प्रश्न येथें उपस्थित होता, परंतु त्या प्रश्नाचा येथें विचार करणें आपल्या कर्तव्याच्या बाहेर आहे.

कित्येक देशांतील लोकांची निरनिराळ्या गुणदोषांबद्दल महाभारतकाळींही विशेष प्रसिद्धि असे हें येथें सांगितलें पाहिजे. असे फरक लोकांच्या स्वभावांत निरनिराळ्या प्रांतात हल्लींही दिसून येतात. कर्णपर्वांत कर्णानें शल्याची निंदा केली आहे–(अध्याय ४५) त्या भाषणांत खालील श्लोक आलेला आहे.

ब्राह्मं पांचालाः कौरवेयाश्च धर्म्यम् ।
सत्यं मत्स्याः शौरसेनाश्च यज्ञम् ।
प्राच्या दासा वृषला दाक्षिणात्याः ।
स्तेना बाल्हीकाः संकरा वै सुराष्ट्राः ॥

"पांचाल देशांतील लोक वेदाध्ययनाकरितां प्रसिद्ध आहेत. कुरु देशांतील लोक धर्माचरणाकरितां प्रसिद्ध आहेत. मत्स्य देशांतील सत्याकरितां व शूरसेनांतील यज्ञाकरितां प्रसिद्ध आहेत. परंतु प्राच्य म्हणजे मगधांतील लोक दासस्वभावाचे असतात आणि दक्षिणचे लोक अधार्मिक असतात. पंजाबांतलि म्हणजे बाल्हिक देशांतील लोक चोर असतात व सुराष्ट्रांतील (काठेवाड) लोकांत वर्णसंकर फार असतो." या वाक्यावरून त्या त्या देशांतील लोकांचे महाभारतकाळी गुणदोष काय होते हें दिसून येतें. पांचाल देशांतलि लोकांचें वेदाध्ययन वैदिककाळापासून प्रसिद्ध असून महाभारतकाळानंतरही अहिच्छत्र (पांचालांची

राजधानी) येथील ब्राह्मण निरनिराळ्या देशांत मुद्दाम वेद पढविण्याकरितां नेल्याचा दाखला इतिहासांत सांपडतो. दाक्षिणात्यांची अधार्मिकत्वाबद्दल ख्याति होती, याचें आश्चर्य वाटतें. (कदाचित् मातुल-कन्या-विवाह व पलांडु-भक्षण हे त्यांचे दोष प्राचीन काळापासूनही प्रसिद्ध असावे.)

शीलाचें महत्व.

असें जरी आहे तरी एकंदर रीतीनें आपलें शील उत्तम असावें असा महाभारतकाळीं भारती लोकांचा पूर्ण कटाक्ष होता. ब्राह्मणाच्या ठिकाणीं सच्छील नसेल तर तो ब्राह्मणच नव्हे म्हणजे त्यास ब्राह्मणासारखा न वागवितां शूद्रासारखा वागवावा असें त्या काळीं मत होतें. यक्ष-प्रश्नांतील खालील श्लोक फारच महत्त्वाचे आहेत.

श्रुणु यक्ष कुलं तात न स्वाध्यायो न च श्रुतम् ।
कारणं हि द्विजत्वे च वृत्तमेव न संशयः ॥८॥
वृत्तं यत्नेन संरक्ष्यं ब्राह्मणेन विशेषतः ।
अक्षीणवृत्तो न क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ॥९॥
चतुर्वेदोपि दुर्वृत्तः सशूद्रादतिरिच्यते ।
अग्निहोत्रपरो दान्तः स ब्राह्मण इति स्मृतः॥११
(वनपर्व अ० ३१३)

या वर्णनावरून शुद्ध वर्तनाची किंमत महाभारतकाळीं किती होती हें दिसून येईल. कुल किंवा वेदाध्ययन किंवा विद्वता हींही ब्राह्मणत्वाला कारण नसून वृत्त म्हणजे आचरण किंवा शील हेंच कारण आहे, असें लोक मानीत. चारी वेद शिकलेला ब्राह्मणही दुर्वृत्त असेल तर तो शूद्राहूनही अधिक निंद्य होय. तसेंच वृत्त अथवा शील हेंच संपत्तीचें व ऐश्वर्याचें मूळ आहे असा भारती आर्यांचा पूर्ण समज होता. शांतिपर्व अ० १२४ यांत प्रल्हाद व इंद्र यांचा संवाद, युधिष्ठिरानें लक्ष्मी कशी प्राप्त होते असा प्रश्न केला असतां भीष्मानें वर्णन केला आहे, त्यांत हेंच तत्त्व प्रतिपादिलेलें आहे. या सुंदर आख्यानांत इंद्रानें असुरांचा पराभव करण्यासाठीं ब्राह्मण रूपानें प्रल्हादापाशी जाऊन त्याचें शील मागितलें. प्रल्हादानें त्यास शील दिलें तेव्हां त्याच्या अंगांतून शील बाहेर पडलें त्याचबरोबर श्री अथवा लक्ष्मी त्याचें शरीर सोडून बाहेर पडली. प्रल्हादानें आश्चर्यानें विचारिलें तूं कोण आहेस ? आणि तूं कोठें जातेस ? त्या वेळेस तिनें जबाब दिला " मी श्री आहें. जेथें शील असतें तेथेंच मी राहतें आणि तेथेंच धर्म, सत्य आणि बल हीही वास करितात. तूं आपलें शील इंद्रास दिलेंस तेव्हां हे सर्व माझ्यासह तुला सोडून इंद्राकडे चालले आहेत. " सद्वृत्ताची व त्यापासून निश्चयानें मिळणाऱ्या धर्मसत्यबलादि ऐश्वर्याची प्रशंसा याहून ज्यास्त सुंदर रीतीनें करतां येणें शक्य नाहीं. (भा. पु. ६ पा. २९०)

रणांत अथवा वनांत देहत्याग.

ज्याप्रमाणें भारती आर्यांचा समग्र प्रयत्न आयुष्यांत उदार आचरणानें राहण्याचा असे त्याचप्रमाणें आपल्यास उदात्त रीतीनें मृत्यु यावा अशीही त्यांची महत्वाकांक्षा असे. घरांत दुखण्यानें पडून रोगानें आंथरुणावर मरण येणें हें एक अतिशय दुर्दैव आहे असें ब्राह्मणक्षत्रिय मानीत.

अधर्मः सुमहानेष यच्छय्यामरणं गृहे ।
अरण्ये वा विमुच्येत संग्रामे वा तनुं नरः ।

क्षत्रियाला मरणाची योग्य जागा म्हटली म्हणजे अरण्य किंवा संग्राम असें गदायुद्धाच्या वेळीं दुर्योधनानें पांडवांस तूं आम्हांस शरण ये असें त्यास सांगत असतां उत्तर दिलें आहे. क्षत्रियांस लढाईत मरणें हें एक

अतिशय आनंदाचें व पुण्याचें फळ वाटे; 'सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम्।' असें भगवद्गीतेंत सांगितलें आहे. ज्यांस लढाईंत मरणें शक्य नाहीं ते म्हातारपणीं घरांत न बसतां तपश्चर्या करण्याकरितां अरण्यांत जात; आणि तपानें आपला देहत्याग करीत. धृतराष्ट्र याप्रमाणें अरण्यांत जाऊन मेला आणि पांडवांनींही शेवटीं याच कारणासाठीं महाप्रस्थान केलें. ब्राह्मणही घरीं रोगानें मरणें हें क्षत्रियांप्रमाणेंच दुर्दैव मानीत व जे लोक धैर्यवान् असत, ते देहत्याग महाप्रस्थानानें किंवा अग्निकाष्ठें भक्षण करून अर्थात् चिता पेटवून त्यांत जाळून घेऊन किंवा पवित्र नदींत जलसमाधि घेऊन करीत असत. इतर लोक अरण्यांत जाऊन संन्याशी होत व संन्यासवृत्तीनें मरणाची प्रतीक्षा करीत. हीं वर्णनें आपल्यास कदाचित् असंभवनीय वाटतील. परंतु ग्रीक इतिहासकारांनीं अशीं प्रत्यक्ष वर्णनें लिहून ठेवलेली आहेत. दोन ब्राह्मण अथेन्स शहरीं आजारी पडले त्यावेळेस त्यांनीं चिता प्रज्वलित करून त्यांत आनंदानें आरोहण केलें. स्ट्रेबो ग्रंथकारानें शिकंदराबरोबर कलनस (कल्याण) नांवाचा योगी गेला होता त्याच्या मरणाचें वर्णन असें केलें आहे. "पसरगादी या शहरीं जेव्हां तो आजारी पडला, तेव्हां त्याच्या आयुष्यांत हें पहिलेंच दुखणें असून त्यानें आपल्या वयाच्या ७३ व्या वर्षीं राजाच्या विनंतीला मान न देतां आपल्या देहाचा अंत केला. एक चिता तयार करून तिच्यावर एक सुवर्णाचा पर्यंक ठेवला आणि त्याच्यावर तो पांघरूण घेऊन स्वस्थपणें पडला आणि चितेस आग लावून दिली. कोणी असें म्हणतात कीं, लांकडाची एक खोली तयार करविली, त्यांत लतापत्रें भरलीं आणि त्यांस आग लावून दिली. मग तो समारंभानें वाजत गाजत तेथें गेला; आणि त्यानें चितेंत उडी घेतली व लांकडाप्रमाणें तो जळून गेला." हिरोडोटसनें असें वर्णन केलें आहे कीं "हिंदुस्थानांतील योगी कोणतीही हिंसा करीत नाहींत किंवा कोणत्याही प्रकारचें धान्य पेरीत नाहींत. परंतु आपली उपजीविका केवळ वनस्पतींवर करतात. आणि घरांत न राहतां अरण्यांत राहतात. जेव्हां त्यांपैकीं कोणी एखादा रोगानें ग्रस्त होतो तेव्हा तो अरण्यांत एकांतीं जाऊन स्वस्थपणें पडतो. मग तो मेला आहे किंवा जिवंत आहे याजविषयीं कोणीच चौकशी करीत नाही." अशा प्रकारचे निरनिराळे देहत्यागाचे प्रकार महाभारतांतही वर्णन केलेले आहेत. इतकेंच नव्हे तर, धर्मशास्त्रांतही त्यांचे विधिही सांगितलेले आहेत. महाप्रस्थानाचा विधि धर्मग्रंथात व वैदिक वाङ्मयांत वर्णिलेला आहे. त्याचप्रमाणें चितेवर आरोहण करण्याचाही विधि व नदींत जलसमाधि घेण्याचाही विधि वर्णिलेला आहे. हिरोडोटसनें वर्णन केलेला प्रकार प्रायोपवेशनाचा होय हें उघडच आहे. प्रायोपवेशन म्हणजे श्वास कोंडून प्राण देणें हें होय. अशा विधीनें प्राणत्याग केला असतां ती आत्महत्या होत नाही अशी समजूत त्या काळीं होती.

प्रेतविधि.

महाभारतांत युद्धाच्या प्रत्येक दिवशीं लढाईंत पडलेल्या वीरांच्या शवांची व्यवस्था त्या त्या दिवशीं केल्याचें वर्णन कोणत्याही दिवशीं केलेलें आढळत नाहीं. हल्लींच्या महाभयंकर युद्धांतही याबद्दल शक्य तितका प्रयत्न केला जातो. परंतु असा प्रयत्न केल्याचें भारती युद्धांत दिसत नाहीं. किंबहुना, उलट पक्षीं असें दिसतें कीं हीं प्रेतें खाण्यास गिधा-

डें व जंगलांतील हिंस्र पशू यांना पूर्ण मुभा दिली जात होती. दुर्योधन, कर्ण, द्रोण वगैरे महाराजे व महायोद्धे मेल्यावर त्यांच्या प्रेतांची व्यवथा तात्काळ पुरून किंवा जाळून करण्याचा प्रयत्न मुळींच केलेला नाहीं. किंबहुना, अशा प्रयत्नाला पूर्ण अवसर असून व दोन्ही पक्षांची संमति मिळण्यास कोणाचीच हरकत नसून अशी व्यवस्था केली गेली नाहीं याचें आश्चर्य वाटतें. लढाई संपल्यानंतर गांधारीनें रणभूमीचें जें वर्णन केलें आहे त्यांत मोठमोठाल्या राजांच्या शवांस व हाडांस कोल्हे व गिधाडें ओढीत आहेत असें वर्णन केलेलें आहे. या चमत्कारिक दिसणाऱ्या स्थितीचें योग्य कारण शांतिपर्व अध्याय ९८ यांतील एका महत्वाच्या श्लोकावरून दृष्टोत्पत्तीस येईल.

अशोच्यो हि हतः शूरः स्वर्गलोके महीयते ।
नह्यन्नं नोदकं तस्य न स्नानं नाप्यशौचकम्॥४५

रणामध्यें मेलेल्या शूराचा विलाप करूं नये, त्याला अन्न किंवा पाणी देऊं नये, त्याच्यासाठीं स्नान करूं नये किंवा सुतकही धरूं नये. या विलक्षण श्लोकावरून लढाईंत आलेला मृत्यु इतर मृत्यूपेक्षां किती पुण्यकारक मानला जात असे याची कल्पना होईल. आणि मृतासंबंधाचे सर्व विधी कां गाळून टाकले जात होते याचें कारण दिसेल. युधिष्ठिरानें व इतरांनीं अठरा दिवसांची लढाई संपल्यानंतर गंगेवर जाऊन मृतांस तिलांजलि दिली याचें आश्चर्य वाटतें. किंबहुना, रणांगणावर मेलेल्या प्रसिद्ध प्रसिद्ध योद्ध्यांचीं प्रेतें हुडकून काढून त्यांस अग्नि दिला याचें आश्चर्य वाटतें. द्रोण, कर्ण वगैरेंचीं प्रेतें कित्येक दिवसांनंतर शाबूत सांपडली असतील असें वाटत नाहीं. असो. महाभारतकाळींही युद्धांत पडलेले वीर यांची क्रिया हिंस्र पशुपक्ष्यांकडून खावविणें ही होती याचें आश्चर्य नको. कारण, ग्रीक लोकांनीं पंजाबांतील तक्षशिला शहराभोंवतालची अशी चाल वर्णन केलेली आहे कीं, तेथें मेलेल्यांचीं प्रेतें अरण्यांत टाकून गिधाडांकडून खावविलीं जात असत. यावरून वरील वीरांच्या प्रेतांची व्यवस्था शाबीत ठरते. आणि हीही गोष्ट दिसून येते कीं, पंजाबांतील कित्येक लोकांत इराणी लोकांची चाल अद्याप अवशिष्ट होती. सिंधुनदीपलीकडील आर्य व अलीकडील आर्य पूर्वी एकाकाळीं एकत्र होते. पंजाबांतील आर्यलोकांत सुधारणा न होतां आर्यांची संस्कृति गंगा, यमुना, सरस्वती यांच्या तीरावर फारच पुढें गेली, हें आपण पूर्वी पाहिलेंच आहे. या लोकांत प्रेतें जाळण्याची वहिवाट पूर्णपणें अमलांत होती. या व कित्येक मागसलेल्या चालींमुळें भारती आर्य पंजाबी लोकांची निंदा करून त्यांस धर्मबाह्य मानीत. कांहीं विशिष्ट व्यक्ति जलसमाधि घेत असत, याचा अन्यत्र उल्लेख होईल.

ग्रीक लोकांनीं हिंदुस्थानांतील लोकांच्या मृतांविषयींच्या आणखी चालीचा उल्लेख केला आहे तो असा. “ हिंदुस्थानांतील लोक मृतांना उद्देशून कोणत्याही प्रकारची स्मारकें करीत नाहींत. त्यांच्या मतानें मृतांचें सद्गुणकीर्तन हेंच त्यांचें उत्तम स्मारक होय. आणि मृतांची आठवण अशा सद्गुणांच्या स्तुतीनेंच कायम रहाते. ” प्राचीनकाळचीं स्मारककृत्यें हिंदुस्थानांत शिल्लक नाहींत याचें कारण हेंच असावें. इजिप्त देशांत मोठमोठ्या पराक्रमी राजांच्या मग ते सद्गुणी असोत किंवा दुर्गुणी असोत स्मरणार्थ उभारलेले पिरामीड अजून शिल्लक आहेत. पण, हिंदुस्थानांत ही कल्पनाच नसल्यानें अशीं मंदिरें उत्पन्न झालींच नाहींत. हुएनसांगनें असें वर्णन केलें आहे कीं “ मृताच्या अन्त्यसंस्काराच्या वेळीं आ-

स्त्रीलोक मोठमोठ्यानें रडतात, छाती बडवतात आणि आपले केंस तोडतात." या चालीचा अवशेष कित्येक लोकांत विशेषतः गुजराथी लोकांत दृष्टीस पडतो. महाभारतकाळींही अशा प्रकारची चाल असावी असा अंदाज आहे. (अशोच्यो हि हतः शूरः) या श्लोकावरून शूराशिवाय इतर मृताविषयीं शोक करण्याची वहिवाट महाभारतकाळीं असावी असें वाटतें.

वाहनें.

मुख्य मुख्य चालींविषयीं येणेंप्रमाणें उल्लेख झाल्यानंतर आपण कांहीं इतर गोष्टींकडे वळूं. श्रीमंत लोकांमध्यें मोठें आवडतें वाहन म्हणजे हत्ती होतें. राजे लोक विशेषतः हत्तिणीवर बसत असें बाणानें वर्णन केलेलें आहे. ग्रीक इतिहासकार अरायन हा लिहितो "साधारण-जनसमाजांत उंट, घोडे आणि गाढवें यांचा वाहनासाठीं उपयोग होतो; पण, श्रीमंत लोक हत्तीचा उपयोग करतात. कारण, हत्ती हा राजाचें वाहन आहे. हत्तीच्या खालोखाल चार घोडे जोडलेला रथ याचा मान वरिष्ठ लोकांत आहे. उंटाचा मान तिसरा आहे आणि एका घोड्याच्या गाडींत बसणें याची कांहींच किंमत समजत नाहींत." या शेवटच्या वाक्यावरून उत्तर हिंदुस्थानात प्रचलित असलेले हल्लींचे एक्के हे फार प्राचीन असावे असें अनुमान होतें. हे एक्के आकारानें लहान पण रथासारखेच असतात. असो. अर्जुन, भीष्म वगैरे व इतर योद्धे ज्या रथांमध्यें बसत ते चार घोड्याचे रथ हल्लीं दृष्टीस पडत नाहींत. हे चार घोडे कसे जोडीत असत याची कल्पना होत नाहीं. चारी बाजुबाजूनें किंवा दोन पुढें व दोन मागें असे जोडात हें सांगतां येत नाहीं. प्राचीनकाळीं गाढवांचा उपयोग रथ ओढण्याकडे व बसण्यासाठींही करीत असत. हल्लीं मात्र त्यांचा उपयोग करणें निषिद्ध मानलें आहे. आदिपर्वांत पुरोचनास वारणावतास जाण्यासाठीं गाढवांच्या रथांत बसून जा असें सांगितलें आहे.

> स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ।
> वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु ॥
> (आदि० अ० १४३)

येथें टीकारानें असें म्हटलें आहे कीं रासभ म्हणजे खेचर असावे परंतु ही त्याची चुकी आहे. खेचाराला अश्वतरी हा शब्द स्वतंत्र असून तो महाभारतांतही आलेला आहे. 'स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा।' (शां० अ० १४१–७०) प्राचीनकाळीं पंजाबांत व इराणांत उत्तम गाढवें निपजत असत. ही गोष्ट टीकाकाराला माहीत नाहीं आणि महाभारतांत व रामायणातही युधिष्ठिरास व भरतास उत्तरेकडील राजांनीं गाढवें नजर केल्याचें वर्णन आहे. कदाचित् गाढवांस शिवू नये हा नियम भारतीयुद्धकाळीं नसावा; पंजाबांत हा नियम अजूनही नाहीं. दक्षिण देशांत गाढवें वाईट असतात, यामुळें हा नियम रूढ झाला. कारण, एके ठिकाणीं महाभारतांत गाढवें अस्पृश्य वर्णिली आहेत. असो. महाभारतकाळीं बैलाचा उपयोग सामानाच्या गाड्या ओढण्याकडे होत होता हें निःसंशय आहे. अश्वत्थाम्याच्या रथामागें आठ आठ बैलांच्या गाड्या बाणांनीं भरून चालल्या होत्या असें वर्णन आहे. बैलांचा उपयोग ओझ्यासाठीं चारण अथवा वनजारी लोक करीत असत हें अन्यत्र सांगितलेंच आहे. "गौर्वोढारं धावितारं तुरङ्गी" हा प्रसिद्ध श्लोक याचाच द्योतक आहे. बैलाचा ओझ्यासाठीं उपयोग असल्यानें व गाईचा दुधासाठीं उपयोग असल्यानें राजे लोक मोठमोठालीं गाईचीं खिल्लारें बाळगीत हें सांगितलेंच आहे. वनपर्वांत दुर्यो-

धन आपल्या गाईंचीं खिल्लारें पाहण्याकरितां गेला होता त्याचें वर्णन मनोरंजक आहे. " त्यानें सर्व गाईबैलास चिन्हें करविलीं व मोठमोठाल्या कालवडी व लहान गोऱ्हे यांसही खुणा करविल्या आणि तीन वर्षांचे बैल निराळे केले. " या बैलांचा उपयोग बहुधा ओझ्यासाठीं करावयाचा असे. येथें गोपालांनी गाऊन व नाचून व आपल्या मुलींना अलंकार घालून दुर्योधनाचे समोर खेळ करविले. या वर्णनावरून तत्कालीन शूद्र लोकांचें हल्लींप्रमाणें चित्र उभें राहतें. नंतर या गोपालांनी दुर्योधनाची शिकार करविली.

शिकार.

शिकार करविण्याचा प्रकार हल्लीप्रमाणें वर्णिलेला आहे. चारी बाजूनें हाकाटी करून जनावरांना उठविण्याची तऱ्हा त्या वेळेस हल्लीसारखीच होती. परंतु मेग्यास्थिनीसनें राजांच्या (चन्द्रगुप्ताच्या) शिकारीचें वर्णन काहींसें निराळें केलेलें आहे. तें येथें देण्यासारखें आहे. " शेंकडो स्त्रिया राजाच्या भोंवतीं उभ्या असतात; आणि या चक्राच्या बाहेर हातांत भाले घेतलेले शिपाई उभे राहतात. रस्त्यामध्यें दोन्ही बाजूला दोऱ्या बांधून राजाचा मार्ग निराळा करतात; आणि मग या दोऱ्यांच्या आंत कोणीही पुरुष किंवा स्त्री आल्यास त्यास देहान्त प्रायश्चित्त मिळतें. नगारे व घंटा वाजवीत शिपाई राजाच्या पुढें स्वारींत चालतात. अशा थाटानें राजा शिकारीस जातो, आणि तो एका चारी बाजूनें वेष्टिलेल्या जागेंत शिकार खेळतो; आणि एका उंच तयार केलेल्या मंडपांतून बाण सोडतो. त्याच्या बरोबर दोन तीन सशस्त्र स्त्रिया पहारेकरी असतात. राजा मोकळ्या मैदानांत शिकारीस गेलाच तर हत्तीवर बसून शिकार खेळतो. " एकंदरींत क्षत्रिय लोकांस शिकारीचा फार नाद असे; व ऐषआरामांत पडलेले राजे सुद्धां मोठ्या बंदोबस्तानें बंद केलेल्या जागेंत शिकार खेळत.

गाणें.

हिंदुस्थानचे लोक गाण्याचे शोकी महाभारतकाळीं होते हें निःसंशय आहे. आणि गाण्याचें मुख्य वाद्य वीणा होतें. महाभारतकारास गाण्याची माहिती चांगली होती हें खालील श्लोकावरून नजरेस येतें.

वीणेव मधुरालापा गान्धारं साधु मूर्छती ।
अभ्यभापत पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ॥
(विराटपर्व अ० १७)

द्रौपदी वीणेसारखी मधुर आलाप करीत व गांधार स्वराची मूर्च्छना करीत बोलूं लागली. वीणेच्या षड्ज स्वरावर लावलेल्या तारेंतून गांधार स्वर पाठीमागून मूर्च्छनेनें निघतो ही गोष्ट यांत दर्शविलेली आहे. गाणें व नाचणें या दोन्ही कला क्षत्रिय कन्यकांना शिकवीत ही गोष्ट अन्य ठिकाणीं आम्ही सांगितलीच आहे. अशी रीत हल्लीं लोकांत प्रचलित नाहीं.

पडदा.

महाभारतकाळीं पडद्याची चाल भारती लोकांमध्यें होती किंवा नाहीं या प्रश्नाचा आम्ही अन्यत्र विचार केलाच आहे. भारती युद्धाच्या काळीं क्षत्रिय लोकांत किंवा ब्राह्मण लोकांत स्त्रियांना पडदा नसावा. परंतु महाभारतकाळीं अशी स्थिति जरूर होती ही गोष्ट निर्विवाद आहे. द्रौपदी किंवा सीता अन्य कोणत्याही प्रसंगीं पडद्यांत असल्याचें वर्णन केलेलें महाभारत किंवा रामायण यांत नाहीं. तसें असतें तर द्रौपदी जयद्रथाच्या किंवा सीता रावणाच्या दृष्टीस पडलीच नसती. तथापि, महाभारतकाळच्या वर्णनांत

अदृष्टपूर्वा या नार्यः पुरा देवगणैरपि ।
पृथक्जनेन दृश्यन्ते तास्तदा निहतेश्वराः ॥
(स्त्रीपर्व अ० १०)

असें वर्णन आहे, यावरून विधवा स्त्रियांना बाहेर पडण्याची याप्रमाणें परवानगी होती. स्त्रियांना म्हणजे सुवासिनींना उत्तरीय घ्यावें लागत असे. त्यानें त्या आपलें तोंड झांकून घेत असत. परंतु याहीपेक्षां कालिदासाच्या वेळीं पडदा ज्यास्त झाला असून त्यानें आपल्या शकुंतलेस उत्तरीया शिवाय तिसरें एक अवगुंठन म्हणजे मुसलमानी स्त्रियांप्रमाणें एक लांब लचक चादर घातलेली आहे. परंतु महाभारतांत तसें वर्णन केलेलें नाहीं. महाभारतांतील शकुंतला ब्राह्मण स्त्रीप्रमाणें अवगुंठनरहित होती. किंबहुना, तिच्या तोंडावर त्या वेळीं उत्तरीय नव्हतें. कारण, येथें वर्णन केलें आहे तें

संरंभामर्ष–ताम्राक्षी स्फुरमाणौष्ठसंपुटा ।
कटाक्षैर्निर्दहन्तीव तिर्यग्राजानमैक्षत ॥
(आदिपर्व अ० ७४)

" संतापून ओठ फुरफुरत तिनें राजाकडे लाल डोळे करून कटाक्षानें जणूं काय जाळीत तिरकें पाहिलें." तिच्या तोंडावर बुरखा असता तर हें वर्णन मुळींच लागू पडलें नसतें. क्षत्रिय स्त्रियांशिवाय ब्राह्मण, वैश्य, शूद्र स्त्रियांना पडदा नसावा. कारण, साधारण पडद्याचें काम उत्तरीयानेंच होत असे.

आणखी एक महत्त्वाचा फरक अलीकडच्या किंबहुना कालिदासाच्या कालांत व महाभारत काळांत असा दिसतो कीं, महाभारत काळीं स्त्रिया आपल्या नवऱ्यास नांवानें हाक मारीत असत. कालिदासाच्या वेळेस नवऱ्यास आर्यपुत्र म्हणजे " सासऱ्याच्या मुला " असें म्हणण्याचा प्रघात होता. हल्लींच्या काळीं तेही शब्द वापरीत नाहींत, किंबहुना, हल्लीं सर्व लोकांत नवरा बायको एकमेकांस मुळींच नांवानें किंवा इतर विशेषणानें संबोधीत नाहींत. परंतु महाभारतांत द्रौपदी, सीता, दमयन्ती, सावित्री अशा महान् महान् पतिव्रता स्त्रियांनी सुद्धां नवऱ्याचें नांव आणि तेंही एकवचनी घेऊन हांक मारलेली आहे. ' दृश्यसे दृश्यसे राजन् एष दृष्टोसि नैषध ।' वनपर्व अध्याय ६३; 'वरं वृणे जीवतु सत्ववानयम् यथा मृता ह्येव अहं पतिं विना ।' वनपर्व २९०; 'उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेशे भीमसेन मृतो यथा ।' विराटपर्व १७; वगैरे अनेक उदाहरणें देतां येतील. परंतु महाभारतकाळीं सुद्धां हल्लींच्या चालीचा थोडासा उगम झाला होता असें अनुमान करण्यास जागा आहे. कारण, खालील श्लोकांत दिलेलें वर्णन अप्रशस्त वर्तणुकीचें म्हणून दिलेलें आहे.

श्वश्रूश्वशुरयोरग्रे वधूः प्रेष्यानशासत ।
अन्वशासच्च भर्तारं समाव्हायाभिजल्पति ॥
(शांतिपर्व २२९)

"सासू आणि सासरा यांच्या समोर सून नोकरांना हुकूम करते आणि नवऱ्याला हांक मारून त्याच्याशी भाषण करते.' या श्लोकांत वर्णिलेलें उद्दामपणाचें आचरण महाभारतकाळींही निंद्य मानलें जाऊं लागलें होतें. पूर्वकाळीं पुरुष व स्त्रिया म्हणजे पति व पत्नी यांचें नातें दोन्ही लग्नांत मोठीं असल्यानें विशेष सलगीचें व आदरयुक्त स्वतंत्रतेचें असावें; परंतु पुढें पुढें दूरपणा अधिक उत्पन्न होऊन नवऱ्याचें किंवा बायकोचें नांवही घेणें म्हणजे सभ्य वर्तनाचें उल्लंघन करणें असें ठरलें. तथापि याही अलीकडच्या सांप्रदायांत कांहीं आदर आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

बागा.

महाभारतकाळीं भारतीय आर्यांस बागा लावण्याचा विशेष शोक होता. हिंदुस्थाना-

च्या अतिशय उष्ण हवेमध्यें व निर्वृक्ष मैदानांत बागा लावण्याचें खरोखर पुण्य आहे आणि अशा बागेंत गांवांतील लोक फिरावयास स्त्रीपुरुष मुद्धां जात असत. कित्येक देशांतील बागा भारतीकाळांत प्रसिद्ध होत्या. अंग देशांतील चंपारण्य व उज्जायिनीतील प्रियकारण्य यांचा इतरत्र उल्लेख केलेला आहे. बागांतून स्त्रीपुरुष फिरावयास जात असत, या गोष्टीचा उल्लेख मृच्छकटिक नाटकामध्येंच आहे, असें नाहीं. रामायणांतही 'नाराजके जनपदे उद्यानानि समागताः। सायान्हे क्रीडितुं यान्ति कुमार्यो हेमभूषिताः।' असें अयोध्या कांडांत वर्णन केलेलें आहे. सायंकाळीं सुवर्णालंकारांनीं भूषित केलेल्या मुली बागांतून जमून खेळावयास जेथें राजा नाहीं तेथें जात नाहींत. या वर्णनावरून हल्लीं प्रमाणेंच पूर्वकाळीं स्त्रिया बागेंत फिरावयास जात असत. प्रत्येक शहराभोंवती मोठमोठाल्या बागा असत व तेथें स्त्रीपुरुष उत्सव करण्यास जात असत. द्वारकेजवळ रैवतकपर्वतावर यादव स्त्रीपुरुष उत्सव करण्यास जात असल्याचें महाभारतांत वर्णन आहे.

विशिष्ट चाली.

कांहीं लोकांच्या विशिष्ट चाली महाभारतकाळीं असल्याचें त्यांतील क्वचित् उल्लेखावरून दिसतें. "आपीडिनो रक्तदन्ता मत्तमातंगविक्रमाः। नानाविराग-वसना गन्धचूर्णावचूर्णिताः।" (कर्णपर्व अध्याय १२) दक्षिणेकडील केरल, पांड्य, आंध्र वगैरे देशांतील लोकांचें हें वर्णन आहे. डोक्यावर फुलांच्या माळा गुंडाळलेले आणि दांत तांबडे रंगविलेले; तसेंच निरनिराळे रंग दिलेलीं धोतरें नेसलेले आणि अंगाला सुगंधी चूर्ण फांसलेले, हें वर्णन अलीकडच्या मद्रासी लोकांसही पूर्णपणें लागू पडतें. या लोकांत डोक्यास कांहीं घालीत नाहीत. फक्त फुलांच्या माळा गुंडाळतात. अंगांतही कांहीं नसतें व अंगाला गंध फांसलेलें असतें. नेसावयाचीं धोतरें तांबडीं हिरवीं रंगविलेलीं असतात. रंगीत धोतर नेसण्याची चाल दुसऱ्या कोणत्याही भागांत नाहीं आणि हे लोक हत्तीसारखे मोठे व मजबूतही असतात. असो. एकंदर प्राचीन चाली कशा चिकटून राहतात याचें हें एक उदाहरण आहे. पंजाबांतील लोकांचीही एक चाल वर्णिलेली आहे ती ही की हे लोक हाताच्या ओंजळीनें पाणी पितात. ओंजळीनें पाणी पिणें हें आपल्याकडे निषिद्ध मानलें जातें; आणि हल्लीं केवळ गरीब लोकच ओंजळीनें पाणी पितात.

वंदन व करस्पर्श.

लहानांनी मोठ्यांस नमस्कार करावा असा रिवाज असून बरोबरीच्या नात्यानें नुसता हस्त-स्पर्श करावयाचा असा प्रघात दिसतो बलराम उद्योगपर्वांत पांडवांस भेटावयास आला तेव्हां

ततस्तं पाण्डवो राजा करे पस्पर्श पाणिना ॥

(२२ उ० अ० १५७) असें वर्णन आहे. युधिष्ठिरानें बलरामास करस्पर्श केल्यावर श्रीकृष्णादिकांनीं त्यास नमस्कार केला व त्यानें विराट, द्रुपद, या दोघां वृद्ध राजांस नमस्कार केला असेंही सांगितलें आहे. याजवरून वरील अनुमान निघतें. (बलरामास येथें "नीलकौशेयवासनः" असें वर्णिलें आहे. बलराम नील रेशमी वस्त्र आणि श्रीकृष्ण पीत रेशमी वस्त्र परिधान करीत.) असो. साधारणपणें नमस्कार किंचित् लवून दोन हात जोडून करावयाचा असतो; पण सूतादिकांनीं राजास नमस्कार करणें तो गुडघे टेकून जमिनीला मस्तक लावून करावयाचा असे हें द्रोणपर्वांतील वर्ण-

नावरून उघड आहे. (द्रो.अ.८२ भा.पु. ४ पा. ४५९) ब्रह्मचाऱ्यानें गुरूच्या पायांला हातानीं स्पर्श करण्याचा विधि अन्यत्र वर्णन केलाच आहे. साष्टांगनमस्कार बहुधा देवांना करीत किंवा गुरु, ऋषि वगैरेंना करीत.

उत्तम आचरण.

शान्तिपर्व अध्याय २२८ यांत चांगल्या चाली कोणत्या व अवनति झाली असतांना कोणत्या वाईट चाली उत्पन्न होतात याचें वर्णन केलेलें आहे. त्याचा आपण थोडक्यांत उतारा घेऊं. " पूर्वी दानव सुद्धां दान, अध्ययन, होम, हवन करून देव, आतिथि, पितर यांचें पूजन करीत. गृहें चांगलीं स्वच्छ ठेवीत. इंद्रियांचा निग्रह करीत. सत्य भाषण करीत. कोणाचा मत्सर किंवा हेवा करीत नसत. आपल्या स्त्रिया, पुत्र आणि परिवार यांचें पोषण करीत. क्रोधाच्या आधीन होत नसत. दुसऱ्याच्या दुःखानें दुःखी होत. सेवक, अमात्य यांस संतुष्ट ठेवीत. प्रियभाषण करीत. योग्यतेनुरूप सर्वांचा बहुमान करीत. उपवास व तप यांकडे स्वभावतःच प्रवृत्ति होती. प्रभातकाळीं झोंप घेत नसत. प्रभातकाळीं मंगलकारक वस्तूंचें अवलोकन करून ब्राह्मणांचें पूजन करीत. अर्धी रात्र झोंप घेत. दिवसाही शयन करीत नसत. दीन, वृद्ध आणि दुर्बल, रोगग्रस्त व स्त्रिया यांवर सदैव दया करीत व त्यांना प्राप्तीचा अंश देत. वाडवडिलांची सेवा करीत." इत्यादि सद्वर्तनाचें वर्णन केल्यानंतर दैत्यांमध्यें काल विपरीत होऊन हे गुण पूर्वींच्या उलट झाले, तेव्हां त्यांच्यामधून धर्म निघून गेला. "त्या वेळीं सभ्य पुरुष आणि वृद्ध लोक पूर्वींच्या गोष्टी सांगूं लागले म्हणजे इतर त्यांची थट्टा करीत आणि त्यांच्या श्रेष्ठ गुणांचा मत्सर करीत. वृद्ध लोक आले म्हणजे पूर्वीप्रमाणें प्रत्युत्थान देऊन आणि नमस्कार करून त्यांचा बहुमान करीत नसत. सेवक नसणारे लोक सुद्धां सेवकपणा मिळवून निर्लज्जपणानें तो मिळविल्याचा आनंद मानीत. निंद्य कृत्यें करून जे पुष्कळ द्रव्य संपादन करीत ते त्यांना प्रिय वाटूं लागले. ते रात्रीं मोठमोठ्यानें बोलूं लागले. पुत्र पित्याच्या व स्त्रिया पतीच्या आज्ञेबाहेर वागूं लागल्या आणि अनार्य लोक आर्यांच्या बाहेर वागूं लागले. आई, बाप, वृद्ध, आतिथि आणि गुरु यांचा हे पूज्य आहेत असें समजून बहुमान करीत नसत. बालकांचें पोषण करणें सोडून दिलें. बलि व भिक्षा यांचें दान केल्यावांचून अन्न भक्षण करीत. देवांचे यज्ञ व पितर व आतिथि यांना अन्नांतून अवशेष देत नसत. स्वयंपाकी शुचिर्भूतपणा बाळगीत नसत व तयार केलेलें अन्न योग्यप्रकारें झांकून ठेवीत नसत. दूध उघडें ठेवीत. हात न धुतां तुपाला स्पर्श करीत. काक व मूषक इत्यादि प्राणी भक्षण करूं लागले. तट आणि गृहें यांचें तीं विध्वस्त होऊं लागलीं तरी लिंपन करीत नसत. बांधलेल्या जनावरांना गवत-पाणी देत नसत. लहान मुलें तोंडाकडे पाहात राहिलीं तरी खाण्याचे पदार्थ आपणच खात आणि नोकरांनाही भाग देत नसत. रात्रंदिवस त्यांच्यांत कलह चालू असत. श्रेष्ठलोकांची निकृष्ट लोक सेवा करीतनासे झाले. शुचिर्भूतपणा अस्तित्वांतून गेला. वेदवेत्ते आणि एकही ऋचा न येणारे ब्राह्मण यांचा मानापमान सारखाच होऊं लागला. दासी दुराचारी बनल्या व हार, अलंकार व वेष दुराचाराला शोभतील असे धारण करूं लागल्या. उच्चवर्गामध्यें व्यापार-उदीम करणारे लोक दिसूं लागले आणि शूद्र तपोनिष्ट होऊन राहिले. शिष्य गुरूची सेवा करीतनासे झाले आणि गुरु शिष्यांचे मित्र बनले. मातापितरें असमर्थ होऊन पुत्रापाशीं

अन्नाची याचना करूं लागले. सासूसासऱ्याच्या देखत सून लोकांना शासन करूं लागली आणि नवऱ्यास हाक मारून त्याच्याशीं भाषण व त्याला आज्ञाही करूं लागली. पिता पुत्राची मर्जी सांभाळूं लागला आणि भीतीमुळें आपली संपत्ति मुलांना विभागून देऊन कष्टानें काळ कंठू लागला. मित्र परस्परांस हसूं लागले आणि एकमेकांचे शत्रु बनूं लागले. सारांश, दैत्य याप्रमाणें नास्तिक, कृतघ्न, दुराचारी, अमर्याद-शील आणि निस्तेज होऊन गेले." वरील वर्णनावरून लोकांच्या वाईट चाली कोणत्या या संबंधाची महाभारतकाळची कल्पना आपल्या समोर उभी राहते. (भाषांतर पुस्तक ६ पान ४८६–७)

प्रकरण नववें.

राजकीयपरिस्थिति.

हिंदुस्थानांत भारती आर्य उत्तरेकडून आले व येथें त्यांनीं वसति केली. त्या काळापासून महाभारतकाळापर्यंत राजकीय संस्था कशा उत्पन्न झाल्या व निरनिराळ्या काळीं निरनिराळ्या राज्यांत राजसंस्था कायम होऊन राजा व प्रजा यांचे संबंध कसे कायम झाले इत्यादि हकीकत महाभारतासारख्या प्रचंड ग्रंथांतून विस्तारानें आपल्यास मिळूं शकते. तिचा विचार या प्रकरणांत करण्याचें योजिलें आहे. भारतीय आर्य व पाश्चात्य देशांतील आर्य हे एका काळीं एका ठिकाणीं असून तेथून त्यांच्या निरनिराळ्या शाखा निरनिराळ्या देशांत गेल्या. तेथें त्यांनीं प्रारंभीं आपल्या मूळच्या एकाच तऱ्हेच्या राजकीय संस्था नेल्या असें असून ग्रीक व रोम यांच्या राजकीय संस्थेंत व हिंदुस्थानांतील राजकीय संस्थेंत प्राचीन काळापासून अतिशय अंतर पडलेलें दिसतें. तथापि, दोन्ही संस्था मूळच्या एका ठिकाणीं एका तऱ्हेनें उत्पन्न झालेल्या असून दोवींची परिस्थिति पुढें अनेक कारणांनीं पुष्कळ भिन्न झालेली दिसते, ही गोष्ट या विचारांत आपल्यास प्रथमतः दिसून येते. जसा एखादा रेल्वेचा मार्ग एकाच ठिकाणाहून निघून पुढें तो फुटून त्याच्या दोन शाखा एक उत्तरेस व एक दक्षिणेस जातां जातां त्यांचीं टोकें अखेरीस अतिशय अंतरावर व भिन्न दिशेस असलेलीं आपल्या दृष्टीस पडतात त्याचप्रमाणें पाश्चात्य आर्य व भारतीय आर्य यांच्या सुधारणा एकाच ठिकाणीं उगम पावून पुढें हळूहळू भिन्न स्थितींत वाढून शेवटीं अतिशय विसदृश झालेल्या आपल्या नजरेस येतात. बहुतेक सर्व बाबतींत असा फरक दिसून येतो, पण राजकीय संस्था व तत्वज्ञान या संबंधानें तर तो फारच दिसून येतो. इतिहासाच्या प्रारंभीं त्यांच्या संस्था बहुतेक एकच दिसतात, पण महाभारतकाळीं त्याच्यांत अतिशय फरक दिसतो असें म्हटलें पाहिजे.

लहान लहान राज्यें.

भारतीकालाच्या प्रारंभीं असलेली हिंदुस्थानची राजकीय परिस्थिति जर आपण बारकाईनें निरीक्षण केली, तर आपल्यास असें दिसून येईल कीं, हिंदुस्थानांत ग्रीस देशाप्रमाणेंच लहान लहान टापूंत वसलेलीं स्वातंत्र्यप्रिय लोकांचीं शेंकडों राज्यें त्यावेळीं नांदत होतीं. या राज्यांचीं नांवें देशावरून नसत, तर त्या त्या लोकांवरून किंवा एखाद्या विशिष्ट राजावरून पडलेलीं असत. हल्लींच्या राज्यांचा जर विचार केला तर लोकांवरून राज्यांचीं नांवें नसून देशावरून लोकांचीं नांवें आहेत. मराठी, मद्रासी, बंगाली वगैरे अलीकडचीं नांवें लोकांस देशावरून पडलेलीं आहेत. परंतु फार प्राचीनकाळीं याच्या उलट परिस्थिति होती. लोकांवरून राज्यांची नांवें पडलेलीं असत. ग्रीस देशामध्यें शहरावरून राज्यांचीं नांवें व लोकांचीं नांवें पडलेलीं होतीं. पण हिंदुस्थानांत तसेंही नव्हतें. हिंदुस्थानांत राजा, लोक व देश ह्यांचें नांव एकच असे. हीं राज्यें फारच लहान लहान असत. ग्रीस देशांतील शहर-राज्यांपेक्षां तीं कांहींशीं विस्तारानें मोठीं असत. हिंदुस्थानांत महाभारतकाळीं सुद्धां देशांच्या यादींत २१२ लोक वर्णिलेले आहेत. हे सर्व लोक एकाच वंशाचे व एकाच धर्माचे व एकच भाषा बोलणारे होते. सारांश, ग्रीस देशांतील लोकांप्रमाणेंच

त्यांची परिस्थिति होती व या निरनिराळ्या राज्यांतील लोकांचा एकमेकांशीं विवाहसंबंध होत असे. परंतु राजकीय संबंधांत ते सर्व स्वतंत्र होते आणि ग्रीक लोकांप्रमाणेंच त्यांचीं नेहेमीं आपसांत युद्धें होत असत. पण येथें एक गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे ती ही की, त्यांनीं एकमेकांचा नायनाट करण्याचा कधीही यत्न केला नाहीं. एका लोकांनीं दुसऱ्या लोकांना जिंकलें तरी ते त्या दुसऱ्या लोकांस स्वातंत्र्यापासून कधींच च्युत करीत नसत. अशा प्रकारची परिस्थिति भारती काळापासून चालली होती. पहिले आर्य म्हणजे सूर्यवंशी क्षत्रिय यांनी पंजाबापासून हिमालयाच्या कडेनें कोसल-विदेहापर्यंत राज्यें स्थापित केली. दुसरे चन्द्रवंशी आर्य गंगेच्या खोऱ्यांतून आले, त्यांनी पूर्वींच्यांचा नायनाट करण्याचा यत्न न करतां दक्षिणेकडे गंगायमुनांच्या किनाऱ्यानें व मध्यहिंदुस्थानांत माळवा गुजराथपर्यंत शेंकडों राज्यें स्थापित केलीं. हीं राज्यें अलेक्झँडरच्या काळापर्यंतही अशीच लहान लहान होतीं. पंजाब व सिंध यांतच अलेक्झँडरनें जिंकलेल्या लोकांची यादी सरासरी ९० च्या सुमारास येईल. हल्लींच्या हिशोबानें पंजाब व सिंध हीं दोनच राज्यें असतील तर तींही लहान समजली जातील. असो. त्या वेळचीं राज्यें लहान होतीं, हा एक हल्लींच्या मानानें फरक समजला पाहिजे. प्रत्येक राज्याचा एक राजधानी व त्याच्या भोंवतालचा प्रदेश एवढाच बहुतेक विस्तार असे. युधिष्ठिरानें पांचच गांवें मागितलीं यांत आश्चर्य करण्यासारखें नाहीं. त्या वेळेस क्षत्रियांची एवढीच महत्वाकांक्षा असे; व हल्लींही रजपुतांची तशीच महत्वाकांक्षा आहे. पुढें दिलेल्या श्लोकात वरील चित्र उत्तम रीतीनें प्रतिबिंबित झालेलें दिसून येईल.

गृहे गृहे हि राजानः स्वस्य स्वस्य प्रियंकराः। नच साम्राज्यमाप्तास्ते सम्राट् शब्दो हि कृच्छ्रभाक् ॥

(सभापर्व अध्याय १५)

" घरोघरीं राजे आहेत. परंतु त्यांस सम्राट् ही पदवी मिळालेली नाहीं. " प्रत्येक शहरांत बहुतेक राजे असत असें वरील वाक्यावरून अनुमान करतां येतें. कोणी राजा विशिष्ट बलवान् होऊन सम्राट् झाला तरी तो या राजांचा नाश करीत नसे. जिंकलेल्यानें वरिष्ठास करभार किंवा नजरनजराणे दिले तरी पुरें असे. शान्तिपर्वांत असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, जिंकलेल्या राजास कधींही पदच्युत करूं नये, तर तो जिवंत असल्यास पुन्हां गादीवर कायम ठेवला जावा. किंवा तो मृत झाला असल्यास त्याच्या मुलास किंवा त्याच्या नातेवाईकास गादीवर बसवावें.[1] युधिष्ठिरानें किंवा दुर्योधनानें जे दिग्विजय केले त्यांत कोणतींही राज्यें खालसा केलीं गेली नाहींत. फक्त जिंकलेल्या राजांनी त्यांचें साम्राज्य कबूल केलें,

---

१ जिंकलेल्या राष्ट्रांची स्वतत्रता नाहींशी न करण्याची भारतकाळांत किती खबरदारी होती हे युधिष्ठिरास व्यासाने केलेल्या पुढील उपदेशावरून व्यक्त होईल. " जिकलेल्या भूपतींच्या राष्ट्राकडे आणि नगराकडे जाऊन त्यांचे बन्धु, पुत्र अथवा पौत्र यांना त्यांच्या राज्यांवर अभिषेक कर, मग ते बाल्यावस्थेत असोत किंवा गर्भावस्थेत असोत. ज्यांना पुत्र नसेल त्यांच्या कन्यांना अभिषेक कर. असे केल्याने स्त्रिया वैभवाची इच्छा असल्याने शोकाचा त्याग करतील. " (भा. पु. ६ पा. १६) यावरून महाभारतकाळांत राज्यास वारस नसेल तर कन्याही गादीवर बसविल्या जात असे दिसतें.

कुमारो नास्ति येषांच कन्यास्तत्राभिषेचय ।
कामाशयो हि स्त्रीवर्गो शोकमेवं प्रहास्यति ॥

(शा. अ. ३३-४६)

व त्यांस यज्ञप्रसंगीं नजराणे दिले. यावरून भारती काळांतील लोक किती स्वातंत्र्यप्रिय होते याची कल्पना करतां येईल. यावरून ब्राह्मणकाळापासून महाभारतकाळापर्यंत लोकांचीं तींच नांवें आढळतात याचें आपणास आश्चर्य वाटणार नाहीं. काशी, कोसल, विदेह, शूरसेन, कुरु, पांचाल, मत्स्य, मद्र, केकय, गांधार, वृष्णि, भोज, मालव, क्षुद्रक, सिंधु, सौवीर, कांबोज, त्रिगर्त, आनर्त, वगैरे नांवें ब्राह्मणांत व महाभारतांत आढळतात. अर्थात् शेंकडों वर्षांच्या घडामोडींत हीं राज्यें जशींच्या तशींच कायम होतीं व त्या लोकांनीं आपलें स्वातंत्र्य कायम ठेवलें होतें. त्यांचीं नांवें लोकांवरून पडलेलीं होतीं. यानवरूनही लोकांची स्वातंत्र्यप्रियता व्यक्त होते. एक फक्त काशी हें नांव शहराचें व लोकांचें एक दिसतें बाकी इतरत्र कुरु-पांचाल इत्यादि नावांप्रमाणें लोकांचें नांव निराळें व शहराचें नांव किंवा राजधानीचें नांव निराळें अशी स्थिति होती आणि लोकांचें व देशाचें नांव एकच होतें.

राजसत्ता.

या अनेक लहान लहान राज्यांत राजकीय व्यवस्था बहुधा राजनिबद्ध असे. ग्रीक लोकांच्या इतिहासांतही होमरमध्यें जे अनेक लोक वर्णिले आहेत त्यांत मुख्य राजेच असत. त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांतही या लहान संस्थानांत राजकीय सत्ता राजे लोकांच्या हातांत असे. परंतु एकंदर लोक स्वतंत्र असत. विशेषतः ब्राह्मण लोकांची परिस्थिति बहुतेक स्वातंत्र्याची असे व ते राजसत्तेखालीं वांकले गेलेले नसत. याशिवाय हरएक प्रसंगीं ग्रीस देशांतल्या प्रमाणें लोकांचें मत राजे विचारीत असत. उदाहरणार्थः—रामाच्या स्वाधीन राज्यकारभार युवराज या नात्यानें करावा कीं नाहीं यासंबंधानें दशरथानें लोकसभा बोलावल्याचें रामायणांत फारच सुंदर वर्णन आहे. अशा सभेंत ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांना बोलाविलें जात असे. अर्थात् आर्य लोकांना अशा सभेंत बसण्याचा अधिकार होता. राजसत्ता केवळ अनियंत्रित नव्हती, तर लोकांचें मत विचारलें जाण्याबद्दल राजे लोक खबरदारी घेत असत. महाभारतांतही लोकांचें मत विचारलें जाण्याचा परिपाठ स्पष्टपणें दिसतो. युद्धाच्या वेळेला राजे व ब्राह्मण लोकांची अशीच सभा हस्तिनापुरी भरली होती व त्या ठिकाणीं सर्वांचा युद्धसंबंधीं अभिप्राय घेण्याची अवश्यकता होती. तेथेंच श्रीकृष्णानें आपलें भाषण केलेलें आहे. राजा कधीं कधीं निवडण्याचाही अधिकार लोकांस असे. युधिष्ठिरानें युद्धानंतर सर्व ब्राह्मणांच्या व राजे लोकांच्या अनुमतीनें अभिषेक करून घेतला. असो. अशा रीतीनें राजांची सत्ता सर्वच ठिकाणीं प्रस्थापित झाली होती असें मात्र नाहीं. यासंबंधानें आपण काय पुरावा मिळतो हें पाहूं.

ग्रीस देशांत ज्याप्रमाणें प्रजासत्ताक किंवा अल्पजनसत्ताक राज्यें स्थापित झालीं, त्याप्रमाणें हिंदुस्थानांतही कांहीं कांहीं ठिकाणीं अशा प्रकारची व्यवस्था असल्याचें महाभारतावरून अप्रत्यक्ष रीतीनें दिसतें. ग्रीक इतिहासकारांनीं हिंदुस्थानांत प्रजासत्ताक राज्यें असल्याचा दाखला लिहून ठेवला आहे. बौद्ध ग्रंथांतही कपिलवस्तु येथें शाक्य व लिच्छवी लोकांत थोड्या प्रमुख लोकांचे हातीं राजसत्ता असल्याचें वर्णन आहे. महाभारतांत कित्येक लोकांचे गण म्हणून जें वर्णन येतें तें अशाच प्रमुख लोकांच्या हातीं असलेल्या राजसत्तेला उद्देशून आहे.

गणानुत्सवसंकेतान् दस्यून्पर्वतवासिनः ।
अजयत् सप्त पांडवः ॥

यांत पर्वत वासी सात गणांना—उत्सवसंकेत नांव असलेल्या लोकांना—अर्जुनानें जिंकलें असें वर्णन आहे; (सभापर्व) यांतील गण हे अशाच प्रकारचे लोक होते. बहुधा डोंगरांत राहणारे लोक स्वतंत्र व प्रजासत्ताक प्रवृत्तीचे असतात हें प्रसिद्ध आहे. गणांमध्यें प्रमुखपणा कसा मिळवावा याजबद्दल कित्येक ठिकाणीं महाभारतांत वर्णनें आहेत आणि गणपति म्हणजे गणाचा मुख्य होणें ही एक विशिष्ट पदवी महाभारतकाळीं मानली जात होती.

येथून भारती आर्यांच्या राजकीय उत्क्रांतीची व ग्रीक लोकांच्या उत्क्रांतीची दिशा भिन्न भिन्न झालेली आपल्यास दिसून येते. पश्चिमेकडे ग्रीक लोकांत प्रजासत्ताक प्रवृत्ति हळूहळू वाढत जाऊन प्रजासत्ताक राज्याच्या उत्तम कल्पना प्रचलित झाल्या व भरतखंडांत राजसंस्था बळावत जाऊन राजाची सत्ता पूर्णपणें प्रस्थापित झाली. याचें कारण काय हें आपल्यास शोधून काढलें पाहिजे. वर्णव्यवस्था जसजशी दृढ होत गेली तसतसे राजांचे अधिकार बळावत गेले आणि शूद्रवर्ग राज्यांत जसा वाढत गेला तसा प्रजेचा अधिकार कमी होत गेला. राज्य करणें हा क्षत्रियाचाच अधिकार आहे, हा त्यांचाच मुख्य धर्म आहे असें जेव्हां प्रस्थापित झालें, तेव्हां ब्राह्मण व वैश्य विशेषतः वैश्य राज्यकारभारांतून आपलें मन काढून घेऊं लागले. तसेंच ज्या वेळीं राज्य लहान असून बहुतेक लोक आर्यच होते त्या वेळेस राजकीय प्रश्नासंबंधानें लोकांची सभा बोलावून त्यांचें मत विचारणें शक्य व योग्य वाटत असे. परंतु जेव्हां राज्यें वाढलीं व शूद्रलोक व इतर मिश्र वर्णाचे लोक अधिक झाले आणि त्या लोकांचें मत विचारण्यासही अयोग्य वाटूं लागलें तेव्हां अशा सभा भरविणें बहुतेक बंद पडलें असावें. शूद्रांना राजकीय अधिकार देणें साहजिकच जित या नात्यानें शक्य नव्हतें. याशिवाय मोठमोठ्या लोकसंख्येकडून प्रतिनिधिद्वारा मत घेण्याची अर्वाचीनकाळीं निघालेली पद्धति प्राचीनकाळीं नव्हती. किंबहुना ती ग्रीक व रोमन लोकांतही माहीत नव्हती. यामुळें ग्रीक व रोमन लोकांत प्रजासत्ताक राज्यव्यवस्थेंत प्रत्येक ग्रीक किंवा रोमन मनुष्यास लोकसभेंत हजर राहावें लागत असे. यामुळें हळुहळु तिकडील प्रजासत्ताक राज्यें पुढें बेताल होऊन नष्ट झालीं. त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांतही जोंपर्यंत राज्यें लहान होतीं व राज्यांतील बहुतेक लोक आर्य होते, तोंपर्यंत त्या थोडक्या लोकांचें मत राजकीय बाबतींत घेण्याचा प्रघात सुरू होता; पण पुढें राज्याचा विस्तार वाढून लोकांचाही विस्तार झाला व शूद्र लोकांचाही समावेश चातुर्वर्ण्यांत झाला तेव्हां लोकांचें मत घेण्याचा प्रघात बंद पडला. याचा एक सबळ पुरावा आपल्यास दिसतो तो असा.

हिंदुस्थानांत पश्चिमेकडील व विशेषतः डोंगराळ मुलखांतील लोक एका वंशाचे मुख्यतः आर्य जातीचे असल्यामुळें त्यांच्यांतील राज्यव्यवस्था निराळी म्हणजे प्रमुख लोकांच्या हातांत स्वतंत्र तऱ्हेची होती, आणि पूर्वेकडील मगधादि देशांत राज्यें मोठालीं असून त्यांतील प्रजा विशेषतः शूद्र वर्णाची किंवा मिश्र वर्णाची विशेष असून तेथील राज्यव्यवस्था निराळ्या प्रकारची म्हणजे राजसत्ताक होती, असें ऐतरेय ब्राह्मणांतील खालीं लिहिलेल्या उताऱ्यावरून दृष्टोत्पत्तीस येतें. हा उतारा रमेशचन्द्रदत्त यानीं आपल्या पुस्तकांत प्रथम घेतलेला आहे. यांतील भावार्थ

असा आहे कीं, पूर्वेकडील राजास सम्राट् ही पदवी आहे. दक्षिणेकडील राजास भोज अशी संज्ञा आहे. पश्चिमेकडील लोकांत विराट संज्ञा आहे व मध्य देशांतील राजास नुसती राजा ही संज्ञा आहे[१]. यावरून पूर्वेकडील लोकांत सम्राट् अथवा बादशहा अशी संज्ञा उत्पन्न होऊन तेथील राजांचे अधिकार पूर्ण रितीनें वाढले असून लोकांचे अधिकार बहुतेक नष्ट झाले असले पाहिजेत. किंबहुना एकतंत्री राज्यपद्धति पूर्वेकडील देशांत प्रथम सुरू झाली असली पाहिजे. म्लेच्छ अथवा मिश्र आर्य या देशांत ज्यास्त होते. मगधांचें राज्य पूर्वेस प्रबल होऊन तेंच पुढें हिंदुस्थानचें सार्वभौम राज्य झालें असें आपल्यास इतिहासावरून कळून येतें. पूर्वेकडील राजांस सम्राट् ही पदवी असे हें निर्विवाद आहे. उपनिषदांमध्येंही जनकाला ती पदवी लावलेली असल्याचें आपल्यास दिसून येतें. म्हणजे मगधाशिवाय विदेहाच्या राजांनाही ही संज्ञा लागू होती. दक्षिणेकडील राजांना भोज असें म्हणत हें महाभारतावरूनही दिसतें. दक्षिणेकडील बलवान् राजा भीष्मक व रुक्मी यांस भोज हीच संज्ञा दिलेली आहे. तसेंच मध्यदेशांतील कुरु पांचाल वगैरे लोकांच्या राजांना महाभारतांत सुद्धां राजा एवढेंच पद लावलेलें आहे. असो; सम्राटाची कल्पना पूर्वेकडील मिश्र लोकांच्या मोठमोठाल्या राज्यांवरून निघाली असावी असें अनुमान वरील उताऱ्यावरून व महाभारतावरूनही सबळ निघतें.

प्राचीन साम्राज्यकल्पना.

पण सम्राटाची कल्पना कशी निघाली याबद्दल महाभारतांत एक चमत्कारिक सिद्धांत सभापर्वांत मांडला गेला आहे. युधिष्ठिर राजसूय यज्ञ करण्याचा विचार करूं लागला, त्या वेळेस श्रीकृष्णास त्यानें मत विचारलें. तेव्हां श्रीकृष्णानें जें उत्तर दिलें तें येथें घेण्यासारखें आहे. श्रीकृष्ण म्हणाला "पूर्वी परशुरामानें क्षत्रियांचा संहार केला त्या वेळीं जे क्षत्रिय पळून जाऊन छपून राहिले त्यांची ही प्रजा असल्यामुळें त्यांच्या अंगीं उग्र क्षात्रतेज नाहीं. यामुळें हीनवीर्य क्षत्रियांनीं असें ठरविलें आहे कीं, जो राजा सर्व क्षत्रियांस जिंकील त्यास सार्वभौम राजा म्हणावें, हें तुला विदितच आहे. सांप्रत जरासंध राजा सर्वांत बलवान् आहे. पृथ्वीवरील सर्व राजे ऐल राजांना व ऐक्ष्वाक राजांना करभार देऊन त्या सोमसूर्यवंशी राजांचे आपल्यास मांडलिक म्हणवितात. ऐल व ऐक्ष्वाक राजांचीं शंभर कुळें आहेत. हल्लीं त्यांपैकीं भोजराजे बलिष्ठ आहेत व त्यांतील जरासंध राजानें सर्वांस पादाक्रान्त केलें आहे, आणि सर्व क्षत्रियांनीं जरासंधाचें आधिपत्य कबूल करून त्यास सार्वभौमपदीं स्थापिलें आहे. जरासंधाच्या भीतीनें आम्हीं मथुरा देश सोडून द्वारकेस पळून गेलों आहों." (सभा० अ० १४ भा० पु० १ पान ४२८)

वरील श्रीकृष्णाच्या भाषणावरून सम्राट् किंवा बादशहा नेमण्याची हिंदुस्थानांत मागाहून जी पद्धति सुरू झाली ती ब्राह्मणांच्या भीतीनें ब्राह्मणांचें बंड मोडण्याकरितां झाली असें दिसतें. म्हणजे राजे लोकांना एके काळीं ब्राह्मण जड झाले असावे असें यावरून अनुमान निघतें. पण ही कल्पना चुकीची असावी. याचा आपण पुढें विचार करूं. सम्राट् अथवा बादशहा नेमण्याची चाल नवीन उत्पन्न झाली ती सर्व राजेलोकांच्या संमतानें उत्पन्न झाली असें येथें म्हटलेलें आहे; हें येथें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. सम्राट् राजाला आपल्या सम्राट् हो-

१ साम्राज्यं, भौज्य, वैराज्यं, हे शब्द मंत्रपुष्पाच्या मंत्रांत आलेले वाचकांच्या लक्षांत असतील.

ण्याचें चिन्ह म्हणजे राजसूय यज्ञ करावा लागे, व या यज्ञासाठीं निरनिराळे राजे लोकांस दिग्विजयानें जिंकावे लागत असे हें खरें; पण सम्राटास कित्येक राजे आपण होऊन खुषीनें करभार देत, व राजसूय यज्ञ करण्यास परवानगी देत असत, हेंही सिद्ध आहे. त्याप्रमाणें पांडवांच्या दिग्विजयाच्या वेळीं श्रीकृष्णादिकांनीं आपली संमति व करभार खुषीनें दिले. असो. भारतीकाळीं ही जी साम्राज्याची कल्पना सुरू झाली ती शिकंदराच्या वेळीं मगधांचें जें साम्राज्य उपस्थित झालें होतें त्याच्या कल्पनेहून भिन्न होती हें येथें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. बौद्धांच्या लेखांवरून असें दिसतें कीं, मगधांचें जें साम्राज्य सुरू झालें तें परराजांस नुसतें जिंकूनच नव्हे तर त्यांचें राज्य खालसा करून व तेथील राजवंश नष्ट करून सुरू झालें. प्रथम मगधांनीं काशी व कोसल येथील राज्यें खालसा केलीं ही गोष्ट बुद्धाच्या मृत्यूनंतर झाली. यानंतर हळुहळु मगधानें पश्चिमेकडील व पूर्वेकडील राज्यें जिंकून खालसा केलीं. हा प्रकार पर्शियन साम्राज्य याच सुमारास कायरस यानें स्थापित केलें त्याच्या अनुकरणानें झाला असें आमचें मत आहे. दुसरीं राज्यें खालसा करून तेथें आपले अधिकारी अथवा गव्हरनर म्हणजे सॅट्रप नेमण्याचा प्रघात पार्शीयन बादशहांनीं घातला. त्याचप्रमाणें या मगधांतील साम्राज्यांनीं इतर क्षत्रिय राज्यें नाहींशीं करण्याचा क्रम सुरू केला. हिंदुस्थानांत क्षत्रियांचा अंत करणारा मगधाधिपति महानंदी होता, अशा प्रकारची हकिकत महाभारतानंतर झालेल्या पुराणांमध्येंही वर्णन केलेली आढळते. या मगधांच्या सम्राजांनीं विशेषतः चन्द्रगुप्तानें पर्शियन बादशाहांचे दारीयस यानें स्थापना केलेले सर्व प्रकार पाटलीपुत्र येथें सुरू केले. असो. महाभारतांत या प्रकारच्या साम्राज्याचा बिलकूल मागमूस नाहीं. महाभारत चन्द्रगुप्ताच्या साम्राज्यानंतर तयार झालें ही गोष्ट कबूल व मान्य करण्यासारखी आहे. या गोष्टीवरून कित्येक लोक असें अनुमान काढतात कीं मगधांच्या साम्राज्याची कल्पना व जरासंधाचें चित्र चंद्रगुप्ताच्या साम्राज्यावरून केलेली आहे व काढलेलें आहे. परंतु ही गोष्ट मान्य करतां येत नाहीं. जरासंधाचें साम्राज्य जुन्या तऱ्हेचें आहे. म्हणजे त्यांत जिंकलेलीं राज्यें नष्ट करण्याचा मुळींच प्रयत्न केला जात नव्हता. साम्राज्याची कल्पना जुनी ब्राह्मणकालीन आहे व त्याचा संबंध राजसूय यज्ञाशीं आहे. त्यांत बादशहातींचा मुलूख कोणत्याही रीतीनें वाढला जात नव्हता; किंवा सम्राटाचे अधिकार अधिक एकतंत्री होत नसत. महाभारतांत हें जुनें चित्र जुन्या माहितीवरून व जुन्या कल्पनांप्रमाणें रंगविलें गेलें आहे असें आमचें मत आहे.

महाभारतकालीन साम्राज्य व राजसत्ता.

परंतु राजसत्ता महाभारतकाळीं पूर्णपणें स्वायत्त व अनियंत्रित प्रस्थापित झाली होती व सर्वत्र राजेलोक कायम झाले होते. प्रजासत्ताक राज्यव्यवस्थेचीं व लोकांच्या सभेचीं जीं वर्णनें क्वचित् येतात, तीं जुनीं मानलीं पाहिजेत. महाभारतांत शान्तिपर्वांत जी राज्यव्यवस्था वर्णन केलेली आहे ती पूर्ण स्वातंत्र्याची आहे. राजाची इच्छा ही परमेश्वराच्या इच्छेप्रमाणें बलवान् आहे व राजा हा आपला अधिकार देवांपासून घेऊन आलेला आहे असें लोक मानीत. राजाची आज्ञा देवाच्या आज्ञेप्रमाणें प्रजेनें मानली पाहिजे. राजाच्या विरुद्ध कोणतेंही काम किंवा बंड करतां कामा नये व राजाच्या शरीराला कोणताही अपाय करतां

कामा नये, असा त्या वेळेस पूर्ण समज होता. अनेक देवता मिळून राजाचा देह बनला आहे आणि स्वतः भगवान् विष्णु राजाच्या देहामध्यें शिरलेला आहे. हा राजाचा अधिकार कोठून व कसा उत्पन्न झाला हा एक मोठा प्रश्नच त्या काळीं होता. तत्त्ववेत्यांना याविषयीं मोठें गूढ पडलेलें होतें व तें त्यांनीं आपल्यापरीनें एका विशिष्ट रीतीनें सोडविलें. शान्तिपर्वांत राजधर्मभागाच्या प्रारंभींच हा प्रश्न भीष्मास युधिष्ठिरानें केलेला आहे. युधिष्ठिरानें विचारलें राजन् हा शब्द कसा उत्पन्न झाला व राजाचा अधिकार इतर माणसांवर कां चालतो. वास्तविक राजाला इतर माणसांप्रमाणेंच दोन हात, दोन डोळे आहेत व त्याला इतरांपेक्षां विशेष बुद्धीही नाहीं. याजवर भीष्मानें उत्तर दिलें तें असें आहे. पूर्वीं कृत युगांत राजे मुळींच नव्हते आणि सर्व लोक स्वतंत्र होते. ते आपल्या खुषीनें धर्माचें परिपालन करीत. परंतु पुढें काम, क्रोध, लोभ इत्यादिकांच्या जोरामुळें ज्ञानाचा लोप होऊन धर्माचा नाश झाला. कर्तव्याकर्तव्य कळेनासें झालें. वेदांचाही नाश झाला. त्यामुळें यज्ञादिद्वारा स्वर्ग लोकावर वृष्टि होणें बंद पडलें. तेव्हां सर्व देवांनीं ब्रह्मदेवाची प्रार्थना केली. ब्रह्मदेवानें स्वतःच्या बुद्धीनें एकलक्ष अध्याय ग्रंथ निर्माण केला. त्यांत धर्म, अर्थ व काम, या त्रिवर्गांचें वर्णन असून शिवाय प्रजापालन कसें करावें ही विद्या विस्तृतपणें सांगितलेली आहे. साम, दान, दंड, भेद इत्यादिकांचेंही वर्णन त्यांत केलें असून लोकांना शिक्षा कशी करावी हें सांगितलें आहे. हा ग्रंथ ब्रह्मदेवानें शंकरास शिकविला आणि शंकरानें इन्द्रास, व इंद्रानें बृहस्पतीस शिकविला. बृहस्पतीनें ३००० अध्यायांत त्याचा संक्षेप करून तो लोकांत प्रसिद्ध केला. ही बृहस्पतिनीति होय. शुक्रानें पुन्हां त्याचा संक्षेप एक हजार अध्यायांत केला. हा ग्रंथ प्रजापतीनें पृथ्वीचा पहिला राजा अनंग यास दिला व या शास्त्राप्रमाणें राज्य कर असें त्यास सांगितलें. त्याचा नातू वेन हा ते नियम बाजूस ठेवून लोकांस पीडा देऊं लागला, तेव्हां ऋषींनीं त्यास मारून टाकिलें व त्याच्या मांडीपासून पृथु नांवाचा राजा उत्पन्न केला. त्यास ब्राह्मणांनीं व देवांनीं सांगितलें. " या शास्त्राप्रमाणें राग, द्वेष न करतां सर्वांवर समबुद्धी ठेऊन पृथ्वीचें राज्य कर. ब्राह्मणांस शिक्षा करणार नाहीं आणि वर्णसंकर होऊं देणार नाहीं असेंही अभिवचन दे. " तेव्हां पृथूनें तसें वचन देऊन पृथ्वीचें राज्य न्यायानें केलें. त्यानें पृथ्वीवरचे दगड काढून टाकले; यामुळें पृथ्वीवर सर्व प्रकारचीं सस्यें व वनस्पति उत्पन्न होऊं लागल्या. त्यानें प्रजेचें रंजन केलें म्हणून त्यास राजा अशी संज्ञा मिळाली. विष्णूनें तपानें त्याच्या शरीरांत प्रवेश केला, व असा नियम केला कीं त्याची आज्ञा कोणींही उल्लंघन करूं नये. यामुळें सर्व जग राजास देवासारखें नमन करतें. राजा हा विष्णूच्या अंशानें जन्मास येतो आणि त्यास जन्मतःच दण्डनीतीचें ज्ञान असतें. (शान्तिपर्व अ० ६) याप्रमाणें महाभारतकाळच्या तत्त्ववेत्त्यांनीं राजाची सत्ता कशी उत्पन्न झाली याचें विवेचन केलेलें आहे. लोकांमध्यें अधर्माची प्रवृत्ति होऊं नये यासाठीं विष्णूच्या अंशानें राजाची विभूति ब्रह्मदेवानें उत्पन्न केली. परंतु राजाबरोबर ब्रह्मदेवानें दंडनीति हें शास्त्रही उत्पन्न केलें असा त्यांनीं सिद्धान्त केला.

राजसत्तेचें कायद्यानें नियंत्रण.

राजाच्या अनियंत्रित सत्तेला आळा घालण्याची ही व्यवस्था नीट लक्षांत घेण्यासारखी आहे. हिंदुस्थानांतील प्राचीन राज्यें जरी

अनियंत्रित राजसत्तेचीं होतीं तथापि तीं एका रीतीनें व्यवस्थित व नियंत्रित होतीं. जे कायदे लोकांच्या रक्षणाकरितां ब्रह्मदेवानें घालून दिले होते, ते कायदे मोडण्याचा राजांस अधिकार नव्हता. त्यांत कमी ज्यास्तीही करण्याचा राजांस अधिकार नसे. नवीन कायदे उत्पन्न करण्याचाही अधिकार राजांस नव्हता. जसे राजाचे अधिकार परमेश्वराकडून प्राप्त झाले होते त्याचप्रमाणें राज्य करण्याचे कायदे हेही परमेश्वराकडून निर्माण होऊन मिळालेले होते. यामुळें ते झुगारून देण्याचा किंवा बदलण्याचा किंवा नवीन कायदे सुरू करण्याचा अधिकार राजे लोकांस नव्हता. या रीतीनें प्राचीन भारतीय आर्य तत्त्ववेत्यांनीं राजांच्या अनियंत्रित अधिकारास अथवा राजसत्तेस आळा घालण्याची व्यवस्था केली होती.

प्राचीन व अर्वाचीन किंवा प्राच्य व पाश्चात्य राजसत्तेच्या कल्पनेंतील हा महत्त्वाचा भेद लक्षांत आणला पाहिजे. राजकीय सत्तेचें केन्द्रस्थान राजा असो किंवा प्रजासत्ताक राज्यामधील एकादी लोकनियुक्त राजसभा असो. त्या केन्द्रस्थानापासून सर्व कायदे निघतात अशी पाश्चात्य तत्त्वज्ञात्यांची मीमांसा आहे. कायद्यांस जें कायद्यांचें स्वरूप आहे, किंवा कायद्यांचें जें बंधन आहे, तें राजसत्तेच्या हुकुमामुळें त्यांस आलेलें आहे, असें पाश्चात्य राजनीतिशास्त्र सांगतें. या रीतीनें राजाचें किंवा राजकीय संस्थांचें मुख्य कर्तव्य पाश्चात्य देशांत असें असतें कीं, राजानें वेळोवेळीं प्रजेच्या वर्तनासाठीं कायदे करून प्रसिद्ध करावे. राजांच्या अनेक सत्तांपैकीं नवीन कायदे प्रसिद्ध करणें ही एक मोठी महत्त्वाची सत्तेची बाब आहे व जुलमी राजे वेळोवेळीं जुलमी कायदे करून लोकांस कायदेशीर रीतीनें अशा परिस्थितींत गांजूं शकतात. हिंदुस्थानांतील भारती आर्यांची विचारसरणी याहून भिन्न होती. त्यांच्या मतानें कायद्यांचें उगमस्थान राजसत्ता नसून त्यास परमेश्वराच्या किंवा ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेचाच आधार आहे. ह्या आज्ञा बृहस्पतीच्या दंडनीति शास्त्रांत सांगितल्या आहेत. किंवा श्रुतिस्मृति इत्यादि धर्मग्रंथांतून प्रतिपादन केलेल्या आहेत. या आज्ञा बदलण्याचा किंवा नवीन आज्ञा प्रसिद्ध करण्याचा राजांस अधिकार नाहीं. राजसत्तेचें हल्लींच्या काळीं प्रसिद्ध असलेलें प्रधान अंग हिंदुस्थानांतील प्राचीन राजांस याप्रमाणें नव्हतें. हल्लींप्रमाणें लेजिस्लेटिव् कौन्सिलें पूर्वींच्या राज्यांत नव्हतीं. नवीन गुन्हे किंवा नवीन शिक्षा उत्पन्न करण्याचा राजसत्तेस अधिकार नव्हता. वारसांची पद्धति जी धर्मशास्त्रांत सांगितली आहे ती त्यांस बदलतां येत नव्हती. किंवा जमिनीचा महसूल वाढविण्याचा त्यांस अधिकार नव्हता. राजे लोकांचें हेंच काम होतें कीं, धर्मशास्त्रांत किंवा राजनीतींत सांगितलेल्या कायद्यांची अंमलबजावणी समबुद्धीनें व निःपक्षपातानें राजानें करावी. धर्मशास्त्राची आज्ञा काय आहे, याविषयीं शंका असल्यास धर्मशास्त्रवेत्ते ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य ज्या सभेंत असतील अशा सभेचें मत घेऊन त्याप्रमाणें कायदा समजून त्याची अंमलबजावणी करावी. या तऱ्हेच्या राजकीय सत्तेच्या सिद्धांतानें कदाचित् प्रगति होण्यास थोडासा प्रतिबंध उत्पन्न होत असेल ही गोष्ट खरी. पण राजांच्या अनियंत्रित वर्तनास कायद्याचें स्वरूप कधींही या व्यवस्थेनें येऊं शकणार नाहीं व समाजाच्या स्थितीला कायमचें स्वरूप या व्यवस्थेनें येतें हेंही लक्षांत ठेवलें पाहिजे. समाजाचें स्थैर्य याप्रमाणें साधल्यामुळें हिंदुस्थानांतील राज्यें प्राचीनकाळीं अनियंत्रित राज्य-

सत्तेच्या खालीं होतीं तरी सुखानें नांदत होतीं असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

वरील कथेवरून हेंही अनुमान निघतें कीं, जो राजा धर्मशास्त्राप्रमाणें प्रजेचें पालन करणार नाहीं तो काढून टाकण्याचा अधिकार ऋषींस होता. ऋषींनीं वेनराजास मारलें, ही कथा प्राचीनकाळची असून त्याप्रमाणें महाभारतांत आणखी कांहीं उदाहरणें आहेत कीं नाहीं हें पाहिलें पाहिजे. परंतु वेनराजाच्या मुलास नवीन त्याच्या मांडीपासून उत्पन्न करून त्यास राजा केलें, यावरून राज्य करण्याचा अधिकार राजवंशासच आहे अशी त्या काळीं कल्पना होती. जेथें राजसत्ता ही ईश्वरदत्त आहे अशी कल्पना असते तेथें राजवंशासच मान मिळतो ही गोष्ट पाश्चात्य व प्राच्य देशांतील हजारों उदाहणांवरून सिद्ध करतां येईल. यावरूनच हिंदुस्थानांत प्राचीन काळापासून अनेक राजवंश महाभारत काळापर्यंत टिकले. जेव्हां बौद्धधर्माच्या प्रसारामुळें धर्मशास्त्राच्या पूज्यतेबद्दल लोकांच्या मनांत असलेला आदर कमी झाला तेव्हां राजसत्ता पक्की अनियंत्रित झाली व त्याचबरोबर राजवंशाचाही मान कमी झाला; यामुळें पाहिजे तो राजा होऊं लागला व पाहिजे तसें तो राज्य करूं लागला. ही परिस्थिति महाभारतकाळाच्या सुमारास उत्पन्न होऊन त्यानंतर विशेष अमलांत आली. हें येथें सांगितलें पाहिजे.

राजा व प्रजा यांतील कराराची कल्पना.

राजसत्ता मुळांत कशी उत्पन्न झाली व त्या सत्तेबरोबरच न्यायानें राज्य करण्याची जबाबदारी राजांवर कशी येऊन पडली याजबद्दल आणखी एक सिद्धांत महाभारतांत दुसऱ्या ठिकाणीं नमूद केलेला आहे. या सिद्धांतांत राजा व प्रजा यांच्या दरम्यान एक करार झाला अशी कल्पना केलेली आहे. पाश्चात्य देशांत हॉब्स् वगैरे राजकीय तत्त्ववेत्यांनीं मुळांत राजा व प्रजा यांत करार आहे असा सिद्धांत प्रतिपादन केला आहे. हजारों वर्षांपूर्वी हाच सिद्धांत भारती आर्यांनीं प्रतिपादन केला होता हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. शांति० अ० ६७ यांत असें वर्णन केलें आहे कीं, पूर्वी राजा नसल्यामुळें उदकांतील मत्स्याप्रमाणें निर्बलांना बलिष्ठ भक्षण करूं लागले. तेव्हां सर्वांनीं मिळून असा नियम केला कीं, " जो कोणी दुसऱ्यास कठोर भाषण करील किंवा मारहाण करील, किंवा दुसऱ्याची स्त्री अगर द्रव्य हरण करील त्याचा आम्ही त्याग करूं. हा नियम सर्व वर्णांना सारखाच लागू आहे. " परंतु याचीही अंमलबजावणी होईना, तेव्हां सर्व प्रजा ब्रह्मदेवाकडे गेल्या व आमचें पालन करणारा कोणी अधिपति द्या असें म्हणूं लागल्या. तेव्हां मनूला ब्रह्मदेवानें आज्ञा केली; त्या वेळेस मनु म्हणाला " मला पाप कर्माची भीति वाटते. असन्मार्गानें वागणाऱ्या मनुष्यांवर राज्य करणें पातक आहे. " तेव्हां लोक म्हणाले, " राष्ट्रांत पातक घडेल तें कर्त्यास लागेल. तूं भिऊं नको. तुला आम्ही पशूंचा एक पन्नासावा हिस्सा व सुवर्णाचाही पन्नासावा भाग व धान्याचा दशमांश अर्पण करूं. कन्यांच्या विवाहसमयीं तुला एक कन्या देऊं. शस्त्र, अस्त्र व वाहनें यांनीं युक्त असे आमचे मुख्य लोक तुझ्या रक्षणासाठीं तुझ्या बरोबर राहतील व तूं सुखानें व आनंदानें राज्य कर. आम्ही आपल्या धर्माचरणाचा चतुर्थ भाग तुला देऊं. " (भाषांतर पुस्तक ६, पान १३३) मनूनें याप्रमाणें कबूल केलें व तो राज्य करूं लागला. अधर्मी लोकांचें व शत्रूचें पारिपत्य करून धर्माप्रमाणें त्यानें राज्य केलें. या गोष्टींत कराराची कल्पना

अशी केलेली आहे कीं राजानें प्रजेचें धर्माप्रमाणें राज्य करून अधर्मीयांचें शासन करावें व प्रजेनें त्यास कर, मुख्यत: जमिनीच्या उत्पन्नाचा दशमांश व पशु वगैरे व व्यापार वगैरे इतर सर्व उत्पन्नांचा ⅒ असे द्यावे. या कराराप्रमाणें प्राचीनकाळीं भरतखंडांतील राजा व प्रजा चालत असत व राजे लोक यापेक्षां ज्यास्त कर घेत नसत असें मानण्यास हरकत नाहीं.

अराजकत्वाचे दुष्परिणाम.

याप्रमाणें प्राचीनकाळीं कराराची व धर्मशास्त्राची अशा दोन्ही कल्पना प्रचलित असल्यानें राजांच्या स्वैर वर्तनास सहसा वाव मिळत नसावा. यदाकदाचित् कोणताही राजा जुलमी असला तरी त्याचा जुलूम कायद्याच्या रूपानें नसल्यामुळें कांहीं थोड्याच व्यक्तींस बाधक होत असे व एकंदर राष्ट्रास बाधक होत नसे. तथापि हीही गोष्ट लक्षांत आणली पाहिजे कीं, राजे कितीही जुलमी असले, तरी राजसत्तेखालीं असलेलें राज्य जेथें अराजकता नांदत आहे अशा समाजापेक्षां नेहेमीं अधिक बलवान् व सुखी असलेंच पाहिजे. अराजकतेपासून उत्पन्न होणारे परिणाम महाभारतांत उत्तम रीतीनें वर्णन केलेले आहेत. अशा प्रकारची परिस्थिति इतिहासांत वारंवार उत्पन्न होत असावी. यामुळें अराजकतेपासून होणारे दुष्परिणाम लोकांच्या नजरेंत भरले असावे. शांतिपर्व अध्याय ६८ यांत ते चांगले वर्णिले आहेत. "राजा हा धर्माचें मूळ आहे. अधर्मानें वागणाऱ्या लोकांस शिक्षा करून तो ताळ्यावर आणतो. चन्द्रसूर्य नसतील तर जग जसें अंधारांत मग्न होऊन जाईल, त्याप्रमाणें राजा नसल्यास लोक नाश पावतील. ही वस्तु माझी आहे, असें कोणासही मानतां येणार नाहीं. राजा नसेल तर स्त्री, पुत्र, द्रव्य हीं सर्व नाहींशीं होऊन सर्वत्र शून्य होईल. दुसऱ्यांचीं वाहनें, वस्त्रें, अलंकार, दुष्ट लोक बलात्कारानें हरण करूं लागतील. द्रव्यसंपन्न लोकांना प्रत्यहीं वध आणि बंधन भोगावें लागेल. कोणावरही कोणाचा अधिकार राहणार नाहीं. लोक दरवडेखोर बनतील. कृषि आणि वाणिज्य यांचा नाश होईल. विवाहाचें अस्तित्व नाहींसें होईल. धर्म व यज्ञ नाहींसे होऊन चोहींकडे हाहाकार माजेल. विद्याव्रतसंपन्न ब्राह्मण वेदांचें अध्ययन करणार नाहींत. सारांश, सर्व लोक भीतीनें व्याकूळ होऊन पलायन करूं लागतील. राजा रक्षण करीत असला म्हणजे लोक गृहांचीं द्वारें उघडीं टाकून निर्भयपणें झोंप घेतात. वगैरे" याप्रमाणें अराजकतेचें वर्णन महाभारतांत पुष्कळच केलेलें आहे. यामुळें प्रत्येक राज्यांत राजा असावा असा भारती काळांत कटाक्ष होता. प्रजेचें मुख्य कर्तव्य काय असा प्रश्न युधिष्ठिरानें केला तेव्हां राजा निवडावा हाच पहिला उद्योग असें भीष्मानें सांगितलेलें आहे. किंबहुना बाहेरचा बलवत्तर राजा राज्यार्थी येईल तर अराजक राष्ट्रानें त्याचा पुढें होऊन सत्कार करावा. कारण, अराजकापेक्षां दुसरी भयंकर स्थिति नाहीं.

> अथचेत् अभिवर्तेत राज्यार्थी बलवत्तरः ।
> अराजकानि राष्ट्राणि हतवीर्याणि वा पुनः ।
> प्रत्युद्गम्याभि पूज्यस्यात् एतदेव सुमन्त्रितम् ।।
> नहि पापात्परतरं अस्ति किंचित् अराजकात् ।

अराजकापेक्षां परकीय राजाही बरा, मग आपला जुलमी राजा फारच बरा; हें सांगावयास नको. अराजकाच्या भीतीनें प्राचीनकाळीं हिंदुस्थानांत राजसत्ता बलवत्तर झाली असें दिसतें.

राजाचें देवतास्वरूप.

असो. अनियमित राजसत्ता महाभारतकाळीं पूर्णपणें प्रस्थापित झाली होती. राजाच्या

शरीराला कोणताही अपाय होऊं नये अशा प्रकारचें सर्व लोकांत मत प्रस्थापित झालें होतें. राजाच्या संबंधानें जो कोणी आपल्या मनांत यत्किंचितही पाप आणील तो या लोकीं क्लेश पावून परलोकींही नरकाला जाईल.

यस्तस्य पुरुषः पापं मनसाप्यनुचिंतयेत् ।
असंशयमिह क्लिष्टः प्रेत्यापि नरकं व्रजेत् ।

शांतिपर्वांत हाही पुढील प्रसिद्ध श्लोक आहे.

नहि जात्ववमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ।

हा मनुष्य आहे असें समजून राजाचा कोणीही कधींही अपमान करूं नये. कारण की मनुष्य रूपानें ही मोठी देवताच पृथ्वीवर स्थित आहे. राजा ज्या वेळेस लोकांस शिक्षा करतो त्या वेळेस तो यमधर्मरूपी आहे. पापी लोकांना जेव्हां तो दंड करतो त्या वेळेस तो अग्निस्वरूपी आहे. ज्या वेळेस पृथ्वीवर संचार करून राष्ट्राची पाहाणी करतो त्या वेळेस तो सूर्यस्वरूपी आहे व अपकार करणाऱ्या लोकांचीं रत्नें हरण करून इतरांना संपत्ति देतो तेव्हां तो कुबेरस्वरूपी आहे. राजाला केव्हांही दोष देण्याविषयीं उद्युक्त होऊं नये. मनुष्यानें राजद्रव्याचा अपहार कधींही करूं नये. जो अपहार करील तो इहलोकीं व परलोकीं निंदित होईल. सारांश, राजांचें दैवी स्वरूप महाभारतकाळीं पूर्णपणें स्थापित झालें होतें. राजा म्हणजे देव अशी कल्पना पूर्णपणें रूढ झाली होती व राजाच्या संबंधानें इतकी पूज्यबुद्धि लोकांच्या मनांत दृढ झाली होती कीं राजाला बोट लावणें सुद्धां महापातक समजलें जात होतें.

दण्डस्वरूप.

राजाचें मुख्य कर्तव्य प्रजापालन व प्रजेस न्याय देणें हें होतें. दुष्ट मनुष्यास शिक्षा करण्याचा अधिकार राजास होता. या राजाच्या अधिकारास दंड अशी संज्ञा मिळाली होती. या दंडासंबंधानें महाभारतकाळीं एक विलक्षण स्वरूप प्रस्थापित झालें होतें. शांतिपर्व अध्याय १२१ व १२२ यांत या स्वरूपाचें वर्णन केलेलें आहे. हा दंड कशा प्रकारचा असतो, त्याचें स्वरूप काय, त्याला आधार कोणता, त्याचा आत्मा कोणता, वगैरे प्रश्न युधिष्ठिरानें केल्यावरून भीष्मानें त्याचें वर्णन केलेलें आहे. हें रूपक मोठें चमत्कारिक आहे. हा दंड प्रजापतीनें अर्थातच प्रजेच्या संरक्षणाकरितां उत्पन्न केला व त्याचेंच नांव व्यवहार, धर्म, वाक्, वचन असें आहे. ह्या दंडाचा सदैव व योग्य रितीनें उपयोग केला असतां धर्म, अर्थ व काम यांची प्रवृत्ति होते. हा समबुद्धीनें व रागद्वेषरहित असा उपयोगांत आणिला पाहिजे. हा श्यामवर्ण आहे. त्याला चार दंष्ट्रा, चार बाहु, आठ पाय, अनेक नेत्र व शंकूसारखे कर्ण आहेत. तो जटा धारण करणारा व कृष्णाजिन परिधान केलेला आहे.[1] तो ब्रह्मदेवानें क्षत्रियांसच दिलेला आहे. इतरांस दिलेला नाहीं. राजानें त्याचा उपयोग आपल्या मर्जीप्रमाणें न करतां ब्रह्मदेवानें निर्माण केलेल्या दंडनीतीप्रमाणें करावयास पाहिजे. असो. राजांची एकंदर कर्तव्यें या दंडनीतीच्या ग्रंथांत सांगितलेली आहेत. बृहस्पतीनें मनुष्याचें आयुष्य थोडें असें समजून त्याचा संक्षेप केलेला आहे. हें बृहस्पतीचें पुस्तक व शुक्राचें नीतीचें पुस्तक दोन्ही ग्रंथ महाभारतकाळीं प्रसिद्ध असावे असें अनुमान करण्यास मुळीच हरकत नाहीं, व त्यांतलिच तत्त्वें महाभारताच्या राजधर्मावरील शांतिपर्वाच्या भागांत दिलेलीं आहेत. हीं तत्त्वें फार उदात्त रीतिचीं

१ या स्वरूपाची कल्पना टीकाकारानें समजून देण्याचा यत्न केला आहे. त्याचा पुढें विचार करूं.

असून महाभारतकाळीं राजकारण व राज्यव्यवस्था यांची कल्पना उत्तम रीतीची झाली होती असें आपल्यास कळून येतें. पण राजसत्ता महाभारतकाळीं क्षत्रियांच्याच हातांत होती व दंड ब्रह्मदेवानें त्यांच्या स्वाधीन केला होता, ही गोष्ट आपल्यास लक्षांत ठेवावयास पाहिजे. समाजामध्यें क्षत्रियांस राजसत्तेचा अधिकार होता. परंतु ब्राह्मण वर्ग त्यांच्याहूनही श्रेष्ठ मानला जात असे. बहुधा राजेलोकांची श्रद्धा धर्माच्या ठिकाणीं पूर्णपणें असल्यामुळें राजव्यवहाराचे धर्मानें घालून दिलेले नियम उल्लंघन करण्यास राजे सहसा उद्युक्त होत नसत. परंतु यदाकदाचित् झाले तरीही त्यांच्यावर ब्राह्मणाचें वर्चस्व असल्याकारणानें विद्याव्रतसंपन्न ब्राह्मण त्यांस उपदेश करण्यास असत, यामुळें प्राचीनकाळी राजसत्ता कितीही अनियंत्रित असली तरी तिचेपासून जुलूम किंवा अंदाधुंदी कधींही उत्पन्न झाली नाहीं. विद्याविनयसंपन्न ब्राह्मण राजसत्तेच्या बाहेर होते, हें बृहस्पतीच्या कथेवरून दिसतें. असो. राजकीय संस्था दंडनीतीप्रमाणें कोणत्या तऱ्हेनें काम करीत असत याचा आतां आपण विस्तारपूर्वक विचार करूं.

बृहस्पतिनीतीचे विषय.

शांतिपर्व अध्याय ५९ यांत वर वर्णन केल्याप्रमाणें दंडनीतीचे नियम बृहस्पति व शुक्र यांच्या ग्रथांप्रमाणें थोडक्यांत दिलेले आहेत असें निर्विवाद दिसतें. शुक्रनीति हा ग्रंथ हल्लीं प्रसिद्ध आहे. पण तो अलीकडची परिस्थिति वर्णन करणारा आहे. महाभारतांत सांगितलेली राजनीति प्राचीन आहे. बृहस्पतीचा ग्रंथ हल्लीं उपलब्ध नाहीं. परंतु बृहस्पतीच्या ग्रंथांत काय काय विषय होते हें शांतिपर्वाच्या वरील अध्यायावरून स्पष्टपणें कळून येतें आणि दंडनीतीचे विषय कोणते व प्रजाशासनशास्त्र भारती कालांत कसें होतें याची त्याजवरून कल्पना होते. या ग्रंथात प्रथम मनुष्याचें इतिकर्तव्य धर्म, अर्थ, काम, व मोक्ष असें सांगितलेलें आहे. धर्म अथवा नीति यांचें संरक्षण कसें करावें हें दंडनीतींत सांगितलें आहे. अर्थ कसा संपादन करावा हें सांगणारें शास्त्र वार्ता अशा नांवानें प्रसिद्ध आहे. मोक्ष सांगणाऱ्या शास्त्रास आन्वीक्षिकी असें नांव आहे. असा भेद येथें वर्णिल्यानंतर राज्याचीं सहा अंगें, मंत्रिवर्ग, हेर, युवराज यांच्याविषयीं विचार आहे. नंतर शत्रूशीं साम, दान, दंड, भेद, व पांचवा उपेक्षा या रीतीनें कसें वागावें याचा विचार आहे. सर्व प्रकारचे गुप्त विचार, शत्रूंत भेद उत्पन्न करण्याचे मंत्र, निकृष्ट, मध्यम, उत्तम असे संधि, परराज्यावर स्वारी, धर्मविजय व आसुरविजय इत्यादिकांचें वर्णन त्यांत सांगितलेलें आहे. अमात्य, राष्ट्र, दुर्ग, बल आणि कोश या पंचवर्गांची लक्षणें त्यात सांगितलेली आहेत. सैन्याचें वर्णन त्यांत सांगितलेलें आहे. रथ, गज, अश्व, पदाति, विष्टि, नौका, हेर आणि उपदेशक ही सैन्याची आठ अंगें वर्णन केलेलीं आहेत. जारणमारणादि उपाय; शत्रु, मित्र, उदासीन यांचें वर्णन; भूमीचें वर्णन; आत्मसंरक्षण; मनुष्य, रथ, गज, अश्व, यांच्या दृढतेचे व पुष्टतेचे अनेक योग; नानाप्रकारचे व्यूह वगैरे गोष्टी त्यांत सांगितल्या आहेत. युद्धांतील निरनिराळ्या हालचाली, उत्पात, पुढें सरसावणें, मागें हटणें, शस्त्रें व शस्त्रांचें उत्तेजित करणें, फौजेला आनंदित ठेवण्याचे प्रकार, सैनिकांचें धैर्य वाढविण्याचे प्रकार, दुंदुभीच्या ध्वनीवरून प्रयाणादिक गोष्टी सूचित करण्याचे नियम व निरनिराळीं युद्धाचीं यंत्रें, तीं चालविण्याचे मार्ग, यांवि-

षयीं वर्णन आहे. शत्रूंच्या देशांत जंगली लोकांकडून प्रांत उध्वस्त करविणें, आग लावून देणें किंवा विषप्रयोग करणें, किंवा निरनिराळ्या वर्णांचे अग्रणी फितविणें, किंवा धान्य वगैरे कापून नेणें, हत्ती मस्त करविणें, किंवा भीतिग्रस्त करविणें व शत्रूच्या नोकरांमध्यें आपसांत वैमनस्य उत्पन्न करणें वगैरे प्रकार दंडनीतींत वर्णन केलेले आहेत. राज्याची वाढ व भरभराट किंवा उतरती कळा कशी उत्पन्न होते याचेंही वर्णन आहे. मित्रराष्ट्रांचे उत्कर्ष कोणच्या रीतीनें साध्य करावे हेंही सांगितलें आहे. प्रजेस न्याय कसा द्यावा, चोरांचें निर्मूलन कसें करावें, अशक्तांचें संरक्षण कसें करावें आणि सशक्तांना वेळेवर इनाम कसें द्यावें, हेंही सांगितलें आहे. राजांचे व सेनापतींचे गुण कोणते व दुराचार कोणते व त्यांनीं ते कसे टाळावे हें सांगितलें आहे. नोकरांचे वेतनाविषयींही वर्णन आहे. एकंदर राजानें प्रमादाचा त्याग, संशयितपणाचा त्याग, प्राप्त नसलेलें द्रव्य मिळविणें, मिळविलेलें वाढविणें, आणि वाढविलेलें सत्पात्रीं दान करणें; अर्ध्या द्रव्याचा धर्मासाठी उपयोग करणें, एक चतुर्थांश आपल्या इच्छेप्रमाणें खर्च करणें, बाकीचा चौथा हिस्सा संकटसमयीं उपयोगांत आणणें या गोष्टी सांगितल्या आहेत. मृगया, द्यूत, मद्यपान आणि स्त्रिया हीं व्यसनें राजानें टाकावीं हेंही वर्णन केलें आहे. राजाचें वर्तन कसें असावें, त्याचे पोशाख, अलंकार व शरीर सुदृढ करण्याचे ७२ प्रकार यांचें वर्णन आहे. उद्योग, धर्माचरण, सज्जनांचा आदर, बहुश्रुत लोकांशीं संभाषण, सत्य व मृदु वचन, उत्सव व सभा इत्यादिकांचें वर्णन केलें आहे. राजसेवकांचें स्वतः काम तपासून पाहणें, दंडनीय पुरुषांस शिक्षा करणें, राष्ट्राचा विस्तार व राष्ट्राच्या उत्कर्षासंबंधानें विचार यांचेंही वर्णन आहे. निरनिराळ्या जातींचे शौर्यक्रौर्यादि गुणदोष, निरनिराळ्या जातींच्या, देशांच्या व लोकांच्या चालीरीति यांचेंही वर्णन यांत आहे. तात्पर्य, दंडनीतीमध्यें राष्ट्रांतील लोक आर्यधर्मास अनुसरून कसे चालतील याचा सर्व प्रकारानें विचार केलेला आहे." वरील वर्णनावरून राजांची कर्तव्यें व राजसंस्थेच्या निरनिराळ्या अंगांची माहिती भारतकाळीं कशी होती हें आपल्यास कळून येईल. शांतिपर्वांतील राजधर्म भागांत, सभापर्वाच्या 'कच्चिदध्यायांत' व महाभारताच्या इतर अनेक भागांत जी राजधर्माविषयीं माहिती आपल्यास मिळत आहे त्याचें वर्णन आपण येथें चार विभागानें करूं. प्रथम राजदरबार, दुसरें जमीनमहसूल, तिसरें न्याय, चवथें परराज्यसंबंध.

राजदरबार.

प्रथम राजदरबाराविषयी विचार करूं. प्रत्येक राजाची मुख्यतः राहण्याची एक राजधानी असे. राजधानीला जोडून किल्ला हा असावयाचाच; प्राचीनकाळीं किल्ल्याची अवश्यकता राजधानीच्या संरक्षणाकरितां व राजाच्या संरक्षणाकरितां फार मोठी होती. निरनिराळ्या राज्यांमध्यें नेहमीं वैमनस्य असल्यामुळें परशत्रूचा हल्ला केव्हां येईल याचा नेम नव्हता. एकाएकीं शत्रु आला असतां त्यास तोंड देण्यास किल्ले फारच उपयोगीं पडत. किल्ल्यांचे सहा प्रकार महाभारतांत सांगितले आहेत. निर्जन वाळुकामैदान सभोंवतीं असलेला किल्ला, दुसरा डोंगरी किल्ला, तिसरा भुईकोट किल्ला, चौथा मातीचा किल्ला, पांचवा नरदुर्ग आणि सहावा अरण्यदुर्ग. नरदुर्ग हें नांव केवळ अलंकारिक आहे. नरदुर्ग म्हणज फौजेच्या छावणीनें वेष्टिलेला राजाचा

राहण्याचा वाडा. अर्थात् या दुर्गांत सर्व भिस्त फौजेवर म्हणजे माणसांवर असते. भुईकोट किल्ल्याची उदाहरणें दिल्ली, आग्रा वगैरे ठिकाणीं अनेक आहेत. मातीच्या गढ्याही घाटावर पुष्कळ आहेत कोंकणांत डोंगरी किल्ले अनेक आहेत व वाळवंटांतील किल्ले राजस्थानांत आहेत. तेथें रक्षणाचें मोठें साधन म्हटलें म्हणजे शत्रूस उघड्या मैदानांतून यावें लागतें; व अरण्यदुर्गांत रक्षणाचें मोठें साधन म्हणजे शत्रूस अरण्य ओलांडून यावें लागतें. नरदुर्गाचें उदाहरण मराठ्यांच्या इतिहासांतील पुण्याचेंच होय. बाजीराव किल्ला बांधूं लागला त्या वेळेस शाहूनें आपल्या संरक्षणाची भिस्त किल्लेकोटांवर न ठेवतां केवळ फौजेवर ठेवण्याविषयीं त्यास आज्ञा केली. असो. महाभारतकाळीं प्रत्येक राज्यांत राजधानीचा किल्ला असून त्याच्या भोंवतालीं मोठा खंदक असे व खंदकावरून जाण्यास काढतां घालतां येण्यासारखे पूल असत. जेव्हां शिकंदरानें पंजाबदेश जिंकला, तेव्हां प्रत्येक लहान शहरांत व राज्यांत असे किल्ले हल्ले करून त्यास घ्यावे लागले. प्रत्येक किल्ल्यांत अन्न व शस्त्रसामुग्री भरपूर जमा केलेली असे. याशिवाय किल्ल्यांत पाण्याचाही सांठा करून ठेवण्याविषयीं शांतिपर्व अ० ८६ यांत विशेष रीतीनें सांगितलेलें आहे. राजाला किल्ल्यांत आयुधागार, कोष्ठागार व कोशागार म्हणजे द्रव्य सांठवून ठेवण्याची जागा, जरूर लागत. याशिवाय महाभारतांत किल्ल्यांत यंत्रसामुग्री तयार ठेवण्याविषयीं सांगितलें आहे. महाभारतांत युद्धयंत्रांचें जें वर्णन आहे तें बहुधा ग्रीक लोकांपासून घेतलेल्या यंत्रांचें वर्णन असावें. कारण, मोठमोठे किल्ले सर करून घेण्याचीं यंत्रें म्हणजे मोठमोठाल्या चाकांवर उंच केलेले कॅटापल्ट् अथवा दगड फेंकण्याचीं यंत्रें ग्रीक लोकांनीं आपल्या बरोबर आणलीं होतीं, व त्यांच्या साहाय्यानें शिकंदरानें अनेक किल्ले सर केले. या यंत्रांची माहिती भारती लोकांस याच्या पूर्वीं असती तर त्यांस ग्रीक लोकांस अधिक प्रतिबंध करतां आला असता. बहुधा हीं यंत्रें महाभारतकाळीं ग्रीकांपासून घेतलीं असें अनुमान काढावयास हरकत नाहीं.

राजधानी व किल्ला हीं मुख्य दोन साधनें झाल्यावर राजाला महत्त्वाचें राजसाधन म्हणजे मंत्री अथवा प्रधान होत. त्यांच्याशीं राजकारणाचा मंत्र अथवा सल्ला करावयाचा ते मंत्री होत. हे मंत्री आठ असावे असें महाभारतांतील

अष्टानां मन्त्रिणां मध्ये मन्त्रं राजोपधारयेत्।
(शांतिपर्व अ० ८५)

या श्लोकावरून दिसतें. (कदाचित् हे न्यायसभेचे ही आठ मंत्री असावेत.) याजवरून अष्ट मंत्री किंवा अष्टप्रधान ही संस्था फार जुनी आहे. परंतु महाभारतांत हे आठ मंत्री कोणते हें कोठेंही सांगितलेलें नाहीं. सभापर्व अध्याय ५ यांत सात प्रकृति सांगितलेल्या आहेत. पण तेथेंही या सात प्रकृति कोणत्या याचें वर्णन नाहीं. तथापि मुख्य सचिव, सेनापति, पुरोहित, हेर, दुर्गाध्यक्ष, ज्योतिषी व वैद्य हे अधिकारी राजाला असलेच पाहिजेत. यांशिवाय आणखीही अधिकारी सांगितले आहेत. कच्चिदध्यायांतील एका श्लोकांत १८ अधिकारी सांगितले आहेत; त्यांचीं नांवें टीकाकारानें दिलीं आहेत तीं अशीं:—१ मंत्री अथवा मुख्य प्रधान, २ पुरोहित, ३ युवराज, ४ सेनापति अगर चमूपति ५ द्वारपाल अथवा प्रतिहारी, ६ अन्तरवेशक किंवा अन्तर्गृहाचा अधिकारी, (खानगी कारभारी) ७ कारागृहाचा अधिकारी, ८ कोशाध्यक्ष, ९ न्यायाधिकारी, १० प्रदेष्टा, ११ राजधानीचा अधिकारी, १२ काम नेमून देणारा अधिकारी, १३ धर्मा-

ध्यक्ष, १४ सभाध्यक्ष अथवा न्यायाधिकारी, १५ दंडाध्यक्ष, १६ दुर्गाध्यक्ष, १७ सीमाध्यक्ष आणि १८ अरण्याध्यक्ष. या सर्व अधिकाऱ्यांना तीर्थ अशी संज्ञा होती. ही संज्ञा कां असे हें सांगतां येत नाहीं. कदाचित् हे लोक सर्वांस पूज्य असत यामुळें त्यांस तीर्थ असें म्हटलें आहे. असो. आणखी अन्यत्र ठिकाणीं १४ अधिकारी सांगितले आहेत व त्यांचीं नांवेंही दिलेलीं आहेत. (स. अ. ५ भा. पु. १ पा. ४७२) हे अधिकारी १ देशाधिकारी २ दुर्गाधिकारी ३ रथाधिपति ४ गजाधिपति ५ अश्वाधिपति ६ शूरसैनिक (पदातिमुख्य) ७ अंतःपुराधिपति ८ अन्नाधिपति ९ शस्त्राधिपति १० सेनाराणूक ११ आयव्ययाधिपति १२ धनाधिपति १३ गुप्तहेर १४ व मुख्य कामगार. या दोन्ही वर्णनांवरून हल्लीं राज्यव्यवस्थेंत असलेले बहुतेक सर्व अधिकारी व त्यांचीं खातीं प्राचीनकाळीं होती हें वाचकांस दिसून येईल.

राजाचें वर्तन कसें असावें याजविषयी शांतिपर्वांत व सभापर्वांत फारच उत्कृष्ट विवेचन केलें आहे. राजेलोकांनीं सुखोपभोग घ्यावेत पण त्यांत दंग होऊं नये. धर्माविषयीं तत्पर असावें परंतु अर्थाकडे दुर्लक्ष करूं नये. अर्थाविषयीं लोभ धरून धर्माचा अव्हेर करूं नये. अर्थात् धर्माची प्रीति, अर्थाचा लोभ व सुखाचा अभिलाष हीं तिन्हीं मर्यादित ठेवावीं. धर्म, अर्थ व काम या तिघांनीं मर्यादोल्लंघन करूं नये म्हणून तिघांना विशिष्ट काळ नेमून द्यावा. पूर्वाण्हीं धर्मकृत्यें करावी. मध्यान्हापासून सायंकाळपावेतों द्रव्यार्जनाचीं कृत्यें करावीं व रात्रीं सुखोपभोग घ्यावा. राजानें चौदा दोष टाकावे. नास्तिकपणा, असत्य, क्रोध, प्रमाद, दीर्घसूत्रीपणा, ज्ञानी लोकांची भेट न घेणें, आळस, इंद्रियासक्ति, धनलोभ, दुष्टांशीं मसलत, निश्चितकार्योविषयीं उदासीनपणा, रहस्यस्फोट, देवांचे उत्सव न करणें आणि शत्रूंस ताब्यांत न ठेवणें हे सर्व दोष टाळले पाहिजेत. (सभा. अ. ५) शांतिपर्वांत राजाच्या उत्तम वर्तनाचीं ३६ कलमें सांगितलीं आहेत. तींही अतिशय उदात्त व उपयुक्त आहेत. राजानें रागद्वेषाचा त्याग करून धर्माचरण करावें, स्नेहाचा त्याग करावा, नास्तिकत्व धरूं नये, कार्याचा अवलंब न करतां द्रव्यसंपादन करावें, ऐश्वर्याचा स्वीकार न करतां विषयोपभोग घ्यावा, दैन्य न दाखवितां प्रिय भाषण करावें, शौर्य असावें पण आत्मश्लाघा करूं नये. दानशूर असावें पण अपात्री दानाचा वर्षाव करूं नये. प्रगल्भपण असावें पण निष्ठुर असूं नये. नीच लोकांशीं संगति करूं नये. बांधवांशीं वैर करूं नये, ज्याची आपल्यावर भक्ति नसेल अशास हेर करूं नये. आपला उद्देश कळवूं नये. आपल्या गुणांचा उच्चार करूं नये. सज्जनापासून कांहीं घेऊं नये. सर्व तऱ्हेनें विचार केल्याशिवाय दंड करूं नये. कारस्थान प्रसिद्ध करूं नये. अपकार करणाऱ्यावर विश्वास ठेवूं नये. ईर्षा न धरतां स्त्रियांचें संरक्षण करावें. स्त्रीसेवन अतिशय करूं नये. नेहमीं शुचिर्भूत असावें. मिष्टान्न भोजन करावें पण तें अहितकारक होईल इतकें करूं नये. सन्माननीयांचा मान ठेवावा. निष्कपटपणें गुरुजनांची सेवा करावी. दांभिकपणा सोडून देवांचें पूजन करावें. संपत्तीची इच्छा धरावी पण इष्ट संपत्ति निंद्य नसावी. संपत्तीचा उपभोग घ्यावा पण तिजवर प्रेम करूं नये. दक्ष असावें पण कालज्ञानशून्य असूं नये. आश्वासन द्यावें पण शत्रूला मुक्त करण्याचें आश्वासन देऊं नये. शत्रु आणि त्याचा अपराध हीं जाणल्यावांचून शस्त्रप्रहार करूं नये. शत्रूचा वध केल्यावर त्याजविषयीं शोक करूं

नये. कारणावांचून कोपूं नये व अपराध्यावर किंवा अपकार करणाऱ्यावर दया दाखवूं नये. (शां. अ. ७० भा. पु. ६ पा. १४२) हे नियम फारच महत्त्वाचे आहेत. याप्रमाणें वर्तन करणारा राजा खरोखरच प्रजेच्या सुखाला कारणीभूत झाला पाहिजे. याशिवाय क्वचित् प्रचारांत आणखी कांहीं नियम आहेत तेही येथें देतां येतील. राजानें पहाटेस उठून रात्री केलेल्या मंत्रांचा विचार करावा व प्रजेचें कल्याण कसें होईल याचाही मार्ग चिंतन करावा. त्यानें एकट्यानें कोणताही मंत्र करूं नये. दुसऱ्याबरोबर विचार करावा. पण तिसऱ्याबरोबर करूं नये. योग्य विचार केल्यावर जी गोष्ट ठरेल ती ताबडतोब झपाट्यानें अमलांत आणावी. मूर्ख लोकांस पदरीं बाळगूं नये. किंबहुना, हजार मूर्ख देऊन एक शहाणा मनुष्य संपादन करावा. विद्वान् मनुष्यांस नेहमीं पारितोषिक देऊन संतुष्ट ठेवावें. आपले आप्तविषयी व वडील यांस मदत करावी. तसेंच व्यापारी व शिल्पी यांसही वेळोवेळीं मदत द्यावी व जे नोकर विपन्नस्थितींत आले असतील त्यांस योग्य वेळीं मदत द्यावी. जे अधिकारी आपलें काम योग्य रीतीनें बजावीत आहेत त्यांस एखादा अपराध शाबीत झाल्याशिवाय काढूं नये. मुख्यतः त्यानें ईश्वरास भिऊन वागावें व सत्याची कांस कधींही सोडूं नये. सर्व राजसत्तेचा आधारस्तंभ सत्य आहे. राजानें विशेषतः सत्यावर पूर्ण लक्ष ठेविलें पाहिजे. कारण यथा राजा तथा प्रजा. राजानें सत्य सोडलें तर प्रजाही लागलेंच सोडील. राजानें नेहमीं उद्योग व उत्थान यांचा अवलंब केला पाहिजे. जो राजा आळशी व अनुत्थान असेल त्याचा नेहमीं नाश होतो.

राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम्।
पृथिवी शप्यते राजन् सर्पो बिलशयानिव ॥

हा प्रसिद्ध श्लोक महाभारतांत आहे व यांतील तत्त्व अतिशय महत्त्वाचें सर्व काळीं व सर्व देशांत लागू पडणारें आहे. राजानें नेहमीं लढाई केली पाहिजे व ब्राह्मणानें नेहमीं प्रवास केला पाहिजे तरच त्याचें शौर्य व विद्या कायम राहतील. राजानें नेहमीं मृदु भाषणी व हसतमुख असावें परंतु त्यानें मधून मधून सरोष व तीव्र व्हावें. त्यानें आपल्याभोंवतीं विद्वान् लोक जमा करावे आणि त्यांचा नेहमीं मान ठेवावा. त्यानें सर्व व्यसनें टाळावी. मृगया, मद्य, अक्ष व स्त्रिया हीं चार राजव्यसनें त्यानें नेहमीं दूर ठेवावीं. त्यानें मोठ्यानें केव्हांही हसूं नये व नोकरांची थट्टा किंवा परिहास करूं नये. जर राजास परिहास करण्याची संवय लागेल तर नोकर त्याचा अपमान करूं लागतील व त्याची आज्ञा उल्लंघन करूं लागतील. त्यानें प्रजेस नेहमी संतुष्ट ठेवावें व तिच्या कल्याणाकरितां झटावें. येथें गर्भिणीची उपमा फारच मार्मिक आहे. ज्याप्रमाणें गर्भिणी आपल्या सुखाची कल्पना मोडून पोटांतील मुलाच्या कल्याणाची नेहमीं काळजी वाहते त्याप्रमाणें राजानें प्रजेच्या सुखाची काळजी वहावी. राजानें दुसऱ्याच्या धनाचा लोभ धरूं नये व दुसऱ्यास जें देणें तें भरपूर व योग्य वेळेवर द्यावें. जे पीडित व दुःखित असतील त्यांचें भरण करावें. शूर पुरुषाचा अवमान करूं नये. वृद्ध व अनुभवी लोकांशीं नेहमीं दळणवळण ठेवावें. आळशी कधींही होऊं नये. कोणत्याही प्रसंगीं धैर्य सांडूं नये. स्वलंकृत व सुवसनपरिकृत होऊन त्यानें प्रसन्न मुद्रेनें नेहमीं प्रजेस दर्शन द्यावें. कोणासही मजाव करूं नये व प्रजेचीं गाऱ्हाणीं ऐकावीं. वरील महाभारताचा उपदेश फारच मार्मिक असून महाभारतकाळी राजेलोकांचें वर्तन बहुधा असेंच असे. पूर्वकाळीं राजा

कसाही असो; राजाच्या सत्यनिष्ठेबद्दल, न्यायाबद्दल व उदारपणाबद्दल कधींच कोणास संशय येत नसे आणि प्रजेवर त्याची पोटच्या मुलांप्रमाणें प्रीति असे. अर्थात् राजाच्या ठिकाणीं प्रजेची भक्तिही प्राचीनकाळीं अतिशय असे आणि ही हिंदुस्थानांतील प्रजेची राजाविषयींची भक्ति अजूनही प्रसिद्ध आहे.

असो. राजदरबारांत नोकरांनीं कसें वागावें याविषयीं फार मार्मिक विवेचन वनपर्वांत धौम्याच्या मुखानें महाभारतांत केलें आहे. पांडव अज्ञातवासासाठीं जेव्हां नोकर होऊन विराटनगरी जाऊं लागले तेव्हां धौम्यानें हा उपदेश केला आहे. "द्वारपाळाची परवानगी घेतल्याशिवाय राजापाशी जाऊं नये. दुसऱ्यावर विश्वास टाकूं नये. ज्या ठिकाणीं ऊठ असें कोणी म्हणणार नाहीं त्या ठिकाणीं बसावें. ज्या ठिकाणीं बसल्यानें किंवा ज्याशीं बोलल्यानें संशय उत्पन्न होईल त्या ठिकाणीं बसूं नये किंवा त्याशीं बोलूं नये. राजानें विचारल्याशिवाय कांहीं सांगूं नये. राजस्त्रियांशीं किंवा राजनिष्ठ लोकांशीं संबंध ठेवूं नये. उच्चस्थानीं आपण बसत असलों तरी राजाच्या अनुज्ञेनें बसावें. राजाची अग्नीप्रमाणें सेवा करावी. फार जवळ जाऊं नये व फार दूरही होऊं नये. राजानें जशी आज्ञा केली असेल तसें करावें. राजाज्ञेकडे दुर्लक्ष करूं नये. राजाला प्रिय व हितकर भाषण करावें. माझ्यावर राजाची मर्जी आहे असें कधींही मानूं नये. राजाच्या उजव्या किंवा डाव्या बाजूस बसावें. राजाच्या मागल्या बाजूस रक्षक बसण्याची जागा आहे. समोरचें आसन सदा वर्ज्य समजावें. राजापुढें शहाणपणाचा मुळींच दिमाख दाखवूं नये. मी शहाणा आहें किंवा शूर आहें अशी घमेंड मारूं नये. पंडितंमन्य पुरुषाचा राजाकडून अपमान होतो. राजासमोर पुटपुटणें, हातपाय चाळवणें, थुंकणें वगैरे गोष्टी करूं नये. बेतालपणें हसूं नये. राजाचा अपराध करूं नये. राजाची तोंडावर किंवा मागून स्तुति करावी. दोष काढूं नये. राजाची खोटी स्तुतिही करूं नये. राजाच्या हिताकडे नेहमीं लक्ष द्यावें. राजानें हांक मारली असतां आपण होऊन पुढें जावें व जें काम पडेल तें करून दाखवावें. राजकार्यांत पडलें असतां स्त्री, पुत्र, गृहादिकांची आठवण ठेवूं नये. राजासारखा पोषाख करूं नये. अधिकारावर असतांना राजधनाला शिवूं नये. लांचलुचपत घेऊं नये. वाहन, वस्त्र, अलंकार जें राजाकडून मिळेल त्याचा स्वीकार आनंदानें करून तें वापरावें. वरील राजदरबारचे नोकरांना घालून दिलेले धौम्याचे नियम सर्व अधिकाऱ्यांनीं सर्वकाळीं पाळण्यासारखे आहेत, हें कोणीही कबूल करील.

राजा गुणशताकीर्ण एष्टव्यस्तादृशो भवेत् ।
(शा० ११८–२२)

यांत देशन हा गुण सांगितला आहे. एक हजार घोडेस्वार शूर आणि निवडक असतील तर पृथ्वी जिंकणें शक्य आहे असें भीष्मानें म्हटलें आहे.

शक्या चाश्वसहस्रेण वीरारोहेण भारत ।
संगृहीतमनुष्येण कृत्स्ना जेतुं वसुंधरा ॥
(शां० ११८-२८)

द्रव्याच्या संचयाविषयीं इतकी दक्षता ठेविली पाहिजे कीं, अल्पही द्रव्याची बाब राजानें सोडूं नये. "नार्थमल्पं परिभवेत्" (शां. १२०–३१) राजानें राष्ट्राची आणि राष्ट्रानें राजाची रक्षा करावी.

राजा राष्ट्रं यथाऽऽपत्सु द्रव्यौघैरपि रक्षति।
राष्ट्रेण राजा व्यसने रक्षितव्यस्तथा भवेत्॥
(शां० १३०-३१)

धिक् तस्य जीवितं राष्ट्रं राज्ञो यस्यावसीदति ।
अवृत्यान्य मनुष्योऽपियोवैदेशिक इत्यपि ॥
(शां० अ० १३०-३४)

अधिकारी.

असो. राजानें मंत्री, अमात्य वगैरे जे अधिकारी नेमावयाचे ते हुशार, प्रामाणिक व सदाचारसंपन्न असे असून शिवाय वंशपरंपरागत असावे असें सांगितलेलें आहे; व त्यांचा नेहमीं सन्मान ठेवावा. त्यांस योग्य वेतन द्यावें. राजानें पुरोहित करावा अशी एक विशेष अगत्याची बाब सांगितली आहे. लोकांची त्या वेळची धर्मावरची श्रद्धा व यज्ञयागादिकांपासून निश्चयानें होणारे या जगांतील फायदे यांची कल्पना करतां लोकांची त्या वेळची धार्मिक कृत्यांवरील श्रद्धा नीट लक्षांत येते. यामुळें राजाला पुरोहित हा असलाच पाहिजे असें मानलें जात असे. तो आचारवान्, बहुश्रुत आणि कुलीन असा असावा; व राजानें पुरोहिताचा नेहमीं आदरसत्कार ठेवावा असें सांगितलें आहे. पुरोहित बहुधा वंशपरंपरेचा नसावा. पांडवांनीं धौम्य ऋषीस आपल्या पुरोहिताच्या जागीं नवीन कायम केलें व त्याजपासून त्यांचा अतिशय उत्कर्ष झाला असें वर्णन आहे. होमशाळेवर निराळा याजक असे. लोकांचा विश्वास ज्योतिषावर पूर्ण असल्यानें राजदरबारांत ज्योतिर्विद नेमावयाची आज्ञा आहे. तो सामुद्रिक जाणणारा, धूमकेतु, धरणीकंप, नेत्रस्फुरण वगैरे उत्पात जाणणारा आणि भावी अनर्थांचें अनुमान करणारा असा असला पाहिजे. याशिवाय राजाच्या पदरीं न्यायाधीश असावा लागे. त्याचें वर्णन पुढें करूं. तसेंच सेनापति व सैन्याचे इतर दुसरे अधिकारी यांचेंही वर्णन पुढें करतां येईल. कोषाध्यक्ष, दुर्गाध्यक्ष वगैरे निरनिराळ्या खात्यांचे अध्यक्ष म्हणजे हल्लींच्या शब्दानें बोलावयाचें तर सुपरिटेंडेन्ट होत. यांचा दर्जा सचिवाहून किंवा मंत्र्याहून कांहीं कमी असला तथापि ते महत्त्वाचे अधिकारी असून वंशपरंपरेचे विश्वासू नेमलेले असावेत असेंही सांगितलेलें आहे.

या अधिकाऱ्यांशिवाय एक महत्त्वाचें खातें म्हटलें म्हणजे हेरांचें होतें. हेर अथवा डिटेक्टिव हे सर्व देशांत व सर्व काळांत आहेतच. परंतु महाभारतकाळीं हेरांचें महत्त्व फारच होतें असें दिसतें. फितुरीनें काम करून घेण्याचें महत्त्व त्या वेळीं फारच असावें व निरनिराळ्या राजांना नेहमीं फितुरीची भीति वारंवार वाटत असे असें दिसतें. यावरून त्या काळीं अधिकारी लोकांची नीतिमत्ता बरीच संशयित असावी असें अनुमान करतां येणें शक्य आहे. स्वदेशाची, स्वराज्याची, प्रीति बहुधा कमी असावी, याचें कारण राजा हा बहुधा क्षत्रिय व स्वधर्मीय असल्यानें राजाचा बदल झाल्यास प्रजेचें फारसें नुकसान होत नसे; व अपराधी अधिकारी लोकांचा, राजांत बदल झाल्यानें नेहमीं फायदा होत असे. यामुळें आधिकारी वर्ग फितुरीच्या फंदांत लवकर सांपडत असत, असा अंदाज होतो. ही स्थिति भारतकाळीं नसून महाभारतकाळची असावी; हिंदुस्थानाची यापुढच्या काळांतही दुर्दैवानें आपल्यास अशीच स्थिति दिसून येते. राजानें हेर कसे, किती व कोणावर नेमावे याजविषयीं सविस्तर नियम दंडनीतींत सांगितलेले आहेत. अनेक परराज्यांतील वर सांगितलेले अठराही अधिकारी यांजवर तीन तीन हेर एकमेकांस माहीत नसलेले राजानें नेमावे व आपल्याच देशांतील पंधरा अधिकाऱ्यांवर तीन तीन हेर नेमावे. यांत आपल्या अधिकाऱ्यांतील तीन वगळलेले अधिकारी मंत्री, युवराज व पुरोहित हे होत. यांची टेहेळणी किंवा परीक्षा हेरांकडून कर-

वेळी जात नसे. याचें कारण लक्षांत येत नाहीं. गांची परीक्षा, बहुधा राजानें स्वतः करावी असा आशय असेल. याजवरून हे तिन्ही अधिकारी विश्वासाचे व फितुरींत कधी न पडणारे असे मानले जात असावे. हेरांची एकमेकांस ओळख नसावी. त्यांचा वेष पाखंड्याप्रमाणें असावा. त्यांनीं प्रभूस म्हणजे राजास सर्व हकिगत बिनचूक कळवावी, असें वर्णन आहे. कोठें कोठें हेरांची व्यवस्था असली तरी राजानेंही सर्व गोष्टींवर स्वतः दक्षतेनें नजर ठेवावी हेंही सांगितलें आहे.

असो; राजाचे प्रतिहारी व शिरोरक्ष (म्हणजे हल्लींच्या शब्दानें एडिकँप व बॉडिगार्ड) हे दोघे अधिकारी अतिशय विश्वासू व कुलपरंपरागत असून त्याशिवाय विद्वान्, स्वामिभक्त, गोडभाषणाचे, सत्यवादी, चपल व दक्ष असे असावे असें वर्णन आहे. या दोन्ही अधिकाऱ्यांना या गुणांची अवश्यकता अतिशय आहे, हें विस्तारानें सांगण्याची जरूरी नाहीं. यांचें काम अतिशय महत्त्वाचें व जोखमीचें असतें. राजाच्या संरक्षणाकरितां बॉडिगार्डीशिवाय आणखीही त्यांच्या भोंवताली सशस्त्र संरक्षक असत.

कच्चित् रक्ताम्बरधराः खड्गहस्ताः स्वलंकृताः ।
उपासते त्वामभितो रक्षणार्थमरिंदम ॥

असा सभापर्वांतील कच्चित् अध्यायांत प्रश्न आहे. या श्लोकावरून संरक्षकांचे निराळे म्हणजे तांबडे पोषाक असून त्यांच्या अंगांवर सुंदर अलंकार व हातांत नागव्या तलवारी असत. याजवरून हे राजाच्या शरीराचे संरक्षक असें ताबडतोब लक्षांत येत असे. हे संरक्षक राजाच्या भोंवतीं कांहीं अंतरावर उभे असत. या संरक्षकांच्या वर्णनावरून असें दिसतें कीं, यवनी स्त्रिया आयुधें घेतलेल्या राजाच्या भोंवतालीं नेहमीं असत असें जें वर्णन कालिदासादिकांनीं केलें आहे ती चाल अद्याप महाभारतकालीं राजदरबारांत उत्पन्न झाली नव्हती. राजे लोकांच्या भोंवताली सुंदर व सशक्त स्त्रियांचा पहारा असण्याची वहिवाट चन्द्रगुप्ताच्या वेळींही असल्याचें वर्णन मेग्यास्थिनिसनें केललें आहे. मनुस्मृतींतही स्त्रीभिः परिवृतः असें राजाचें वर्णन केलेलें आहे. यावरून मनुस्मृतीच्या काळीही ही चाल अमलांत होती. कालिदासानें स्त्रियांचें यवनी असें वर्णन केलेलें आहे. यावरून या स्त्रिया यवन जातीच्या असून ही चाल पर्शियन व ग्रीक बादशहांच्या दरबारच्या रिवाजावरून चन्द्रगुप्ताच्या वेळीं हिंदुस्थानांत घेतली गेली असावी. अर्थात् महाभारतांत जें वर्णन आहे तें यापूर्वींच्या काळांतील राजे लोकांच्या परिस्थितीचें वर्णन आहे. येथें अशी शंका येईल की, महाभारताचा काल आम्ही चन्द्रगुप्ताच्या नंतरचा ठरविलेला आहे. तेव्हां चन्द्रगुप्ताच्या वेळचें वर्णन महाभारतांत जरूर आलें पाहिजे. परंतु याचें उत्तर असें आहे कीं महाभारत अशोकाच्या सुमारास चन्द्रगुप्ताच्या नंतर लवकरच झालें असें जरी आम्हीं ठरविलें आहे; तरी तें महाभारतही अशोकाच्या नवीन बौद्धधर्मप्रवृत्तीच्या विरोधानें लिहिलें गेलें, असें आमचें मत आम्ही नमूद केलें आहे. यामुळें महाभारतकारानें मगधांची नवीन राजधानी पाटलीपुत्र हिचाही उल्लेख कोठें केला नाहीं, तेथें नवीन प्रसार पावत असलेल्या बौद्ध धर्माचाही उल्लेख केला नाहीं, तेथें नवीन उत्पन्न झालेल्या साम्राज्याचाही पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें त्यानें उल्लेख केलेला नाहीं व नवीन साम्राज्यांत नवीन चालू झालेल्या दरबारपद्धति म्हणजे सम्राटाच्या भोंवतालीं सशस्त्र स्त्रियांचा पाहरा असल्याचेंही त्यानें वर्णन केलेलें नाहीं. एकंदर निरनिराळ्या लहान राज्यांतून भारती

काळापासून ज्या संस्था चालत आलेल्या होत्या त्याच त्यानें वर्णन केलेल्या आहेत. महाभारतकाळीं अशीं राज्यें अजूनही पुष्कळ होतीं असें मानण्यास हरकत नाहीं.

अन्तःपुर.

आतां आपण राजांच्या अंतःपुरासंबंधानें वर्णन करूं. राजाचा राजवाडा बहुधा किल्ल्याच्या आंत असे. याला कित्येक चौक अथवा कक्षा असत. बाहेरच्या कक्षेंत सर्व लोकांस येण्याची परवानगी असून दुसऱ्या कक्षेंत अधिकारी व दरबारी लोक येण्याची परवानगी असे. तिसऱ्या कक्षेंत यज्ञशाला, राजाचें स्नानभोजनगृह, वगैरे व्यवस्था असे. चौथ्या कक्षेंत अन्तःपुर असे. येथें जागा विस्तीर्ण असून मोठाल्या बागाही असत. राजाच्या अन्तःपुरांत अनेक स्त्रिया असत. राजाला एक किंवा अधिक पट्टराण्या असत. परंतु त्यांशिवाय त्यास बऱ्याच इतर स्त्रिया असत हें आपण पूर्वीं सांगितलेंच आहे. या स्त्रिया केवळ जबरदस्तीनें आणलेल्या नसत हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. या अनेक स्त्रिया कशा जमत त्याचें वर्णन पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें आम्हांस असें वाटतें कीं, प्रत्येक वर्षीं विवाहाच्या काळीं राजास सुंदर कन्या अर्पण करण्याची वहिवाट प्राचीनकाळीं खरोखर असावी. यामुळें राजाच्या अंतःपुरांत अनेक स्त्रिया जमत असत. अनियंत्रित राजसत्ता व पार वैभव आलें असतां अनेक स्त्रियांची ग होणें साहजिक आहे व अशा परिीत जबरदस्तीनें स्त्रिया पकडून नेण्याचा ी आहे. याच्याऐवजीं यामुळेंच वर ेलेली व्यवस्था चांगली होती असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तें कांहींही असो, महाभारतकाळीं राजे लोकांच्या अन्तःपुरांत अनेक स्त्रिया असत हें निर्विवाद आहे. राजे लोकांस नारदानें सभापर्वांत या बाबतींत जो उपदेश केला आहे तो योग्य आहे. "राजे लोकांनीं अशा स्त्रियांस संतुष्ट ठेवावें. त्यांच्यावर सक्त पहारा ठेवावा व त्यांच्यावर विश्वास ठेवूं नये, त्यांस गुप्त गोष्टी सांगू नयेत." या चारी गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत. परंतु त्या युधिष्ठिरास फारशा लागू होत्या असें वाटत नाहीं. नारदाचा प्रश्न युधिष्ठिराच्या संबंधानें अस्थानीं दिसतो.

> कच्चित्स्त्रियः सान्त्वयसि कच्चित्ताश्च सुरक्षिताः ।
> कच्चिन्न श्रद्दधास्यासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे ॥

या प्रश्नाचा युधिष्ठिरास मुळींच उपयोग नव्हता. युधिष्ठिराला एकच बायको होती, तिच्यावर पहारा ठेवण्याची जरूरी नव्हती. त्याचा तिच्यावर पूर्ण विश्वास होता व तिला तो सर्व राजकारणी गुह्यें सांगत असे. असो. हा नारदाचा उपदेश सर्व राजे लोकांना उद्देशून आहे, हें येथें सांगितलें म्हणजे पुरे होईल. एकंदर राजे लोकांचा विचार करतां अन्तःपुरांतील स्त्रियांपासून कधीं कधीं अपकार होत असे हें उघड आहे. ग्रीक लोकांनींही असें लिहून ठेवलें आहे कीं, कधीं कधीं अन्तःपुरांतील स्त्रियांकडून राजाचा विषानें किंवा मारेकऱ्यांकडून प्राणघात होत असे, यामुळें अर्थातच अंतःपुरांतील स्त्रियांवर सक्त पहारा ठेवण्याची व त्यांच्यावर विश्वास न ठेवण्याची इषारत नारदास देणें भाग पडलें असावें. भारतकाळाच्या प्रारंभीं राजे लोकांचें गृहस्वास्थ्य किती उत्तम होतें, व तेंच महाभारतकाळापर्यंत किती बिघडलें होतें, हें वरील युधिष्ठिराच्या व इतर राजांच्या भिन्न गृहवर्णनांवरून लक्षांत येईल.

ीत्य जनाकीर्णाः कक्षास्तिस्रो नरर्षभाः ।
राजनामुपतस्थुर्गतव्यथाः ॥
जरासंध वध स. अ. २२–३०

अन्तःपुरावर पहारा ठेवण्यास वर्षवरांची अथवा खोजे लोकांची नेमणूक करण्याची पद्धत महाभारतांत कचित् अध्यायांत किंवा शान्तिपर्वांतील राजधर्मांत किंवा अन्यत्र कोठेंही उल्लेखित असलेली आम्हांस आठवत नाहीं. पुरुषांचें भयंकर रीतीनें पुरुषत्व नाहींसें करून अन्तःपुरांतील स्त्रियांवर संरक्षक ठेवण्याकरितां वर्षवर अथवा खोजे तयार करण्याची दुष्ट चाल हिंदुस्थानांत आर्य लोकांत भारतीकाळांत प्रचलित नव्हती. परंतु चन्द्रगुप्ताच्या वेळीं किंवा नंदांच्या वेळीं हिंदुस्थानांत पाटलीपुत्रात वर्षवर असल्याचें वर्णन कथासरित्सागरांत आहे. तेव्हां ही चाल बहुधा इतर बादशाही चालींप्रमाणें पर्शियन लोकांपासून चन्द्रगुप्ताच्या वेळीं आली असावी, असें आमचें अनुमान आहे. आणि असले लोकही तिकडूनच आणले जात असावे. कित्येक वर्षपर्यंत, यवन शक वगैरे पाश्चात्य म्लेच्छांचें हिंदुस्थानांत राज्य असे तोंपर्यंत, ही चाल हिंदुस्थानांत रूढ असावी. पण त्यांचें प्राबल्य नाहींसें झाल्यावर ती नष्ट झाली. हर्षाच्या अन्तःपुराचें वर्णन बाणानें केलें आहे त्यात वर्षवरांचें वर्णन मुळींच नाहीं. दुर्दैवानें मुसलमानांचें हिंदुस्थानांत राज्य झालें त्या वेळेस हें बंड पुन्हा मुसलमानी राज्यांत शिरलें. पण हिंदी राजे लोकांत त्याचा प्रवेश मुळींच झाला नाही. क्षत्रिय किंवा इतर राजेलोकांच्या अन्तःपुरात खोजे लोक असल्याचा दाखला हर्षाच्या अलीकडच्या इतिहासांत मुळींच मिळत नाहीं.

राजाची दिनचर्या.

द्रोणपर्व अध्याय ८२ यांत युधिष्ठिराच्या दिनचर्येचें थोडेसें वर्णन दिलें आहे, तें मनोरंजक असून येथें देण्यासारखें आहे. ‘ उजाडण्याच्या वेळेस गायन करणार मागध हातांनीं ताल धरून गीतें म्हणूं लागले. भाट व सूत युधिष्ठिराची स्तुति करूं लागले. नर्तक नाचूं लागले आणि सुस्वर कंठाचे गायक कुरुवंशाच्या स्तुतीपर पद्यें म्हणूं लागले. मृदंग, झांज, पणव, आनक, शंख व प्रचंड शब्द करणारे दुंदुभि वाजविण्याच्या कामांत शिक्षण पावून निष्णात झालेले लोक वाजवूं लागले. तेव्हां युधिष्ठिर जागृत झाला. त्यानें उठून अवश्य कार्याकरिता स्नानगृहांत प्रवेश केला. तेथें स्नान केलेले व शुभ्र वस्त्रें परिधान केलेले १०८ तरुण शागीर्द उदकपूर्ण सुवर्ण कुंभ घेऊन उभे होते. नंतर युधिष्ठिर लहान वस्त्र नेसून चौरंगावर बसला. प्रथम बलवान्, सुशिक्षित सेवकांनीं अनेक वनस्पतींपासून बनविलेली उटी त्याच्या अंगाला चोळचोळून लाविली. नंतर सुवासीक उदकानें त्याला स्नान घातलें. मग केस टिपून निघावे म्हणून युधिष्ठिरानें राजहंसाप्रमाणें स्वच्छ असा शेला डोक्यास गुंडाळला. नंतर आंगास चंदनाची उटी लावून धोतर नेसून हात जोडून पूर्वेस तोंड करून तो कांहीं वेळ बसला. जप केल्यावर तो प्रदीप्त अग्निगृहांत गेला. तेथें समिधा व आज्याहुति यांचें समंत्रक हवन केल्यावर आंतील दिवाणखान्यांत येऊन वेदवेत्त्या ब्राह्मणांचें त्यानें दर्शन घेतलें व त्यांची मधुपर्कानें पूजा केली; व त्यांस एक एक निष्क दक्षिणा दिली. सुवर्णाचीं शृंगें व रुप्याचे खूर असलेल्या दुभत्या सवत्स गाई दिल्या. नंतर पवित्र पदार्थांस स्पर्श करून युधिष्ठिर बाहेरील दिवाणखान्यान आला. तेथें सर्वतोभद्रसंज्ञक सुवर्णासन मांडलें होतें, त्यावर उत्तम आस्तरण घातलें होतें व वरच्या बाजूस छतानें त्यास शोभा आली होती, तेथें बसून त्यानें भृत्यांनीं पुढें केलेले मोत्यांचे व रत्नांचे तेजस्वी अलंकार चढविले.

त्याजवर सोन्याचे दांडे असलेल्या चन्द्रकिरणांप्रमाणें स्वच्छ चवऱ्या ढळूं लागल्या. बंदीजन त्यास वंदन करून त्याचे गुणानुवाद गाऊं लागले. इतक्यांत रथांचा प्रचंड घडघडाट ऐकूं येऊं लागला; तों कवच कुंडलें घालून हाती तलवार घेतलेला एक तरुण द्वारपाल आंत आला. त्यानें जमिनीवर गुडघे टेंकून त्या वंदनीय धर्मराजाला शिरसा प्रणाम केला व श्रीकृष्ण भेटीस येत आहेत असें कळविलें.' वरील वर्णनावरून महाभारतकाळीं समृद्ध व धार्मिक राजांचा एक दिनचर्याभाग व दरबारचा थाट आपल्यासमोर दृष्टीस पडतो. (भा० पु० ४ पान ४९८–९).

मुलकी कारभार.

एकंदर महाभारतकाळीं भारती राज्यें लहान असत, परंतु त्यांची मुलकी व्यवस्था उत्तम होती. हें आपल्यास खालील वर्णनावरून दिसून येईल. राज्याचे कोणतेही विभाग महाभारतकाळीं सांगितलेले दिसत नाहींत. कारण, हल्लींच्या साधारण एका जिल्ह्याइतकीं किंवा फार झालें तर दोन जिल्ह्याइतकीं महाभारतकाळांतील राज्यें होतीं. उदाहरणार्थ दाक्षिणेकडे महाभारतांत भीष्म पर्वाच्या भूवर्णन अध्यायांत पन्नास लोक अथवा देश सांगितले आहेत. हल्लींच्या हिंदुस्थान देशांत कृष्णेपासून दक्षिणेकडे ब्रिटिश अमलाखालीं इतकेही जिल्हे नाहींत. तात्पर्य महाभारतकाळीं देशांची अथवा लोकांची मर्यादा सरासरी जिल्ह्याइतकी असे. महाभारतकाळानंतर राज्यें मोठी झालीं तेव्हां देश; विषय इत्यादि शब्द हेच विभागवाचक झाले. असो. महाभारतकाळीं देशांत ग्राम होते. ग्राम ही मुलकी कारभाराची पहिली व शेवटची संस्था होती. मुलकी कारभारांत प्रत्येक गांवाला एक मुख्य असे. त्याला ग्रामाधिपति अशी संज्ञा असे व त्याच्याहून वरिष्ठ दहागांवचा, वीस गांवचा, शंभर गांवचा, व हजार गांवचा असे एकावर एक चढते अधिपति असत. गांवांतल्या अधिपतींनें गांवांतील बऱ्यावाईट हकिकती दहा गांवच्या अधिकाऱ्यांला कळवाव्या व त्यानें वर कळवाव्या असा नियम होता. गांवाच्या अधिपतीचें वेतन म्हटलें म्हणजे त्यानें आपल्या गांवाजवळच्या जंगलांतील उत्पन्न खावें व त्यानें आपल्या वरिष्ठ दहा गांवांच्या अधिकाऱ्यास पुरवावें व त्याच्या वरच्या अधिकाऱ्यासही त्यानें उत्पन्न पुरवावें. मात्र शंभर गांवच्या अधिपतीला एक स्वतंत्र गांव त्याच्या चरितार्थाकरितां दिला जात असे व एकहजार गांवाधिपतीला एक लहानसें शहर दिलेलें असे. एकंदर राष्ट्राचा मुलकी कारभार एका स्वतंत्र अधिकाऱ्याकडे सोंपविलेला असे. हा देशाधिकारी-मंत्री-राजाजवळ असून त्यानें सर्व देशभर फिरून ग्रामाधिपति यांचें राष्ट्रासंबंधी वर्तन कसें आहे हें पहावें व हेरांकडूनही त्यांविषयीं माहिती मिळवावी. (भीष्मपर्व अ० ८६) याशिवाय राज्यांतील सर्व मोठमोठ्या नगरांमध्यें नगरांचे स्वतंत्र अधिपति असत. ज्याप्रमाणें नक्षत्रांवर राहु हा अधिकार चालवितो, तसा नगरामध्यें मूर्तिमंत भीतिच असा हा अधिकारी असला पाहिजे ! एकंदर रीतीनें वर दिलेली पद्धति कदाचित् काल्पनिक आहे असें वाटेल. परंतु तसें नसून प्रत्येक गांवांत व प्रत्येक मोठ्या नगरांत अधिपति असत व दहा, वीस व शंभर इतक्या गांवांचे अधिपति, किंवा कमी ज्यास्ती गांवांचे अधिपति, देशाच्या परिस्थितीप्रमाणें असत यांत शंका नाहीं. राष्ट्रांत साधारणपणें हल्लींच्या जिल्ह्याच्या मानानें पंधराशेंपासून दोनहजार किंवा कमी ज्यास्ती गांवें असावीं. अर्थात् एक मुख्याधि-

कारी, त्याच्या हाताखालीं दोन सहस्राधिकारी त्यांच्या हाताखालीं शंभर विंशत्याधिकारी वगैरे अधिकारी होते. असो. या लोकांची नेहमीं प्रवृत्ति प्रजेचा छळ करण्याकडे असते असें महाभारतांत म्हटलेलें आहे. यासाठीं प्रधान मंत्र्यानें परद्रव्याचा अपहार करणाऱ्या व शठ अधिकाऱ्यावर राहूसारखा दाब ठेवून त्यांचेपासून प्रजेचें संरक्षण केलें पाहिजे असें सांगितलें आहे.

कर.

राज्याचा मुख्य वसूल जमिनीवरचा व व्यापारावरचा कर असून तो मुख्यतः धान्य व हिरण्य या स्वरूपाचा असे. जमिनीवरचा कर म्हटला म्हणजे फार प्राचीनकाळीं म्हणजे प्रारंभीं मनूच्याकाळीं लावून दिलेला एक दशांश ($\frac{1}{10}$) भाग होय. परंतु हा नियम पुढें बदलला आणि हा भाग एक षष्टांश कायम झाला. सबंध भारतीकाळांत व पुढेंही स्मृतिकाळांत हाच कर कायम राहिलेला दिसतो.

आददीत बलिं चापि प्रजाभ्यः कुरुनंदन ।
स षड्भागमपि प्राज्ञस्तासामेवाभिगुप्तये ॥
(शांतिपर्व अ० ६९)

शहाण्या राजानें प्रजेपासून तिच्याच रक्षणाकरितां $\frac{1}{6}$ कर घ्यावा. सभापर्वांत नारदानें हाच भाग सांगितला आहे व यापेक्षां ज्यास्ती घेत नाहींस ना असें विचारलें आहे. शेतांत धान्य उत्पन्न होईल त्याच्यापैकीं $\frac{1}{6}$ भाग, ग्रामाधिपति लोकांकडून वसूल घेऊन जमा करीत असे व अशीं धान्याचीं कोठारें ठिकठिकाणीं भरून ठेवलेलीं असत. जमिनीची सत्ता लोकांकडे असे, असें बहुतेक वाटतें व हा उत्पन्नाचा भाग कर म्हणून दिला जात असे. पशु बाळगणारे धनगर व गवळी हेही राज्यांत पुष्कळ असत व तेही पशूंपैकीं $\frac{1}{50}$ भाग राजाला देत असत व याप्रमाणें राजांचीं खिल्लारें स्वतंत्र भरलेलीं असत. याशिवाय वाणिज्यावर जो कर होता तो $\frac{1}{50}$ एवढाच होता. म्हणजे जी वस्तु विकेल त्या वस्तूच्या किमतीचा शेंकडा २ रु० सरकारास कर द्यावा लागत असे; किंवा उत्पन्न झालेल्या वस्तूंचा खर्चवेंच जाऊन निराळ्या प्रकारचा कर निरनिराळ्या वस्तूंवर लावला जात असे.

विक्रयंक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिच्छदम् ।
योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजा कारयेत्करान् ॥

विकत घेण्याची किंमत, देण्याची किंमत, रस्त्यांचा खर्च, एकंदर नौकरांचा खर्च व त्यांचा स्वतःचा योगक्षेम, एवढ्याचा विचार करून वाणीलोकांवर कर बसवावा, असा नियम शांतिपर्वांत दिलेला आहे. कारागिरांवरही कर असे, किंवा त्यांजकडून सरकारच्या कामावर वेठ घेतली जात असे हे एकंदर कर होत. ज्यांचा भाग सांगितलेला नाहीं ते कर अशा रीतीनें घ्यावे कीं, प्रजेला कोणत्याही प्रकारानें त्रास होऊं नये व प्रजेची वृद्धि बंद होऊं नये. येथें नेहमीचें वत्साचें उदाहरण दिलें आहे. प्रजा ही वत्स व राष्ट्र ही गाय असें समजून वत्साचा योग्य प्रतिपाल करून राजानें राष्ट्राचें दोहन करावें, असें नेहमीं सांगितलेलें आढळतें. ज्या वेळेस राज्यावर एकादा घोर प्रसंग येईल त्या वेळेस लोकांपासून विशेष कर न घेतां सामोपचारानें कर्ज घ्यावें व संकट गेल्यावर तें परत द्यावें. यासंबंधानें हल्लींच्या युद्धकर्ज प्रसंगीं जें वर्तन ब्रिटिश सरकारनें केलें आहे तसेंच करण्याविषयीं शांतिपर्वांत सांगितलें आहे. किंबहुना राजानें प्रजेची जी प्रार्थना यावेळीं करावयाची तीही राजधर्मांत दिलेली आहे.

अस्यामापदि घोरायां संप्राप्ते दारुणे भये ।
परित्राणाय भवतां प्रार्थयिष्ये धनानि वः ॥
प्रतिदास्ये च भवतां सर्वं चाहं भयक्षये ।
(शांति० प० अ० ६७)

"मी ह्या घोर आपत्तीच्या प्रसंगीं दारुण भय प्राप्त झालें असतां तुमच्याच संरक्षणाकरितां तुमच्यापासून धन मागत आहें; भयाचा नाश झाल्यावर मी तें सर्व तुम्हांस परत देईन" असें राजानें सांगावें, असो. घेतलेलें कर्ज परत देण्याचा उपाय शत्रूपासून घेतलेलें द्रव्य हेंच होय. पण जर नुसतें स्वसंरक्षण झालें तर घेतलेलें द्रव्य परत करण्याचा अन्य कराशिवाय कांहीं उपाय नाहीं; किंवा काटकसर करणें हा एक उपाय आहे. परंतु याचा येथें कोणत्याच प्रकारचा उल्लेख नाहीं. तथापि, एवढी गोष्ट कबूल करावी लागेल कीं, लढाईच्या वेळचें कर्ज गोड शब्दानें व लोकांच्या राजीखुषीनेंच घेण्याविषयीं येथें आज्ञा आहे.

राजाच्या उत्पन्नाचे दुसरे कित्येक कर महाभारतांत सांगितले आहेत; त्यांपैकीं गोमींवरचा कर हा एक मुख्य कर होता. पूर्वकाळीं एका राष्ट्रांतून दुसऱ्या राष्ट्रांत धान्याची ने आण करण्याचें साधन, प्राचीनकाळीं रस्ते नसल्यानें, हे गोमी लोकच होते. हजारों बैलांचे कळप ठेवून त्यांजवर गोण्या घालून धान्याची व इतर मालाची ने आण हे लोक करीत असत. यांना अलीकडे चारण अथवा वंजारी (वनचर) असें म्हणतात. यांच्यावर कर घालणें म्हणजे आयात व निर्यात मालावर कर घालण्यासारखें आहे. परंतु या लोकांस प्रेमानें वागवून त्यांच्या जवळून हलके कर घ्यावे कारण या लोकांच्या योगानें राष्ट्रांतील देवघेवीच्या व्यवहाराचा व शेतीचा उत्कर्ष होतो. "प्रभावयन्ति राष्ट्रं च व्यवहारं कृषिं तथा।" असें सांगितलें आहे (शान्तिपर्व अध्याय ८७). हेंही सांगितलें आहे कीं, राजानें कर हळूहळू वाढवावे. येथें वंजाऱ्यांचेंच उदाहरण घेतलें आहे. बैलावर हळूहळू ज्याप्रमाणें ओझें वाढवीत वाढवीत बैलाची शक्ति वाढवितां येते त्याचप्रमाणें राष्ट्राची कर देण्याची शक्ति वाढवितां येते. जातींतील मुख्य मुख्य लोकांना कांहीं सवलती द्याव्या व एकंदर जनसमूहाला कराचें मान साधारणपणें जास्त ठेवावें. किंवा प्रमुखांमध्यें भेद उत्पन्न करून एकंदर लोकांत कर वाढवावे. परंतु साधारणपणें एकंदर श्रीमंत लोकांची विशेष बूझ ठेवावी. कारण श्रीमंत लोक हे राजाचे आधारस्तंभ आहेत. इत्यादि करांचे नियम सर्व समंजस राष्ट्रें पाळतात हें निराळें सांगावयास नको.

याशिवाय उत्पन्नाच्या बाबी म्हटल्या म्हणजे खाणी, मीठ, शुल्क, तर आणि हत्ती ह्या होत्या; व या सर्व बाबींवर निरनिराळे विश्वासुक अमात्य नेमावे असें शांतिपर्वांत सांगितलें आहे.

आकरे लवणे शुल्के तरे नागबले तथा।
न्यसेदमात्यान्नृपतिः स्वाप्तान्वा पुरुषान्हितान्॥

यांतील आकर म्हणजे खाणी होत. हिंदुस्थानात सोनें, हिरे, नील वगैरेंच्या खाणी प्राचीनकाळापासून होत्या. किंबहुना त्या हल्लीं कमी आहेत. या ठिकाणचें सर्व उत्पन्न राजाचें असावें; परंतु येथें नुसता कर घेण्याविषयीं निर्बंध आहे. परतु या गोष्टींवर पक्की देखरेख राहण्यासाठीं व कोणत्याही प्रकारें लुच्चेगिरी न होण्यासाठीं विशेष विश्वासाचे व दक्ष कारभारी असावे हें उघड आहे. लवण अथवा मीठ हेंही प्राचीनकाळीं मोठी उत्पन्नाची बाब होती व हल्लींही ब्रिटिश अमदानींत सुद्धां ती महत्त्वाची बाब आहे. मीठ समुद्रांत किंवा खाणींत उत्पन्न होतें. सर्व ठिकाणीं उत्पन्न होत नाहीं. आणि सर्वांसच मिठाची जरूरी असते. यामुळें मीठ उत्पन्न करणाऱ्या राष्ट्रांत व न उत्पन्न करणाऱ्या राष्ट्रांत मिठाचा कर हा एक महत्त्वाचा कर असला पाहिजे व त्याजवर स्वतंत्र विश्वासू अधिकारी

असणें जरूर आहे. आतां शुल्क म्हणजे काय हें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. टीकाकार धान्य जेथें विकलें जातें त्या जागेस शुल्क असें म्हणतो. शुल्क म्हणजे बहुधा बाजारांतील खरेदी विक्रीवर जो सायर म्हणून हल्लीं स्वदेशी संस्थानांतून कर घेतला जातो तो असावा. कन्येच्या विवाहसमयीं कन्येच्या बापाला जें धन देतात त्यालाही शुल्क असें म्हणतात. असो. शुल्क हा कर खरेदीविक्रीवर बसविलेला असावा व पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें तो दोन रुपये शेंकडा असावा. या करावरही एका स्वतंत्र अधिकाऱ्याची नेमणूक असणें जरूर आहे. तर म्हणजे नदींतून किंवा समुद्रांतून उतरणाच्या ठिकाणीं घेतला जाणारा कर होय. हा कर महत्त्वाचा कां असावा हें लक्षांत येत नाहीं. इकडून तिकडे प्रवाशांना नेण्याचें काम नावाड्यांचें आहे. ते आपली मजुरी निराळी घेतच असतात; परंतु व्यवस्थित रीतीनें तंटा होऊं न देता काम व्हावें अशा समजुतीनें तरीवर राजांचा अथवा सरकारचा हक्क आहे अशी समजूत प्राचीनकाळापासून हल्लींपर्यंतही आहे व या तरींचें उत्पन्न बरेंच मोठें आहे. शेवटीं नागबल याविषयीं सांगितलें पाहिजे. जंगलांतील सर्व हत्ती राजाचे, अशी समजून प्राचीनकाळीं होती व हल्लींही आहे. हत्ती विशेषतः राजांची संपत्ति होय असें मानलें जातें. हत्तींचा उपयोग पूर्वकाळीं फौजेंतही होत असे. ज्या जंगलांत हत्ती होत असत त्याजवर राजाचा स्वतंत्र हक्क असे. त्यांत कोणालाही शिकार करण्याची परवानगी नसे. त्याजवर स्वतंत्र अधिकारी असत. हत्तींचे कळप वाढविण्याविषयीं व हत्तींस पकडण्याविषयीं हे अधिकारी योग्य ती तजवीज करीत. असो. यावरून असें दिसतें कीं, ज्या जंगलांत हत्ती नाहींत अशीं जंगलें लोकांना मोकळीं होतीं. त्यांमध्यें पाहिजे त्या मनुष्यास जाऊन लांकडे तोडण्याचा किंवा जनावरें चारण्याचा हक्क असला पाहिजे. किंबहुना दोन राष्ट्रांमध्यें नेहमीं बरेंच जंगल असे. कारण, राष्ट्रांची सरहद्द या जंगलांनींच निश्चितपणानें कायम ठरवितां येत असे व हीं जंगलें कोणत्याही राष्ट्राच्या मालकीचीं समजलीं जात नसत. त्यांजवर कोणाचेंही स्वामित्व नसे.

अटवी पर्वताश्चैव नद्यस्तीर्थानि यानि च ।
सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्नास्ति तत्र परिग्रहः
(अनुशासनपर्व अ० ६९ श्लोक ३४)

"अरण्य, नद्या, पर्वत व तीर्थें यांजवर कोणाचेंही स्वामित्व नाहीं व कोणाचाही ताबा असूं शकत नाहीं." प्राचीनकाळीं क्षत्रिय व ब्राह्मण निर्भयपणें अरण्यांत जाऊन रहात असत याचें कारण हेंच. कारण, त्यांस कोणीही तूं येथें कां बसलास हें विचारूं शकत नव्हते. जंगलामध्यें शेंकडों धनगर गुरें घेऊन निःशंकपणें राहात असत. प्राचीनकाळीं रयतेला ही मोठी सोय असे. कारण, पाहिजे त्यास लांकूड—फांटें, दगडमाती, चारागवत, फुकट स्वतःच्या मेहनतीनें मिळण्यासारखें असे.

जमिनीची मालकी व मोजणी.

जमीनमहसूल धान्याच्या रूपानें देण्याचा प्रघात सर्व राज्यांत चालू असल्यामुळें जमिनीच्या मोजण्याची पूर्वकाळीं अवश्यकता नव्हती. गांवांची हद्द निश्चित असून त्या हद्दींतील लागण होण्याजोग्या सर्व जमिनीवर गांववाल्यांची मालकी असली पाहिजे. ही मालकी सामायिक किंवा विभागलेली असे हें निश्चयानें सांगता येत नाहीं. कारण, दोन्ही प्रकारच्या वहिवाटी अजूनही दृष्टीस पडतात. तथापि ही गोष्ट निश्चित आहे कीं, जमिनीचे निरनिराळे तुकडे पडलेले असून त्यांजवर

विशिष्ट माणसांचें स्वामित्व निश्चित झालेलें असे. कारण, जमिनीचा क्रयविक्रय झाल्याचा उल्लेख महाभारतांत कित्येक ठिकाणीं आलेला आहे. जमिनीला किंमत होती. भूमीचें दान अतिशय पुण्यकारक मानलें जात असून शहाण्या माणसानें थोडी तरी जमीन विकत घेऊन दान करावें असें सांगितलें आहे. 'तस्मात्क्रीत्वा मही दद्यात्स्वल्पामपि विचक्षणः। (अनुशासनपर्व अ० ६७ श्लोक ३४) जर जमिनींची खरेदी विक्री होत होती, तर जमिनीची मोजदाद झाली असली पाहिजे. जमिनीचें मोजण्याचें माप महाभारतकाळीं काय होतें हें निश्चयानें सांगतां येत नाही. बिघा हें माप मुसलमानी आहे व एकर हें माप इंग्रजी आहे. यापूर्वी निवर्तन हें माप असावें असें टीकेवरून दिसतें.

> यो वै कीनाशः शतनिवर्तनानि भूमेः कर्षति तेन विष्टिरूपेण राजकीयमपि निवर्तनदशकं कर्षणीयं स्वीयवद्रक्षणीयं च ।

' जो शेतकरी घरची शंभर निवर्तन जमीन नांगरील, त्यानें राजाची दहा निवर्तन जमीन फुकट नांगरावी, व लावावी. ' या टीकेंतील उताऱ्यावरून पूर्वकाळीं निवर्तन हा शब्द बिघा याच्या ऐवजीं होता. परंतु तो महाभारतांत आलेला नाहीं. तथापि, निवर्तन हा शब्द चाणक्याच्या अर्थशास्त्रांत आलेला आहे.- त्याचा अर्थ वीस हात असा आहे. तेव्हां निवर्तन म्हणजे चौरस चारशें हात. अर्थात् निवर्तन हेंच जमिनीचें माप महाभारतकाळीं प्रसिद्ध होतें. या उताऱ्यावरून हेंही लक्षांत येतें कीं लोकांच्या जमिनीशिवाय राजाचीही खाजगत जमीन महाभारतकाळीं असावी. बागा वगैरे जमिनीचे भाग स्वतंत्र राजाच्या उपभोगाकरितां असावे. पण एकंदर देशांत निरनिराळ्या ठिकाणीं राजाची जमीन नसावी. जमिनीवर बहुतेक सर्व मालकी लोकांचीच होती हें आम्हीं पूर्वी सांगितलेंच आहे. राजाच्या खाजगत जमिनीशिवाय राजांचे मोठमोठाले गाईंचे कळप असत. हे कळप निरनिराळ्या जंगलांत ठेवलेले असत. लोकांकडून कराच्या रूपानें आलेलीं गुरें यांतच असत. या कळपांचें वर्णन महाभारतांत दोन तीन ठिकाणीं आलेलें आहे. पूर्वकाळीं प्रत्येक राजाजवळ हजारों गाईबैलांचीं खिल्लारें असत, व बैलांची वाढ कशी करावी, बैलांचीं सुलक्षणें कोणतीं, त्यांचे रोग कसे बरे करावे वगैरे शास्त्र बरेंच उत्कृष्ट स्थितीस पोचलें होतें. सहदेव हा पशुपरीक्षक वैद्य होऊन विराट राजाकडे नोकरीस राहिला. तो म्हणतो, " मी युधिष्ठिराच्या येथें त्याच्या पशूंच्या कळपांवर होतों. शंभरशंभरांचा एक कळप असे आठ लक्ष कळप युधिष्ठिराचे होते. मी असेन तेथें भोंवती दहा योजनेंपर्यंत गाईंच्या संबंधानें पूर्वी काय झालें व पुढें काय होईल याचें मला ज्ञान असतें. गाईंची वृद्धि जलद कशानें होते व त्यांना काय केलें असतां रोग होत नाहींत हें मी जाणतों. उत्तम बैलांचीं लक्षणें काय आहेत हें मला माहीत आहे " असें त्यानें सांगितलें. (विराटपर्व अ० १० भा० पु० ३ पान १७) दुर्योधनाच्या घोषाचें म्हणजे गाईंची खिल्लारें ठेवण्याचें ठिकाण द्वैतवनांत होतें. तेथें तो मुद्दाम घोषाची पाहणी करण्याकरितां गेला. त्यानें हजारों गाई पाहिल्या. सर्वांच्या खुणा आणि संख्या यांची तपासणी केली. वासरांना खुणा लाविल्या. ज्या धेनूंचीं वासरें लहान होतीं त्या प्रसूत होऊन किती काळ लोटला हें ठरविलें; व गाईंची खानेसुमारी करून तीन वर्षांपुढील बैलांची गणना निराळी केली. (वनपर्व अ० २४० भा० पु० २ पान ४९७) वरील वर्णनावरून रा-

ज्यांच्या पदरीं असलेल्या गाईच्या खिल्लारांची कशी व्यवस्था असे हें दिसून येईल. या गाईं-वर सरकारी गवळी असत व त्यांजवर एक अधिकारी असे.

वेठ.

वेठ घेण्याचा अधिकार राजांस असे. निरनिराळे शिल्पी व मजूर यांजपासून राजानें वेठ घ्यावी असें राजधर्मांत सांगितलें आहे. वरील वाक्यावरून दहा दिवसांत एक दिवस राजाकरितां फुकट काम करावें असा बहुधा नियम असावा. फौजेसाठीं व राजवाड्यासाठीं लागणाऱ्या वस्तु याप्रमाणें वेठीनें तयार करवीत असत. येथें हें सांगितलें पाहिजे कीं, वेठ सर्व लोकांपासून घेतली जात असे. ब्राह्मणांचे विशिष्ट अधिकार सर्व राज्यांत मान्य केले जात असत, हें खरें आहे. म्हणजे सर्व कर व वेठ त्यांना माफ असे; किंबहुना त्यांना इतरांप्रमाणें शिक्षाही होत नसे व त्यांच्यांत जर कोणी बिनवारशी मेला, तर त्याची मालमत्ताही सरकारांत जप्त होत नसे. परंतु या सर्व सवलती विद्वान् ब्राह्मणांना होत्या. जे वेदवेत्ते ब्राह्मण अग्नि ठेवून ब्राह्मणांचेंच अध्ययन अध्यापन, यजन याजन हे उद्योग करीत त्यांसच ही सवलत होती, इतरांस नव्हती.

अश्रोत्रियाः सर्व एव सर्वे चानाहिताग्नयः ।
तान् सर्वान् धार्मिको राजा बलिं विष्टिं च कारयेत् ॥
(शांतिपर्व अ० ७६)

जो ब्राह्मण वेद जाणणारा नसेल व अग्नि ठेवणारा नसेल त्या सर्वांपासून धार्मिक राजानें कर व वेठ घ्यावी. अर्थात् असे ब्राह्मण नांवाचे ब्राह्मण असत व धंद्यानें शूद्र असत. तेव्हां शूद्रांप्रमाणें त्यांना वागविल्यास राजाच्या धार्मिकतेमध्यें कोणत्याही प्रकारचा दोष उत्पन्न होत नसे. असो. राजाच्या उत्पन्नाच्या मुख्य बाबी याप्रमाणें १ जमीनमहसूल, २ गुरांच्या खिल्लारांवरील कर, ३ सायर अथवा जकात, ४ खाणींचें उत्पन्न, ५ मिठावरील कर, ६ तरीचें उत्पन्न, ७ जंगलांतील हत्तींवरील उत्पन्नाच्या बाबी. ह्याच हल्लींच्या हिंदुस्थान सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबी आहेत, हें येथें लक्षांत घेतलें पाहिजे. याशिवाय न्यायखात्याच्या उत्पन्नाच्या बाबी, स्टँप व बिनवारशी माल, यांचा विचार आपण पुढें करूं.

जंगल व अबकारी.

हल्लींच्या हिंदुस्थान सरकारच्या उत्पन्नाच्या तीन बाबी अफू, अबकारी व जंगल या महाभारतकाळीं असलेल्या दिसत नाहींत. पूर्व काळीं अफू उत्पन्न होत होती किंवा नाहीं याचीच शंका वाटते. अफू बाहेर निर्यात होत असल्याचें कोठेंच वर्णन नाहीं. दुसरें अबकारीवर सरकारी कर होता असें दिसत नाहीं. किंबहुना दारूचीं दुकानें राजानें बंद करावीं असें शांतिपर्वांत लिहिलें आहे. दारूवरील कराविषयीं कोठेंच उल्लेख नाहीं. मद्यादिकांच्या स्थानांचा सर्वथैव निरोध करावा असें सांगितलें आहे. (शांति अ. ८८ भा० पु० ६ पान १७८) दारूच्या दुकानांवर व वेश्यांवर सक्त पहारा करावा असेंही म्हटलेलें आहे. अर्थात् दारूचीं दुकानें बहुतेक बंद असावीं व जीं कोठें थोडीं असतील त्यांजवर सक्त पहारा असे. तिसरें, जंगलाचें उत्पन्न प्रजेस मोकळें होतें. जंगलांचे कांहीं विशिष्ट भाग, ज्यांत हत्ती उत्पन्न होत असत, किंवा उत्तम गवत उत्पन्न होई असे भाग सरकारी जंगलें म्हणून राखून ठेवलेले असत. बाकी प्रत्येक गांवचीं जंगलें व सरहद्दीवरील जंगलें हीं सर्वांस मोकळीं होतीं. किंबहुना जंगलावर कोणाचीच मालकी नाहीं असें ठरलेलें होतें. क्षत्रिय लोकांशिवाय इतर लोक पूर्वकाळीं दारू पीत नसत

व क्षत्रिय लोकांसाठीं व राजेलोकांसाठीं बहुधा घरीं दारू उत्पन्न करीत असत. यामुळें दारूवर कर नसावा असें आमचें मत आहे. अनार्य लोकांचीं कांहीं दारूची दुकानें असावीं परंतु त्यांजवर सरकारची सक्त नजर असे व होतां होईल तों तीं दुकानें बंद केलीं जात. अशा प्रकारची परिस्थिति अबकारी संबंधानें महाभारतकाळीं होती, असें आमचें मत आहे.

खर्चाच्या बाबी.

येथवर राजेलोकांच्या उत्पन्नाचा विचार झाला. आतां कोणकोणत्या बाबीत राजेलोकांनीं खर्च करावयला पाहिजे, या संबंधानें नीतिशास्त्रांत जे नियम सांगितले होते त्यांचा आपण विचार करूं. मुख्य खर्चाची बाब फौज ही होती. तिचा स्वतंत्र विचार होईल; पण इतर बाबींची कल्पना सभापर्वांतील काचित् अध्यायावरून करतां येण्यासारखी आहे. महाभारतकाळीं राजांचीं कर्तव्यें काय समजलीं जात होतीं याचें उत्कृष्ट चित्र या अध्यायांत काढलेलें आहे. नारद विचारतो, "राष्ट्रास तुझ्याकडून किंवा तुझ्या स्त्रियांकडून किंवा राजपुत्रांकडून अथवा चोरांकडून अथवा लुब्ध लोकांकडून पीडा होत नाहींना?" या प्रश्नांत अंदाधुंदी चालत असलेल्या राष्ट्रांत लोकांस पीडा बहुधा कोणाकडून होते याचें चांगलें वर्णन केलेलें आहे. राष्ट्रांत बहुधा जुलमी राजांकडून किंवा त्यांच्या लाडक्या राण्यांकडून किंवा राजाच्या प्रीतींत असलेल्या हलक्या नोकरांकडून किंवा चोरांपासून नेहमीं पीडा होत असते, ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. अनेककाळीं हिंदुस्थानच्या इतिहासांत या कारणानें झालेली प्रजेची दीन परिस्थिति आपल्या दृष्टीस पडते. याचें शेवटचें उदाहरण दुसऱ्या बाजीरावाच्या वेळचेंच आहे. या वेळीं बाजीराव स्वतः लोकांस लुटून लोकांचीं उत्पन्नें खालसा करीत होता. त्याच्या मर्जीतले अधिकारी व लोक प्रजेस निराळें लुटीत होतेच, व सर्वांहून अधिक लूट पेंढाऱ्यांची होती. सारांश, बाजीरावाच्या काळीं दुर्व्यवस्थेची सर्व स्वरूपें लोकांत बोकाळलेलीं होतीं व त्यामुळेंच परकी इंग्रजांचें राज्यही लोकांस प्रिय वाटलें व लोकांनीं कबूल केलें. असो; तर राजाचें पहिलें कर्तव्य राजानें आपला स्वतःचा व दरबारी लोकांचा निग्रह करून द्रव्य लुटण्याची इच्छा बंदींत टाकली पाहिजे. म्हणजे राजाचा स्वतःचा व दरबारचा खर्च आटोक्यांत ठेवला पाहिजे. दुसरा बंदोबस्त चोरांचा केला पाहिजे. विशेषतः दिवसाढवळ्या लुटणाऱ्या चोरांचा नायनाट केला पाहिजे. यासाठीं पोलिसाचा बंदोबस्त उत्तमप्रकारें ठेवला पाहिजे. प्रत्येक राष्ट्राचे शहरें, ग्राम व **प्रांत** म्हणजे **सीमा** असे तीन भाग नेहमी असत व या सीमांवर अरण्यें असत. या प्रांतांत अथवा अरण्यांत राहून दरवडेखोर प्रजेस लुटीत असत. पेंढाऱ्यांची अशीच तऱ्हा होती, हें आपल्यास इतिहासावरून कळतें. यासाठीं प्रत्येक नगराला कोट असावा व प्रत्येक गांवाला गढी असावी अशी व्यवस्था होती. नारदानें असा एक प्रश्न केला आहे की तुझ्या राष्ट्रांतील प्रत्येक गांव शहरासारखें आहे ना? व प्रांत अथवा सीमा गांवासारखें आहेना? यावरून ही व्यवस्था वर सांगितल्याप्रमाणें दिसते. याशिवाय घोडेस्वारांकडून दरोडेखोरांचे पाठलाग त्यांच्या लपण्याच्या जागेपर्यंत तूं करवितोस ना? असाही एक प्रश्न नारदानें केला आहे. तात्पर्य, दरोडेखोरांचा नायनाट करण्यासंबंधानें व लोकांचें जीवित व मालमत्ता सुरक्षित ठेवण्यासंबंधानें हल्लीं ब्रिटिश राज्यांत जे प्रयत्न होत आहेत, ते सर्व प्राचीनकाळीं सांगितलेले

आहेत व त्यांची सुव्यवस्थित राज्यांत अमलबजावणी होत असे. पोलिस खात्याचा याप्रमाणें पहिला खर्च होत असे.

दुसरा खर्च पाटबंधाऱ्याच्या (इरीगेशन) खात्याचा असला पाहिजे. नारदानें असा प्रश्न विचारला आहे कीं, तुझ्या राज्यांत योग्य ठिकाणीं बांधलेलीं व पाण्यानें भरलेलीं तळीं आहेत ना ? व तुझ्या राज्यांतली शेती आकाशांतून पडणाऱ्या पाण्यावर अवलंबून नाहीं ना ? या प्रश्नाचें तात्पर्य स्पष्ट असें दिसतें कीं हल्लींप्रमाणेंच प्राचीनकाळींसुद्धां पाऊस वेळेवर पडण्याचा नेहमीं भरंवसा नसे व दुष्काळाची भीति नेहमीं जागृत असे. यामुळें जागजागीं पाण्याचा सांठा करून ठेवण्याची जबाबदारी सरकारावर असे. यासंबंधाचा सर्व खर्च सरकारलाच करावा लागे. तिसरी खर्चाची बाब लोकांना लागणारी तकावी. याला कांहीं ठिकाणीं खाद व बीज असें हल्लीं म्हणतात. कृषि करणाऱ्या लोकांना पूर्वींपासून सरकारी मदत किंवा सावकारी मदत मिळाल्याशिवाय शेती करतां येत नसे हें पाहून आश्चर्य वाटतें. शेतीचा धंदा महाभारतकाळीं बहुतकरून वैश्य लोकांच्या हातून सुटलेला असावा. पूर्वकाळीं व भारतकाळीं वैश्यांचा कृषि हा मुख्य धंदा होता. कृषि, गोरक्ष्य, वाणिज्य असे भगवद्गीतेंतही वैश्यांचे धंदे सांगितलेले आहेत. परंतु महाभारतकाळीं वैश्यांनीं पूर्वींचे दोन धंदे बहुतेक शूद्रांकडे सोंपविले होते. यामुळें शेत करणाऱ्याला शेतास लागणारें बीज व चार महिने शेती तयार होईतोंपर्यंत लागणारें अन्न यांची कांहीं तरी तरतूद सरकाराकडून किंवा सावकारांकडून करून घ्यावी लागत असे. अशा मदतीस मुसलमानी राज्यांत तकावी असें म्हणत असत, व तोच शब्द हल्लींही रूढ आहे. अशा प्रकारची मदत देण्याची वहिवाट सरकारांतून महाभारतकाळींही चालू असल्याचें नारदप्रश्नावरून सिद्ध होतें व त्यांत बीज व भक्त असें म्हटलेलें आहे. हें बीज व भक्त सरकारी कोष्ठागारांतून दिलें जात असे. किंवा सावकारानें कोणी दिल्यास तें सरकाराकडून वसूल करून देवविलें जात असे. आश्चर्य हें आहे कीं, नारदाच्या या प्रश्नांत व्याजाचा दरही ठरलेला दिसतो ! दरमहा दरशेंकडा १ रुपयाप्रमाणें हा दर ठरविलेला आहे व यापेक्षां ज्यास्त दर सावकारलोकांनीं घेऊं नये असा निर्बंध असे. चन्द्रगुप्ताच्या वेळेपासून तों थेट आजपर्यंत २२०० वर्षें हाच नियम स्वदेशी राज्यांत चालू आहे हें पाहून हिंदुस्थानांतील प्राचीन संस्था किती स्थिर व टिकाऊ असतात याची कल्पना होते. " कृषीचा उत्कर्ष व्हावा याकरितां कृषीवलांची सुस्थिति राखण्याकडे राजानें लक्ष पुरविलें पाहिजे. त्यांजपाशीं पोटगी व बीं भरपूर आहे कीं नाहीं याची राजानें चौकशी करावी आणि सदयतेनें दरमहा दरशेंकडा एकाहून अधिक व्याज न घेतां त्यांस कर्ज द्यावें. " (भाषांतर पुस्तक १ पान ४७९) असा नियम होता.

ग्रामसंस्था.

प्रत्येक गांवांत पांच पांच अधिकारी असत असें सभा पर्वांत सांगितलें आहे. हे अधिकारी कायमचे किंवा वंशपरंपरेचे होते. त्यांचीं नांवें प्रशास्ता (पाटील), समाहर्ता (वसूल करणारा), संविधाता लेखक (कुलकर्णी), व साक्षीदार अशीं टीकाकारानें दिलीं आहेत. साक्षीदाराची काय विशेष जरूर होती हें सांगतां येत नाहीं. हे पांचही अधिकारी शूर, शहाणे व एकमतानें काम करणारे असावे. राष्ट्रामध्यें प्रांत, ग्राम, नगर व पुर अशी लोकवस्ती असे. प्रांत शब्दाचा अर्थ हल्लीं

देशाचा विभाग असा होतो. परंतु प्राचीनकाळीं प्रांत म्हणजे अंताजवळचा अर्थात् राष्ट्राच्या सीमेवरचा प्रदेश असा अर्थ होता. पुर म्हणजे राजधानी हें लक्षांत ठेवले पाहिजे. दुष्काळाच्या भीतीनें जमवून ठेवलेलें धान्य बहुधा नगर किंवा राजधानी येथें जमा केलें जात असे.

असो. याशिवाय कृषि, गोरक्ष्य आणि वाणिज्य यांच्या उत्कर्षासाठीं राजानें विशेष प्रयत्न करावा असें सांगितलें आहे. या संबंधानें वार्ता हें एक स्वतंत्र शास्त्र उत्पन्न झालेलें होतें. त्याप्रमाणें कृषीची व वाणिज्याची उन्नति करून देशाची स्थिति उत्कृष्ट होईल अशी खटपट वैश्य लोकांनीं करावी व त्यास राजेलोकांनीं द्रव्याची मदत करावी अशी नीति होती. चौथें दुष्काळग्रस्त लोकांना अन्न देण्याची जबाबदारी राजांवर होती. अंध, मूक, पंगू वगैरे लोकांच्या भरणाची जबाबदारी राजांवर असे.

कच्चिदन्धांश्च मूकांश्च पंगून् व्यंगानबांधवान् ।
पितेव पासि धर्मज्ञ तथा प्रव्राजितानपि ॥

म्हणजे अन्ध, मूक, पंगु, व्यंग असलेले, ज्यांना संरक्षण करणारा कोणी नाहीं व जे लोक संसार सोडून विरक्त होऊन संन्याशी झालेले आहेत अशा लोकांस राजानें पित्याप्रमाणें पाळलें पाहिजे. त्याचप्रमाणें राष्ट्राला अग्नि, सर्प व व्याघ्र यांच्या भयापासून आणि रोगांच्या भयापासून वांचविण्याचा प्रयत्न करावयास पाहिजे. याप्रकारची जबाबदारी हल्लींचें सुधारलेलें प्रत्येक राज्य आपल्यावर आहे असें मानतें व अशाच प्रकारची जबाबदारी राज्यावर असलेली महाभारतकाळींही मान्य होती. यावरून राजांच्या कर्तव्याची पूर्वकाळीं कल्पना किती पुढें गेली होती हें वाचकांस समजून येईल. इनामांविषयीं व अग्रहारांविषयींही पूर्व राजांनीं दिलेले सर्व हुकूम राजानें पाळिले पाहिजेत असा नारदानें उपदेश केला आहे.

ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च परिबर्हांश्च पार्थिव ।
पूर्वराजाभिपन्नांश्च पालयत्येव पाण्डवः ॥
(आश्रमवासिपर्व-१०)

एका राजानें दुसरें राज्य जिंकल्यावर पूर्व राजानें दिलेलीं इनामें व अग्रहार (ब्राह्मणांस दिलेले सबंध गांव) व परिबर्ह (म्हणजे इतर दिलेले हक्क) राजानें पाळावे व त्याप्रमाणें युधिष्ठिरानें दुर्योधनानें दिलेले सर्व हक्क पाळले असें येथें सांगितलें आहे. हेंही तत्त्व सुधारलेल्या राष्ट्राच्या मुलकी कारभारास मान्य आहे. सारांश, हल्लींचे ब्रिटिश राज्यांतलि रेव्हेन्यू अमलाचे सर्व उदार नियम प्राचीनकाळीं प्रचलित होते. किंबहुना प्रत्येक गांवांत लेखक असावा असें जें वर सांगितलें आहे त्यावरून मुलकी कारभाराचे कागदपत्रही तयार असावे असें आपल्यास मानण्यास हरकत नाहीं. यामुळें हिंदुस्थानांत महाभारतकाळीं राज्यांतलि मुलकी अंमल उत्तम तऱ्हेचा होता असें निर्विवाद दिसतें.

जमाखर्चं खातें.

आतां आपण आयव्यय अथवा फायनॅन्स् खातें याचा विचार करूं. राज्यांत न्यायाधिकारी स्वतंत्र असे ही गोष्ट आपण पूर्वी पाहिलीच आहे. परंतु राजानें प्रत्यहीं राज्याच्या जमाखर्चावर स्वतः नजर ठेवावी असें सांगितलेलें आहे; किंबहुना राज्याच्या जमाखर्चाचा रोजचा तक्ता पूर्वाण्हीं तयार व्हावा असा नियम होता. यासाठीं फडाचे कारकून पुष्कळ असत असेंही दिसतें.

कच्चिदायव्यये युक्ताः सर्वे गणकलेखकाः ।
अनुतिष्ठंति पूर्वाण्हे नित्यमायंव्ययं तव ॥
(स. ५-७२)

असा नारदाचा प्रश्न आहे. तीन गोष्टी राजानें रोज स्वतः करावयाच्या असत. त्या तीन गोष्टी म्हणजे हेरांच्या खबरा व खजिना आणि न्याय. या तिन्ही गोष्टी त्यानें दुसऱ्यावर सोंपवूं नयेत. जमेपेक्षां खर्च कधींही वाढवूं नये अशाविषयीं राजानें खबरदारी घेतली पाहिजे. राजाचें मुख्य सामर्थ्य भरलेला खजिना होय, असें सांगितलेलें आहे. कारण, त्याच्या साहाय्यानें फौजसुद्धां उत्पन्न होऊं शकते. नारदानें जमेच्या अर्ध्यानें खर्च करावा, किंबहुना ¾ भागानें खर्च करावा असें सांगितलें आहे.

कच्चिदायस्य चार्द्धेन चतुर्भागेन वा पुनः ।
पादभागैस्त्रिभिर्वापि व्ययः संशुध्यते तव ॥

याचा अर्थ नीटपणें लागत नाहीं. तथापि अर्ध किंवा तीनचतुर्थांश अथवा जशी राजाची ओढ असेल त्याप्रमाणें राजानें खर्च करावा असें मत दिसतें. हल्लींच्या प्रजासत्ताकराज्यांतील आयव्ययाचें म्हणजे फडणिशीचें धोरण निराळें आहे हें कबूल केलें पाहिजे. प्राचीनकाळीं राजांना शिलकेची फार जरूर असे, हें येथें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. कारण, राजांस हल्लींप्रमाणें पाहिजे तसे नवीन कर बसवितां येत नव्हते. किंवा जुने वाढवितां येत नव्हते. खजिन्यांत शिल्लक म्हणून जी टाकलेली असेल तींतून राजानें आपल्या कामाकरितां म्हणजे चैनीकरितां किंबहुना धर्माकरितांही खर्च करूं नये असा यासाठींच दंडनीतीचा सक्त नियम होता.

नाणें.

आतां महाभारतकाळीं कोणतें नाणें प्रचारांत होतें याचा विचार करूं. हल्लींचा रुपया किंवा त्यासारखें नाणें त्या वेळीं प्रचारांत नव्हतें. तांब्याचे किंवा चांदीचे 'पण' त्या वेळीं प्रचारांत असावे असें बौद्ध ग्रंथांवरून दिसतें. पण हा शब्द महाभारतांत कोठेंही आढळत नाहीं. महाभारतामध्यें निष्काचें नांव वारंवार येतें. हें सोन्याचें नाणें होतें. याची किंमत काय होती हें सांगतां येत नाहीं. होनापेक्षां किंवा पुतळीपेक्षां तें मोठें होतें; कारण ब्राह्मणांना निष्क दक्षणा मिळाली म्हणजे आनंद होत असे व 'तुला निष्क मिळाला' असें आनंदानें ते म्हणत असल्याचें वर्णन आहे. निष्क नाणें यावरून हल्लींच्या मोहरेएवढें म्हणजे हल्लींच्या एक तोळ्याच्या मोहरेएवढें असावें, असा अंदाज आहे. या निष्कांची गळ्यांत घालण्यासाठीं माळ श्रीमंत लोकांच्या दासींसाठीं करीत असत असेंही वर्णन आहे. निष्ककंठी हें विशेषण राण्यांच्या दासींना लावलेलें नेहमीं आढळतें. महाभारतकालीन नाणीं अद्यापपर्यंत कोठेंही उपलब्ध झालेलीं नाहींत. याजवरून महाभारतकाळीं म्हणजे चंद्रगुप्तकाळीं नाणीं मुळींच प्रचारांत नव्हतीं असा पाश्चात्य विद्वानांचा तर्क आहे. सोन्याचे रजःकण एका लहान पिशवींत घातलेले विशिष्ट वजनाचे नाण्यांच्या ऐवजीं वापरले जात असत. ग्रीक लोकांपासून नाणीं पाडण्याची कला हिंदुस्थानांतील लोकांनीं उचलली असें त्यांचें म्हणणें आहे. प्राचीनकाळीं सोन्याचे रज याप्रमाणें वापरीत असत. ही गोष्ट निर्विवाद आहे. हें रजाचें सोनें तिबेट देशांतून येत असे. त्याचें वर्णन पुढें येईल. पण पर्शियन बादशहाला हिंदुस्थानच्या भागांतून दिलेली खंडणी अशा स्वरूपानें दिली जात असे, असें पाश्चात्य इतिहासांत वर्णन आहे. एका श्लोकांत हरिवंशांत दीनार हें नांव आलेलें आहे हें आपण पूर्वी सांगितलेंच आहे. पण हा श्लोक मागाहूनचा आहे. परंतु महाभारतांतील निष्क हें नाणें होतें किंवा रजःकणांच्या पिशव्या होत्या हें सांगणें कठीण नाहीं. कारण, त्यांचा उपयोग पुतळ्यांप्रमाणें माळा करण्याकडे

होत असे हें वर सांगितलेंच आहे. चाणक्याच्या अर्थशास्त्रांत चन्द्रगुप्ताच्या खजिन्याचें वर्णन देतांना स्वर्णशाळेचें वर्णन आहे. निरनिराळ्या धातूंची छानणी कशी करावी हें त्यांत विस्तारानें सांगितलें आहे. तेव्हां धातूंचें संशोधन किंवा नाणीं पाडण्याची कला आम्हीं ग्रीकांपासून घेतली असें म्हणतां येत नाहीं. याशिवाय खालील श्लोकांत मुद्रायुक्त नाण्यांचें वर्णन स्पष्ट आहे. त्याचा अर्थ जरी गूढ आहे तरी मुद्रा शब्द स्पष्ट आहे.

माता पुत्रः पिता भ्राता भार्या मित्रजनस्तथा।
अष्टापदपदस्थाने दक्ष मुद्रेव लक्ष्यते ॥
(शां० अ० २०८-४०)

न्यायखातें.

हल्लींच्या सुधारलेल्या राष्ट्रांची मुलकी व्यवस्था प्राचीनकाळीं असलेल्या भारती आर्य राज्यांतील मुलकी व्यवस्थेहून फारशी भिन्न नाहीं. पण प्राचीनकाळची न्यायव्यवस्था व हल्लींच्या काळची न्यायव्यवस्था यांमध्यें बरेंच अंतर आहे. याचें कारण हिंदुस्थानची ब्रिटिश अमलांतील मुलकी व्यवस्था हिंदुस्थानांतील जुन्या व्यवस्थेवरच रचलेली आहे; पण हल्लींची न्यायपद्धति ही बिलकूल परमुलखांतली आहे. तिचा हिंदुस्थानच्या प्राचीन न्यायपद्धतीशीं मुळींच संबंध नाहीं. ती ब्रिटिश न्यायपद्धतीवर रचली गेली आहे. यामुळें हिंदुस्थानच्या लोकांचें बरेंच नुकसान झालें आहे असें वाटतें. अलीकडे हिंदुस्थानच्या लोकांत कोर्टांतील तंटे खेळण्याची चटक उत्पन्न झालेली आहे व येथील लोकांच्या सत्यवादित्वांत बरेंच न्यूनत्व उत्पन्न झालेलें आहे, असें म्हणण्यास जागा आहे. असो. याविषयीं ज्यास्त वर्णन न करतां भारतकालीन न्यायपद्धतीचें आपण येथें वर्णन करूं. भारतकालीं जी पद्धति अमलांत होती, तीच थोड्या बहुत फरकानें हिंदुस्थानांत ब्रिटिश राज्य होईतों अमलांत होती, असें आपल्यास दिसून येईल.

महाभारतकाळीं राज्यें लहान असल्या कारणानें न्यायदरबारांत राजानें स्वतः बसावें हा स्मृतिशास्त्राचा व नीतिशास्त्राचा नियम बहुधा पाळला जात असे. राजानें विवादांचा न्याय करण्याचें काम दुसऱ्यावर सोंपवूं नये हा नियम पूर्वीं सांगितलाच आहे. त्याप्रमाणें राजा प्रत्यहीं राजदरबारांत येऊन न्याय देत असे. राजाला न्याय देण्याचे कामीं मदत देण्यासाठीं एक राजसभा असे. या सभेचें वर्णन शांतिपर्व अध्याय ८५ यांत केलेलें आहे. हा अध्याय विवादांच्या निर्णयाविषयी आहे यांत संशय नाहीं. युधिष्ठिर त्याचविषयीं प्रश्न विचारीत आहे. तेव्हां भीष्मानें जे अमात्य सांगितले आहेत ते न्यायसभेचेच होत व त्यांतील वर्णनावरूनही तसेंच ठरतें. चार वेदवित् गृहस्थाश्रमी आणि शुद्धवर्तनाचे असे ब्राह्मण, आठ बलाढ्य शस्त्र वागविणारे क्षत्रिय, एकवीस श्रीमंत वैश्य आणि शुचिर्भूत विनयसंपन्न तीन शूद्र सभेंत असावे असा नियम होता. सारांश, विवादांचा निर्णय सर्व वर्णांच्या ज्यूरीसारख्या भरलेल्या न्यायसभेच्या सल्ल्यानें करण्याविषयीं येथें आज्ञा आहे. याशिवाय एक विद्यासंपन्न, प्रौढ, सूत जातीचा, पन्नास वर्षें वयाचा, असा तर्कशास्त्रज्ञान व ब्रह्मज्ञान यांनीं युक्त असलेला पौराणिक करावा व राजानें आठ मंत्र्यांच्या मध्यें बसून न्याय करावा असें सांगितलें आहे. न्याय करतांना कोणाच्याही वतीनें राजानें अन्तस्थ द्रव्य घेऊं नये. कारण, या योगानें राजकार्याला विघात होतो आणि देणाराघेणारा या दोघांनाही पातक लागतें. " असें करशील तर श्येन अगर गरुडापासून जसे पक्षी पळतात त्याप्रमाणें राजापासून प्रजा पळतील व

राष्ट्राचा नाश होईल. जो दुर्बल मनुष्य बलिष्ठानें पीडित होऊन न्यायासाठीं ओरडत राजाकडे येतो त्याला राजानें इनसाफ द्यावा. प्रतिवादी जर नाकबूल करील तर साक्षीपुराव्यावर निकाल द्यावा. साक्षी नसतील तर मोठ्या युक्तीनें निर्णय करावा. अपराधाच्या मानानें शिक्षा करावी. श्रीमंत मनुष्यांस दंड करावा. गरीबांस कैदेची शिक्षा सांगावी आणि दुर्वृत्त असतील त्यांस फटके मारावे. राजाचा खून करणारे, हाल करून वध केले जावे. तसेंच आग लावणारे, चोर आणि जातिभ्रष्ट करणारे यांचाही वध करावा. जी शिक्षा न्याय्य व योग्य आहे, ती देण्यास राजाला पातक नाहीं. परंतु जो राजा मन मानेल ती शिक्षा देतो त्याची या लोकीं अपकीर्ति होऊन तो अंतीं नरकास जातो. कोणत्याही मनुष्यास दुसऱ्याच्या अपराधाबद्दल शिक्षा भोगावी लागू नये, ही गोष्ट पूर्ण लक्षांत ठेवली पाहिजे." (शांतिपर्व अ० ८९) वरील वर्णनांत एकंदर न्यायपद्धतीचें तत्त्व थोडक्यांत प्रतिपादन केलल आह. न्यायाच्या कामीं राजास चारी वर्णांतील लोकांच्या जूरीची मदत असे. या जूरीत वैश्यांची संख्या जास्ती आहे. पण न्यायासनापुढें येणारे विवाद हे बहुधा देवघेवीचे वैश्यांच्याच संबंधाचे असत हें उघड आहे व अशा वैश्यांच्या मदतीनें देवघेवीच्या व्यवहाराचे जे रीतीरिवाज असत त्याप्रमाणें निकाल होण्यास सुलभ पडत असे. अशा प्रकारची चातुर्वर्ण्याची न्यायसभा महाभारतकाळापुढें बंद झाली असें आपल्यास इतिहासावरून दिसतें. मृच्छकटिकांत राजाच्या ऐवजीं एक न्यायाधीश येतो व राजसभेच्या ऐवजीं एक श्रेष्ठी अथवा शेट येतो. असो. ज्या वेळेस राजा खुद्द न्यायसभेंत बसत असे त्या वेळेस बहुधा थोडेच कज्जे निर्णयाकरितां राजसभेपुढें येत असले पाहिजेत. कारण, साधारणपणें राजासमोर कज्जा नेण्यास लोक साहजिकपणें कचरत असावे. होतां होईल तों तंट्याचा निकाल आपसांत होत असे; किंवा पंचांच्या साहाय्यानें कोर्टाच्या बाहेर वादी प्रतिवादी आपली समजूत करून घेत. जेथें अगदींच गति नाहीं तेथें राजापुढें विवाद जाई. सारांश, हल्लींच्या मानानें विवादांची संख्या त्यावेळीं फारच थोडी होती. राजांपुढें वादी व प्रतिवादी किंवा अर्थी आणि प्रत्यर्थी या दोघांची बहुतेक बरोबरच जाण्याची पूर्वकाळीं पद्धति दिसते; व त्यांचे साक्षीदारही बहुधा बरोबर असत. कोणत्याही पक्षाकडून राजानें लांच घेऊं नये व घेतल्यास त्यास पाप लागेल हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. प्रतिवादीनें वादीचा दावा कबूल न केला तर साक्षीदारांच्या जबान्या शपथेवर होत. या शपथा मोठ्या समारंभानें देत असत व त्या शपथेसंबंधानें साक्षीदारांच्या मनावर चांगलाच परिणाम होत असे. त्यानंतर न्यायसभेच्या लोकांच्या माहितीच्या आधारानें राजा आपला निकाल सांगत असे व त्याप्रमाणें त्याची अंमलबजावणीही ताबडतोब होई. सारांश, पूर्वकाळीं न्यायाचा निकाल तडकाफडकीनें होत असे व खुद्द राजाच निकाल देणारा असल्यामुळें त्याजवर अपील कोठेंही होण्याची कल्पनाच संभवनीय नाहीं. अपील ही कल्पना इंग्रजी राज्यांतलीच आहे व त्याचे निरनिराळे दर्जे असल्यानें लोकांस हल्लीं वेड्यासारखें होतें.[1]

पूर्वकाळीं स्टॅंपाची व्यवस्था नव्हती. ही व्यवस्था ब्रिटिश अमलांतील नव्या सुधारणेची द्योतक आहे. प्राचीनकाळीं वादी प्रतिवादी यांस सरकारांत दंड द्यावा लागत असे. जर वादी हरला तर त्यानें मागितलेल्या रकमेच्या

१ अपील याला मराठींत प्रतिशब्दच नाहीं.

दुप्पट सरकारास दंड द्यावा व प्रतिवादी हरला तर त्यानें तितकाच दंड द्यावा. या दंडाच्या व्यवस्थेमुळें न्यायदरबारांत येणारे खटले फारच थोडे असावे. परंतु या दंडाच्या व्यवस्थेबद्दल महाभारतांत कोठें उल्लेख नाहीं. हा उल्लेख टीकाकारानें नंतरच्या स्मृतींच्या अनुरोधानें केलेला आहे. दंडाची व्यवस्था बहुतकरून महाभारतकाळीं चालू नसावी असा आमचा तर्क आहे. कारण, प्रजेला इनसाफ देण्याबद्दल व दुष्टांचें शासन करण्याबद्दलच राजास कर द्यावयाचे आहेत असें पूर्वी सांगितलें आहे. तथापि, या संबंधानें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. ज्या वेळेस वादी प्रतिवादीचे कोणी साक्षीदार नसतात त्या वेळेस युक्तीनें इनसाफ करावा असें सांगितलें आहे. अशा प्रसंगीं युक्ति योजल्याच्या अनेक गोष्टी प्रचलित आहेत. त्या येथें उदाहरणार्थ देण्याचें कारण नाहीं. परंतु युक्तीनेंही जेथें निर्णय होत नाहीं तेथें काय करावें हा प्रश्न राहतोच. स्मृतिग्रंथांतून दिव्याची चाल वर्णिलेली आहे. पण महाभारतांतील वरील उताऱ्यांत त्याचा उल्लेख नाहीं, तथापि दिव्याची चाल फार प्राचीनकाळापासून हिंदुस्थानांत चालू आहे. छांदोग्योपनिषदांत तप्तपरशुदिव्याचा उल्लेख आहे. चोरास पकडून आणलें, आणि तो जर मी चोरी केली नाहीं असें म्हणूं लागला, तर त्याच्या हातांत तापलेला परशु देतात व त्याचा हात भाजेल तर तो चोर ठरतो आणि न भाजेल तर तो मुक्त होतो असें वर्णन छांदोग्यांत आहे. अशा प्रकारचीं दिव्यें अर्थात् महाभारतकाळींही ज्या वेळेस इनसाफ कोणत्याच रस्त्यानें होत नाहीं त्या वेळेस अमलांत आणीत असले पाहिजेत. असो. पूर्वकाळीं दिवाणी व फौजदारी असा विवादांचा भेद नव्हता. दोन्ही प्रकरणांची चौकशी सारखीच होत असे व ती बहुधा तडकाफडकी होई. वादी व प्रतिवादी दोघेही आपखुषीनें न्यायासनापुढें हजर होत असत. प्रतिवादीस सरकारी अधिकारीही न्यायासनापुढें पकडून आणीत असत. शिक्षेचे चार प्रकार दंड, कैद, प्रहार व वध. वध शब्दांत केवळ जिवें मारणेंच येतें असें नाहीं. वध शब्दानें हात-पाय तोडण्याचीही शिक्षा सूचित होते. श्रीमंत लोकांस दंड करावा हें म्हणणें कदाचित् आश्चर्यकारक वाटेल; परंतु हत्त्या, चोरी वगैरे गुन्ह्यांस श्रीमंतगरिबांस वधाचीच शिक्षा होत असे. प्रहार म्हणजे फटके. हे हल्लींच्या कायद्याच्या अन्वयें दुष्ट व दुर्वृत्त लोकांसच द्यावयाचे. तसेंच पूर्वीच्या न्यायपद्धतीनें सांगितलेलें होतें. असो. हिंदुस्थानांतील प्राचीन न्यायपद्धतीचा इतर देशांतलि जुन्या न्यायपद्धतीहून उत्तम असा हा विशेष होता कीं, कोणत्याही प्रतिवादीला गुन्हा कबूल करण्यासाठीं नानाप्रकारचे हाल करण्याची जी पद्धत इतर देशांत दृष्टीस पडते तिचा येथें मागमूसही नाहीं. चीन देशांत किंवा पश्चिमेस स्पेन देशांत ख्रिस्ती राज्यांत आरोप येणें हेंच फार भयंकर होतें. आरोपीकडून कबुलीजबाब घेतलाच पाहिजे अशी त्या देशांत समजूत होती व आरोपींचे कायद्यानेंच कित्येक दिवसपर्यंत अतिशय हाल नानाप्रकारच्या युक्त्यांनीं राजरोस कायद्यानें केले जात असत. अशा प्रकारची व्यवस्था हिंदुस्थानच्या प्राचीन न्यायव्यवस्थेंत नव्हती, ही गोष्ट भारतीय आर्यास भूषणावह आहे. कांहीं कांहीं शिक्षा हल्लींच्या दृष्टीनें आपल्यास कडक वाटतात. परंतु प्राचीनकाळीं सर्वच देशांत शिक्षा कडक असत. चोरांना शिक्षा वधाची म्हणजे प्राण घेण्याची किंवा हात तोडण्याची असे. याजविषयीं महाभारतांत एक मोठी मजेची गोष्ट आहे. एक

ऋषि स्नानास जात असतां त्यानें रस्त्यावर एक कणसांनीं भरलेलें सुंदर शेत पाहिलें. त्याची कणसावर इच्छा जाऊन त्यानें एक कणीस तोडून घेतलें. पण त्यास क्षणभरानें अतिशय पश्चात्ताप झाला. तो कणीस घेऊन राजासमोर आला व त्यानें आपला गुन्हा कबूल करून राजास आपला हात तोडण्याविषयीं विनंती केली. राजास त्याची विनंती मान्य होईना तेव्हां तो म्हणाला, " जो राजा दंड्यांस शिक्षा देतो तो स्वर्गास जातो. पण जो दंड्यांस शिक्षा देत नाहीं तो नरकास जातो " हें वचन ऐकून राजानें निरुपायानें त्याचा हात तोडण्याची शिक्षा दिली आणि त्याचा हात तोडल्याबरोबर देवाच्या दयेनें त्या ठिकाणीं दुसरा सुवर्णाचा हात उत्पन्न झाला. वरील गोष्टीवरून दंडनीय लोकांस शिक्षा देणें हें राजाचें पवित्र कर्तव्य आहे, ही गोष्ट पूर्वींच्या न्यायपद्धतींत फारच महत्त्वाची मानली जात होती. परंतु कोणालाही अपराधाशिवाय शिक्षा देऊं नये किंवा कारणाशिवाय कोणाचीही मिळकत जप्त करूं नये, हें तत्त्व पूर्वकाळीं मान्य होतें. या तत्त्वाच्या विरुद्ध प्राचीनकाळीं व हल्लींही जुलमी राजे वर्तणूक करीत किंवा करतात हा त्या पद्धतीचा दोष नव्हे. वरील वर्णन केलेली न्यायपद्धति हिंदुस्थानच्या लोकांच्या स्वभावानुरूप त्यांच्या इतिहासांतून उत्पन्न झालेली असल्यानें लोकांस योग्य अशीच वाटत असे व त्या पद्धतीखालीं लोक सुखी असत ही गोष्ट इतिहासावरून सिद्ध आहे. गुन्ह्यांची संख्या पूर्वकाळीं फारच थोडी असे व लोकांच्या सत्यवादित्वांत कोणत्याही प्रकारचा भंग होत नसे. साक्षीदारांची जबानी मोठ्या शपथेच्या दडपणाखालीं होत असल्यानें व प्रत्यक्ष राजासमोर ही जबानी होत असल्यानें ते बहुधा खोटें बोलत नसत. वादी प्रतिवादींचे वकील त्या वेळेस नसत व मुख्य जबानी किंवा उलट तपासणी किंवा फेरतपासणी अशा प्रकारचा त्रास त्या वेळेस नव्हता. प्रत्येक मुकदम्यांत राजाला माहितगार लोकांच्या सल्ल्याची मदत असे व हे न्यायसभेचे सभासद चारी वर्णांचे असून साक्षीदारांच्या माहितीचे असत. अपील कोर्टें निरनिराळ्या पायरीचीं मुळींच नसत व न्याय प्रत्यक्ष राजापुढें व माहीतगार लोकांपुढें कायमचा होत असे. अर्थातच भलभलती साक्ष देण्याचे किंवा भलत्या तक्रारी उत्पन्न करण्याचे एकंदर सर्वच रस्ते पूर्वकाळीं बंद होते. बहुधा लोक आपल्या तंट्यांचा आपसांतच निकाल करून घेत असत व खोटें बोलण्यास लोक कधींही तयार होत नसत. अशी स्थिति महाभारतकाळीं प्रत्यक्ष होती ही गोष्ट ग्रीक लोकांनीं केलेल्या वर्णनावरूनही सिद्ध होते. हिंदुस्थानच्या लोकांच्या सत्यवादित्वाबद्दल त्यांनीं साक्ष लिहून ठेविली आहे. चन्द्रगुप्ताच्या प्रचंड फौजेंत फारच थोडे गुन्हे होतात असेंही त्यांनीं लिहून ठेविलें आहे. हिंदुस्थानांत दिवाणी दावेच नाहींत असें त्यांनी लिहून ठेविलें आहे. कोणी कोणास पैसा दिला आणि तो त्यानें परत न दिला तर तो आपल्यासच दुसऱ्यावर भरंवसा ठेवल्याबद्दल दोष देतो, असें त्यांनी वर्णन केलें आहे. असो.

चन्द्रगुप्ताच्या व महाभारताच्या काळानंतर राज्यें मोठालीं झालीं; यामुळें सर्व खटले राजानेंच निवडावे हा नियम हळूहळू मागें पडला व न्यायाधीश अथवा अमात्य नेमण्याची पद्धत सुरू झाली. तिचा उल्लेख महाभारतांतही आहे. कोर्टांत केलेल्या सर्व जबान्यांचा लेख पूर्वकाळीं होत नसावा असें आमचें मत आहे. जबानी या शब्दाच्या खऱ्या अर्थाप्रमाणें सर्व हकिकती तोंडींच सांगितल्या जात

असत असें मानणें प्रशस्त आहे. परंतु मृच्छकटिकामध्यें कोर्टाच्या वर्णनांत वादी व त्याचे साक्षीदार यांची जबानी लेखक लिहून घेत आहे असें वर्णिलेलें आहे. मुलकी कारभारांत लेखक होते हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. तेव्हां न्यायाच्याही कारभारांत लेखक असणें असंभवनीय नाही.

महाभारतांत दंडाचें जें वर्णन केलेलें आहे तें पूर्वी दिलेलें आहे. परंतु या कूट श्लोकासारख्या दिसणाऱ्या श्लोकांचा खरा खरा अर्थ काय आहे याचा येथें आपल्यास विचार करावयास पाहिजे. टीकाकारांनीं स्मृतिशास्त्रांत प्रसिद्ध असलेल्या न्यायपद्धतीनुरूप त्याचा अर्थ लावलेला आहे. या पद्धतीची जी विस्तारपूर्वक माहिती स्मृतींत दिलेली आहे, तसा विस्तार महाभारतांत नसला तरी त्या प्रकारची पद्धति महाभारतकाळीं असली पाहिजे हें अनुमान निर्विवाद काढावें लागतें. दंडाचें वर्णन असें केलें आहे....

नीलोत्पलदलश्यामश्चतुर्द्रंष्ट्रश्चतुर्भुजः ।
अष्टपान्नैकनयनः शंकुकर्णोर्ध्वरोमवान् ॥
जटी द्विजिव्हस्ताम्राक्षो मृगराजतनुच्छदः ।
(शांति. प. अ. १२१ श्लोक १५)

दंड काळा आहे. त्याला चार दंष्ट्रा, चार भुज, आठ पाय, अनेक डोळे, शंकुकर्ण, उभे केस, जटा, दोन जिव्हा, तांबडे डोळे आणि सिंहाचे कातड्याचें वस्त्र आहे. या वर्णनाची टीकाकारानें संगति लावली आहे ती अशी. चार दंष्ट्रा म्हणजे चार प्रकारच्या शिक्षा होत. दंड, कैद, फटके व वध. चार भुजा म्हणजे द्रव्य घेण्याचे चार प्रकार. ते—नगदी दंड, वादीपासून घेतलेल्या रकमेच्या दुपटीची जामीनकी, प्रतिवादीपासून घेतलेली रकमेच्या इतकी जामिनकी आणि मिळकतीची प्राप्ति. (यांचा प्रकार महाभारतांत वर्णन केलेला नाहीं.) आतां दंडाचे आठ पाय म्हणजे विवादांच्या चौकशीच्या आठ पायऱ्या होत. त्या अशा. १ वादीची फिर्याद, २ वादीची जबानी, ३ प्रतिवादीची नाकबुली किंवा ४ अर्धकबुली, ५ दुसऱ्या तक्रारी (ज्या वेळेस प्रतिवादीला वादीचा दावा कबूल असतो त्या वेळेस दंडाला अवकाशच नाहीं हें उघड आहे.) ६ पक्षकारांपासून दंडाबद्दल घेतलेली जामीनकी, ७ पुरावा, ८ निर्णय. टीकाकारानें लावलेल्या या आठ पायऱ्या दुसऱ्या कोणत्याही ग्रथांत वर्णन केलेल्या नाहींत. तथापि त्या बऱ्याचशा स युक्तिकदिसतात. पुष्कळ डोळे म्हणजे राजाचे अष्ट मंत्र्यांचे व ३६ सभासदांचे डोळे होत, हें बरोबर दिसतें. शंकुकर्ण म्हणजे पूर्ण लक्ष दिल्याचें चिन्ह आहे व ऊर्ध्वरोम हें आश्चर्याचें चिन्ह आहे. तसेंच डोक्यावर जटा असणें हें मुकदम्यांतील प्रश्नांच्या व विचाराच्या गुंतागुंतीचें लक्षण आहे; आणि दोन जिव्हा त्या वादी व प्रतिवादीच्या होत. रक्त झालेले डोळे हें रागाचें चिन्ह आहे आणि सिंहाचें चर्म दंडानें परिधान केलें आहे यावरून न्यायासनासमोर चाललेली चौकशी ही एक अत्यंत पवित्र व धार्मिकविधीची बाब आहे, असें सूचित होतें. वरील श्लोकाचा खरोखरच असा अर्थ आहे किंवा नाहीं हें जरी निश्चयानें सांगतां येत नाहीं तरी सौतीच्या काळच्या न्यायपद्धतीच्या स्वरूपाचें वर्णन यांत आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे व त्याचें हुबेहूब चित्र या स्वरूपानें आपल्यासमोर उभें राहतें. न्यायाधिकाऱ्यांचा उल्लेख महाभारतांत क्वचिदध्यायांतच आहे. आपल्यासमोर जे वादी प्रतिवादी येतात त्यांचें म्हणणें शांत चित्तानें ऐकून घेऊन यथायोग्य निर्णय करणें हें राजाचें आद्य कर्तव्य आहे. तर तूं या कामीं हयगय करीत नाहींस ना ? असा प्रश्न यांत सरळ विचारला

आहे. (भा. १ पा. ४८१) यांत भारतकाळची परिस्थिति वर्णन केलेली आहे. पण पुढें " निर्मळ आचरणाच्या एखाद्या साधुपुरुषावर चोरी, निंदा वगैरे कृत्यांचा आरोप आला असतां त्यांस व्यर्थ शासन होणें अनुचित आहे. अशा सदाचरणी मनुष्याची धनदौलत हरण करून त्यास मरणाची शिक्षा देणारे लोभी अमात्य हे मूर्ख समजले पाहिजेत. असा अनाचार तुझ्या राज्यांत घडत नाहीं ना ? " असा प्रश्न आहे. याजवरून महाभारतकाळीं न्याय देणारे अमात्य उत्पन्न झाले होते, असें दिसतें.

कच्चिदार्यो विशुद्धात्मा क्षारितश्चौरकर्मणि ।
अदृष्टशास्त्रकुशलैर्न लोभाद्वध्यते शुचिः ।।
(सभा. अ. ५·१०४)

मृत्यूची शिक्षा न्यायामात्यानें देऊं नये असा सर्वकाळीं नियम असल्याचें दिसतें. मृच्छकटिकांतही चारुदत्ताला देहान्त शिक्षा राजाच्या आज्ञेनें झाली आहे. मुसलमानींत व पेशवाईत सुद्धां हाच नियम होता. परंतु वरील वाक्यावरून अमात्य मृत्यूची शिक्षा परभारें देत असा उल्लेख आहे. (कदाचित् हा अनाचार मुख्य वर्णिल्यामुळें असा प्रकार कायद्यानें होत नसावा असें वाटतें.)

परराज्यसंबंध.

राजकीय संस्थांचा विचार करतांना परराज्यसंबंध हा एक अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. हिंदुस्थानांतील लहान लहान राज्यें हीं जरी धर्मानें व वंशानें एक म्हणजे आर्य लोकांचीं होतीं, तथापि त्यांच्यांत परस्परांत नेहमीं युद्ध चालू असून एकमेकांस जिंकण्याची महत्त्वाकांक्षा चालू असे. ही गोष्ट आश्चर्य करण्यासारखी नाहीं. शूर व लढवय्ये लोकांत असा प्रकार नेहमीं चालू असावयाचा. ग्रीक राष्ट्राच्या इतिहासांतही असा प्रकार नेहमीं चालू असे. ग्रीक देशांतील शहरी संस्थानें एक भाषा बोलत असून व एका देवाची पूजा करीत असून एकमेकांशीं वारंवार लढत असत. हर्बर्ट स्पेन्सरनें राजकीय संस्थांची उत्क्रांति व उन्नत दशा याच कारणानें झाली असें लिहिलें आहे. एकमेकांस जिंकण्याची महत्त्वाकांक्षा हल्लींच्या युरोपियन राष्ट्रांतही आपल्यास दिसून येते. त्यांचाही धर्म एक असून तोही शमप्रधान ख्रिश्चनधर्म आहे. असें असूनही व हे लोक एका आर्य वंशांतील असूनही हल्लींचीं युरोपियन राष्ट्रें एकमेकांला गिळंकृत करण्यास कशीं टपून बसलीं आहेत हें आपल्यास हल्लींच्या युद्धावरून चांगलें दृष्टीस पडतें. स्पेन्सरच्या सिद्धान्ताप्रमाणें राष्ट्रांची चढाओढ ही त्यांच्या उन्नतीस कारण होते. हीही गोष्ट हल्लींच्या युद्धावरून प्रत्ययास येईल. एकमेकांचा पाडाव करण्याचे राष्ट्रांचे प्रयत्न युद्ध-शास्त्राच्या प्रगतीस कारणीभूत झाले आहेत; इतकेंच नव्हे तर मनुष्याचे हक्क काय आहेत, राष्ट्रांचे परस्परसंबंध काय आहेत, राष्ट्रांचे शत्रुमित्र इत्यादि संबंध कसे होतात, या तत्त्वांचा विकास हल्लींच्याकाळीं पूर्णपणें झाला आहे. महाभारतकाळींसुद्धां या बाबतीची भारती आर्यांची प्रगति फारच पुढें गेलेली होती, असें आपल्यास दिसून येतें. परशत्रूस कसें जिंकावें, आपलें स्वातंत्र्य कसें राखावें, मित्र राष्ट्रें कशीं संपादन करावीं, मांडलिक राजे कसे ताब्यात ठेवावे इत्यादि अनेक गोष्टींचें ज्ञान महाभारतकाळीं प्रगतीस पोंचलें होतें. तेव्हां या परराज्यसंबंधी तत्त्वांचा विचार आपण या ठिकाणीं करूं.

महाभारतकाळीं जीं निरनिराळीं आर्य राष्ट्रें होतीं त्यांचा आपसांत कितीही तंटा असला व त्यांमध्यें कितीही युद्धें होत असलीं तरी, आपल्या स्वातंत्र्याचा नाश होऊं नये अशाबद्दलची बुद्धि या राष्ट्रांमध्यें फा-

रच प्रज्वलित व तीव्र होती. हल्लींच्या युरोपियन राष्ट्रांप्रमाणेंच त्यांचा याबद्दलचा कटाक्ष फारच मोठा होता. स्वतंत्र व एक दिलाचे लोक कितीही लहान असले तरी त्यांचें स्वातंत्र्य कोणासही नष्ट करतां यावयाचें नाहीं असा हल्लींच्या पाश्चात्य राजशास्त्रवेत्त्यांचा सिद्धांत आहे. या सिद्धान्तास अनुसरूनच प्राचीन भारती आर्यराष्ट्रांची परिस्थिति होती. त्यांचा स्वातंत्र्याचा अभिमान नेहमीं जागृत असे. क्वचित् प्रसंगीं एका राष्ट्रानें दुसऱ्यास जिंकलें तर त्यास पादाक्रांत करण्याची अथवा नष्ट करण्याची त्यास शक्ति नसे. यामुळें भारतीकाळाच्या प्रारंभापासून तों बहुतेक शेवटपर्यंत पूर्वींचेच लोक आपल्या नजरेस येतात. महाभारतकाळाच्या सुमारासमात्र मोठमोठीं राज्यें चन्द्रगुप्ताच्या राज्याप्रमाणें इतर राज्यें नष्ट करून उत्पन्न होऊं लागलीं होती. परंतु भारतीकाळांत आर्य लोकांची स्वातंत्र्यप्रीति कायम होती व यामुळें जशीं हल्लीं युरोपांत पोर्टुगाल, बेलजम वगैरे लहान स्वतंत्र राज्यें कायम आहेत, त्याचप्रमाणें प्राचीनकाळीं भारतीय आर्य लहान राज्यें आपल्या स्वातंत्र्याच्या प्रीतीच्या जोरावर शेंकडों वर्षें कायम होतीं.[1]

आर्य राष्ट्रांच्या समुदायाचा कटाक्ष असाच होता व कोणत्याही राष्ट्रास बुडूं द्यावयाचें नाहीं असें ज्याप्रमाणें हल्लींच्या युरोपीय राष्ट्रसमुदायाचें धोरण आहे त्याप्रमाणें प्राचीनकाळीं भारती आर्यांचें धोरण होतें. कोणताही राजा पादाक्रान्त केल्यास त्याच्या मुलास किंवा नातेवाईकास त्याचें राज्य द्यावें असें पूर्वकाळीं ठरलेलें होतें. राष्ट्राचें स्वातंत्र्य नष्ट करूं नये असा नियम होता. राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याकरितां भारतीय आर्य किती निकरानें व चिकाटीनें लढत असत याचें उदाहरण भारतीयुद्धच आहे. एका लहान पांडव राष्ट्राकरितां भरतखंडांतील सर्व राजे एका लढाईत सामील झाले व ते इतके निकरानें लढले कीं, एकंदर ५२ लक्ष माणसें जेथें लढाईच्या प्रारंभीं होतीं तेथें शेवटीं आठच माणसें बाकी उरलीं. ही कदाचित् अतिशयोक्ति असेल पण हल्लींच्या युरोपीय युद्धांत किती माणसें लढत आहेत व किती माणसें मरत आहेत याचा विचार केला असतां चिकाटीच्या बाबतींत हल्लींच्या युरोपीय युद्धाची व भारतीय युद्धाची साम्यता आपल्या प्रत्ययास येते. असो.

याप्रमाणें भारती राष्ट्रांची स्वातंत्र्यप्रीति जबरदस्त असून त्यांच्यांत राष्ट्रांचा नाश होत नव्हता. तथापि, या सर्व आर्य राष्ट्रांत नेहमीं शत्रुत्वाचें नातें जागृत असून एकमेकांवर झडप घालण्याची त्यांची नेहमीं तयारी असे.[2]

---

[1] परराजांनीं लगट केली असता अवरोधाची म्हणजे स्त्रियाचीही दया करू नये. (मारावे कीं काय ? रजपुतांप्रमाणे स्त्रियांचा नाश करावा कीं काय ?)

अवरोधान् जुगुप्सेत का सपत्नधनेदया ।
न त्वेवात्मा प्रदातव्यः क्षमे सति कथंचन ॥
(शा. १३१·८)

किंवा—

हतो वा दिवमारोहेत् हत्वा वा क्षितिमावसेत् ।
(अ. १३१-१२)

युद्धे हि संत्यजन् प्राणान् शक्रस्यैति सलोकताम् ॥

राजानं मरावें पण उद्यमः सोडू नये. किंवा शरण जाऊ नये असेंही वर्णन आहे.

[2] उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेतेह कस्यचित् ॥
अप्यरण्यं समाश्रित्य चरेन्मृगगणैः सह ।
न त्वेवोज्झितमर्यादैर्दस्युभिः सहितश्चरेत् ॥

अलेक्झांडरच्या वेळीं भारती क्षत्रियांनीं स्वातंत्र्यासाठीं कसे प्राण दिले हें यावरून दिसतें. या अध्यायातील वर्णनावरून हा प्रसंग ग्रीक लोकांच्या लढाईचाच दिसतो.

किंबहुना महाभारतांत राजधर्मांत असें सांगितलें आहे कीं, राजानें स्वस्थ कधींही बसूं नये. दुसऱ्या कोणत्या तरी देशावर स्वारी करावी. यामुळें प्रत्येक राष्ट्रांतील फौजेची नेहमीं तयारी असे व लोकांच्या शूरत्वाला कधींही थंडपणा आला नाहीं आणि लोकांच्या स्वातंत्र्यप्रीतीस बाध आला नाहीं. असें असूनही लढाईचे नियम फारच धर्मानें बांधलेले असत हें आर्यांच्या नीतिमत्तेस भूषणावह आहे. लढाईचे नियमही एकंदर दयायुक्त असत. या गोष्टीचें वर्णन पुढें येईल. पण एकमेकांस पादाक्रांत करण्याची इच्छा अधार्मिक युद्धानें तृप्त करून घेण्याची भारतीय आर्य राजांस कल्पना नव्हती व भारती सैन्याच्या उत्कृष्ट परिस्थितीबद्दलच त्यांची चढाओढ असे. यामुळें भारतीय आर्यलोक लढाईत दुर्जय झाले होते. ग्रीक इतिहासकारांनीं त्यांच्या युद्धसामर्थ्याबद्दल तारीफ केलेली आहे. हिंदुस्थानावर शिकंदरापर्यंत प्राचीनकाळीं कोणींच स्वारी केली नाहीं असेंही त्यांनीं लिहून ठेविलेलें आहे. चंद्रगुप्ताच्या व अशोकाच्या वेळेपासून राजकीय व धार्मिक परिस्थिति दोन्ही बदलल्यामुळें आणि भारतीय आर्यांचें युद्धसामर्थ्य व स्वातंत्र्यप्रेम कमी झाल्यामुळें हिंदुस्थानच्या इतिहासास यापुढें निराळें वळण लागलें.

परशत्रूला जिंकण्याचा याप्रमाणें दंड अथवा फौज हा जरी मुख्य उपाय होता, तथापि शत्रूस जिंकण्याचे इतर उपाय त्यावेळीं माहीत नव्हते असें नाहीं. महाभारतांत नीतिशास्त्राचे जे नियम क्वचित् अध्यायांत किंवा शांतिपर्वाच्या राजधर्मांत दिले आहेत त्यांत "शत्रूच्या पाडावासाठीं साम, दान, भेद, दंड, मंत्र, औषधि व इंद्रजाल या सात उपायांचें वर्णन केलेलें आहे. शत्रूच्या बलाबलाचें परीक्षण करून विजयेच्छु पुरुषानें वरील उपायांपैकीं कोणतातरी उपाय योजावा असें सांगितलें आहे. यांपैकीं मंत्र हा उपाय दैविक आहे. याचा आपल्यास विचार करावयास नको. इंद्रजालाचाही विचार आपण बाजूस ठेवूं. साम म्हणजे संधि. शत्रूशीं तह करून आपसांतील वैमनस्य मिटविण्याचा हा प्रकार आहे. यासंबंधांत एक असें आश्चर्य वाटतें कीं, महाभारतांत कोणी अमात्य किंवा मंत्री संधिविग्रह म्हणजे तह किंवा लढाई यासंबंधाचा विचार करणारा अधिकारी सांगितलेला नाहीं. तथापि, असा अधिकारी निःसंशय असला पाहिजे. गुप्तकालीन शिलालेखांत महासांधि-विग्राहिक असें या अमात्याचें नांव सांगितलेलें आहे. हा अमात्य म्हणजे हल्लींच्या काळचा ‘ फॉरेन मिनिस्टर ’ होय. अशा अमात्याचा परराष्ट्राशीं नेहमीं संबंध असावयाचाच. असो. असा अमात्य महाभारतकाळीं राज्यव्यवस्थेंत असलाच पाहिजे. युद्धापेक्षां सामाची किंमत जास्ती आहे, ही गोष्ट सर्व उपायांत सामाला अग्रस्थान दिलें आहे यावरून सिद्ध होते. भारती युद्धकाळीं श्रीकृष्णाला युद्धापूर्वी साम करण्याकरितां पाठविलें होतें. दान म्हणजे शत्रूला द्रव्य देऊन त्याची मनधरणी करावयाची. अशा प्रकारची खंडणी देऊन राष्ट्रानें आपलें स्वातंत्र्य ठेविलें पाहिजे. दंडाचा किंवा लढाईचा प्रकार निराळा वर्णन करावयाचा आहे.

प्राचीनकाळीं भेदाला फारच महत्त्व दिलेलें आढळतें. प्रत्येक राजानें दुसऱ्या राज्यांत फितुरी करण्याचा प्रयत्न करावा असें राजनीतींत उघडपणें सांगितलेलें आहे. ही गोष्ट हल्लीं जरी उघडपणें सांगितलेली नसते; तथापि, प्रत्येक सुधारलेल्या राष्ट्रांतसुद्धां या उपायाचा अवलंब केलेला आढळतो. प्रत्येक राजानें पर-

१ भूमिरेतौ निगिरति सर्पोबिलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धार ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥

राज्यांत हेर पाठवावे व तेथील निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांच्या वर्तनावर नजर ठेवावी ही गोष्ट पूर्वीं सांगितलीच आहे. परराज्यांतील अधिकाऱ्यांना द्रव्याची लालूच देऊन वश करून घेण्याची युक्ति पूर्वकाळीं बरीच सिद्धीस जात असे, असें मानावें लागतें. राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यकल्पनेचा मेळ या फितुरीशीं कसा बसतो हें सांगणें जरा कठीण आहे. तथापि, हा प्रकार राजरोस चालू असे, ही गोष्ट युधिष्ठिरास नारदानें शत्रुसैन्यांतील अग्रणी पुरुषांस वश करून घेण्याकरितां रत्नादिकांच्या गुप्त भेटी तूं पाठवितोस ना, असा सरळ प्रश्न केला आहे त्याजवरून स्पष्ट दिसते. यावरून आपली फौज किंवा आपले अधिकारी परराजास केव्हां फितूर होतील याचा नेम नाहीं अशी भीति प्रत्येक राजास पूर्वकाळीं वाटत असली पाहिजे. मात्र भारतकाळीं हे प्रकार फारच थोडे अपवादादाखल होत असले पाहिजेत; अर्वाचीन काळच्या इतिहासांत हे प्रकार वारंवार घडलेले दिसतात.

कुटिल राजनीति.

परशत्रूंनीं कोणत्याही प्रकारानें कपट करूं नये असें महाभारतकाळीं मुख्यतः धोरण होतें. पण परशत्रु जर कपटानें आचरण करील तर त्याच्याशीं आपणही कपटानें आचरण करावें असें सांगितलेलें आहे. याशिवाय ज्या वेळेस राज्यावर आपत्ति येईल त्या वेळेस राजानें कपटाचरण केल्यास हरकत नाहीं. एकंदर राजनीतीचे दोन प्रकार सांगितलेले आहेत. एक सरळ राजनीति व दुसरी कुटिल राजनीति. सरळ राजनीतीचें वर्तन होतां होईल तों राजानें सोडूं नये असें स्पष्टपणें सांगितलें आहे. मायावीपणानें किंवा दांभिकपणानें ऐश्वर्य संपादन करण्याची इच्छा करूं नये. शत्रूला शाठ्य करून केव्हांही फसवूं नये व कोणत्याही प्रकारें त्याचा अतिशय उच्छेद करूं नये. (शांतिपर्व अ० ९६ भा. पु. ६ पान १९२) तथापि, ज्या वेळेस दस्यूंची अतिशय पीडा होते त्या वेळेस राजानें काय करावें असा प्रश्न युधिष्ठिरानें शांतिपर्वाच्या १४० व्या अध्यायांत केला आहे. पूर्वींची राजनीति भारतीय आर्य राजांच्या परस्पर संबंधाची असून या वेळीं भीष्मानें सांगितलेली आपत्प्रसंगींची नीति म्लेच्छांनीं राज्य आक्रमिल्या वेळची आहे. हा प्रसंग बहुतेक महाभारत काळासमोर शिकंदराच्या स्वारीच्या वेळीं जो प्रसंग आला त्या प्रसंगाला उद्देशून आहे असें म्हटलें असता चालेल. कारण, या प्रश्नाच्या प्रारंभींच युगक्षय झाल्यामुळें धर्म क्षीण होऊन दस्यूंची पीडा होऊं लागली असें प्रश्नांत म्हटलें आहे. तो प्रकार यवनांच्या स्वारीसच लागू आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. भीष्मानें उत्तर दिलें—" अशा आपत्प्रसंगीं राजानें उघडपणें सदैव शौर्य गाजवावें. आपल्यामध्यें कोणत्याही प्रकारचें छिद्र ठेवूं नये. शत्रूचें छिद्र दिसतांच तत्काल स्वारी करावी. सामादि चार उपायांत दंड हाच श्रेष्ठ होय. त्याच्याच आधारावर शत्रूचा फडशा करावा. योग्य प्रकारची मसलत आपत्कालीं करावी. योग्य प्रकारें पराक्रम गाजवावा आणि प्रसंग पडला तर योग्य रीतीनें पलायनही करावें. त्याविषयीं विचार करूं नये. शत्रूचें आणि आपलें हित होईल तर शत्रूशीं संधि करावा. परंतु त्याजवर विश्वास ठेवूं नये. मित्राप्रमाणेंच शत्रूचेंही मधुर भाषणाच्या योगानें सांत्वन करीत असावें; पण सर्पयुक्त असलेल्या गृहाची जशी भीति बाळगावयाची तशीच शत्रूची सदैव भीति बाळगावी. कल्याणेच्छु राजानें शत्रूपुढें प्रसंगानुसार हात जोडावे, शपथ वाहावी

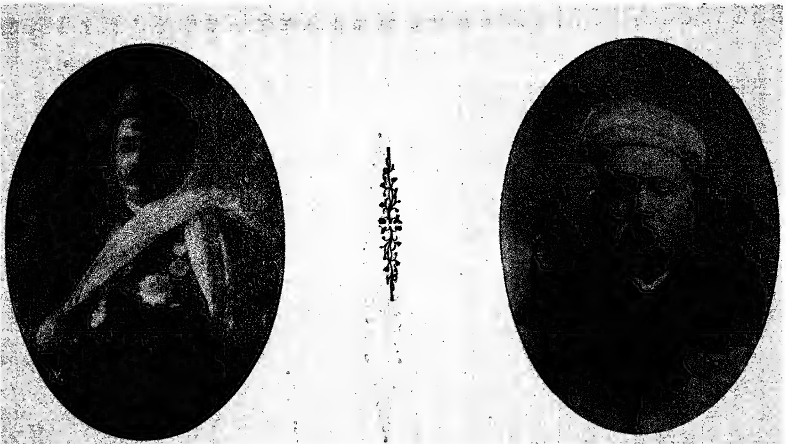
परंतु वेळ आला असतां खांद्यावरच्या मडक्याप्रमाणें खालीं आपटून दगडावर चुराडा करून टाकावा. प्रसंगीं कोलिताप्रमाणें एक क्षणभर कां होईना अगदीं प्रज्वलित व्हावें. परंतु जळत घातलेल्या कोंड्याप्रमाणें ज्वाळा मुळींच न निघतां धुमसत चिरकाल राहूं नये. उद्योग करण्याविषयीं सदैव तत्पर रहावें. आपली आराधना करणाऱ्या पुरुषांचा व प्रजाजनांचा अभ्युदय करण्याची इच्छा धरावी. आळशी, धैर्यशून्य, अभिमानी, लोकांच्या ओरडीस भिणारे व सदैव कालाची प्रतीक्षा करणारे यांचें मनोगत कधीं पूर्ण होत नाहीं[1]. राज्याचीं सर्वांगें गुप्त ठेवावीं. बकाप्रमाणें अभीष्ट वस्तूचें चिंतन करीत असावें. सिंहाप्रमाणें पराक्रम गाजवावा. बाणाप्रमाणें शत्रूवर तुटून पडावें. मृगाप्रमाणें सावधपणानें निजावें. प्रसंगीं बधिर व्हावें, किंवा अंधही व्हावें. योग्य देश व काल येतांच पराक्रम करावा. उद्योगाचें फल पूर्णत्वास पोंचलें नसलें तरी पोंचल्याप्रमाणें वागावें. प्रसंगीं शत्रूला आशा दाखवावी. तिला कालाची मर्यादा सांगावी. नंतर ती सफल होण्याला विघ्नें आणावीं. नंतर विघ्नांचें कारण सांगावें व कारणांच्या मुळाशीं कोणता तरी हेतु सांगावा. जोंपर्यंत शत्रूची भीति उत्पन्न झाली नाहीं, तोंपर्यंत भ्याल्यासारखें वागावें. पण भीति दिसून येतांच निर्भय मनुष्याप्रमाणेंच त्याच्यावर प्रहार करावा. संकटांत पडल्यावांचून मनुष्याच्या दृष्टीस कल्याण पडावयाचें नाहीं. पण संकटांत सांपडल्यानंतर तो जिवंत राहिला तर त्याला आपलें कल्याण झाल्याचें दिसून येईल. जो शत्रूशीं संधि केल्यावर विश्वास टाकून सुखानें घोरत पडतो तो वृक्षाग्रावर झोंप घेणाऱ्या मनुष्याप्रमाणें खालीं पडतो. सौम्य असो अथवा भयंकर असो, हवें तें कर्म करून आपला दीनदशेंतून उद्धार करावा व सामर्थ्य आल्यावर धर्म करावा. शत्रूचे जे शत्रु असतील त्यांच्याशीं सहवास ठेवावा. उपवनें, विहारस्थलें, पाणपोया, धर्मशाळा, मद्यप्राशनाचीं गृहें, वेश्यांचीं स्थानें व तीर्थें या ठिकाणीं धर्मविध्वंसक, चोर, लोककंटक, हेर येत असतात त्यांना ओळखून काढून त्यांचा नाश करावा. विश्वासामुळें भीति उत्पन्न होत असते. यास्तव परीक्षा पाहिल्यावांचून विश्वास ठेवूं नये. ज्याविषयीं शंका घेण्याचें कारण नाहीं त्याजविषयींही शंका घ्यावी. काषायवस्त्र, जटा वगैरे वैराग्य चिन्हांचा अंगीकार करून शत्रूचा विश्वास बसल्यावर लांडग्याप्रमाणें त्याचा नाश करावा. दुसऱ्याचा मर्मभेद केल्यावांचून किंवा हिंसा केल्यावांचून संपत्ति मिळत नाहीं. मित्र व शत्रु हे जन्मतः नसतात. ते केवळ सामर्थ्याच्या संबंधानें होत असतात. शस्त्रपात करावयाचा असला तरी प्रियभाषण करावें व प्रहार केल्यावरही प्रिय भाषण करावें. अग्नि आणि शत्रु यांचा अवशेष ठेवूं नये. केव्हांही बेसावधपणें राहूं नये. लुब्ध मनुष्यास द्रव्य देऊन वश करावें. बरोबरच्या शत्रूशीं संग्राम करावा. आपल्या मित्रमंडळांत व अमात्यांत भेद उत्पन्न होऊं देऊं नये व त्यांचें ऐकमत्यही होऊं देऊं नये. सदैव मृदु किंवा सदैव तीक्ष्ण होऊं नये. ज्ञानसंपन्न पुरुषांशीं विरोध करूं नये. याप्रमाणें मी तुला हें नीतिशास्त्र सांगितलें याचा पातकाशीं संबंध आहे. अशा प्रकारचें आचरण सदैव करूं नये, पण शत्रु अशा आचरणाचा प्रयोग करील तर ही नीति मनांत आणावी. (भा. पु. ६ पा. २८९–२९२)

---

१ हें वाक्य फारच मार्मिक आहे.
नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्न क्लीबा नाभिमानिनः ।
न च लोकरवाद्भीता न वै शश्वत्प्रतीक्षिणः ॥
(शां. अ. १४०-२३)

याप्रमाणें आपत्प्रसंगीं दस्यूनीं अथवा म्लेच्छांनीं ग्रस्त झालें असतां राजानें आचरण कसें करावें ही नीति सांगितलेली आहे. याप्रकारचें आचरण नेहमीं करण्याचें नसून नेहमीं केल्यास तें पातकी होईल असें यांत स्पष्ट म्हटलें आहे. शिवाजी महाराजांनीं म्लेच्छांशीं लढतांना आपत्प्रसंगीं या नीतीचा अवलंब केला आहे हें वाचकांच्या लक्षांत येईल.

या नीतीला कणिकनीति असें नांव मिळालेलें आहे. धृतराष्ट्रानें पांडवांचें बल, वीर्य व पराक्रम पाहून त्यांजमधील व आपल्या पुत्रांमधील वैराचा विचार करून कणिक नांवाच्या ब्राह्मण मंत्र्यास मसलत विचारली त्या वेळेस त्यानें हीच नीति सांगितलेली आहे. पण धृतराष्ट्रावर या वेळीं कोणताही प्रसंग किंवा आपत्ति नव्हती. तेव्हां धृतराष्ट्रानें कणिकाचें बोलणें ऐकून त्याप्रमाणें वर्तन केलें हें गैर झालें हें निराळें सांगावयास नको. आदिपर्वांतील कणिकाच्या नीतीचें तात्पर्य असें कीं, शत्रु तीन प्रकारचे असतात. दुर्बल, समान व बलिष्ठ. दुर्बलावर नेहमीं शस्त्र उचललेलें असावें. म्हणजे तो आपली मान कधींही वर उचलणार नाहीं. समान शत्रूपुढें आपला पराक्रम सदैव जागृत ठेवावा आणि आपलें बल वाढवून त्याजवर हल्ला करावा. बलिष्ठ शत्रूला छिद्र पाहून व भेद करून त्याचा नाश करावा. शत्रूवर एकदां शस्त्र उचललें म्हणजे त्याचा पूर्ण निःपात करावा. अर्धवट सोडूं नये. शरण आलेल्या शत्रूसही मारून टाकावें, हेंच प्रशस्त आहे. प्रबल शत्रूचा विषादिकानें सुद्धां प्राणघात करावा. शत्रूच्या सेवकांत स्वामिद्रोह उत्पन्न करावा. शत्रुपक्षाचे साहाय्यकारी असतील त्यांसही याप्रमाणें मारावें. शत्रूला आपला काळ प्रतिकूल आहे तोंपर्यंत डोक्यावरही घेऊन नाचावें आणि काळ अनुकूल होतांच त्यास घटाप्रमाणें खालीं हापटून फोडून टाकावें. पुत्र, मित्र, माता, पिता वगैरे सुद्धां आपणाशीं वैर करतील तर त्यांचा वध करणें यांतच उत्कर्षेच्छु राजाचें हित आहे. आपलें हृद्गत कोणासही कळूं देऊं नये. ज्यास ठार करावयाचें असेल त्याच्या घरास आग लावून द्यावी आणि आपल्याविषयीं शंका येऊं नये म्हणून नास्तिक, चोर वगैरे लोकांस देशांतून हांकलून लावावें. आपली वाणी लोण्यासारखी मृदु असावी पण हृदय वस्तान्यासारखें तीक्ष्ण असावें. आपल्या कृत्यांची वार्ता मित्रांस किंवा शत्रूंस अगोदर मुळींच कळूं देऊं नये. इत्यादि नियम कणिकानें धृतराष्ट्रास सांगितले आहेत व त्यास आपल्या पुतण्यांचा नाश करण्याविषयीं उपदेश केला आहे. असो. ही तत्त्वें भारतीय आर्यांनीं बहुधा ग्रीक लोकांपासून उचललीं असावीं, किंवा त्यांच्यांतच अशा प्रकारचीं कुटिल राजनीतीचीं तत्त्वें उत्पन्न झालीं, हा प्रश्न सोडविण्यास कठीण आहे. भारती काळांत राजांचें शत्रूविषयींचें धोरण फारच सरळपणाचें व उदात्तपणाचें आपल्या दृष्टीस पडतें यांत शंका नाहीं. भारती युद्धकाळीं राजांचे अधिकारी फंदफितूर करण्यापासून अगदीं अलिप्त होते. भीष्म, द्रोण इत्यादिकांचें वर्तन फारच शुद्ध होतें. त्यांस फितूर केल्याचीं वर्णनें महाभारतांत सौतीनें आपल्या काळच्या परिस्थितीप्रमाणें कोठें कोठें घातलीं आहेत व त्यांनीं पांडवांस आपल्या मरणाचा उपाय सांगितल्याचें वर्णन आहे. पण असें वर्तन भीष्मद्रोणांनीं केलेलें नाहीं. श्रीकृष्णानें कर्णास फितविण्याचा जो प्रयत्न केल्याचें महाभारतांत वर्णन आहे तोही प्रसंग मागाहून घातलेला असावा. तथापि कर्णानें या प्रसंगींही उदार आचरणाचा मनुष्य जसें आचरण करील तसेंच केलेलें आहे. सारांश, भीष्म,

श्रीमंत बाळासाहेब मिरजकर.

श्रीमंत बाळासाहेब पंत अमात्य, बावडेकर.

Aryabhushan Press Poona

श्रीमंत भाऊसाहेब पाटणकर.

श्रीमंत रास्ते, गोशाळा, वाई.

द्रोण, कर्ण, अश्वत्थामा, कृप वगैरे भारती योद्धे स्वामिनिष्ठ व राष्ट्रनिष्ठ अधिकाऱ्यांस साजेल असेंच वर्तन करीत आहेत, तेव्हां जो कुटिल नीतीचा प्रकार कणिक नीतीच्या अध्यायांत दृष्टोत्पत्तीस येतो तो महाभारतकाळीं नवीनच उत्पन्न झाला असावा असें मानण्यास हरकत नाहीं. ही नीति म्याकियाव्हेली या युरोपांतील प्रसिद्ध कुटिल राजनीतीच्या प्रतिपादकाच्या मताप्रमाणेंच कुटिल असून त्याचा पगडा त्यावेळीं हिंदुस्थानावर बराच पडलेला होता असें चाणक्य व चंद्रगुप्त यांच्या इतिहासावरून दिसतें. चाणक्याची नीतिही अशाच प्रकारची त्याच्या ग्रंथावरून दिसते. मुद्राराक्षसांत त्या नीतींचें बरेंच आविष्करण केलेलें आहे. सारांश, चंद्रगुप्तकाळीं पूर्वीची सरळ राजनीति जाऊन कुटिल राजनीति अमलांत आली होती.

प्राचीन स्वराज्यप्रेम.

याचें कारण काय, याचा विचार करतां महाभारतकाळीं राजकीय सत्ता अतिशय प्रबळ होऊन प्रजेच्या अंतःकरणांत स्वराज्याचें प्रेम जितकें असावयास पाहिजे होतें तितकें नसून राजकीय परिस्थिति भिन्न तऱ्हेची उत्पन्न झाली होती. राज्य राजाच्या मालकीचें, खाजगी मिळकतीप्रमाणें जेव्हां मानलें जाऊं लागतें तेव्हां प्रजेस हें राज्य आमचें आहे अशी कल्पना कायम राहणें शक्य नाहीं. एकंदर देश सर्व लोकांचा, अशी भावना जोंपर्यंत जागृत असते तोंपर्यंत प्रजेच्या अन्तःकरणांत परराज्यांनीं केलेल्या भेद-प्रयत्नाचें प्राबल्य फारसें चालत नाहीं. जेथें राजकीय सत्ता अतिशय प्रबळ होते तेथें राजा म्हणजे राज्याचा मालक आहे, त्याच्या जागीं दुसरा कोणताही राजा असला तरी तोही पूर्वीच्या राजाप्रमाणें मालक आहे अशी समजूत लोकांची होते. तात्पर्य राज्यही लोकाचें व राजाही लोकांचा अशी दृढ भावना कायम असणें हेंच स्वराज्याचें मुख्य लक्षण होय. राज्यांतील कोणत्याही घडामोडी लोकांच्या संमतीनें झाल्या पाहिजेत. कारण त्यांत लोकांचें सुखदुःख गुंतलेलें असतें अशी लोकांची कल्पना असली पाहिजे. ज्या वेळेस एकंदर लोक एकाच वंशाचे व सारखेच बुद्धिमत्तेचे आणि सारख्याच संस्कृतीचे असतात त्या वेळेस त्यांच्यामध्यें अशी राजकीय भावना जागृत असते. परंतु लोकांमध्यें भिन्नभिन्न दर्जाचे व संस्कृतीचे लोक जित व जेते या नात्यानें एके ठिकाणीं येतात त्या वेळेस राष्ट्रीय भावना कमी होऊन लोक राजकीय घडामोडींत लक्ष घालीनातसे होतात आणि मग राजा हा राज्याचा पूर्ण मालक बनतो. अशा परिस्थितींत जे कोणी महत्त्वाकांक्षी लोक असतात त्यांस साहजिकच नानाप्रकारच्या उपायांनीं व वैभवाच्या लालचीनें राजद्रोही बनवून कोणत्याही कारस्थानांत वळवितां येणें शक्य असतें कारण, राज्य प्रजेचें आहे व त्याबरोबर माझेंही आहे ही कल्पना नष्ट झाल्यानें अशा दुष्ट वासनांस कोणत्याही प्रकारचा उच्च मनोवृत्तींचा विरोध येऊं शकत नाहीं. सारांश, जेथें स्वराज्याची कल्पना जागृत नसते तेथें भेद या उपायास बळी पडण्यास लोक नेहमींच तयार असतात आणि एका राजाचा नाश होऊन दुसरा राजा आला तर त्यांत आपलें कांहींच नुकसान झालें नाहीं असेंच त्यांस वाटतें. किंबहुना प्रसंगविशेषीं त्यांचा फायदाही होतो.

भारती काळाच्या प्रारंभीं हिंदुस्थानांतील राज्यांची प्रथम वर्णिल्याप्रमाणें परिस्थिति होती. राज्यांत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य किंबहुना शूद्र हे प्रत्येक राजकीय बाबतींत आपलें

मन घालीत असत; व हें राज्य आमचें आहे, अशी त्यांची भावना पूर्णपणें जागृत होती. राजानें अमुक एक गोष्ट कां केली हें प्रजेस समजावून द्यावें लागत असे. याचें एक मनोरंजक उदाहरण श्रीकृष्णाच्याच भाषणांत उद्योगपर्वांत आलेलें आहे. कौरव पांडवांचें युद्ध कां होत आहे आणि यांत अपराध कोणाचा आहे ही गोष्ट लोकांस समजून देण्याची अवश्यकता होती. " मी चातुर्वर्ण्यास समजाऊन सांगेन. युधिष्ठिराचे गुण कोणते आहेत आणि दुर्योधनाचे अपराध कोणते आहेत याजविषयीं मी चातुर्वर्ण्य जमलें म्हणजे त्यांची खात्री करीन. "

गर्हयिष्यामि चैवैनं पौरजानपदेष्वपि ।
वृद्धबालानुपादाय चातुर्वर्ण्ये समागते ॥
(उ. अ. ७३ ३३)

असें श्रीकृष्णानें म्हटलेलें आहे. (भा. पु. ३ पान ३१०) अर्थात् राजकीय बाबतींत चातुर्वर्ण्याची समजूत करणें जरूर होतें ही गोष्ट निर्विवाद दिसते. ज्या ठिकाणी याप्रमाणें राज्यांतील लोक हें राज्य आमचें आहे असें समजून राजकारभारांत मन घालतात त्या ठिकाणीं राजद्रोहीपणा उत्पन्न होणें शक्य नाहीं. " एका राजानें दुसरें राज्य जिंकलें तर तेथील लोकास असें विचारावें कीं, मी तुमचा राजा होतों. तुम्ही मला करभार द्या. " असेंही महाभारतांत सांगितलेलें आहे. अर्थात् लोकसंमतीवांचून राज्याच्या कारभारांत किंवा व्यवस्थेंत बदल होत नव्हता. परंतु ही परिस्थिति महाभारतकाळीं बरीच बदलली. विशेषतः पूर्वेकडील राज्यें मोठीं होऊन त्यांतील लोक बरेचसे शूद्र जातीचे व कर्मा संस्कृतीचे असेच होते व ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यांची संख्या अतिशय कमी असल्यानें राज्याच्या घालमेलींत त्यांचें फारसें लक्षतही नसे व ते लक्षही घालीत नसत. सारांश, पाटलीपुत्राच्या राज्यावर नंद क्षत्रिय बसला काय किंवा चन्द्रगुप्त शूद्र बसला काय, एकंदर जनसमूहास या संबंधांत कोणतीच परवा नव्हती. किंवा त्यास बोलण्याचा अधिकारही नव्हता आणि सामर्थ्येही नव्हतें. यामुळें अशा राज्यांत कारस्थानी व राजद्रोही लोकांचेंच फावत असे; यांत नवल नाहीं. यामुळेंच साम, दान, दंड, भेद या उपायांपैकीं भेदाचाच अवलंब राजेलोक महाभारतकाळीं ज्यास्त करूं लागले याचें आश्चर्य नाहीं. एकंदरीत भारती काळाच्या प्रारंभी राजनीति उच्च दर्जाची असून महाभारतकाळीं कुटिल राजनीतीचा प्रकार चांगलाच अमलांत आला होता आणि राजाच्या राजकीय अधिकाऱ्यांची नीति बरीच खालावली होती.

भीष्माचें राजकीय वर्तन.

या संबंधानें भारतीयुद्धांतील भीष्माचें वर्तन फारच उदात्त व अनुकरण करण्यासारखें झालें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. पुष्कळ लोक असा प्रश्न उपस्थित करतात कीं भीष्मानें युद्धप्रसंगीं दुर्योधनाच्या बाजूनें जें युद्ध केलें तें योग्य किंवा कसें ? दुर्योधनाचा पक्ष अन्यायाचा आहे ही गोष्ट स्पष्टपणें भीष्मानें दुर्योधनास सांगितली होती. कराराप्रमाणें पांडवांस राज्य दिलेंच पाहिजे असें त्यानें स्पष्टपणें दुर्योधनास कळविलें होतें. त्याचप्रमाणें पांडवांकडे श्रीकृष्ण असून, हा श्रीकृष्ण परमेश्वराचा अवतार आहे अशी त्याची पूर्ण भक्ति होती. असें असून भीष्मानें दुर्योधनातर्फे श्रीकृष्णाशीं विरोध केला ही गोष्ट योग्य झाली किंवा कसें ? भीष्माच्या उलट आचरण रामायणांत बिभीषणानें केलें आहे. बिभीषण रावणास सोडून रामास जाऊन मिळाला रा-

वणाचें कृत्य दुर्योधनाप्रमाणेंच निंद्य होतें आणि बिभीषण भीष्माप्रमाणें रामाचा भक्त होता. अशा स्थितींत भीष्मानें जें वर्तन केलें तें अधिक न्यायाचें किंवा बिभीषणानें केलें तें अधिक न्यायाचें असा प्रश्न कित्येकदां उपस्थित होतो. परंतु राजनीतिदृष्ट्या भीष्माचेंच आचरण श्रेष्ठ होय, यांत शंका नाहीं. स्वराज्याचें खरें तत्त्व ज्याच्या अंतःकरणांत पूर्ण प्रतिबिंबिलेलें आहे तो स्वराज्याचा पक्ष कधींही सोडणार नाहीं. दुर्योधनाचा पक्ष अन्यायाचा असला तरी तो स्वराज्याचा प्रश्न होता आणि भीष्मानें स्वराज्यासंबधाचें आपलें कर्तव्य योग्य रीतीनें पाळलें असेंच म्हणावयास पाहिजे. रामायणांत रामानेंही बिभीषणास आश्रय देतांना हा भांडण करून आलेला असून राज्यार्थी आहे हा भेद आपल्यास उपयोगीं पडेल असें स्पष्टपणें सांगितलेलें आहे. उच्च संस्कृति व हीन संस्कृति यांच्यामध्यें हाच फरक आहे. राजकीय नीतीसंबंधानें भीष्माचेंच आचरण अतिशय श्रेष्ठ होय आणि रामभक्त या नात्यानें बिभीषणाची कितीही थोरवी असली तरी त्याचें आचरण राजनीतीच्या दृष्टीनें हीन होय हें निर्विवाद आहे.

महाभारतांत युधिष्ठिर युद्धारंभीं भीष्मास नमस्कार करण्यास गेला त्या वेळेस भीष्मानें त्यास "पुरुष हा अर्थाचा दास आहे यासाठीं मी दुर्योधनातर्फे लढत आहें, अर्थात् मी आजवर या राजाचें अन्न खाल्लें आहे तेव्हां मीं याच्यातर्फेंच लढणार " असें सांगितलें हेंही एका दृष्टीनें कमीच सांगितलें. याहीपेक्षां उदात्त रीतीनें त्यास सांगतां आलें असतें. तथापि तेंही त्याचें वचन उदार मनुष्याचें आहे. वनपर्वांत युधिष्ठिरानें भीमाची अशीच समजूत घातली. जेव्हां वनवासाचा करार तोडून आपण आपल्या बलानें कौरवांस मारूं असें भीम आग्रहानें म्हणूं लागला व असें करणें अधर्माचें आहे असें सांगूनही त्याचें समाधान होईना तेव्हां युधिष्ठिरानें त्यास सांगितलें " तूं आपल्या बलाची प्रशंसा करतोस पण धार्तराष्ट्रांकडे प्रबल वीर भीष्म, द्रोण आहेत ना ? ह्या लोकांनीं जें अन्न खाल्लें आहे त्या अन्नाची (पिंड) ते फेड करतील (वनपर्व अ. ३६ भा. पु. २ पान ८०) हें ऐकून भीम गप्प बसला. सारांश भीष्म, द्रोण अत्यंत राजनिष्ठ होते व ते कधींही आपल्या राजाचा पक्ष सोडणार नाहींत अशी सर्वांस खात्री होती. महाभारतांत भीष्मानें पुढें युद्धप्रसंगीं युधिष्ठिरास आपल्या मरणाचा उपाय सांगितला हें वर्णन आहे तें पाठीमागचें आहे. महाभारतकालीन राजनीति बिघडली असल्याकारणानें सौतीच्या वेळेस कोणत्याही राजाधिकाऱ्याची नीति बिघडवून त्यास फितवितां येईल अशी समजूत होती व त्या समजुतीप्रमाणें भीष्मास फितविण्याचा हा येथें एक प्रसंग सौतीनें घातला आहे. परंतु जर भीष्माची नीतिमत्ता उच्च व उदात्त होती तर तो अशा प्रकारें निमकहरामी करता हें शक्यच नाहीं. किंबहुना भीष्मानें स्वमुखानें मी दुर्योधनाचें अन्न खाल्लें आहे असें युद्धारंभीं सांगितलें व वनपर्वांत युधिष्ठिरानेंही तेंच भीमास बजाविलें होतें. या दोन्ही गोष्टींच्या विरुद्ध भीष्म आचरण करील हें संभवनीय नाहीं. हा प्रसंग शल्याच्या ' कर्णाचा मनोभंग मी करीन ' अशा विश्वासघातकी वचनाप्रमाणेंच अशक्य व पूर्वापर-विरोधी, तत्कालीन राजनीतिकल्पनेप्रमाणें सौतीनें मागाहून कल्पिलेला आहे. (भीष्मपर्व अ० १०७, भा० पु० ४ पान २९८–९१) यांत वर्णिल्याप्रमाणें युधिष्ठिर व श्रीकृष्ण कौरवांच्या फौजेंत भीष्माचा वधोपाय विचारण्यास गेले

असल्यास ती गोष्ट दुर्योधनास कळली नसेल हें संभवनीय नाहीं. शिवाय भीष्माच्या वधाचा उपाय श्रीकृष्णास सांगतां आला नसता असेंही मानतां येत नाहीं. सारांश, भीष्माच्या उज्वल शीलास कलंक लावणारा हा कथाभाग निःसंशय मागाहूनचा असावा.

येथें असा प्रश्न उपस्थित होतो कीं, आपला राजा जर अनीतीचें आचरण करीत आहे आणि त्याचा पक्ष धडधडीत अन्यायाचा आहे तर त्याच्या अधिकाऱ्यांनीं त्याच्यातर्फे लढणें हेंही अन्यायाचें आहे. अर्थात् अशा प्रसंगीं त्यांनी काय करावें? या प्रश्नासंबंधानें महाभारतांत एक मनोरंजक संवाद आलेला आहे. भीष्म आणि श्रीकृष्ण यांच्यामधील हा संवाद ज्या वेळेस भीष्मानें अतिशय पराक्रम करून अर्जुनाला मूर्छित केलें आणि ज्या वेळेस श्रीकृष्णानें आपली प्रतिज्ञाही सोडून भीष्मावर चक्र धरलें त्या वेळेस "सर्व अनर्थाचें मूळ तूं आहेस, तूं दुर्योधनाचा निग्रह कां केला नाहींस" असें म्हणून श्रीकृष्णानें चक्र घेऊन भीष्मावर चाल केली तेव्हां भीष्मानें आपल्या वर्तनाच्या समर्थनार्थ "राजापरं दैवतमित्युवाच" "राजा हें सर्वांचें परम दैवत आहे" असा जबाब दिला. आणि तूं माझ्यावर चक्र धरलेंस तेव्हां माझा त्रैलोक्यांत हाच मान झाला मी तुला नमस्कार करतों असें म्हणून भीष्म स्वस्थ उभा राहिला, इतक्यांत अर्जुनानें शुद्धीवर येऊन कृष्णास परतविलें अशी कथा आहे; हा कथाभाग भीष्मपर्व अ० ५९ यांत आलेला असून कित्येक प्रतींत हे येथील महत्त्वाचे श्लोक नाहींत व भाषांतरांतही ते आलेले नाहींत. तथापि ते मूळचे श्लोक असे आहेत.

श्रुत्वा वचः शांतनवस्य कृष्णो।
वेगेन धावंस्तमथाभ्युवाच ॥
त्वंमूलमस्येह भुवि क्षयस्य।
दुर्योधनं चाद्य समुद्धरिष्यसि ॥

दुर्द्यूतदेवी नृपतिर्निवार्यः सन्मांत्रिणा धर्मपथि स्थितेन। त्याज्योथवा कालपरीतबुद्धिर्धर्मातिगो यः कुलपांसनः स्यात्। भीष्मस्तदाकर्ण्य कुरुप्रवीरं राजापरं दैवतमित्युवाच ॥

हे मधील श्लोक अत्यंत महत्त्वाचे असून त्यांत एका अत्यंत महत्त्वाच्या प्रश्नासंबंधानें दोन मतें कशीं पूर्वकाळीं होतीं हें दिसून येतें. दुराचरणी राजा असल्यास काय करावें यासंबंधानें त्याची आज्ञा शिरसा मान्य करून त्याचा पक्ष कधींही सोडूं नये असें तत्त्व भीष्मानें प्रतिपादन केलें तर श्रीकृष्णानें पुढचें तत्त्व असें प्रतिपादन केलें कीं, जे उत्तम मंत्री असतील त्यांनीं राजाचा निग्रह करावा आणि तो जर मुळींच ऐकणार नाहीं तर त्याचा त्याग करावा. अर्थात् त्यास गादीवरून काढून दुसरा राजा बसवावा. हे दोन्ही पक्ष उदात्त राजनीतीचे असून ते दोन्ही पूज्य आहेत असें श्रीकृष्णानें व भीष्मानें आपल्या आचरणानेंही दाखविलें. पण अशा परिस्थितींत आपल्या राजाचा त्याग करून परशत्रूस जाऊन मिळावें हा जो तिसरा मार्ग बिभीषणानें स्वीकारला तो हीन व निंद्य आहे हें अधिक विस्तारानें सांगणें नको. तो भारतांतील उदात्त आचरणाच्या कोणत्याही पुरुषानें आदरिला नाहीं हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

उद्धर्षणविदुलासंवाद.

पराभव पावलेल्या राजाला धीर देऊन त्यास उत्साहयुक्त करणारा उद्धर्षण—विदुला—संवाद राजकीय धर्मांतील एक अत्यंत महत्त्वाचा भाग असून तो शेवटीं देण्यासारखा आहे. तत्त्वज्ञानाचें सर्वस्व जशी भारतांतील गीता होय त्याचप्रमाणें राजधर्मांतील सर्वस्व असा

हा संवाद येथें सारांशरूपानें आम्ही देतों. हा केवळ दैन्यावस्थेस पोंचलेल्या क्षत्रियासच उद्देशून आहे असें नाहीं. तर संसारांतील विपत्प्रसंगीं प्रत्येक पुरुषास हा उपदेश लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. व्यवहारांतील व राजकीय परिस्थितींतील उदात्त व उत्साहयुक्त नीतिही यांत भरलेली आहे. यांत कोणत्याही प्रकारचें कपटयुक्त किंवा कुटिलतेचें धोरण नसून केवळ उत्साह उत्पन्न करणारी नीति आहे. म्हणून तो आम्हीं येथें थोडक्यांत देतों. सिन्धुराजानें आक्रान्त केलेल्या संजय नामक राजपुत्रास त्याची राजनीतिकुशल धैर्यवती माता विदुला म्हणाली, (उद्योग. अ. १३३–१३६)

विः—मात्मानमवमन्यस्व मैनमल्पेन बीभर ।
उत्तिष्ठ हे कापुरुष माशेष्वैवं पराजितः ॥१॥
अलातं तिंदुकस्येव मुहूर्तमपि हि ज्वल ।
मा तुषाग्निरिवानर्चिर्धूमायस्व जिजीविषुः ॥२॥
उद्भावयस्व वीर्यं वा तां वा गच्छ ध्रुवां गतिम् ।
धर्मं पुत्राग्रतः कृत्वा किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ ३
दाने तपसि सत्ये च यस्य नोच्चरितं यशः ।
विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः ॥ ४
नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शंबरोऽब्रवीत् ।
यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ ५ ॥
निर्विण्णात्मा हतमना मुञ्चैतां पापजीविकाम् ।
एकशत्रुवधेनैव शूरो गच्छति विश्रुतिम् ॥ ६ ॥
न त्वं परस्यानुचरस्तात जीवितुमर्हसि ।
भयाद्वृत्ति समीक्षो वा न भवेदिह कस्यचित् ७
उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेतेह कस्यचित् ॥८
पुः—ईदृशं वचनं ब्रूयाद्भवती पुत्रमेकजम् ।
किं नु ते मामपश्यंत्याः पृथिव्या अपि सर्वया ॥९
विः—खरीवात्सल्यमाहुस्तन्निःसामर्थ्यमहैतुकम् ।
तव स्याद्यदि सद्वृत्तं तेन मे त्वं प्रियो भवेः १०
युद्धाय क्षत्रियः सृष्टः संजयेह जयाय च ।
जयन्वा वध्यमानो वा प्राप्नोतींद्रसलोकताम् ११
पुः—अशोकस्यासहायस्य कुतः सिद्धिर्जयो मम ।
तन्मे परिणतप्रज्ञे सम्यक् प्रब्रूहि पृच्छते ॥१२
विः—पुत्र नात्माऽवमन्तव्यः पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
अभूत्वाहि भवंत्यर्था भूत्वा नश्यन्ति चापरे॥१३
अथ ये नैव कुर्वन्ति नैव जातु भवन्तिते ।
ऐकगुण्यमनीहायामभावः कर्मणां फलम् ॥ १४
अथद्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वा न वा ॥
उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं भूति कर्मसु ।
भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमव्यथैः ॥
मंगलानि पुरस्कृत्य ब्राह्मणांश्चेश्वरैः सह ।
प्राज्ञस्य नृपते राशु वृद्धिर्भवति पुत्रक ॥
यदैव शत्रुर्जानीयात् सपत्नं त्यक्तजीवितम् ।
तदैवास्मादुद्विजते सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥
नैव राज्ञा, दरः कार्यो जातु कस्यांचिदापदि ।
अथ चेदपि दीर्णः स्यान्नैव वर्तेत दीर्णवत् ॥
दीर्णं हि दृष्ट्वा राजानं सर्वमेवानुदीर्यते ।
राष्ट्रं बलममात्याश्च पृथक्कुर्वन्ति ते मतिः ॥
य एवात्यन्तसुहृदस्त एनं पर्युपासते ।
शोचन्तमनुशोचन्ति पतितानिव बान्धवान् ॥
ये राष्ट्रमभिमन्यन्ते राज्ञो व्यसनमीयुषः ।
मादीदरस्त्वं सुहृदो मा त्वां दीर्णं प्रहासिषुः ॥
यदेतत्संविजानासि यदि सम्यग् ब्रवीम्यहम् ।
कृत्वाऽसौम्यमिवात्मानं जयायोत्तिष्ठ संजय ॥

याप्रमाणें मातेचा उद्धर्षण उपदेश ऐकून संजय उठला आणि त्यानें पराक्रम करून पुन्हां राज्य मिळविलें. या संवादाची प्रशंसा व फलश्रुतिही सौतीनें योग्य केली आहे. हा उद्धर्षण, भीमतेजोवर्धन संवाद शत्रुपीडित राजाला मंत्र्यानें ऐकवावा, इतकेंच नव्हे तर

इदं पुंसवनं चैव वीराननमेवच ।
अभीक्ष्णंगर्भिणी श्रुत्वा ध्रुवं वीरं प्रजायते ॥
धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ।
ईदृशं क्षत्रिया सूते वीरं सत्यपराक्रमम् ॥

या उपदेशांत केवळ पराक्रम, धैर्य, निश्चय, परतंत्र व हीन कधींही न होण्याची मनाची वृत्ति आणि उद्योग यांजवर जोर दिला असून इष्टहेतु कदाचित् सफल न झाला तरी मृत्यूही पतकरावा. पण उद्योग न करणें म्हणजे फळ कधींही न मिळणें हा निश्चयच. उद्योग केल्यास फळ मिळण्याचा संभव तरी आहे, व या व्यवहारशुद्ध सिद्धान्तावर बसविलेला दैन्यावस्थेस प्राप्त झालेल्या राजास किंवा राष्ट्रास किंवा कुटुंबास किंवा मनुष्यास विश्वास ठेवण्याविषयीचा फारच मार्मिक उपदेश केला आहे.

प्रकरण दहावें.

सैन्य व युद्ध.

भारतीयकाळांत निरनिराळ्या राज्यात चढाओढ असून युद्धप्रसंग वारंवार होत असल्यानें भारती सैन्याची व्यवस्था फारच उत्कर्षास पोंचली होती व त्यांचे युद्धाचे प्रकार बरेच सुधारलेल्या तऱ्हेचे झाले होते. पण सर्वांत विशेष गोष्ट ही की, हीं युद्धें आपसांत आर्य लोकांतच होत असल्या कारणानें युद्धाचीं तत्त्वें धार्मिक रीतीनें चालणाऱ्या सुधारलेल्या हल्लींच्या राष्ट्रांच्या युद्धपद्धतीप्रमाणें नियमानें बांधलेली असत. धर्मयुद्धाचा त्यावेळेस अतिशय मान असे व धर्मयुद्धाचे नियम ठरलेले असून त्यांचा बहुतकरून अतिक्रम योद्धयांकडून होत नसे. ही पद्धति महाभारतकाळीं थोडीशी बिघडलेली दिसते ती ग्रीक लोकांच्या युद्धपद्धतीमुळें बिघडली. पाश्चात्य देशांत हल्लींही युरोपियन राष्ट्राराष्ट्रांमध्यें युद्ध सुरू झालें असतां जे नियम दया व धर्म यांस अनुसरून ठरलेले आहेत, त्याचें बहुधा अतिक्रमण होत नाही. पण तेंच युद्ध युरोपियन राष्ट्र व एशियाटिक राष्ट्र यांच्यामध्यें चालू झालें असतां निराळे नियम अमलात येतात. त्याचप्रमाणें ग्रीक लोकांनीं एशियाटिक राष्ट्रांशीं युद्ध करतांना क्रूरतेचे नियम अमलांत आणिले व यामुळें साहजिकच महाभारतकाळीं कित्येक क्रूरतेचे नियम युद्धपद्धतींत शिरले. असो. महाभारतांत सैन्याचें जें वर्णन केलेलें आहे व धर्मयुद्धाचे जे नियम सांगितले आहेत त्यांजवरून प्राचीन काळची युद्धपद्धति किती सुधारलेली होती व हल्लींच्या पाश्चात्य सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या युद्धनियमांप्रमाणें त्या पद्धतीबद्दल आपल्यास कसा आदर उत्पन्न होतो याची वाचकांस कल्पना होईल.

प्रत्येक राष्ट्रांत प्राचीनकाळीं कांहीं तरी खडी फौज तयार असे. वेळेवर आपखुशीनें स्वयंसैनिक होण्याचा काळ त्यावेळींही नव्हता. कारण, युद्धशास्त्र त्यावेळीं इतकें पुढें गेलें होतें की, कोणत्याही मनुष्यास वाटेल त्यावेळी तलवार किंवा भाला घेऊन युद्धांत सामील होतां येत नसे. प्रत्येक शिपायास युद्धाचें शिक्षण घेण्याची कित्येक वर्षेपर्यंत जरूरी होती. सेनेचे चार मुख्य विभाग होते. पदाति, अश्व, गज आणि रथ. अर्थात् पूर्वीच्या फौजांस चतुरंग दल असें म्हणत. हल्लीं फौजा त्र्यंग झाल्या आहेत. कारण, गज हें अंग हल्लीं नाहीसें झालें आहे. यामुळें फौजांस 'थ्री आर्म्स्' म्हणण्याची पद्धति अलिकडची आहे. गज हें प्राचीनकाळी लढण्याचें मोठें भयद साधन होतें. इतर लोकास हिंदुस्थानच्या फौजांची हत्तीमुळेंच फार भीति वाटे. केवळ एका शिकंदराच्या बुद्धिमत्तेनें या भीतीचा पाडाव केला, तरीही कित्येक शतकेंपर्यंत म्हणजे तोफा चालू होईपावेतों गजांची उपयुक्तता लढाईच्या कामी फारशी कमी झाली नाहीं. सेल्यूकसनें चन्द्रगुप्तास आपली मुलगी देऊन ५०० हत्ती घेतले. त्याचप्रमाणें पर्शियन बादशहा रोमन लोकांच्या विरुद्ध युद्धांत हत्तींचा उपयोग करीत असे, असें वर्णन आहे. हत्तींच्या योगानें मिळविलेला शेवटचा विजय म्हणजे तैमुरलंगानें तुर्कांचा सुलतान बजाजत् या गर्विष्ठ व बलाढ्य राजावर मिळविलेला होय. यापुढें इतिहासांत हत्तींचा उपयोग दिसत नाहीं. हत्तींच्याऐवजीं तोफखाना आला. असो.

फौजेंतील प्रत्येक मनुष्यास वेळेवर पगार

मिळण्याची व्यवस्था प्राचीनकाळीं होती. हा पगार धान्य व कांहीं नगदी असा असे. शिपायांना त्यांचा पगार वेळेवर देण्याविषयीं व त्यांत कांहीं कापून न घेण्याविषयीं नारदानें युधिष्ठिरास कच्चिदध्यायांत उपदेश केला आहे.

> कच्चिद्बलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितम ।
> संप्राप्तकाले दातव्यं ददासि न विकर्षसि ॥
> (सभापर्व अ० ५)

वेळेवर पगार व धान्य शिपायांस न मिळाल्यामुळें यजमानाला या शिपाईलोकांच्या गडबडीपासून जो अनर्थ होतो, तो अनर्थ फारच भयंकर होय, असें नारदानें येथें बजाविलेलें आहे. मराठी राज्यांत शिवाजीच्या वेळेपासून नानासाहेब पेशव्यापर्यंत या गोष्टीकडे चांगलें लक्ष होतें. पण यापुढें उतरत्या काळांत फौजेचा पगार वारंवार चढत असल्यानें जे भयंकर घोंटाळे उत्पन्न होत असत त्यांचें शिंदे, भोसले, होळकर वगैरेंच्या हकीगतींत येणारें वर्णन प्रसिद्धच आहे. असो. उतरत्या काळांत सर्व राज्यांत असे प्रसंग येतात. फौजेस वेळेवर पगार मिळणें हें सुव्यवस्थित राज्याचें पहिलें अंग आहे. प्राचीनकाळीं फौजेस काय पगार मिळत असे याचा अंदाज करण्यास साधन नाहीं. परंतु धान्य व नगदी असें त्याचें स्वरूप असे. धान्य सरकारी कोठींतून दिलें जात असे हें उघड आहे. शेतकऱ्याकडून कर धान्यरूपानेंच येई हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. याशिवाय रणांत मेलेल्या वीरांच्या कुटुम्बांचें (स्त्रियांचें) पोषण करणें चांगल्या राजाचें कर्तव्य समजलें जात असे.

> कच्चिद्दारान् मनुष्याणां तवार्थे मृत्युमीयुषां ।
> व्यसनं चाभ्युपेतानां बिभर्षि भरतर्षभ ॥

असा नारदानें प्रश्न केला आहे.

प्रत्येक दहा असामींवर एक, शंभरांवर एक व हजारांवर एक असे अधिकारी चारी अंगांत होते.

> दशाधिपतयः कार्याः शताधिपतयस्तथा ।
> ततः सहस्राधिपतिं कुर्यात् शूरमतंद्रितम् ॥
> (शांतिपर्व अध्याय १००)

अशी व्यवस्था होणें अशक्य नाहीं व अशाच प्रकारची व्यवस्था हल्लींच्याहीकाळीं चालू आहे. एकहजार योध्यांचा अधिपति हा सर्वांत मुख्य अधिकारी, कर्नलच्या दर्जाचा असून तो राजानें सन्मान करण्याच्या योग्य असा मानला जात असे.

> कच्चिद्बलस्य ते मुख्याः सर्वे युद्धविशारदाः ।
> धृष्टावदाता विक्रान्ताः त्वया सत्कृत्य मानिताः ॥
> (स. अ. ५)

निरनिराळ्या चार अंगांचाही एक एक मुख्य अश्वाधिपति वगैरे अधिकारी असे. याशिवाय सर्व फौजेला एक मुख्य कमांडर-इनचिफ अथवा सेनापति असे. त्याचें वर्णन असें केलेलें आहे. धृष्ट, शूर, बुद्धिवान् , धृतिमान् , शुचि, कुलीन, अनुरक्त व दक्ष असा सेनापति तुझा आहे ना? असें नारदानें विचारलें आहे. शांतिपर्वांत आणखी असें सांगितलें आहे कीं, तो व्यूह, यंत्र आणि आयुध यांचें शास्त्र जाणणारा असावा. तसेंच पाऊस, थंडी, ऊन हें सहन करण्याची त्यास ताकद असावी व शत्रूचीं छिद्रें त्यास ओळखतां येत असावीं. (शां. अ. ८५–१३)

चतुरंग दलाशिवाय फौजेचीं आणखी चार महत्त्वाची खातीं होतीं तीं विष्टि (ट्रान्स्पोर्ट) नौका, हेर आणि देशिक अशीं सांगितलीं आहेत. यांतील विष्टि म्हणजे सर्व प्रकारचें सामान वाहून नेण्याची व्यवस्था व साधनें होत. याचें महत्त्व पूर्वकाळच्या युद्धांतही फारच मोठें होतें. बाणांचे व आयुधांचे हजारों छकडे भरून बरोबर घ्यावे लागत असत. नौकांमध्यें

समुद्रावरच्या व नद्यांवरच्या दोन्ही प्रकारच्या नौका येतात. पूर्वकाळीं नौकांतून लढण्याचाही प्रसंग येत असावा. उत्तरहिंदुस्थानांतील नद्या मोठाल्या असून त्या उतरण्यास नौकांचें साधन जरूर असे. समुद्रकिनाऱ्यावरच्या राष्ट्रांत मोठालीं गलबतेंही लढाईसाठीं व ने आण करण्यासाठीं उपयोगांत येत असावीं. हेर पूर्वी सांगितलेलेच आहेत व फौजांतही त्यांचा उपयोग मोठा आहे. देशिक म्हणजे कोण असावेत याची कल्पना चांगलीशी होत नाहीं. त्यांचें वर्णनही दिलेलें नाहीं. तथापि स्काउट्स अथवा निरनिराळ्या प्रसंगीं पुढें जाऊन वाट दाखविणारे व शत्रूंची माहिती देणारे हे असावेत. एकंदर फौजेचीं हीं आठ अंगें खालील श्लोकांत सांगितलेलीं आहेत.

रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पांडव।
विष्टिर्नावश्चराश्चैव देशिका इति चाष्टमः॥
(शांतिपर्व अ० ५९)

पायदळ व घोडदळ.

पदाति अथवा पायदळ फौजेजवळ ढाल व तलवार हीं आयुधें असत. याशिवाय अन्य आयुधें सांगितलीं आहेत तीं; प्रास (भाला), परशु (कुऱ्हाड), भिंडीपाल, तोमर, ऋष्टी, शुक्र हीं होत. भिंडीपाल वगैरे हत्यारें काय होतीं हें सांगतां येत नाहीं. खड्ग म्हणजे लहान तलवार. गदा हें आयुध सहसा पायदळाचें नव्हतें. कारण तें आयुध वापरण्यास मोठ्या शक्तीची जरूरी असे. हें आयुध द्वंद्वयुद्धांत उपयोगांत येत असे. तसेंच हत्तींशीं लढतांनाही गदेचा उपयोग करीत. गदेचा उपयोग विशेष बलवान् क्षत्रिय करीत असत. घोडेस्वारांजवळ तलवार व भाला हीं आयुधें होतीं. भाला बहुधा ज्यास्ती लांब असे. गांधारराज शकुनी याच्याजवळ दहा हजार अश्वसैन्य विशालप्रासानें लढणारें होतें असें वर्णन आहे.

अनीकं दशसाहस्रमश्वानां भरतर्षभ।
आसीद्गांधारराजस्य विशालप्रासयोधिनाम्॥
(शल्यपर्व अ० २३)

घोडेस्वारांच्या हल्ल्याचें वर्णन या ठिकाणीं चांगलें केलें असून दोन प्रतिपक्षांकडील वादिसैन्यें एकमेकांत मिसळलीं म्हणजे भाले राहून बाहुयुद्धापर्यंत पाळी कशी येते व घोडेस्वार एकमेकांस घोड्यांवरून खालीं कसे पाडतात याचें वर्णन या ठिकाणीं चांगलें केलें आहे. सर्व लोकांना कवचें असत असें वाटत नाहीं. कवच म्हणजे चिलखत होय. हें बहुधा जड असतें व हलकें असल्यास त्यास फार किंमत पडते. यामुळें पदातिसैन्याजवळ किंवा अश्वसैन्याजवळ बहुधा कवच नसे. तथापि कवच घातलेल्या पदातीचेंही वर्णन आहे. रथी व गजावर बसलेला योद्धा याजवळ नेहमीं कवच असावयाचेंच. कवचाचा उपयोग रथी व सारथी यांस फार असे. बाणांचा वर्षाव बहुतकरून रथी व सारथी यांजवरच होत असे, यामुळें कवचाची जरूर त्यांस फार असे व हे योद्धेही मोठमोठाले क्षत्रिय असल्यानें त्यांस मौल्यवान् कवच वापरणें शक्य होतें. हत्तीवरून लढणाऱ्यांची हीच स्थिति होती. ते उंचावर असल्यानें त्यांजवर बाणांचा वर्षाव होई, तेव्हां त्यांस कवच घालणें जरूर असे, व हत्तीवरचा योद्धा संपन्न असल्यानें त्यास कवच मिळणें शक्य होतें.

निरनिराळ्या लोकांची निरनिराळ्या युद्धासंबंधानें तारीफ होती. गांधार, सिंधु, सौवीर हे पाश्चात्य देश अश्वसैन्यासंबंधानें प्रसिद्ध होते. या देशांत उत्तम घोडे पूर्वी निपजत व हल्लींही निपजतात. पर्शीयन व अफगाण घोड्यांची तारीफ अजूनही आहे. या देशांतील वीर घोड्यांवरून तक्ष्ण भाल्यांनीं लढत,

उशीनरलोक सर्वप्रकारच्या युद्धांत कुशल असत. प्राच्यलोक मातंगयुद्धामध्यें प्रसिद्ध असत. हिमालयाच्या व विंध्याद्रीच्या जंगलामध्यें हत्ती पुष्कळ उत्पन्न होत असत, तेव्हां अर्थातच प्राच्य, मगध वगैरे देशांतील लोक हत्तींच्या युद्धांत कुशल असणें साहजिक आहे. मथुरेचे लोक बाहुयुद्धांत कुशल होते. ही त्यांची कुस्तींमधील कीर्ति अजूनही कायम आहे आणि दक्षिणेंतील योद्धे तलवार चालविण्यांत कुशल असत. मराठ्यांची हल्लींची कीर्ति घोड्यावरच्या स्वारीबद्दलची आहे. वरील दाक्षिणात्य विदर्भदेशांतील होत. हें येथें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. (शां० अ०९९)

हत्ती.

आतां गजाविषयीं आपण वर्णन करूं. गजाची प्रचंड शक्ति व माहुताच्या हुकुमाप्रमाणें काम बजावण्याची त्याची तयारी या दोन गोष्टींमुळें हत्तीला फौजेंत महत्त्वाचें स्थान मिळालें होतें. परंतु त्याची सोंड नरम असल्या कारणानें त्याचा तो भाग सहज तोडण्यासारखा असे. यामुळें हत्तीला गंडस्थळापासून सोंडेच्या टोकापर्यंत लोखंडी चिलखत घातलेलें असे. आणि त्याच्या पायावरही चिलखत असे. ह्यामुळें हत्ती लढाईमध्यें परपक्षाचा बराच फडशा उडवीत असे. असें होतें तरीही मल्ल लोक हातांत कोणतेंही हत्यार न घेतां हत्तीशीं लढत असत. हत्तीच्या पोटाखालीं चपलतेनें घुसून त्याचा बुक्यांनीं प्राण घाबरा करून त्यास गरागर फिरायाला लावल्याचें वर्णन भीम, भगदत्त यांच्या युद्धांत केलेलें आहे. (द्रोणपर्व अ० २६) अशा प्रकारचीं धैर्याचीं व शक्तीचीं कामें असंभवनीय नाहींत, हें हल्लींसुद्धां नेटिव्ह संस्थानांतून कधीं कधीं होणाऱ्या गजयुद्धावरून लोकांच्या प्रत्ययास येतें. दतियासंस्थानांत हत्तीच्या दांताला पांचशें रुपयांचा तोडा बांधून तो खेळणारानें हत्तीशीं झुंजून घेऊन जाण्याचा खेळ अजूनपर्यंत कधीं कधीं होत असे. असो. हत्तीवर त्याचा चालविणारा माहुत व त्याच्यावर बसून युद्ध करणारा योद्धा हे दोघे बसत. युद्ध करणारा धनुष्यबाण किंवा विशेषतः शक्ति अथवा बरची यांचा उपयोग करीत असे. गजसैन्याचा कधीं कधीं पराभवही होत असे व अशा प्रकारानें गजसैन्याचा पहिला तडाका सोसून तें सैन्य एकदां परतवलें म्हणजे तें आपल्याच फौजेचा नाश करीत असे किंवा त्याचा समूळ नाश करतां येत असे. गजसैन्याशीं लढण्याची शिकंदरानें पहिली युक्ति केली ती अशी. बाणाचे कवच न घातलेले हलके पायदळ लोक, यांस असा हुकूम असे कीं, त्यांनीं प्रथम हत्तींचे माहुतांवर बाण टाकून त्यांस ठार मारावें; नंतर कवच घातलेल्या पायदळानें हत्तीच्या तंगड्या तोडून टाकाव्या किंवा जखमी कराव्या आणि त्यानें मुद्दाम लांब वांकड्या तलवारी तयार करवून त्या फौजेस देऊन हत्तींच्या सोंडा उतरण्याविषयीं तीस ताकीद केली. असो. अशा रीतीनें शिकंदर गजसैन्याचा पराभव करीत असे. गजसैन्य जितकें शत्रूस भयंकर, तितकेंच तें स्वपक्षासही भयंकर म्हणजे हानिकारक असे, ही गोष्ट महाभारतांतील अनेक युद्धवर्णनांवरूनही दिसून येते.

रथी व धनुष्यबाण.

भारती काळाचा सर्वांत अजिंक्ययोद्धा म्हटला म्हणजे रथी होता. अलीकडील काळच्या लोकांना रथीच्या महत्त्वाची कल्पना नाहीं. ते कसें युद्ध करीत आणि इतका प्राणनाश करण्याचें सामर्थ्य त्यांस कसें असे,

याजबद्दल कांहींच कल्पना करतां येत नाहीं. कारण हल्लीं कोठेंही रथांचा उपयोग होत नाहीं व धनुष्यबाणांचाही हल्लीं नायनाट झालेला आहे. धनुष्यबाणाच्या ठिकाणीं हल्लीं बंदुकगोळी आलेली आहे. प्राचीनकाळीं धनुष्यबाण हेंच सर्वांत दुरून शत्रूला घायाळ करण्याचें किंवा मारून टाकण्याचें अस्त्र होतें; यामुळें प्राचीनकाळीं सर्व शस्त्रास्त्रांत धनुष्यबाणाचा नंबर पहिला होता. अस्त्रामध्यें म्हणजे फेंकून मारण्याच्या हत्यारांमध्यें शक्ति अथवा बरची आणि चक्र हीं दोन हत्यारें मोठीं तेजस्वी व नाश करणारीं होतीं. दोन्ही हत्यारांचा भारती आर्य उपयोग करीत असत. शक्तीपेक्षां चक्र हें जास्ती लांब जात असे. चक्र अजून पंजाबांतील शीख लोक वापरतात. परंतु चक्रापेक्षां धनुष्यबाणाची शक्ति ज्यास्ती आहे. बाण धनुष्याच्या जोरावर एक मैल सुद्धां जाऊं शकतो. प्राचीनकाळीं धनुष्यबाणाची विद्या आर्य लोकांनीं फारच उन्नतीस नेलेली होती. धनुष्यबामाचा फायदा असा असे कीं, बरची किंवा चक्र परत पुन्हां हातांत येत नाहीं आणि पुष्कळ बरच्या किंवा चक्रें माणसास हातांत घेतां येत नाहींत. उलट योध्यास पांचपन्नास बाण स्वत:जवळ बाळगितां येत असत व अनेक बाण भरून आपल्याजवळ गाड्या ठेवतां येत असत. हल्लीं ज्याप्रमाणें दारूचे व गोळ्यांचे गाडे फौजेंत बरोबर ठेवावे लागतात, त्याचप्रमाणें पूर्वींही ठेवावे लागत असत. रथांची उपयुक्तता या कारणानें धनुष्यबाण वापरणाऱ्या योध्यास फार असे. याशिवाय रथ अनेक ठिकाणीं जोरानें नेऊन तेथून मारा करण्याच्या कामीं योध्यांस उपयोगीं पडत असत. प्राचीनकाळीं सर्व लोकांस धनुष्यबाणाची माहिती होती व रथांचीही कल्पना सर्व लोकांस होती. ग्रीकलोकांत होमरनें वर्णिलेल्या युद्धांत रथी होते व रथयुद्धेंही वर्णिलेलीं आहेत. परंतु ग्रीकलोकांच्या ऐतिहासिक काळांतील युद्धांत रथांचें वर्णन येत नाहीं. इजिप्शियन लोकांत फार प्राचीनकाळीं लढाऊ रथ असल्याचें वर्णन आहे व असेरियन आणि बाबीलोनियन लोकांतही रथांचीं वर्णनें आहेत. पर्शियन लोकांच्या फौजेंत निराळ्या प्रकारचे रथ होते. त्यांच्या चाकांस सुरे बांधलेले असत व त्यांनीं परसैन्यांतील लोकांस जखमा होत. असो. भारती आर्यांच्या फौजेंत रथ शिकंदराच्या काळापर्यंत होते. भारती आर्यांची धनुष्यबाणाची कला इतर लोकांहून फार पुढें गेलेली होती असें वर्णन ग्रकि लोकांनी लिहून ठेवलेलें आहे आणि इतर लोकांच्या रथांपेक्षां भारती आर्यांचे रथ मोठे असावे असें अनुमान होतें. हिंदुस्थानांतील लोकांचें धनुष्य ग्रीक लोकांच्या वर्णनावरूनही मनुष्याच्या डोक्याच्याबरोबर उंच होतें आणि त्यांचे बाण तीन हात लांब व त्याचे फाळ मोठे तीक्ष्ण व जड असे असत; असें वर्णन ग्रीकांनीं केलेलें आहे. असें धनुष्य ओढण्याला मनुष्याच्या भुजदंडांत फारच ताकद लागत असे. जरी ग्रीककाळीं धनुष्यबाणाची कला कमी झालेली होती तरीसुद्धां त्या वेळच्या आर्य योद्ध्यांनीं फेंकलेले बाण किती जोरानें जात तें पाहून ग्रीक लोकांस आश्चर्य वाटत असे. अशा बाणांनीं लोखंडाचे जाड पत्रे सुद्धां फोडून निघत, असें त्यांनीं लिहून ठेविलें आहे. भारतीय क्षत्रियांच्या धनुर्विद्येची कीर्ति व त्यांचें विलक्षण सामर्थ्य यांजबद्दल जगांतील लोकांना पृथ्वीराजाच्या वेळेपावेतों साश्चर्य कौतुक वाटत असे, ही गोष्ट इतिहासांत नमूद आहे. भारती आर्यांत या शेवटल्या धनुर्वीरानें बाणानें लोखंडाचे जाड तवे फोडल्याचा इतिहासांत उल्लेख आहे.

लांब धनुष्य घेऊन वजनदार बाण फेकण्याची हाताला संवय होणें याला साहजिक शारीरिक शक्तीची आवश्यकता असे. परंतु बाणाचा नेम साधण्यासाठीं धनुष्यबाणाचा व्यासंगही रात्रंदिवस करावा लागे. जसा बंदुकीचा नेम मारतां येण्यासाठीं कांहीं तरी ईश्वरदत्त गुण असावा लागतो त्याप्रमाणें धनुष्यबाणाचा नेम अचूक लागण्यासाठीं कांहीं तरी ईश्वरदत्त देणगीची जरूरी आहे. परंतु अशा देणगीचा उपयोग होण्यास सतत अभ्यास हाही जरूर आहे. पाहिजे त्या मनुष्यास धनुर्वीर होतां येत नाहीं याचें कारण हेंच. सहज गुण आणि सतत अभ्यास आणि तिसरा उत्तम गुरु या तीन गोष्टींची जोड मिळाल्यानें अर्जुन हा प्रख्यात धनुर्धर झाला.

तदभ्यासकृतं मत्वा रात्रावपि स पाण्डवः।
योग्यां चक्रे महाबाहुर्धनुषा प ड्डुनन्दनः

(आदि० अ० १३२)

अभ्यासानेंच कौशल्य येईल हें जाणून अर्जुनानें रात्रींसुद्धां धनुष्याची मेहनत केली. यांत दोन गोष्टींकडे लक्ष असे. नेम अचूक लागावा, इकडे लक्ष असून शिवाय जलद बाण फेकतां यावे. धनुर्धराला निरनिराळ्या वेगानें व प्रकारानेंही धनुष्यबाणांचा उपयोग करतां यावा. धनुष्याच्या सतत उपयोगामुळें अर्जुनाच्या डाव्या बाहूवर घट्टा पडलेला होता. तो त्यानें बाहुभूषणें घालून बृहन्नडेच्या वेषांत छपविला होता.

धनुर्वीराची ताकत रथाच्या जोडानें दसपट वाढते. पादचारी धनुर्धरास एका मनुष्याच्या ओझ्याइतके बाण नेतां येतील. परंतु रथांत पाहिजे तितके बाण सांठवितां येतात. याशिवाय पादचारी वीरास आपली माऱ्याची जागा बदलतां येणें सहज शक्य नाहीं. परंतु रथाच्या योगानें धनुर्वीरास निरनिराळ्या माऱ्यांच्या जागांवर झपाट्यानें जातां येतें, हा फायदा आहे. तरी रथाच्या वेगानें नेम धरण्यांत अंतर पडतें. यामुळें रथावरून नेम मारण्याचा अभ्यास आणखी करावा लागतो. शिवाय रथाचे घोडे व सारथी यांजवरही हल्ला होऊं शकतो. यामुळें रथयोद्ध्याला शत्रूचा नाश करण्याची शक्ति जरी अधिक प्राप्त होत असे, तरी त्याच्यावरील जबाबदारीही ज्यास्ती वाढली जात असे. हल्लींही युद्धामध्यें रथांचा उपयोग हळूहळू होऊं लागेल असा युरोपीय युद्धावरून अंदाज होतो. मॅक्सिम् गन् मोटारकारमध्यें घालून निरनिराळ्या ठिकाणांस झपाट्यानें जाऊन तेथून मारा करण्याची युक्ति हल्लीं निघालेली आहे. ती रथासारखीच आहे व या मोटारवर गोळा पडूं नये म्हणून हल्लींच्या युद्धांत टँकची कल्पना निघालेली आहे ती रथासारखीच आहे. असो; पूर्वकाळच्या युद्धांत रथांचा उपयोग हल्लींच्या तोफखान्यासारखा होत असे. विशेषतः घोड्यांच्या तोफांप्रमाणें निरनिराळ्या ठिकाणांवरून मारा करण्यासाठीं रथ वेगानें इकडून तिकडे न्यावे लागत. परंतु हल्लींच्या तोफखान्याप्रमाणेंच दारूगोळ्याच्या पुरवठ्याच्या ऐवजीं बाणांचा पुरवठा करणें भाग पडत असे. मराठ्यांच्या युद्धवर्णनांत बाणांच्या कैच्यांचें नांव वारंवार येतें. कर्णपर्वांत अश्वत्थाम्यानें बाणांच्या भरलेल्या सात गाड्या माझ्या पाठीमागें राहूं द्या असें एके प्रसंगीं सांगितल्याचें महाभारतांत वर्णन आहे. अन्यत्र एका ठिकाणीं अश्वत्थाम्यानें तीन तासांच्या अवधींत आठ आठ बैल जोडलेल्या आठ गाड्यांतील शस्त्रास्त्रें मारून ते गाडे रिकामे केले असें वर्णत आहे. यावरून स्पष्ट दिसतें कीं, हल्लींच्या तोफखान्याप्रमाणेंच रथी योद्ध्यांना बाणांचा पुरवठा करण्याची फार जरूरी होती. याजवरून हल्लीं

प्रमाणेंही प्राचीनकाळीं युद्धांत वाहतुकीच्या साधनांचा फार उपयोग होता.

अस्त्रें.

रथी बहुधा ज्या अस्त्रांचा उपयोग करीत तीं अस्त्रें काय होतीं हा एक प्रश्न येथें उपस्थित होतो. अस्त्रांविषयीं विवेचक दृष्टीनें काय मत देतां येतें हें जाणण्याची इच्छा वाचकास येथें साहजिक होईल. अस्त्रांचा उपयोग बहुधा रथी करीत असत असें वर्णन आहे. धनुष्याला बाण जोडून त्याजवर कांहीं मंत्रांचा उच्चार करून बाण सोडले असतांना दैविक शक्तीनें विलक्षण शस्त्रें किंवा पदार्थ, अग्नि, वायु, विद्युत्, वर्षाव यासारखे, उत्पन्न होऊन त्यांमुळें शत्रुसैन्याचा भयंकर नाश होत असे. असें वर्णन आहे. या अस्त्रांस अग्न्यस्त्र, वायव्यास्त्र वगैरे नांवें असत. हे दैविक मंत्र बहुधा बाणांवर योजलेले असत. यांत विलक्षण दैविक अद्भुत शक्ति भरलेली असे. बाणावरच अस्त्रांचा मंत्र जपला जात असे असें मात्र नाहीं. भगदत्तानें अंकुशावर वैष्णवास्त्राचा मंत्र जपून तो फेकला होता. अश्वत्थामा युद्धानंतर भागीरथीच्या कांठीं व्यासाजवळ बसला असतां पांडव त्यास मारावयास आले तेव्हां त्यानें दर्भाच्या काडीवर ब्रह्मशिरः नांवाचें अस्त्र जपून ती काडी पांडवांवर टाकली होती. सारांश, अस्त्रांना धनुष्याची किंवा बाणाचीही जरूरी होती असेंही नाहीं. मात्र त्या त्या अस्त्राचे धनुर्वेदांत सांगितलेले मंत्र शुद्ध अंतःकरणानें कोठें कोठें हातांत पाणी घेऊन जपावे लागत. म्हणजे त्याप्रमाणें भयंकर अस्त्रें किंवा ज्वाळा, वीज उत्पन्न होत असे. अस्त्रांच्या योजनेंत चार भाग होते. म्हणजे मंत्र, उपचार, प्रयोग व संहार. असे हे चार भाग होत. योऽस्त्रं चतुष्पात् पुनरेव चक्रे असें (उद्योग प० अ० ३) यांत सांगितलें आहे. संहार शब्दावरून ज्या योद्ध्यानें ज्या अस्त्राचा प्रयोग केला असेल, त्यास त्या अस्त्रास परत घेण्याची शक्ति होती असें दिसतें. धनुर्वेदामध्यें इतर शस्त्रांच्या वर्णनाबरोबर अस्त्रांचेंही यथासांग वर्णन होतें. प्रत्येक क्षत्रियानें या धनुर्विद्येचा अभ्यास करावा असा भारतीकाळीं नियम होता. अस्त्राचा प्रयोग व संहार कसा करावा हें गुरूपासून धनुर्वेदाच्या साहाय्यानें क्षत्रियांस शिकावें लागे. वेद शिकविण्याचा अधिकार ब्राह्मणांस असल्यानें हे धनुर्वेदांतील अस्त्रांचे मंत्र शिकविण्याचें काम व त्यांचे प्रयोग व संहार प्रत्यक्ष अनुभवानें सांगण्याचें काम ब्राह्मणांकडे होतें. महाभारतांतील अस्त्रांच्या वर्णनांवरून वरील माहिती आपल्यास दिसून येते. हीं अस्त्रें खरीं किंवा काल्पनिक याचा निर्णय करणें शक्य नाहीं. मंत्रामध्यें अद्भुत दैविकशक्ति असूं शकेल. परंतु दोन तीन गोष्टी येथें सांगितल्या पाहिजेत. अस्त्रविद्या ही धनुर्विद्येहून अगदीं भिन्न होती. अस्त्रविद्या ही मंत्रविद्या होय. आणि धनुर्विद्या ही धनुष्याची मानवी विद्या होय. धनुर्विद्येंत प्रावीण्य मिळविण्यासाठीं अर्जुनास रात्रंदिवस धनुष्यबाणाचा अभ्यास करावा लागला होता आणि अस्त्रविद्या त्यास गुरूच्या प्रसादानें फारच लवकर प्राप्त झाली. शंकरापासून त्यास पाशुपतास्त्र मिळालें तें शंकराच्या प्रसादानें एका क्षणांत मिळालें. सारांश, अस्त्रविद्या ही दैवीविद्या होती व धनुर्विद्या ही मानवीविद्या होती. दुसरी गोष्ट अशी कीं, अस्त्रांचा उपयोग अस्त्र जाणणाऱ्यानें अनस्त्रविदांवर म्हणजे अस्त्र न जाणणाऱ्यांवर करावयाचा नाहीं असा त्या वेळचा धर्मयुद्धाचा नियम होता. ज्याप्रमाणें बंदुकी असलेल्या लोकांनीं निःशस्त्र लोकांवर बंदुकी झाडणें अन्याय्य व क्रूरतेचें समजलें जातें त्याचप्रमाणें अस्त्रासारखी भयंकर दैविकशक्ति ही ज्यां-

जवळ आहे त्यांनीं अस्त्रें न जाणणाऱ्यांवर अर्थात् दैविकशक्ति नसलेल्या लोकांवर चालवूं नये असा नियम होता द्रोणानें रागाच्या तडाक्यांत असें भयंकर काम केलें तें योग्य केलें नाहीं, असें म्हटलें आहे.

ब्रह्मास्त्रेण त्वया दग्धा अनस्त्रज्ञा नरा भुवि ।
यदेतदीदृशं कर्म कृतं विप्र न साधु तत् ॥
(द्रोणपर्व अ० १९०)

अर्थात् या अस्त्रांचा नेहमीं उपयोग करावयाचा नाहीं असें ठरलें होतें. तिसरी गोष्ट, हे वैदिक मंत्र प्रसंगविशेषी आठवतही नसत. कर्णाला ऐन आणीबाणीच्या वेळीं ब्रह्मास्त्र आठवलें नाहीं. अर्जुनालाही श्रीकृष्णाच्या निधनानंतर दस्यूंच्या लढाईच्या वेळीं अस्त्रें आठवलीं नाहींत. एकंदर गोष्टींचा विचार करतां हीं दैविक शक्तीचीं अस्त्रें प्राचीन म्हणजे भारती युद्धकालीं असावींत असें मानलें तरी त्यांचा लढाईच्या शेवटच्या परिणामांत फारसा उपयोग झालेला नाहीं.

शिकंदराच्या वेळचें रथयुद्ध.

अस्त्रयुद्धाखेरीज भारती युद्धांतील रथींच्या युद्धाचीं वर्णनें महाभारतांत पुष्कळ आहेत हें खरें. पण हें रथींचें युद्ध कसें होत असे याची कल्पना आपल्यास यावेळीं हल्लींच्या तोफखान्यांच्या युद्धाच्या वर्णनानें भरून गेलेल्या बुद्धीस करतां येत नाहीं. तथापि, अस्त्राशिवाय रथी हा फारच महत्त्वाचा योद्धा असला पाहिजे. शांतिपर्व अध्याय १०० यांत रथींचें युद्ध कोणत्या काळीं व कोणत्या जमिनीवर व्हावें याजबद्दल नियम सांगितलेला आहे. ज्या फौजेंत पदाति आहेत ती फौज सगळ्यांत अधिक बळकट होय; व ज्या ठिकाणीं खड्डे वगैरे नाहींत त्या ठिकाणीं व ज्या वेळेस पाऊस पडत नसेल अशा वेळीं अश्वसैन्य व रथ यांचा फार उपयोग आहे, असें सांगितलें आहे. या प्रकारची इषारत महाभारतकाळीं दिलेली प्रत्यक्ष रथयुद्धांवरून दिलेली आहे. रथांच्या लढाया प्रत्यक्ष कशा होत असत याचें वर्णन ग्रीक लोकांच्या स्वारीच्या वेळचें येथें दिलें असतां तें वाचकांस मनोरंजक वाटेल. पंजाबांतील वितस्ता नदीच्या कांठीं शिकंदराचें व ज्या पोरस राजाचें युद्ध झालें त्या पोरसाच्या सैन्यांत रथ हाच मुख्य भाग असून त्यांची लढाई कशी झाली व त्यांचा पराभव कसा झाला याचें वर्णन कर्टीयस रूफस् या इतिहासकारानें लिहून ठेवलेलें आहे. तें असें:—"लढाईच्या प्रारंभीं पर्जन्य सुरू झाला त्यामुळें कोठें कांहीं दिसेना. परंतु कांहीं वेळानें आकाश मोकळें झालें. त्या वेळेस परस्पर सैन्यें दिसूं लागलीं. पोरस राजानें शंभर रथ व चार हजार घोडे ग्रीकांस अडविण्याकरितां पुढें पाठविले. या तुकडीची मुख्य शक्ति म्हणजे रथच होते. हे रथ चार घोडे ओढीत होते व प्रत्येकांत सहा माणसें होतीं. त्यांपैकीं दोन हातांत ढाली घेऊन उभे होते. दोन दोन्ही बाजूंला धनुष्य घेऊन उभे होते आणि दोन सारथी होते. तसेंच ते लढवय्ये होते. ज्यावेळेस लढाई हातघाईची असे त्यावेळेस हे सारथी पागा खालीं ठेवून हातांनीं शत्रूवर भाले फेंकीत. असो. पण या दिवशीं हे रथ फारसे उपयोगी पडले नाहींत. कारण, पावसाची सर अतिशय जोरानें पडल्यामुळें जमीन निसरडी झाली होती व घोड्यांस धांवतां येईना इतकेंच नव्हे तर रथांचीं चाकें पावसानें झालेल्या चिखलांत रुतूं लागलीं व त्यांच्या मोठ्या वजनामुळें बहुतेक रथ हालेनासे झाले. इकडे शिकंदरानें त्यांच्यावर मोठ्या जोरानें हल्ला केला. कारण, त्याच्या फौजेजवळ शस्त्रांचें फारसें ओझें नव्हतें. सिथीयन लोकांनीं प्रथम भारती लोकांवर हल्ला केला व नंतर

राजानें आपल्या घोडेस्वारांस त्यांच्या पूर्वबाजूवर हल्ला करण्याचा हुकूम दिला. याप्रमाणें लढाई हातघाईवर आली. इतक्यांत रथांच्या सारथ्यांनीं लढाईच्या मध्यभागीं आपले रथ पूर्ण वेगानें धांवडीत आणले व आपल्या मित्रांस आपण उत्तम मदत केली असें त्यांस वाटलें. परंतु या करण्यानें कोणच्या बाजूचा अधिक नाश झाला हेंच सांगतां येत नाहीं. कारण, शिकंदराचे जे पायदळ शिपाई पुढें असून या हल्ल्याचा ज्यांवर प्रथम धक्का बसला ते जमिनीवर पडून तुडविले गेले; परंतु रथ निरनिराळ्या उंच, नीच जमिनीवरून व पडलेल्या लोकांवरून आल्यानें त्यांस धक्के बसले त्यांमुळें रथांचे सारथी खालीं पडले. कांहींचे घोडे उधळून गेले व रथांस खड्यांत किंवा नदींतही पाडून मोकळे झाले. थोडे बाकी राहिले त्यांजवर शत्रूंच्या बाणांचा वर्षाव झाल्यानें ते पोरसच्या सैन्याकडे परत फिरले. ”

वरील वर्णनावरून महाभारतकाळीं म्हणजे ग्रीकांच्या वेळीं रथांची युद्ध करण्याची तऱ्हा कशी होती व त्यांचा लढाईत कितपत उपयोग होत असे त्याची कल्पना होईल. भारतीयुद्धाच्या काळापासून ग्रीकांच्या काळापर्यंत रथांच्या युद्धपद्धतींत फरक पडला होता ही गोष्ट वरील वर्णनावरूनही दिसून येते. भारती युद्धांत शेंकडों रथ एके ठिकाणीं लढल्याचें वर्णन बहुधा येत नाहीं. प्रत्येक रथी बहुधा निरनिराळा लढत असतो, व तो दुरून लढत असतो. अश्वसैन्याप्रमाणें धाडकन् अंगावर जाऊन पडणें हा रथांचा उद्देश नव्हता. युद्धाच्या निरनिराळ्या ठिकाणीं वेगानें पोंहचून बाणांचा वर्षाव करणें हें रथांचें मुख्य काम होतें. भारतीयुद्धकाळींही रथाला चार घोडे असत पण रथामध्यें एकच धनुर्धर व बहुधा एकच सारथी असे. ग्रीकांनीं वर्णन केल्याप्रमाणें दोन धनुर्धर किंवा दोन सारथी नसत. धनुर्धराचें रक्षण करण्यास ढालवाल्यांची जरूरी नव्हती. रथाचे दोन चक्ररक्षक असत असें वर्णन युद्धाच्या वर्णनांत येतें. रथांवर दोन्ही बाजूंकडून हल्ला होऊं नये म्हणून रथाच्या दोन्ही बाजूला चाकांच्या जवळ आणखी दोन रथ चालत व त्यांतील धनुर्धरांस चक्ररक्षक म्हणत. रथांचें मुख्य काम हालचालीचें असल्यानें त्या रथांस फिरण्यास मोकळी जागा पुष्कळ लागत असे यामुळें रथांचा उपयोग हल्ल्यासाठीं भारती युद्धकाळीं होत नसे असें दिसतें.

> अपंका गर्तरहिता रथभूमिः प्रशस्यते ।
> रथाश्वबहुला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते ॥

रथ चालविण्याकरितां पंकरहित कोरडी व गर्तरहित म्हणजे खड्डे नसलेली भूमि योग्य आहे. रथ व घोडेस्वार पुष्कळ असलेली सेना पाऊस नसेल त्या दिवशीं प्रशस्त आहे.

> पदातिनागबहुला प्रावृट्काले प्रशस्यते ।
> गुणानेतां प्रसंख्याय देशकालौ प्रयोजयेत् ॥
> (शांतिपर्व अ० १००)

असें यांत सांगितलें आहे. पाऊस पडला असतांना रथांचा व घोडेस्वारांचा उपयोग पोरसानें केला याचें आश्चर्य वाटतें. महाभारतांत सुद्धां जे युद्धाचे नियम सांगितले आहेत ते युद्धशास्त्राच्या अनुभवाचे आहेत. किंबहुना त्या वेळच्या नीतिशास्त्रांतही तेच नियम दिले असले पाहिजेत. परंतु या नियमांचा अतिक्रम होऊन पोरसाच्या रथांचा पराभव झाला यांत आश्चर्य नाहीं. रथयुद्धाची तऱ्हा महाभारतकाळीं बरीच बिघडली होती असें दिसतें. तथापि महाभारतांतील वरील वाक्यावरून अस्त्रयुद्ध जेथें नाहीं अशा ठिकाणीं रथ, अश्व किंवा हत्ती यांचें युद्ध कसें करावें याचे अनुभवजन्य नियम युद्धशास्त्रांत चांगले दिलेले होते, हें निर्विवाद आहे.

रथवर्णन.

रथाचें आणखी वर्णन आपल्यास दिलें पाहिजे. रथास नेहमीं चार घोडे लावलेले असत; रथाला उत्तम रीतीनें अलंकृत केलेलें असे; व तसेंच घोडेही अलंकृत केलेले असत; व त्याचें सामान सोन्यारुप्यानें सुंदर केलेलें असे. रथांवर देवळासारखें वाटोळें शिखर असे आणि त्या शिखरावर ध्वजा नेहमी फडकत असे. प्रत्येक वीराच्या ध्वजाच्या पताकेचा रंग व तीवरचें चिन्ह हें निराळें असे. या चिन्हावरून दुरून हा वीर कोण आहे हें ओळखतां येत असे. द्रोणपर्व अध्याय २३ यांत निरनिराळ्या रथांचें व ध्वजाचें वर्णन आहे. भीमाच्या रथाचे घोडे काळे कुळकुळीत होते आणि त्यांचें सामान सुवर्णाचें बहुमोल होतें. नकुलाचे घोडे कांबोजदेशचे होते. त्यांचें कपाळ खांदा, छाती व पाठीमागचा भाग विशाल असून मान व शरीर लांबट असतें आणि वृषण आंखुड असतें. द्रोणाचा रथ कृष्णार्जुनयुक्त ध्वज आणि सुवर्णमय कमंडलु यांनीं युक्त होता. भीमसेनाच्या ध्वजावर प्रचंड सिंह होता. कर्णाच्या ध्वजावर हत्तीच्या शृंखलेचें चिन्ह होतें असें वर्णन आहे (भा० पु० ४ पा० ३०८) युधिष्ठिराचा ध्वज ग्रहगणान्वित चंद्राप्रमाणें शोभत होता. नकुलाच्या ध्वजावर सोन्याच्या पाठीचा शरभ काढला होता; वगैरे वर्णनें या अध्यायांत दिलीं आहेत. याशिवाय रथाला एक ढोलही असे किंबहुना कांहीं रथांवर दोन मृदंग असत व ते रथ चालू लागला म्हणजे आपोआप एका युक्तीनें वाजूं लागत.

मृदंगौ चात्र विपुलौ दिव्यौ नन्दोपनन्दनौ ।
यंत्रेणाहन्यमानौच सुस्वनौ हर्षवर्धनौ ॥

निरनिराळे योद्धे मृदंगांच्या किंवा ढोलांच्या नादावर मस्त होऊन लढत असणें असंभवनीय नाहीं. हल्लींच्या पाश्चात्य युद्धांतसुद्धां असा प्रकार दृष्टीस पडतो. हायलंडर लोकांतील फौज हल्ला करण्यास पुढें सरसावली म्हणजे त्यांच्याबरोबर पाइप अथवा रणसनईवाला वाजवीत चालतो, व लढाई चालू असते तेव्हां तो सारखा रणवाद्यें वाजवीत असतो व स्वतः लढत नसून जखमी झाला तरीही रणवाद्य वाजवीत राहतो हाच त्याचा मोठा पराक्रम आहे असें समजतात. लढाईच्या वेळीं प्रत्यक्ष युद्ध चालू असतां सुस्वर रणवाद्यांच्या मस्त करणाऱ्या ध्वनीची आवश्यकता आहे. हें या उदाहरणावरून दिसेल. असो. रथ फार मोठाले असत. किंबहुना जागजागीं नगराकार असें त्यांस विशेषण लावलेलें आहे. त्यांत बाण व शक्ति वगैरे प्रसंगीं उपयोगीं पडणारीं इतर शस्त्रें भरलेलीं असत. रथीच्या अंगावर नेहमीं चिलखत असे; व हाताला गोधांगुलित्राण म्हणजे बोटांचें संरक्षण करण्याकरितां घोरपडीच्या कातड्याचें हात मोज्यासारखें आवरण असे. ‘ बद्धगोधांगुलित्राणः । अशा प्रकारचें वर्णन वारंवार येतें. रथ्याप्रमाणें सारथ्यासही कवच असे. रथांच्या संबंधानें आणखी कांहीं गोष्टी सांगण्यासारख्या आहेत. रथाला भारतीयुद्धकाळीं दोनच चाकें असावींत असें दिसतें. उदाहरणार्थ (द्रोण. अ. १५४) चे प्रारंभीं द्रोणाच्या उजव्या चाकाचें (एकवचनी) कोण रक्षण करीत होता आणि डाव्याचें (एकवचनी) कोण असा प्रश्न आहे. प्राचीन काळच्या इतर देशांतील रथांचीं वर्णनें व चित्रें उपलब्ध आहेत, त्यांत दोनच चाकें दाखविलेलीं असतात. बाबिलोनिया, खासिक, असीरियन, इजिप्त व ग्रीस या सर्व देशांत प्राचीनकाळीं रथ होते. पण त्या सर्वांस दोनच चाकें असल्याचें वर्णन आहे. त्याचप्रमाणें महाभारतां-

तरी बहुधा दोनच चाकांचें वर्णन येतें. चार चाकेंही असावींत. किंबहुना घटोत्कचाच्या रथाला आठ चाकें होतीं असें वर्णन आहे. घटोत्कचाच्या रथाचें वर्णन येथें देण्यासारखें आहे. " त्याचा रथ चारशें हातांचा असून त्यास घुंगुर होते आणि त्यावर तांबड्या रंगाच्या ध्वजपताका फडकत होत्या. औरस चौरस चारशें हातांच्या रथावर अस्वलांच्या कातड्यांचें आवरण घातलें होतें, त्यांत अनेक शस्त्रास्त्रें भरलेलीं होतीं. त्याला चाकें आठ असून वेगवान् असे शंभर बळकट घोडे जोडले होते, त्याचा एक बटबटीत डोळ्यांचा सारथी होता, आकाशाला जाऊन भिडणारा अति प्रचंड ध्वज रथावर उभारला होता व लाल मस्तकाचा अत्यंत भयंकर गृध्रपक्षी ध्वजावर होता. त्याचें धनुष्य बारा मुंढे हात लांब असून त्याचा पृष्ठभाग बरोबर हातभर होता." (भा. ४ पा. ६८४) यावरून साधारण रथाचीही कल्पना करतां येईल. त्यांतील सर्वच प्रमाण राक्षसाकरितां वाढविलें आहे इतकेंच. ध्वजावर चिन्ह लाकडी स्वतंत्र आकृतीचें होतें किंवा ध्वजेच्या पताकेवर काढलें होतें हे समजत नाहीं. पण दोन्ही तऱ्हा असाव्या असें वाटतें. एका सारथ्याशिवाय कधीं कधीं दुसराही सारथि ग्रीकांनीं वर्णन केल्याप्रमाणें असे व त्यास पार्ष्णिसारथि असें म्हणत. एक मेला तर दुसरा उपयोगी पडावा अशी कल्पना असावी. ध्वज आणि पताका निराळी असावी. रथावरून ध्वज काढतां येत असे. उत्तर गोग्रहणाच्या वेळीं उत्तराचा ध्वज सिंह होता तो अर्जुनानें काढून शमीवृक्षाखालीं ठेवला असें वर्णन आहे " ध्वजं सिंहं (सिंहाकार—टीका)

अपनीय महारथः ।
प्रणिधाय शमी मूले प्रायादुत्तर-सारथिः ॥"
(वि. अ. ४६)

अर्जुनानें आपल्या रथाचें वानरचिन्ह ध्यान करून आणून लाविलें असें वर्णन आहे. अमुक वीराचें अमुक ध्वजचिन्ह तें पाहूनच मोठ्या योद्ध्याची दहशत बसत असावी.

सामान्यतः रथ हल्लींच्या साध्या गाड्यांप्रमाणें दोनचाकी असणें साहजिक आहे. पण मोठमोठ्या योद्ध्यांचे सुद्धां रथ दोनचाकीच असत. पाश्चात्य देशांतील म्हणजे बाबिलोनियन, असीरिअन, ग्रीक, इजिप्शियन लढाऊ रथ दोनचाकी असत हें प्रसिद्ध आहे. तसेंच भारती लढाऊ रथ दोनचाकीच होते. किंबहुना अर्जुनाचाही रथ दोनचाकीच होता असें लोकमान्य टिळकांचें मत मला दिसल्यावरून मी मुद्दाम महाभारतांतील युद्धवर्णनें पुन्हां चाळलीं तेव्हां त्याचें मतच खरें ठरतें, व हल्लीं नेहमीं काढलेलीं अर्जुनाच्या रथाचीं चित्रें चुकीचीं ठरतात. (कर्णपर्व अ० ९३) यांत अर्जुन व संशप्तक यांच्या युद्धवर्णनांत पुढील श्लोक आहे.

ते हयान् रथचक्रे च रथेषां चापि मारिष ।
निगृहीतुमुपाक्रामन् क्रोधाविष्टाः समन्ततः १४

यांत " रथचक्रे " म्हटलें आहे. संस्कृतांत द्विवचन स्वतंत्र असल्यानें मराठीप्रमाणें संदेह राहत नाहीं. अर्जुनाच्या रथाला संशप्तकांनीं घेरून धरलें त्यांत दोन चाकेंच सांगितलीं आहेत. कर्णाच्या रथाला दोनच चाकें होतीं असें दिसतें. (द्रोण० अ० १८९) यांत पुढील श्लोक आहे.

रथचक्रं च कर्णस्य बभंज स महाबलः ।
एकचक्रं रथं तस्य तमूहुः सुचिरं हयाः
एकचक्रमिवार्कस्य रथं सप्तहया इव ॥ ५४

यांत एक चाक मोडल्यानें कर्णाचा रथ एक चाकावरच घोडे बराच वेळ ओढून नेत होते असें वर्णन आहे. असो. तर मोठमोठ्या योद्ध्यांचे रथ दोनचाकीच होते असें दिसतें,

पण अशा रथांत पुष्कळ आयुधें व सामान कसें रहात असावें आणि अशा रथांना नगराकार कसें म्हटलें आहे? असो. लोकमान्य टिळकांच्या आठवणीची धन्य म्हटली पाहिजे. अनेक वर्णनांवरून व जेथें जेथें रथाचें रूपक केलें आहे तेथें तेथें चाकें दोनच दिसतात पण घोडे चार असतात हेंही निर्विवाद आहे. कारण घोड्यांसंबंधीं द्विवचनी प्रयोग कोठेंच येत नाहीं. शिवाय रूपकांत नेहमीं चार वस्तु घोड्याच्या ऐवजीं वर्णिल्या असतात. हे घोडे पाश्चात्य देशांतील जुन्या चित्रांत दाखविल्याप्रमाणें एकाच रांगेंत जुंपीत किंवा कसें—कारण धुरांड्या नेहमीं दोनच वर्णिलेल्या असतात—हाही एक महत्त्वाचा पण कठीण प्रश्न आहे. त्याजविषयीं अनुमान बांधण्यास जीं कित्येक वर्णनें आपल्या दृष्टीस पडतात त्यांचा येथें विचार करूं.

विराटपर्व अ० ४९ यांत उत्तरानें आपल्या रथाच्या घोड्यांचें पुढील वर्णन केलें आहे.

दक्षिणां यो धुरं युक्तः सुग्रीवसदृशो हयः ।
योयं धुरं धुर्यवहो वामं वहति शोभनः ॥
तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवेन सदृशं हयम् ॥ २१
योयं कांचनसन्नाहः पार्ष्णिं वहति शोभनः ।
समं शैब्यस्य तं मन्ये जवेन बलवत्तरम् ।
योयं वहति मे पार्ष्णिं दक्षिणामभितः स्थितः ॥
बलाहकादपि गतः स जवे वीर्यवत्तरः ॥ २३॥

टीकाकार म्हणतो

पुरः स्थितयोरश्वयोः पृष्ठभागं पाश्चात्यं युगं पार्ष्णिमिति ।

या श्लोकांवरून व टीकेवरूनही पूर्ण बोध होत नाहीं. दोन घोडे पुढें जोडून त्यांच्यामागें दुसरे दोन घोडे असत, म्हणजे साधारणपणें हल्लीं चार घोडे जोडतात तशी स्थिति दिसते. पण चारी एकाच रांगेनें म्हणजे दोन डाव्या बाजूला आणि दोन उजव्या बाजूला असे असूं शकतील. पार्ष्णि शब्द येथेंही संदिग्ध आहे. सौप्तिक अ० १३ यांत श्रीकृष्णाच्या रथाचें पुढील वर्णन आहे.

दक्षिणामवहच्छैब्यः सुग्रीवः सव्यतोऽभवत् ।
पार्ष्णिवाहौतुतस्यास्तां मेघपुष्पबलाहकौ ॥

येथें ही शंका बाकी राहतेच. वनपर्वांत एका उदार राजानें आपले रथाचे घोडे एक एक काढून ब्राह्मणास दान दिले असें वर्णन आहे. (व० अ० १९८) त्याचा रथ तीन घोड्यांनीं किंवा एक घोड्यानें कसा चालला हें गूढ आहे. असो; हा प्रश्न अनिश्चित ठेवावा लागतो.

रथांना दोनच चाकें होतीं असें निश्चयानें वाटतें. वन० अ० १७२-८ मध्यें इंद्राच्या रथांत बसून अर्जुन निवातकवचांशीं युद्ध करीत होता तेव्हां

व्यगृण्हन्दानवा घोरा रथचक्रे च भारत ॥

असें वर्णिलें आहे. त्याच्या दोन चाकांचेंच वर्णन यांत आहे. तसेंच उद्योगपर्वांत श्रीकृष्ण शिष्टाईस जाण्यास निघाला, तेव्हां त्याच्या रथाचें वर्णन आहे. त्यांत दोन चाकेंच उल्लेखिलीं आहेत. (अ० ८३)

सूर्यचंद्रप्रकाशाभ्यां चक्राभ्यां समलंकृतम् ॥

असो, तर सर्व मोठमोठ्या व्यक्तींच्या रथांना दोनच चाकें वर्णिलीं आहेत. तेव्हां रथ दोनचाकींच असत हा निश्चय होतो. सामान्य समजूत चार चाकांची चुकीची आहे. शिवाय

द्वावश्विनौद्वे रथस्यापि चक्रे ।

हें वाक्य वनपर्वांतील एका संवादांत आलें आहे. रथाची सामान्य समजूत अन्यतऱ्हेनेंही चुकीची दिसते, रथाच्या निरनिराळ्या अवयवांचीं नांवें येतात त्यांची नीट कल्पना होत नाहीं. तीं नांवें अशीं.

युगाभिषां वरूथं च तथैव ध्वजसारथी ।
अश्वांस्त्रिवेणुं तल्पंच तिलशोत्यधमच्छैरः ॥
(वन. २४२)

तसेंच गिरिकूबरपादाक्षं शुभवेणु त्रिवेणुमत् (वन० २४२) हें वाक्य आहे. या व कित्येक उल्लेखांवरून युग, ईषा, कूबर, अक्ष, त्रिवेणु, ध्वज, छत्र, वरूथ, बन्धुर, व पताका अशीं रथाचीं अंगें दिसतात. त्या सर्वांची नीट कल्पना होत नाहीं. युद्धवर्णनांत

ध्वजयष्टिं समालंब्य ।

असें वर्णन वारंवार येतें. म्हणजे योद्धा बाणविद्ध झाला असतां ध्वजयष्टीला धरून आश्रा घेत असे; खालीं पडत नसे. अर्थात् ही यष्टि ध्वजाच्या खालीं रथांत असलेली पाहिजे. तेव्हां ही ध्वजयष्टि येथें कशी असावी हें एक गूढ आहे.

रथ्यांचें द्वंद्वयुद्ध.

महाभारतामध्यें रथ्यांच्या युद्धाचें वारंवार फारच वर्णन आलेलें आहे. हीं युद्धें बहुधा द्वंद्वयुद्धें होत असत. या द्वंद्वयुद्धांचीं वर्णनें केवळ काल्पनिक आहेत असें नाहीं. प्राचीन काळीं दोन्ही फौजांतील मुख्य मुख्य सेनापतींनीं पुढें होऊन एकमेकांस गांठावें असाच क्रम होता. हल्लींप्रमाणें मागें राहण्याचा नियम नव्हता. सेनापति किंवा विशिष्ट वीर हे प्रत्यक्ष युद्धांत रणशूर असून एकमेकांशीं लढत असत; आणि हे सेनापति बहुधा रथी असल्यानें रथांचें द्वंद्वयुद्ध वारंवार होत असे. अशा वेळीं इतर सैनिक आपलें युद्ध बंद करून त्यांच्याकडे पाहात बसत, असेंही वर्णन आहे. अशा प्रकारचीं द्वंद्वयुद्धें होमरनें वर्णन केलेलीं आहेत. हातघाईची लढाई चालली असतांना दोन्ही पक्षांचे योद्धे किंचित् थांबून प्रसिद्ध वीरांमध्यें लागलेलें द्वंद्वयुद्ध पाहण्यास तयार असत. अशा वेळीं धर्मयुद्धाच्या नियमाप्रमाणें द्वंद्वयुद्ध करणाऱ्या वीरास इतर लोक मदत करीत नसत. धर्मयुद्धाच्या नियमाप्रमाणें प्रत्येक मनुष्यानें दुसऱ्या एकावरच हल्ला करावा असें होतें. द्वंद्वयुद्धें इतर युद्धें चालली असतांनाही होत असत. या द्वंद्वयुद्धांचें महाभारतांतील मोठें वर्णन म्हणजे कर्णार्जुनयुद्ध होय. रथांच्या युद्धांत सारथ्याचेंही महत्त्व फार असे. रथ सम विषम भूमि संभाळून हांकणें व निरनिराळ्या जागीं जेथून मारा करतां येईल, तेथें रथास झपाट्यानें नेणें; रथीस वारंवार प्रोत्साहन देणें वगैरे गोष्टी सारथ्यास कराव्या लागत. दोन रथ्यांत युद्ध सुरू झालें म्हणजे रथ एकाच जागीं उभे रहात नसत. रथांची हालचाल बाण चुकविण्यासाठींही होत असे; याची कल्पना नीट करतां येत नाहीं. कर्णाच्या रथाचें चाक खड्डयांत गेलें त्यावेळेस तो तें चाक वर काढूं लागला या वर्णनावरून द्वंद्वयुद्धांत रथ मंडलें घेत असत असें दिसतें. असो. आतां आपण भारतीयुद्धकाळीं धर्मयुद्धाचे नियम कसे असत व बाण निरनिराळ्या प्रकारचे कोणते होते याचें वर्णन करूं.

धर्मयुद्धाचे नियम.

कित्येक बाण अगदीं लहान म्हणजे वीतभर लांबीचे असत. हे बाण ज्या वेळेस शत्रु अगदीं जवळ येईल त्या वेळेस उपयोग करण्याचे असत. कांहीं बाण समोरच्या टोंकांचे नसून अर्धचन्द्र टोंकांचे होते. अशा बाणांचा उपयोग मान तोडून डोकें उडविण्याकडे करीत असत. कांहीं बाणांच्या टोंकांना विष लावलेलें असे. धर्मयुद्धांत विषदिग्ध बाण कधींही उपयोगांत आणूं नयेत असा नियम होता. हल्लींच्या युद्धांतही पसरणाऱ्या गोळ्या किंवा (एक्स्पान्डींग् बुलेटस्) उपयोगांत आणूं नयेत असा सुधारलेल्या राष्ट्रांचा नियम आहे. अर्थात् धर्म म्हणजे दया याच तत्त्वाचा अवलंब हल्लीं व प्राचीनकाळीं धर्मयुद्धांत केलेला आहे. कित्येक बाण कर्णी असत म्हणजे त्यांला टोंकांच्या शिवाय दोन

उलटीं टोंकें असत. अर्थात् शरीरांत घुसलेला बाण काढतांना हीं उलटीं टोंकें जास्ती जखम पाडीत. हेही बाण धर्मयुद्धामध्यें प्रशस्त मानले जात नसत. महाभारतांत बाणांच्या निरनिराळ्या प्रकारच्या गति विशेषतः दहा गति वर्णन केलेल्या आहेत. समोर, वांकडा किंवा वाटोळा अशा प्रकारानें बाण जात असत, असें वर्णन महाभारतांत केलेलें आहे. धनुष्य-बाणाची कला भारतीयुद्धकालीं फारच उत्तम दशेला पोंचली होती, तथापि बाण वाटोळा म्हणजे वर्तुळांत जाई हें म्हणणें संभवनीय दिसत नाहीं. बाणांच्या संबंधानें असेंही वर्णन आहे कीं, ते आपलें काम करून पुन्हां मारणाऱ्याच्या हातांत येऊन बसत. परंतु तीही अतिशयोक्ति आहे. बाण, कवच फोडून दुसऱ्याच्या शरीरांत घुसणें संभवनीय आहे. पण अशा प्रकारचे जोरानें मारलेले बाण असले तरी योध्यांच्या निरनिराळ्या गतींच्या कारणानें फारच थोडे पडत असेंच मानलें पाहिजे आणि यामुळें योध्यांस अनेक बाण मारावे लागत असें दिसतें.

धर्मयुद्धांत रथीनें रथीवर जावें, हत्तीनें हत्तीवर जावें व घोड्यांनीं घोडेस्वारावर जावें अशा प्रकारचा नियम होता. या नियमानें संकुल-युद्ध होणें शक्य नाहीं. परंतु द्वंद्व युद्धाचा हा नियम असावा, असें स्पष्ट दिसतें. अश्वावर आरोहण करून रथावरील मनुष्यावर चाल करून जाऊं नये किंवा रथारूढ मनुष्यानें अश्वावर चाल करून जाऊं नये. (शां. प० अ० ९९) दोघा योद्ध्यांचीं शस्त्रेंही सारखीं असावीं असा नियम होता. दुर्योधन गदायुद्धाच्या वेळीं माझ्यावर रथानें युद्ध करूं नका गदेनें युद्ध करा असें म्हणाला. दुःखाकुल स्थितींत प्रतिपक्षी आला असतां त्याच्यावर प्रहार करूं नये. भयभीत झालेल्यावर किंवा पराजित केलेल्यावर किंवा पलायन करणाऱ्यावर शस्त्र टाकूं नये. बाण विषालिप्त अथवा उलट कांटे असलेला असा असूं नये. अशा प्रकारचे नियम भारतीयुद्धकालीं धर्मयुद्धाचे होते. किंबहुना शस्त्रभग्न झालेला किंवा प्रत्यंचा तुटलेला किंवा कवच निघालेला अथवा वाहनांचा वध झालेला प्रतिपक्षी असेल तर त्याजवरही प्रहार करूं नये असा नियम होता. (शांतिपर्व अ० ९९) युद्धामध्यें जखमी झालेल्या शत्रूला आपल्या राष्ट्रामध्यें ठेवून घेऊन औषधोपचार करावे. किंवा त्याला आपल्या घरीं पोंचवावें असेंही सांगितलेलें आहे. जखमी झालेल्या शत्रूस जखम बरी करून सोडून देणें हा सनातन धर्म आहे. धार्मिक युद्धाची कल्पना प्राचीनकाळीं किती दूरवर गेली होती हें यावरून चांगलें दिसून येतें. हल्लींच्या पाश्चात्य सुधारलेल्या देशांतही हाच नियम पाळला जातो. हल्लींच्या युरोपीय युद्धांत सुद्धां दोन्ही पक्षांकडील पाडाव केलेले जखमी योद्धे याच न्यायानें मोठमोठ्या दवाखान्यांत नेले जातात व त्यांच्या जखमा बऱ्या केल्या जातात. भारतीयुद्धकालीं हा दयायुक्त नियम अमलांत असे हें पाहून आपल्यास आश्चर्य वाटतें.

धर्मयुद्धाचे नियम राजानें कधींही सोडूं नयेत. किंबहुना त्यांत मरण आलें तरी तें उत्तम असें या शांतिपर्वांतील ९९ अध्यायांत सांगितलेलें आहे परंतु महाभारतकाळापर्यंत हा नियम बदलला होता असें आपल्यास दिसतें. भीष्मानें

> निक्षिप्तशस्त्रे पतिते विमुक्तकवचध्वजे ।
> द्रवमाणे च भीते च तवचास्मीतिवादिनि ॥
> स्त्रियां स्त्रीनाम धेयेच विकले चैकपुत्रिणि ।
> अप्रशस्ते नरे चैव न युद्धं रोचते मम ॥

असें सांगून धर्मयुद्धाचें जें वरिष्ठ ध्येय सांगि-

तलें आहे तें महाभारतकाळीं बाजूला झालें होतें असें दिसतें. जो निजलेला असेल किंवा तृषित असेल, किंवा थकलेला असेल किंवा आपलें कवच सोडण्याच्या तयारीस लागला असेल किंवा पाणी पीत असेल किंवा खात असेल किंवा घांस दाणा आणीत असेल त्याजवर शस्त्र करूं नये. असा धर्मयुद्धाचा प्राचीनकाळीं नियम होता. पण महाभारतकाळीं ते नियम बाजूस राहून कूटयुद्धाचे नियम अमलांत आले होते. ग्रीक लोकांनीं भारतीय आर्यांच्या धर्मयुद्धासंबंधानें अशी एक बाब लिहून ठेवलेली आहे कीं, युद्धाचे वेळीं कोणत्याही जमीन कसणाऱ्याचा नाश होत नाहीं किंवा पिकांची नासाडी होत नाहीं. इकडे युद्ध चाललें असतांही शेतकरी लोक आपला धंदा निर्विवादपणें चालवितात. यावरून प्राचीनकाळच्या भारती आर्यांचे धर्मयुद्धापासून रयतेस मुळींच त्रास होत नसे असें दिसतें. पण महाभारतकाळीं कांहीं प्रसंगीं याच्याही विरुद्ध नियम सांगितलेले असून ते प्रत्यक्ष अनलांतही होते. तें कसें हें आपण पाहूं.

कूटयुद्ध.

धर्मयुद्धांत कपट, रयतेची नासाडी व अशक्तास किंवा जिंकलेल्यास त्रास देणें या गोष्टी बंद होत्या. पण कूटयुद्धांत त्यांचा प्रवेश झाला. तेव्हां लढाईच्या प्रसंगीं राजानें काय करावें याजविषयीं शान्तिपर्व अध्याय ६९ यांत खालील नियम दिलेले आहेत. राजानें प्रथम आपल्या मुख्य दुर्गाचा आश्रय करावा. आपला गौळवाडा जंगलांतून काढून रस्त्यावर आणून ठेवावा, गांवें उठवून देश उध्वस्त करावा. गांवांतील राहणारे लोक मुख्य मुख्य शहरांत आणून ठेवावे. श्रीमंतलोक जेथें किल्ले असतील तेथें आणून ठेवावे व तेथें फौजेंतील पाहारे ठेवावे. जी मालमत्ता नेतां येणार नाहीं ती जाळून टाकावी. याप्रमाणें गवतही जाळून टाकावें. शेतांतील धान्येंही जाळून टाकावीं. नदीवरचे पूल व रस्ते विध्वंस करून टाकावे. सर्व जलाशय फोडून द्यावे आणि जे फोडून देतां येत नसतील ते विषादिकांच्या योगानें दूषित करावे. किल्याभोंवतालचें सर्व जंगल तोडून टाकावें मोठमोठाल्या झाडांच्या खांद्या तोडून टाकाव्या. पण अश्वत्थवृक्षाचें पानही तोडूं नये. किंवा देवळाभोंवतालचे वृक्ष तोडूं नयेत. किल्ल्यावर टेहळणीच्या उंच जागा कराव्या व मारा करण्यासाठीं संरक्षित जागा व छिद्रें करावीं. खंदकामध्यें पाणी सोडावें आणि आंत गुप्त खिळे ठोकावे आणि त्यांत मगर सोडावे किल्ल्यांतून व शहरांतून बाहेर पडण्याचे गुप्त रस्ते असावे. किल्ल्यांच्या दरवाज्यांवर यंत्रें लावावीं आणि शतघ्नी रोखून ठेवाव्या. ह्या शतघ्नी काय होत्या हें सांगतां येत नाहीं. ह्या तोफा असाव्यात असें कित्येकांचें मत आहे. शतघ्नींना चाकें असत असें वर्णनावरून दिसतें व कोठें कोठें शतघ्नी हातांत असत असें वर्णन आहे. (पूर्वीच्या काळचें वर्णन मनांत आणतां या तोफा नसाव्यात असें आम्हांस वाटतें.) किल्ल्यांत लांकूडफाटा जमा करावा. नवीन विहिरी पाडाव्या व जुन्या दुरुस्त कराव्या. ज्या घरांवर गवत असेल त्यांजवर ओली माती लिंपावी. रात्रींच फक्त अन्न शिजवावें. दिवसा अग्निहोत्रावांचून इतर अग्नि पेटवूं नये. जो कोणी पेटवील त्याला दंड करावा. भिक्षेकरी, गाडीवाले, नपुंसक, उन्मत्त आणि जड (वेडे) यांना शहराच्या बाहेर घालवून द्यावें. शस्त्रागार, यंत्रागार, अश्वशाला, गजशाला, सैन्याचीं वसतिस्थानें व खंदक यांजवर सक्त पहारा ठेवावा. वगैरे नियम यांत सांगितलेले आहेत. स्वराज्य संर-

क्षणनियमांबरोबरच शत्रूचें राज्य उध्वस्त करण्याच्या ज्या रीति सांगितल्या आहेत त्याही अशाच भयंकर आहेत. आग लावणारे, विष कालविणारे, चोर किंवा दरवडे घालणारे आणि जंगली लोक हे पाठवून परराष्ट्र उध्वस्त करावें. म्हणजे गांवें जाळावीं, लुटावीं, किंवा पिण्याचें पाणी विषानें दूषित करावें. शेतांतील धान्य कापून टाकावें. झाडें तोडून परफौजेंतील हत्ती असतील ते मस्त करावे. शत्रूच्या फौजेंत फितुरी करावी. इत्यादि नियम क्रूरतेचे असून पूर्वीच्या धर्मयुद्धाच्या नियमांच्या अगदीं उलट आहेत. या नवीन नियमांचा प्रचार बहुतकरून ग्रीक लोकांच्या स्वारीपासून उत्पन्न झाला असावा. प्राचीनकाळीं आर्य राज्यांचीं जीं आपसांत युद्धें होत, त्यांत केवळ क्षत्रियांचेंच युद्ध होत असे व इतर प्रजेस व शेतकरी लोकांस पीडा देण्याचा राजे लोकांचा मुळींच इरादा नसे आणि राजा पराभव पावला तरीही राज्य खालसा करण्याची वहिवाट नसल्यानें जिंकणाऱ्या राजाला क्रूर कर्में करून परराष्ट्राला हीनबल किंवा उध्वस्त करण्याची इच्छा नव्हती. अर्थातच भारती काळांत धर्मयुद्धाचे नियम फारच चांगले होते. परंतु शिकंदराच्या वेळीं ग्रीकांनीं निराळ्याच युद्धपद्धतीचा अंगीकार केला; व युद्धशास्त्राचा नियम असा ठरला कीं वाटेल तें करून शत्रूचा पाडाव करावा युद्धांत सर्व गोष्टी न्याय्य आहेत. हें तत्त्व हिंदुस्थानच्या लोकांनीं ग्रीकांपासून उचललें आणि तेव्हांपासून धर्मयुद्धाचे नियम बहुतेक नाहींसे झाले. मुसलमानांच्या युद्धांत तर पुढें पुढें फारच भयंकर प्रकार झाले व निरपराधी हजारों माणसांच्या कत्तली वगैरे जुलूम होऊं लागले.

अयुध्यमानस्य वधो दारामर्षः कृतघ्नता ।
ब्रह्मवित्तस्य चादानं निःशेषकरणं तथा ॥
स्त्रियामोषः पतिस्थानं दस्युष्वेतद्विगर्हितम् ।
संश्लेषंच परस्त्रीभिर्दस्युरेतानि वर्जयेत् ॥
(शां. १३४-१७)

अशा प्रकारचें आचरण ग्रीक लोक स्वतःच्या लोकांशींही करीत, असें त्यांच्या इतिहासावरून दिसतें. मग ते भारती लोकांशीं करीत यांत आश्चर्य काय ? पण हे प्रकार निंद्य असून भारती लोकांच्या युद्धांत होत नव्हते. ते दस्यूनींही करूं नयेत असें येथें वर्णन आहे. दस्यु म्हणजे ग्रीक यांत संशय वाटत नाहीं. ग्रीक लोकांनीं क्रूर अधर्माची युद्धपद्धति हिंदुस्थानांत प्रथम आणली. कारण

दस्यूनां सुलभा सेना रौद्रकर्मसु भारत ।

असे दस्यूंचे गुण वर्णिले आहेत.

विमानांतून स्वारी.

विमानांतून स्वारी करण्याचेंही वर्णन महाभारतांत दिलेलें आहे. द्वारकेवर शाल्वराजानें स्वारी करून द्वारकेस वेढा दिला. त्यावेळेस त्यानें विमानांत बसून द्वारकेच्या वर जाऊन तेथून दगड व बाण यांचा वर्षाव केला. हें वर्णन वाचलें म्हणजे खरोखरच महाभारतांत नाहीं असें कांहीं नाहीं, या उक्तीची आठवण येते. हा प्रसंग लंडन शहरावरही जर्मनांच्या विमानांचा हल्ला हल्लींच्या युद्धांत होत आहे त्यासारखा आहे. द्वारकेच्या तयारीचें वर्णन वनपर्वांत अध्याय १५ मध्यें येणेंप्रमाणें केलें आहे. द्वारकेस शाल्वानें वेढा दिला त्यावेळीं नगरींतून सर्व बाजूनें इतकीं आयुधें बाहेर पडत होतीं कीं, तिजमध्यें कोठेंही छिद्र दिसत नव्हतें. द्वारकेंत ठिकठिकाणीं तोफा व यंत्रें लावलीं होतीं. तटांच्या बुरजांवर मोर्चे बांधलेले होते. शत्रूंनीं सोडलेल्या तोफांचे गोळे हाणून पाडण्यासाठीं शक्तिसंज्ञक आयुधें होतीं. अग्न्युत्पादक द्रव्यें भरलेले गोळे उडविण्याचीं शृंगाकार यंत्रेंही इजमध्यें होतीं. ठिकठिकाणीं

शहरांत गुल्मसंज्ञक भागांवर आरूढ झालेले सैनिक शत्रूस प्रहार करण्यासाठीं तयार होते. कोणीही गैरसावध असूं नये व कोणीही मद्यप्राशन करूं नये अशी दवंडी पिटविली होती. नगरींत असलेले आनर्तदेशवासी नट, नर्तक, गवई यांस बाहेर घालवून दिलें. नौकांचें येणें जाणें बंद केलें. सभोंवार एक कोस पर्यंत सुरुंग लावून ठेवले. द्वारकेचा किल्ला स्वभावतःच सुरक्षित आहे. पण राजाच्या शिक्याचे पासपोर्ट (अनुमतिपत्र) घेतल्यावांचून कोणासही नगरांत येतां येत नसे किंवा बाहेर पडतां येत नसे. सैन्यास आयुधें व द्रव्य व इनामेंही दिलीं होतीं. कोणाही शिपायाला सुवर्ण आणि रजत यांच्या नाण्यावांचून दुसरा पगार नव्हता व कोणाचाही पगार बाकी नव्हता. असो. शाल्वानें शहराला वेढा देऊन शिवाय सौभनगरांत अथवा विमानांत बसून द्वारकेवर स्वारी केली, असें वर्णन आहे. त्या सौभनगरांत दैत्य बसले होते व ते शहरावर शस्त्रें टाकूं लागले. त्यावेळेस प्रद्युम्नानें लोकांस धीर दिला व त्या सौभांवर बाणांचा वर्षाव केला. पुढें यथेष्ट संचार करणाऱ्या सौभनगरांतून खालीं उतरून शाल्व प्रद्युम्नाशीं युद्ध करूं लागला. शाल्व राजाचा रथ मायेनें निर्माण केला असून सोन्यानें मढविलेला होता. यापुढें शाल्वप्रद्युम्नांचें नेहमींच्या रथींच्या युद्धाप्रमाणें द्वंद्वयुद्ध झालेलें वर्णन केले आहे. असो. हा सौभ म्हणजे विमानच असावें; व तें दैत्यांनीं केलेलें होतें तेव्हां तें काल्पनिक असावें परंतु विमानांतून तटबंदी केलेल्या शहरांवर हल्ला करण्याची कल्पना आज नवीन उत्पन्न झालेली नाहीं, हजारों वर्षांची जुनी आहे हें पाहून आश्चर्य वाटतें.

सैन्याची मांडणी व व्यूह.

एवढ्या वेळपर्यंत सैन्याच्या निरनिराळ्या भागांचें व लढाईच्या धर्मयुद्ध व कूटयुद्ध या प्रकारांचें वर्णन झालें. परंतु प्रत्यक्ष युद्धांत सैनिकांची मांडणी कशी असे व युद्ध कोणत्या प्रकारानें होत असे हें पाहणें फार महत्त्वाचें आहे. प्रथम, अक्षौहिणी याचें प्रमाण सांगणें जरूर आहे. अक्षौहिणीची कल्पना हल्लींच्या डिव्हिजनवरून होईल. जर्मन फौजेची किंवा ब्रिटिश फौजेची संख्या डिव्हिजन या परिमाणानें सांगितली जाते त्याप्रमाणें भारतीयुद्धकाळीं अक्षौहिणी हें नांव प्रसिद्ध होतें. भारताच्या प्रारंभींच अक्षौहिणीची संख्या दिलेली आहे. एक गज, एक रथ, तीन अश्व व पांच पदाति यांस पत्ति अशी संज्ञा होती. ३ पत्तींचें एक सेनामुख; ३ मुखांचें एक गुल्म; ३ गुल्मांचा एक गण; ३ गणांची एक वाहिनी; ३ वाहिनींची एक पृतना; ३ पृतनांची एक चमू; ३ चमू म्हणजे एक अनीकिनी व दहा अनीकिनी म्हणजे एक अक्षौहिणी. या कोष्टकांत पुष्कळ दिलेले शब्द केवळ सेनावाचक आहेत. एकंदर अक्षौहिणींत २१८७० रथ; तितकेच हत्ती; १०९३५० पायदळ व ६५,६१० अश्व असे हिशोबानें येतात. यांतील रथांची संख्या व हत्तींची संख्या फारच मोठी दिसते. प्रारंभींचें पत्तीचें लक्षण जें दिलें आहे त्यावरून एक रथ, एक गज, तीन अश्व आणि पांच पदाति यांचा युद्धकाळीं एक स्वतंत्र गट उभारण्याचा असे, असें मानतां येत नाहीं. म्हणजे प्रत्येक रथाजवळ एक हत्ती व तीन घोडेस्वार व पांच पायदळ उभे असे, असें मानतां येत नाहीं. गजांचें सैन्य व रथांचें सैन्य व पदातींचें सैन्य निरनिराळें असावें असें मानण्यास हरकत नाहीं. कारण, पूर्वी १०, १०० व १००० हजार अशा सैनिकांवर एक एक अधिकारी असल्याचें वर्णन आलेंच आहे. तेव्हां पदाति सैन्याची पलटण निराळी,

अश्वांच्या सैन्याची पलटण निराळी असेंच असलें पाहिजे. कांहीं राजांजवळ नुसतेंच अश्वसैन्य असे. शकुनी जवळ १२००० घोडेदळ असल्याचें वर्णन पूर्वी केलेंच आहे. तेव्हां ही पत्तीपासून अक्षौहिणीपर्यंतची संख्या कोष्टकाकरितां किंवा निरनिराळ्या अंगांचा साधारणपणें एकमेकांशीं संबंध कसा असावा याबद्दल प्रमाणादाखल दिलेली आहे असें दिसतें. साधारणपणें लढाईच्या वेळीं सैन्य कसें उभें करावें हें शान्तिपर्व अध्याय ९९ यांत सांगितलेलें आहे. सैन्याच्या पुढें बहुधा गज उभे करीत. गजांच्या मध्यभागीं रथ व रथांच्या मागें घोडेस्वार आणि घोडेस्वारांच्या मध्यभागीं कवच धारण केलेलें पायदळ ठेवावें असें सांगितलें आहे. जो राजा आपल्या सैन्यांत अशा तऱ्हेची व्यूहरचना करतो तो खात्रीनें शत्रूचा पराजय करतो. (शान्तिपर्व पान १९८) हें वर्णन काल्पनिक नाहीं. सैन्याची मांडणी रणभूमीवर अशा प्रकारानें महाभारतकाळीं होत असावी. परंतु भारतीयुद्धाच्या वर्णनांत अशा प्रकारची मांडणी केलेलें वर्णन दिसत नाहीं. लढाईत सैन्य हालविण्याचे प्रकार याला इंग्रजींत टॅक्टिक्स् असें म्हणतात व एकंदर महायुद्धांत निरनिराळ्या रणभूमींवर निरनिराळीं सैन्यें जमविण्याच्या किंवा युद्ध चालविण्याच्या किंवा युद्ध टाळण्याच्या एकंदर प्रकारांस व धोरणांस स्ट्रॅटेजी असें नांव आहे. भारतीयुद्ध ही एक विशिष्ट लढाई होती. यांत फक्त टॅक्टिक्सूचाच उपयोग होता. सेनापतीनें रोज प्रत्यहीं निरनिराळे सैन्य भाग कसे हालविले व एकंदर रणभूमीवर युद्ध कसें सुरू झालें याचें वर्णन महाभारतांत बरेंच आहे. परंतु एकदां व्यूहरचना झाल्यावर सेनापतीचा निरनिराळ्या सैन्यांच्या विभागांशीं कांहीं संबंध राहात असे असें दिसत नाहीं. व्यूहरचना बहुधा सकाळीं युद्धप्रारंभीं होत असे. हे व्यूह पुढें कायम रहात असत किंवा कसें हें सांगतां येत नाहीं. पूर्वी वर्णन केलेलें अक्षौहिणीचें प्रमाण मनांत आणतां सैन्याचें तोंड कित्येक कोसपर्यंत पसरलेलें असलें पाहिजे. इतक्या लांब पसरलेल्या सैन्यांच्या अधिपतींपासून सेनापतीपर्यंत खबर देणारांची मालिका होती असें कोठें वर्णन केलेलें नाहीं. महाभारतांत वर्णन केलेले व्यूह हे बहुधा पक्षाच्या आकाराचे आहेत. व ही कल्पना साहजिक सुचणारी असून सर्व देशांत सर्वकाळीं चालू होती. कारण, सैन्याच्या दोन्हीं बाजूंस पक्ष अथवा ‘ विंग्ज् ’ असेंच नांव सर्व ठिकाणीं दिलेलें आढळतें. मध्य व दोन्हीकडील दोन पक्ष असे सैन्याचे भाग नेहमीं पडतात व त्यांतील भागांत थोडथोडें अंतर असतें; व त्यांचा एकमेकांस सपोर्ट अगर आसरा असतो. अशा प्रकारचा सैन्यविभाग भारतीयुद्धाच्या वेळीं जे निरनिराळे व्यूह रचले गेले त्या सर्वांत असतो हें आपल्या लक्षांत येईल. उदाहरणार्थ, युद्धाच्या पहिल्याच दिवशीं पांडवांनीं क्रौंचव्यूह रचला त्यांतही मुख्य भाग असेच होते. पक्षाच्या शिरस्थानीं द्रुपद होता. कुंतीभोज व चैद्य नेत्रस्थानीं होते. अर्थात् हे तिघे मिळून सैन्याची आघाडी होती. निरनिराळ्या लोकांसह युधिष्ठिर पृष्ठस्थानीं होता. अर्थात् मध्यभागीं होता. धृष्टद्युम्न आणि भीमसेन हे पंखांच्या ठिकाणीं होते. म्हणजे उजव्या डाव्या पक्षांला होते. द्रौपदीचे पुत्र आणि अनेक राजे हे पूर्व पक्षाला मदतीला होते आणि डाव्या पक्षालाही दुसरे राजे होते. विराट आणि शैब्य व काशिराज हे पिछाडीला होते. असें या क्रौंचारुणमहाव्यूहाचें वर्णन आहे. पण त्यांतील तात्पर्य एकच आहे. म्हणजे आघाडी, मध्य, दोन पक्ष व पिछाडी इतके सैन्याचे विभाग नेहमींप्रमाणें पडतात. कौर-

वांच्या सैन्याचेही याच्या समोर अशाच प्रकारचे विभाग पडले होते. भीष्म व द्रोण अघाडीस होते. दुर्योधन, शकुनि मध्यावर होते आणि भगदत्त, विंद, अनुविंद, शल्य, भूरिश्रवा डाव्या बाजूला होते. सोमदत्ती, सुशर्मा, कांबोज हे उजव्या बाजूला होते. अश्वत्थामा, कृप, कृतवर्मा हे रखवालीस होते असें वर्णन आहे. कोणत्याही दिवसाचें युद्ध घेतलें तरी युद्धारंभीं असेंच वर्णन सांपडेल. पण युद्ध सुरू झाल्यानंतर निरनिराळ्या पक्षांतील समोरासमोर असलेल्याचीच किंवा मध्यामध्याचीच लढाई झाल्याचें वर्णन आहे असें सांगतां येत नाहीं. बहुतकरून युद्धवर्णनांत रथ्यांचीं द्वंद्वयुद्धेंच फार वर्णन केलेली आढळतात. त्याचा व्यूहरचनेशीं विशेष संबंध असतो असें दिसत नाहीं. अशाच प्रकारचे व्यूह दर दिवशीं निरनिराळ्या नांवाचे बनत. उदाहरणार्थ कौरवांनी दुसऱ्या दिवशीं गरुडव्यूह रचला व त्याच्यावर तोड म्हणून पांडवांनी अर्धचंद्र व्यूह रचला. आतां ह्या क्रौंचव्यूहात व गरुडव्यूहात काय फरक होता हें सांगणें कठीण आहे. हे निरनिराळे व्यूह दंडनीतिशास्त्रांत वर्णन केलेले आहेत. परंतु त्यांचें यथार्थज्ञान व त्यांच्या युद्धाची तऱ्हा हल्लींच्या काळांत व परिस्थितीत भिन्नपणा असल्याचें नीट लक्षांत येत नाहीं.

चक्रव्यूहाची कल्पना तर हल्लीं मुळींच होऊं शकत नाहीं. चक्रव्यूह द्रोणानें जो रचिला तो नुसता स्वसंरक्षण करण्यासाठीं किंवा परशत्रूचा नाश करण्यासाठीं हाच प्रश्न प्रथम उद्भवतो. शत्रूचा नाश किंवा पराभव करण्यासाठीं असेल तर चक्रव्यूहानें तें काम साधणार नाही ही गोष्ट निर्विवाद आहे. चक्रव्यूहाची साधारणपणें जी कल्पना हल्लीं प्रचलित आहे तीही चुकीची दिसते. चक्रव्यूह म्हणजे घोंटाळ्यांत पाडणारी एक वाटोळी आकृति असा हल्लींचा समज आहे. इंग्रजींत यास लॅबरिंथ म्हणतात. अशा प्रकारचे लॅबरिंथ बागांतून तयार करतात. त्यांत एकदां शिरलें म्हणजे बाहेर निघणें कठीण पडतें. अशा प्रकारची सैन्याची रचना द्रोणानें केली असेल असें मानवत नाहीं. चक्र म्हणजे रथाचें चाक असा अर्थ असून त्याप्रमाणें फौजेची मांडणी केल्याचें वर्णन आहे. "चक्राच्या आरांच्या ठिकाणीं तेजस्वी राजकुमार उभे केले. स्वतः दुर्योधन व्यूहाचे मध्यभागी असून त्याच्या भोंवतीं कर्ण, दुःशासन, कृपाचार्य वगैरे महारथी वीर उभे होते. सैन्याच्या तोंडावर द्रोणाचार्य स्वतः उभे असून त्यांच्याजवळ सिंधुपति जयद्रथ होता. त्याच्या बाजूस अश्वत्थामा उभा होता. व दुसऱ्या बाजूस गांधारराज शकुनी, शल्य वगैरे उभे होते. अर्थात् ही रचना नेहमींसारखी होती. या चक्रव्यूहाची रचना दुर्योधनाचें संरक्षण करण्यासाठीं होती असें म्हटलें असतां चालेल. द्रोण मध्यावर असून द्रोणपुत्र व जयद्रथ डाव्या पक्षास होते आणि शकुनी व शल्य उजव्या पक्षास होते. या फळीच्या मागें चक्रव्यूह होता. पण या चक्राच्या परिघावर फौज कशी उभी होती व कोणाची होती याची कल्पना होत नाहीं किंवा हें येथें सांगितलें नाहीं कीं, हीं तोंडें मोकळी होतीं. असो. चक्रव्यूहाची कल्पना नीट होण्यास हल्लींच्या काळीं यापेक्षां ज्यास्त साधन नाही हें आम्हीं पूर्वीं सांगितलेंच आहे. आणि याशिवाय एकच अभिमन्यु या व्यूहांत शिरला त्याचेंही प्रयोजन काय हेंही लक्षांत येत नाहीं.

महाभारतांतील युद्धवर्णनांतलीं संकुलयुद्धवर्णनें हीं बऱ्याच अंशीं हल्लींच्या युद्धवर्णनाशी जुळतात. रथदळावर रथदळ आदळलें व गजावर गज, अश्वावर अश्व, पदातीवर पदाति असाच बहुतेक संकुलयुद्धाचा क्रम दिसतो.

तथापि रथीही गजावर जाऊन पडत व गजही रथावर जाऊन पडत आणि रथांचा चुराडा करीत. रथी गजारोहावर बाण टाकीत. रथी पादातींनांही तीक्ष्ण शरांनी मारीत. पदाति गोफणीनें व फरशीनें पादातीना मारीत व रथावरही हल्ला करीत. हत्ती पादातीना तुडवीत व पादातीही गजारोहांना लोळवीत. गज व अश्व पादातींचें नुकसान करीत हें उघड आहे. तथापि पादातीही त्यांजवर हल्ले करीत. वगैरे (भीष्म० अ० ९७) संकुलयुद्धांचीं वर्णनें महाभारतांत पुष्कळच आहेत. पण शेवटच्या दिवशीचें युद्ध फारच उत्तम रीतीनें वर्णिलेलें आहे. तें युद्ध कांहीसें पानपतच्या युद्धासारखें आहे. किंबहुना शल्यानें प्रारंभीच सर्व लोकांस द्वंद्वयुद्ध न करता संकुलयुद्ध करावें अशी ताकीद केली आणि नंतर युद्धांत निरनिराळ्या बाजवांचें युद्ध, मध्याचें युद्ध, पिच्छाडीचें युद्ध वगैरे प्रकार झाले. विश्वासरावप्रमाणेंच शल्य बारा वाजण्याच्या सुमारास पडला पण युद्ध थांबलें नाहीं. शकुनीनें घोडेस्वारांनिशी पाडवाच्या पिछाडीवर हल्ला केला तेव्हां युधिष्ठिरानें सहदेवास घोड्यांनिशीच त्याजवर पाठविलें. दोन्ही घोडेस्वारांचें युद्ध फारच सुंदर वर्णिलें आहे. शेवटी कौरवदळाचा मोड होऊन दोन तीन वाजण्याच्या सुमारास तें दळ फुटलें आणि दुर्योधन युद्धभूमि सोडून गेला. असो. तर संकुलयुद्धाचीं वर्णनें महाभारतांत आहेत, तीं बऱ्याच अंशी हल्लींच्या काळच्या युद्धासारखीं दिसतात.

इतर गोष्टी.

सैन्याबरोबर बाजारबुणगे असावयाचें. त्याचें वर्णन उद्योगपर्वाच्या शेवटीं आहे, तें असें. “ सामानाचे खटारे, व्यापारी, वेश्या, त्यांचीं वाहनें, हत्ती, घोडे, स्त्रिया, पंगु वगैरे फालतु लोक, द्रव्यकोश व धान्यकोश इत्यादि सामान हत्तीवर असून या लटांबरासह युधिष्ठिराची स्वारी चालली. ” वेश्या या पूर्वकालीन काय व अर्वाचीन काय सैन्याबरोबर असावयाच्याच. हल्लींच्या कडक शिस्तीत मात्र त्या असत नाहीत. असो. याप्रमाणें निरनिराळ्या अवयवाचें व युद्धाच्या प्रकारांचें वर्णन महाभारतांतलि अनेक स्थलींच्या वर्णनांवरून केलें आहे. प्राचीनकाळच्या व हल्लींच्या युद्धपद्धतीत शस्त्रास्त्रांत बराच फरक पडला असून हल्ली आपल्यास प्राचीन युद्धाची कल्पना येणें शक्य नाहीं. उदाहरणार्थ युद्धांतील योद्धयांची परस्पर भाषणें आपल्यास असंभवनीय वाटतात. एकमेकांची निंदा करणें व आपल्या शूरत्वाचें वर्णन करणें वगैरे प्रकार हल्लीं असंभवनीय असले तरी धर्मयुद्धकाळीं योद्धे जवळ जवळ असत, तेव्हां ते संभवनीय आहेत. योद्धयांनी एकमेकांस आपापली नांवें ऐकवावी असाही प्रकार वर्णिलेला आहे. किंबहुना स्वयंवररंगावर जशी राजाची नांवें ऐकू येतात तशी रणभूमीवरही ऐकू येत असें वर्णन आहे. (स्वयंवरइवाहवे) व तेंही आश्चर्यकारक नाही. महाभारतकाळीं हल्लीची फौजेची कवाईत नव्हती असें मानण्यास हरकत नाहीं. तथापि इकडून तिकडे बातमी किंवा हुकूम पोंचविण्यास घोड्यांवरचे दूत असत.

दूतैः शीघ्राश्वसंयुक्तैः समन्तात् पर्यवारयन् ॥
(भी. अ. १२०-२६)

अक्षौहिणीची संख्या.

अक्षौहिणीची संख्या खरोखर भारतीयुद्धकाळीं किती होती याचा मुळींच मेळ बसत नाही. आदिपर्वाच्या आरंभीं जी माहिती कोष्टकरूपानें व आंकड्यांनी दिली आहे, त्याहून निराळी माहिती उद्योगपर्व अ. १९९ यांत दिली आहे.

सेना पंचशतं नागा रथास्तावन्त एव च ।
दशसेना च पृतना पृतना दश वाहिनी ॥

असें कोष्टक देऊन लागलीच सेना, वाहिनी, पृतना, ध्वजिनी, चमू, अक्षौहिणी, वरूथिनी हे सर्व पर्याय शब्द आहेत असेंही सांगितलें आहे पण एवढ्यानेंच थांबलें नाहीं. यापुढें लागलीच दुसरी गणना दिली आहे.

नराणां पञ्चपञ्चाशदेषा पत्तिर्विधीयते ।

यांत आदिपर्वाप्रमाणें कोष्टकाचा प्रारंभ पत्तीपासून केला आहे. पण पत्ति म्हणजे ५५ माणसें असा भलताच हिशोब दिला आहे. पुढें ३ पत्ति म्हणजे सेनामुख, ३ सेनामुख म्हणजे गुल्म ३ गुल्म म्हणजे गण असें सांगून गण दहा हजारांनीं होतें असें सांगितलें आहे. टीकाकारही येथें हतवीर्य झाला आहे. असो जर्मन फौजेप्रमाणें अक्षौहिणी, चमू इत्यादि प्राचीन शब्द आर्मी, डिव्हिजन, कोर इत्यादिकांसारखेच अनिश्चित होते असें म्हणावें लागतें.

शल्याच्या सैनापत्याच्या वेळीं म्हणजे युद्धाच्या १८ व्या दिवशीं ३ लाख स्वार आणि ३ कोटि पायदळ कौरवांकडे होतें आणि १० हजार स्वार आणि २ कोटि पायदळ पाडवांकडे होतें असें वर्णन आहे (श. अ. ८ पा. ३३) त्याचप्रमाणें स्त्रीपर्वाच्या शेवटीं " ह्या संग्रामांत एकंदर ६६ कोटि १ लक्ष ३० हजार लोक पडले. " असें वर्णन आहे (स्त्री. अ. २६ पा. ४०) ह्या सर्व संख्या १८ अक्षौहिणींच्या पलीकडे आहेत हें उघड आहे. या संख्यांची कूटें सौतीनें मुद्दाम घातलीं आहेत असें आह्मांस वाटतें. तीं कशी सोडवावयाची हा एक प्रश्नच आहे.

प्रकरण अकरावें.

व्यवहार व उद्योगधंदे.

महाभारतकाळीं हिंदुस्थानची व्यापार व उद्योगधंदे यासंबंधानें परिस्थिति कशी होती याचा आपण या प्रकरणांत विचार करूं. ही गोष्ट प्रथम लक्षात ठेविली पाहिजे की, या बाबतीत हिंदुस्थानचीं जीं राज्यें त्या वेळेस होतीं त्या सर्वांच्या राज्यव्यवस्थेंत व्यापाराकडे व उद्योगाच्या वृद्धीकडे सरकारचें पूर्ण लक्ष होतें. किंबहुना हा विषय एका स्वतंत्र खात्याच्या स्वाधीन केलेला होता. राजकीय व्यवस्थेसंबंधानें असें लक्ष इतक्या प्राचीनकाळीं असावें याचें आश्चर्य वाटतें. सभापर्वांत नारदानें युधिष्ठिरास राज्यव्यवस्थेसंबंधानें जे मार्मिक प्रश्न केले आहेत त्यांत

कच्चित्स्वनुष्ठिता तात वार्ता ते साधुभिर्जनैः ।
वार्तायां संश्रिते नूनं लोकोयं सुखमेधते ॥

असा प्रश्न केलेला आहे. तुझ्या राज्यांत चांगल्या लोकांची योजना वार्तेकडे आहे ना? कारण एकंदर लोक वार्तेमध्यें चांगले गढले म्हणजे लोकांचें सुख वाढतें.' या प्रश्नात राजाचें कर्तव्य वार्तेसंबंधानें किती महत्त्वाचें होतें, हें पूर्णपणें दाखविलें आहे. सारांश, हल्लींच्या सुधारलेल्या राज्याच्या कर्तव्याच्या कल्पनेंत व पूर्वींच्या कल्पनेंत मुळींच अंतर नाहीं. वार्ता शब्दाचा अर्थ हल्लीं बहुतेक लुप्त झालेला आहे. वार्ता याचा अर्थ लोकांच्या वृत्तीचें अर्थात् उद्योगाचें किंवा चरितार्थसाधनाचें शास्त्र हा होय. यांत वैश्यांच्या एकंदर धंद्यांचा समावेश होत असे. महाभारतकाळीं हे धंदे मुख्यतः तीन होते. ते कृषि, गोरक्ष्य आणि वाणिज्य या भगवद्गीतेच्या वाक्यांत सांगितलेले आहेत. अर्थात् शेतकी, गाईचें राखणें आणि व्यापार हे मुख्य धंदे होते. व्यापारांतच कुसीद म्हणजे व्याजबट्टयाचा धंदा याचा समावेश होतो. उद्योगधंद्यासंबंधानें, शेतकीसंबंधानें, गोरक्ष्यासंबंधानें, तात्पर्य एकंदर वार्तेसंबंधानें महाभातकाळीं निरनिराळे ग्रंथ होते, हें आपण पूर्वीं पाहिलेंच आहे. धर्मशास्त्र म्हणजे दंडनीति; अर्थशास्त्र म्हणजे वार्ता; आणि मोक्षशास्त्र म्हणजे आन्वीक्षिकी असें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. हे ग्रंथ दुर्दैवानें आजकाल उपलब्ध नाहींत; आणि त्यामुळें उद्योगधंदे शेती वगैरे संबंधानें महाभारतकाळीं ज्ञान कितपत वाढलें होतें व सरकारांतून या बाबतींत कोणत्या प्रकारची मदत होत असे याचा आपल्यास अंदाज होत नाहीं. तथापि दंडनीति अथवा मोक्षशास्त्र यांचीं मतें जशीं महाभारतांत त्या त्या ग्रंथांतून घेऊन दिलेलीं आहेत त्याप्रमाणेंच वार्तेसंबंधानेंही कोठें कोठें उल्लेख महाभारतांत येतात, त्यांवरून या बाबतींत आपल्यास थोडीशी माहिती जमा करितां येईल व या माहितीवरून महाभारतकालीन परिस्थितीचा आपल्यास अंदाज करतां येईल.

शेती व बागा.

भारती लोकांचा महाभारतकाळीं हल्लींप्रमाणेंच शेतकी हा मुख्य धंदा होता आणि शेतकीच्या धंद्याचा उत्कर्ष पूर्णपणें निदान हल्लीं जितका दिसत आहे तितका महाभारतकाळीं झाला होता. हल्ली जीं जीं धान्यें उत्पन्न केलीं जातात, तीं तीं धान्यें महाभारतकाळीं उत्पन्न होत असत. किंबहुना उपनिषदांतही या धान्याचा उल्लेख आलेला आहे. बृहदारण्यांत तांदूळ, तीळ, गहूं, ज्वार वगैरेंचा उल्लेख आलेला आहे.

दश ग्राम्यानि धान्यानि भवन्ति व्रीहियवास्तिलमाषा । अणुप्रियंगवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च ॥

(तैत्तिरीय ब्राह्मण. अध्याय ८.) (हरबरे अथवा चणे यांचा उल्लेख या यादींत नाहीं.) शेतकीची तऱ्हा हल्लींप्रमाणें होती आणि सरकारचें कर्तव्य मोठमोठाले तलाव बांधून लोकांस अवर्षणाच्या वेळीं शेतकीस पाणी देण्याचें अवश्य मानलें जात होतें. " तुझ्या राज्यांत शेती पावसावर अवलंबून नाही ना ? तूं आपल्या राज्यांत योग्य ठिकाणी तलाव बांधले आहेस ना ? " असा प्रश्न नारदानें युधिष्ठिरास केलेला आहे. पाणी दिलेल्या शेताचें उत्पन्न विशेष महत्त्वाचें होतें हें सांगावयास नको. ऊंस, नीलि (नीळ) व इतर वनस्पतींच्या रंगाचें उत्पन्न ही असल्या बागायती शेतांत त्या वेळी उत्पन्न करीत असत. (अफूचें उत्पन्न त्या वेळी नसावें असा बाहेरच्या इतिहासावरून अंदाज दिसतो) मोठमोठाल्या झाडांच्या बागा करण्याची त्या वेळेस विशेष प्रवृत्ति होती आणि मुख्यतः आंब्यांची झाडें अशा बागांतून लावीत असत. आंब्यांचीं झाडें थोड्या वर्षांत म्हणजे पांच वर्षांत फळ कसें देतील याविषयींची कला त्या वेळेस माहीत होती असें दिसतें.

चूतारामो यथाभग्नः पंचवर्षःफलोपगः ।

असें द्रोणपर्वांत एके ठिकाणी उदाहरण घेतलें आहे. फळास आलेली पांच वर्षांची आंब्याची बाग जशी भग्न करावी या उपमेवरून हल्ली लागत असलेल्या लहान लहान कलमी आंब्यांच्या बागाची कल्पना आपल्यासमोर उभी राहते. शेतीसंबंधानें महाभारतात अर्थात् थोडेच उल्लेख आहेत हें साहजिक आहे. याजवरून जी माहिती मिळते ती वर सांगितलेली आहे. शेतकरी लोकांस सरकारांतून बीज व चार महिने चरितार्थासाठीं धान्य ज्यास लागेल त्यास मिळण्याची व्यवस्था प्राचीनकाळीं होती हें आपण पूर्वी सांगितलेंच आहे आणि सरकारांतून किंवा सावकाराकडून शेतकऱ्यास दिलेल्या कर्जाचें व्याज एक रुपया शेंकड्यापेक्षां ज्यास्ती ठेवलें जात नसे. शेतकीच्या धंद्यानंतर दुसरा महत्त्वाचा धंदा गोरक्षणाचा होता. जंगलामध्यें गाई चारण्याचें साधन मुबलक असल्यानें हा धंदा विशेष चालत असे. चारण लोकांस बैलांची फारच जरूरी होती; कारण, त्या वेळी ने आण सर्व बैलांवर होत असे. गाईच्या दूधदुभत्याचीही फारच अवश्यकता असे. याशिवाय गाईच्या संबंधानें पूज्यबुद्धि असल्यानें सर्व लोक थोड्या बहुत तरी गाई पाळीत असत. तंतिपाल नावाचा गुराखी होऊन विराट राजाच्या येथें सहदेव गेला त्या वेळेस त्यानें आपल्या ज्ञानाचें वर्णन केलें आहे तें असें

क्षिप्रंच गावो बहुला भवंति न तासु रोगो भवतीह कश्चन ।

यावरून जनावराच्या संबंधानें चागलीच माहिती महाभारतकाळी असावी. अजाविक म्हणजे बकऱ्या मेंढ्या याचाही मोठा प्रतिपाळ होत होता. हत्ती व घोडे याचेंही शास्त्र त्या वेळी चागलें जाणत होते. ग्रंथिक नांवाचा चाबुकस्वार होऊन नकुल विराटाकडे गेला त्या वेळेस त्यानें आपलें ज्ञान वर्णन केलें आहे तें असें.

अश्वानां प्रकृतिं वेद्मि विनयं चापि सर्वशः ।
दुष्टाना प्रतिपत्तिं च कृत्स्नं च चिकित्सितम ॥

घोड्यांची लक्षणें मी जाणतों.घोड्यांचें शिकविणें, वाईट घोड्यांच्या खोडी काढून टाकणें आणि घोड्यांच्या रोगांस औषध देणें मी जाणतों असें त्यानें सांगितलें. अश्वशास्त्र म्हणजे शालिहोत्र याचा उल्लेख महाभारतांत आहे. अश्व

आणि गज यांच्या संबंधानें महाभारतकाळी ग्रंथ जरूर असावे. " गजसूत्र, अश्वसूत्र व रथसूत्र इत्यादिकांचा तूं अभ्यास करतोस ना?" असा नारदाचा प्रश्न आहे. बैल, घोडा आणि हत्ती यांसंबंधानें प्राचीनकाळीं चांगलाच अभ्यास झालेला दिसतो आणि त्यांच्या रोगचिकित्सेचेंही ज्ञान चांगलेंच झालें होतें.

त्रिःप्रसृतमदः शुष्मी षष्टिवर्षी मतंगराट् ॥४॥ (अ. १५१)

हत्तीचें साठावें वर्ष म्हणजे त्याची पूर्णवाढ अथवा यौवन आणि या वेळीं त्यास तीन ठिकाणीं मद फुटतो. कानांच्या मागें गंडस्थळांतून आणि गुह्यदेशीं. ही महाभारतांतील माहिती महत्त्वाची आणि मजेची आहे आणि हत्तीविषयींची महाभारतकाळची माहिती किती पूर्ण होती याची त्यावरून साक्ष पटते.

रेशमाचें, कापसाचें व लोकरीचें कापड.

आतां वार्तेचा तिसरा विषय वाणिज्य अथवा व्यापार याचा विचार करूं. आणि त्याचबरोबर निरनिराळ्या धंद्यांचाही विचार करूं. प्राचीनकाळीं वहातुकीचीं साधनें हल्लींइतकीं मुबलक नसल्यानें हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या राज्यांच्याच दरम्यान थोडा बहुत व्यापार असावा. हिंदुस्थानच्या बाहेर व्यापार थोडा असावा. त्यांतही धान्याची आयात निर्गत थोडीच असावी. हिंदुस्थानांत विशेष होणारे पदार्थ तेच बाहेर जात असावे; व बाहेर देशांतूनही विशेष इकडे न होणारे पदार्थ हिंदुस्थानांत येत असावे. समुद्रावरून असा व्यापार महाभारतकाळींही होत असावा असें अनुमान करण्यास जागा आहे. हिंदुस्थानांतून बाहेर जाणाऱ्या जिनसांपैकीं कापसापासून तयार केलेलीं सूक्ष्म वस्त्रें हीं प्रथम येतात; व कापूस हल्लींही हिंदुस्थानांतून बाहेर जाणारा मुख्य जिन्नस आहे. कापूस हिंदुस्थानांतच प्राचीनकाळीं उत्पन्न होत असे, हें येथें सांगितलें पाहिजे ग्रीक लोकांनीं हिंदुस्थानांतील कापसाचें वर्णन झाडावर उत्पन्न होणारी लोकर हिंदुस्थानात आहे, असें केलें आहे. अर्थात् कापसाची झाडें त्यांनी हिंदुस्थानांतच पाहिलीं. हल्लींही कापूस मुख्यतः हिंदुस्थान, इजिप्त व अमेरिका यातच होतो; आणि इजिप्त आणि अमेरिका येथें हिंदुस्थानांतूनच कापूस गेला. असो. कार्पास हा शब्द संस्कृत नाहीं, तो मनुस्मृतातच प्रथम आढळतो असें कित्येकांचें म्हणणें आहे पण तें चुकीचें आहे. महाभारतांत हा शब्द पुष्कळ ठिकाणीं आलेला आहे, आणि महाभारत मनुस्मृतीच्या पूर्वीचें आहे हें आपण पाहिलेंच आहे. द्राविडी भाषेंत कार्पास याशी सदृश असा कोणताच शब्द नाही. कापशीची झाडें भारतीय आर्य हिंदुस्थानांत आले तेव्हां त्यांस दिसलीं हें साहजिकच आहे. आणि याचमुळें कदाचत् त्याचा उल्लेख वेदांत नाहीं. परंतु कार्पास हें नांव त्यांनीच दिलेलें आहे. त्याशिवाय, तूल हाही एक शब्द कापसाला असून तो उपनिषदांत सांपडतो. कापसापासून केलेले कपडे ग्रीक आद्य इतिहासकार हिरोडोटस व डिसीआस यांनीं वर्णिले आहेत. वर सांगितल्याप्रमाणें झाडावर झालेल्या लोकरीचे कपडे हिंदुस्थानांतील लोक वापरतात असें त्यांनीं वर्णन केलें आहे. कापसाचें सूत काढून त्याचें कापड बनविण्याची कला हिंदुस्थानांत फार प्राचीनकाळापासून आहे. तुरी आणि वेम (स्पिंडल व लूम) या आपल्या जुन्या यंत्रांचे अनुकरणानें हल्लीं सुधारलेली यंत्रें इंग्लंड वगैरे देशांत केलेलीं आहेत. तंतु आणि पट हे भारती तत्त्वज्ञानामध्यें येणारे शब्द फार जुने असून वस्त्रांचा विणणारा कोष्टी हा जुना शिल्पी आहे. असो. महाभारतकाळीं अतिशय सूक्ष्म

वस्त्रें काढण्याची कला पूर्णतेस पोंचली होती. याचा पुरावा ग्रीक ग्रंथांवरून दिसतो व हें बारीक व तलम कापड पर्शिया, ग्रीस, रोम येथेंही जात असे. हिंदुस्थानांत तयार केलेल्या सूक्ष्म वस्त्रांची चाड रोमन स्त्रियास असल्याचा दाखला इतिहासांत नमूद आहे. महाभारतांतही सूक्ष्म कापसाचीं वस्त्रें वर्णिलेलीं आहेत. राजसूय यज्ञामध्यें जे अनेक करभार युधिष्ठिरास आलेले आहेत त्यांत

शतं दासीसहस्राणां कार्पासिकनिवासिनां ।
बलिं च कृत्स्नमादाय मरुकच्छनिवासिनः ॥

(सभापर्व ५१) असें वर्णन केलेलें आहे. यांत मरुकच्छ (भडोच) येथील राहणारे लोक एक लक्ष दासी सूक्ष्म कार्पासवस्त्र नेसलेल्या कर घेऊन आलेल्याचें वर्णन आहे. भडोच हें शहर कापसाकरिता हल्लीही प्रसिद्ध आहे. किंबहुना भडोचचा कापूस सर्व हिंदुस्थानांतल्या कापसात श्रेष्ठ मानला जातो. तेव्हां प्राचीनकाळीं भडोचचें वर्णन कापसाबद्दल असल्याचें आश्चर्य नाहीं. भडोच हें नर्मदेवरील प्राचीन बंदरही होतें. भडोचाप्रमाणेंच पाण्ड्य व चोल या देशांची सूक्ष्म कापसाच्या वस्त्राबद्दल महाभारतकाळीं प्रसिद्धि होती आणि अजूनही मद्रासच्या पूर्व किनाऱ्याची सूक्ष्म वस्त्राबद्दल प्रसिद्धि आहे.

मणिरत्नानि भास्वन्ति कार्पाससूक्ष्मवस्त्रकं ।
चोलपाण्ड्यावपि द्वारं न लेभाते ह्युपस्थितौ ।

चोल व पाण्ड्य या देशांतील सूक्ष्म वस्त्रांची प्रसिद्धि महाभारकाळीं याप्रमाणें वर्णिलेली आपल्यास दिसते. दक्षिणेकडील बंदरें व देश सूक्ष्म कार्पासवस्त्राकरितां प्रसिद्ध होते, त्याप्रमाणें उत्तरेकडील देश सूक्ष्म लोकरीचीं व रेशमाचीं वस्त्रें तयार करण्याच्या कामांत प्रसिद्ध होते. हीं वस्त्रें अतिशय नरम व रंगांची व कलाबतूमिश्रित अशा प्रकारचीं तयार होत असत. सभापर्वांत राजसूय यज्ञाचे वेळीं अशा प्रकारचीं वस्त्रें नजराण्यांत आल्याचीं वर्णनें आहेत.

प्रमाणरागस्पर्शाढ्यं बाल्हीचीनसमुद्भवम् ।
और्णंचरांकवं चैव कीटजं पट्टजं तथा ॥
कुटीकृतं तथैवात्र कमलाभं सहस्रशः ।
श्लक्ष्णं वस्त्रमकार्पासमाविकं मृदु चाजिनम् ॥

(सभापर्व ५१) यांत और्ण म्हणजे लोकरीपासून केलेलें, रांकवं म्हणजे रंकु मृगाच्या केसांपासून केलेलें, कीटजं म्हणजे रेशमाचें असें वर्णन स्पष्ट आहे. पण पट्टजं म्हणजे काय आहे हें लक्षांत येत नाही. ही वस्त्रें पंजाब व अफगाणिस्थान इकडे होत असत. चीनाहून रेशीम येत असे. पंजाबची व काश्मीराची हल्लींही शालींकरितां प्रसिद्धि आहे. यांत कुटीकृत असें जें वर्णन आहे तेंही हल्ली लोकरीचें वस्त्र तंतु न काढतांना करण्याची तऱ्हा पंजाबांत चालू आहे. कापूस व रेशीम किंवा लोकर यांचे मिश्र धागे करून वस्त्रें काढण्याची कला महाभारतकाळींही प्रसिद्ध होती. अर्थात् अशा प्रकारानें वस्त्रांची किंमत कमी होते म्हणून वरील श्लोकांत अकार्पासं असें विशेषण घातलेलें आहे. मेंढ्यांच्या लोकरीशिवाय इतर जनावरांच्या मृदु लोकरीचीं वस्त्रें तयार करण्याची कला अवगत होती.

और्णान् बैलान्वार्षदन्तान् जातरूपपरिष्कृतान् ।
प्रावाराजिनमुख्यांश्च कांबोजः प्रददौ बहून् ॥

और्णान् म्हणजे बकऱ्याच्या लोकरीचें, बैलान् बिळांत राहणाऱ्या खोकड्यांच्या लोकरीचें, मांजरांच्या लोकरीचें व कलाबतू घालून सुंदर केलेलें कापड कांबोज राजानें दिलें. कलाबतू काढण्याची कला महाभारतकाळीं अर्थात् प्रसिद्ध असली पाहिजे आणि याचमुळें हिंदुस्थानांत काढलेलें पातळ, रेशमी, लोकरीचें व कापसाचें वस्त्र परदेशांत व स्वदेशांत अतिशय श्रीमंतलोक वापरीत असत. परदेशांत

हें कापड समुद्रावरून किंवा खुष्कीनें जात असे. विशेषतः स्त्रियाना या कापडाची फारच आवड असावी. महाभारतांत **सूक्ष्मकंबलवासिनी** असें विशेषण श्रीमंत स्त्रियांस वारंवार लावलेलें आढळतें. यांतील कंबल शब्द मराठी कांबळें या अर्थानें घ्यावयाचा नाही हें उघड आहे. त्याचा अर्थ लोकरीचें वस्त्र एवढाच आहे. याच विशेषणाप्रमाणें सूक्ष्मकौषेयवासिनी असें विशेषण वारंवार येतें. म्हणजे बारीक रेशमाचें पिवळें कापड स्त्रियांस अतिशय प्रिय असे असें दिसतें.

कारागिरांस मदत.

अशा प्रकारचें मौल्यवान् कापड तयार करण्याचें साधन म्हटलें म्हणजे मोठें भांडवल हें होय. तें कारागिरांस मिळणें शक्य नाहीं हें उघड आहे. अर्थात् कारागिरांस सरकारच्या किंवा सावकाराच्या द्रव्याची मदत जरूर असलीच पाहिजे. ही मदत प्राचीनकाळी सरकारांतून कारागीर लोकांस देण्याचा प्रघात होता असें दिसतें. पूर्वीं सांगितलेल्या नारदानें वर्णन केलेल्या अतिशय महत्त्वाच्या व मनोरंजक राजनीतींत या गोष्टींचाही उल्लेख आहे.

द्रव्योपकरणं कच्चित्सर्वदा सर्वशिल्पिनाम् ।
चातुर्मास्यावरं सम्यक नियतं संप्रयच्छसि ॥

युधिष्ठिरा, तूं सर्व कारागीर लोकाना द्रव्य आणि उपकरण म्हणजे सामान, चार महिन्यांस पुरेल इतकें नेहमीं देत असतोस ना ? अशा प्रकारचा प्रश्न नारदानें केलेला आहे. या प्रश्नावरून सरकारानें आपल्या रयतेंतील उद्योगधंद्यांच्या वाढी संबंधानें किती खबरदारी व काळजी घेतली पाहिजे हें दाखविलेलें आहे. अहिल्याबाई महाभारत वगैरे पुराणांचें श्रवण करी तें बहुधा व्यर्थ जात नसे आणि राजनीतीचा हा नारदाचा महत्त्वाचा उपदेश तिच्या मनावर पूर्णपणें ठसला होता असें दिसतें. कारण, महेश्वरास सरकारी दुकान काढून कारागिरांस रेशीम चिनाहून आणून पुरविण्याची व्यवस्था तिनें केली होती. यामुळें महेश्वराच्या कामगिरांची स्थिति ऊर्जित होऊन लुगडीं व धोतरजोडे अतिशय बारीक व सफाईदार निघत असत हें प्रसिद्ध आहे. या सरकारी दुकानावरच रेशीमवाले हे अधिकारी होते. लोकांच्या उद्योगधंद्यासंबंधानें चौकशी करून त्यांस वेळोवेळी मदत देण्याकरितां सरकारनें अधिकारी नेमावे असेंही या कच्चित् अध्यायांत सांगितलें आहे. सारांश, महाभारतकाळीं वार्तेच्या म्हणजे उद्योगधंद्याच्या उत्कर्षाकडे राजाचें पूर्ण लक्ष असे.

रंग.

कापसाचें विशेषतः लोकरीचें व रेशमाचें कापड काढण्यास रंगाच्या कलेची माहिती असणें हें अतिशय अवश्यक आहे हें उघड आहे; आणि महाभारतकाळी रंगाची कला हिंदुस्थानांत पूर्णतेस पोंचली होती. हे रंग बहुतेक वनस्पतींपासून निघालेले असत; आणि त्यांच्या योगानें कापडास दिलेला रंग पक्का म्हणजे कायमचा टिकाऊ असा होत असे. अजिंठा येथील कोरीव लेण्यांत चित्रें काढण्यात जे रंग वापरलेले आहेत, ते आज हजार-अकराशें वर्षांनंतर जसेच्या तसेच चकचकीत व तेजस्वी आहेत हें सांगितलें म्हणजे पूर्वकाळीं रंगाची कला किती उत्कृष्ट स्थितीस पोंचली होती हें वाचकांच्या लक्षांत येईल. ही कला महाभारतकाळीं सुद्धां ज्ञात होती असें दिसतें. कारण, ग्रीक लोकांनींसुद्धां हिंदुस्थानच्या रंगकलेबद्दल उल्लेख करून ठेवलेला आहे. आणि हिंदुस्थानातील लोकांस रंगविलेले कपडे वापरण्याची मोठी हौस आहे असेंही लिहून ठेवलेलें आहे. दुर्दैवानें या रंगाच्या कलेची माहिती व त्यांच्या क्रिया जमेन ले-

कांचे रासायनिक रंग आल्यापासून बहुतेक विसरल्या जाऊन नष्टप्राय झाल्यासारख्या आहेत.

सर्व धातूंची माहिती.

या कापडाच्या धंद्याशिवाय दुसऱ्या कोणकोणत्या धंद्यांची माहिती हिंदुस्थानांतील लोकांस होती हें पाहूं. बहुतेक सर्व धातूंची माहिती भारतीय आर्यांस महाभारतकाळीं होती; व त्यांचे गुण त्यांस माहीत होते. छांदोग्य उपनिषत् प्रपाठक ४ यांत एक महत्वाचें वाक्य आहे त्यावरून इतक्या प्राचीनकाळीं हिंदुस्थानांतील लोकांस निरनिराळ्या धातूंच्या संबंधानें चांगली माहिती होती असें दिसतें. "ज्याप्रमाणें सोनें क्षारानें सांधलें जातें आणि चांदी सोन्यानें आणि जस्त चांदीनें, व शिसें जस्तानें, लोखंड शिशानें, लाकूड लोखंडानें आणि चर्म लांकडानें सांधलें जातें." या वाक्यांवरून निरनिराळ्या धातूंचे धंदे कसे होते हें प्राचीनकाळीं माहीत होतें. (लोखंडाचे खिळे करण्याची त्यावेळेस माहिती होती.) याच वाक्यासारखें वाक्य महाभारतांत उद्योगपर्व अध्याय ३९ यांत आलेलें आहे.

सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु ।
ज्ञेयं त्रपुमलं शीसं शीसस्यापि मलं मलम् ॥

याचा अर्थ काय आहे हें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. तथापि या सर्व धातूंची प्रक्रिया महाभारतकाळीं सोनारांस ठाऊक असली पाहिजे. महाभारतकाळीं सोनाराचे धंदे हिंदुस्थानांत चांगले चालत होते. हिंदुस्थानांत सुवर्णाची उत्पत्ति त्याकाळीं फारच होती. बहुतेक हिंदुस्थानाच्या सर्व भागांत सोन्याची उत्पत्ति असे. हिमालयाच्या उत्तरेस पुष्कळ सोनें सांपडत असे. उत्तरहिंदुस्थानाच्या नद्यांमधून सुवर्णाचे कण वाहून येत असत. दक्षिणेतील डोंगराळ प्रदेशांत सोन्याच्या खाणी पुष्कळ होत्या व हल्लींही आहेत. सभापर्वांतील ५१ व्या अध्यायांत युधिष्ठिराम निरनिराळ्या लोकांकडून जे नजराणे आले त्यांत निरनिराळ्या लोकांच्या वर्णनांत सोन्याचें नांव बहुधा येतें. विशेषतः चोल व पांड्य म्हणजे दक्षिणेकडील मुलखांच्या राजांकडून कांचन आल्याचें वर्णन केलेलें आहे. हिमालयाच्या भागांतून येणाऱ्या लोकांनींही सोनें आणल्याचें वर्णन आहे. यांपैकीं एक वर्णन फारच मजेदार आहे.

खसाः एकासनाः ह्यर्हाः प्रदरादीर्घवेणवः ।
पारदाश्च कुलिंदाश्च तंगणाः परतंगणाः ॥
तद्वैपिपीलिकं नाम उद्धृतं यत्पिपीलिकैः ।
जातरूपं द्रोणमेयमहार्षुः पुञ्जशोनृपाः ॥
(सभापर्व ५२)

खस वगैरे तंगण, परतंगणसुद्धां हिमालयाच्या पलीकडे राहणारे लोक एका प्रकारचें सोनें घेऊन युधिष्ठिराला नजर देण्यास आले होते. हें सोनें कांहीं निराळ्या प्रकारचें असून त्याचें नांव जातरूप असें होतें आणि त्याचें सांपडण्याचेंही वर्णन फार निराळ्या प्रकारचें आहे. या सोन्याचे कण पिपीलिका म्हणजे मुंग्या वारुळांतून बाहेर काढून जमा करीत असत; आणि हे सोन्याचे कण लहान लहान पिशव्यांत भरून आणीत असत. हें सोनें द्रोणभर म्हणजे एक कणगाभर युधिष्ठिराला नजर करण्याला या लोकांनीं आणलें होतें. या सोन्यास यामुळें पिपीलिक असें नांव होतें. ही हकीकत खोटी नाहीं असें दिसतें. कारण, मेग्यास्थिनीस व अलेक्झँडरबरोबर आलेले ग्रीक इतिहासकार यांनीं हीच हकीकत थोडीशी अतिशयोक्ति करून लिहून ठेविलेली आहे. त्यांनीं असें लिहून ठेविलें आहे कीं, " या मुंग्या कुत्र्यांएवढाल्या मोठाल्या असतात आणि त्या आपल्या पायांनीं ओरखाडून

सोन्याचे कण बाहेर आणून ठेवतात. कोणीही मनुष्य त्या सोन्याच्या राशी घेण्यास गेलें असतांना त्याजवर हल्ला करून त्याचा प्राण घेतात. यामुळें लोक डोक्यावर घोंगडया घेऊन रात्रीच्या प्रहरीं चोरून जाऊन या सोन्याच्या अथवा सुवर्णकणाच्या राशी उचलून घेऊन येतात. " हें वर्णन अर्थात् अतिशयोक्तीचें आहे; परंतु एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे कीं तिबेटाकडील हिमालयाच्या पठारावर अगदीं भूपृष्ठाजवळ सुवर्णाचे कण अतिशय सांपडत असत व हे कण जमिनींतून एका प्रकारचे प्राणी खणून वरतीं आणून टाकीत असत. हल्लींही ही गोष्ट कित्येक ठिकाणीं तिबेटात दृष्टोत्पत्तीस येते. या सुवर्णकणाचे लहान लहान पिशव्यांत घालून ढीगच्या ढीग तंगण वगैरे तिबेटी लोक अनायासानें हिंदुस्थानांत आणीत असत. पर्शियन लोकांस हिंदुस्थानच्या एका भागांतून जी खंडणी जात असे, ती याच सुवर्णरजःकणांच्या पिशव्यांच्या रूपानें जात असे.

हिमालयापलीकडे किंवा नदीच्या रेतींत सुवर्णरज सांपडत असत आणि या तऱ्हेनें निर्भेळ सोनें अनायासानें मिळे हें खरें. तथापि दगडाच्या खाणींतून सुवर्णमिश्रित दगडांतून सोनें काढण्याची कला महाभारतकालीं माहीत होती ही गोष्ट पुढील श्लोकावरून स्पष्ट दिसते.

> अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिजल्पतः ।
> सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इवकांचनम् ॥
> (उद्योग. ३४)

दगड फोडून त्याची भुकटी करून भट्टीनें सोनें गाळून काढण्याची कला प्राचीनकाळीं प्रसिद्ध असली पाहिजे. अर्थात् सोनाराची कला महाभारतकालीं चांगली बऱ्याच प्रगतीला गेली असली पाहिजे. सुवर्णाचीं भूषणें तर अनेक वर्णिलेलीं आहेतच. पण तरवारीवर, सिंहासनावर, चौरंगावर, चिलखतावर निराळ्या शस्त्रांवर सुवर्णाचें काम केलेलें महाभारतांत वर्णन केलेलें आहे. किंबहुना सुवर्णानें भूषित केलेले रथ व घोड्यांचें सामान वर्णिलेलें आढळतें. यावरून सोनारांचें काम उत्तम कुशलतेनें होत असलें पाहिजे. त्याचप्रमाणें लोहाराचा धंदाही परिपूर्णपणें महाभारतकाळी प्रगतीस पोंचलेला असला पाहिजे. लोखंड अथवा लोह याचें पोलाद कसें बनवावें ही कला प्राचीनकाळी माहीत असली पाहिजे. किंबहुना उपनिषदांतही पोलाद अथवा कार्ष्णायस याचा उल्लेख आहे. याचा उपयोग शस्त्राकरितां केला जात होता. नख काढण्याच्या नराणीपासून तलवारीपर्यंत धारदार हत्यारें पोलादाचींच बनली जात असत. तलवारी, भाले, बाण, चक्र, चिलखत, बाहुभूषणें, गदा वगैरे हत्यारें पोलादाचीं किंवा लोखंडाची लोहार लोक बनवीत असत. हें लोखंड पूर्वेकडील देशांत विशेष उत्पन्न होत असावें. कारण, तेथील लोकांच्या करभाराच्या वर्णनांत या हत्यारांचें वर्णन आलेलें आहे. याशिवाय हस्तिदंताचें काम करणारे लोक फार च कुशल होते. नाना प्रकारचीं कवचें, हत्यारें व व्याघ्रांबरांचें आच्छादन घालून सुवर्णानें मढविलेले रथ व नाराच व अर्धनाराच असे बाण व इतर आयुधें ठेवलेले रथ हत्तीच्या चित्रविचित्र झुली इत्यादि द्रव्य घेऊन पौर्वात्य राजांनीं युधिष्ठिराच्या यज्ञमंडपांत प्रवेश केला; असें वर्णन आहे. (सभापर्व अ० ५२) पूर्वेकडील देशांत हल्लीही लोखंडाच्या खाणी चालू आहेत हें प्रसिद्ध आहे. हस्तिदंती काम पूर्वेकडे व दक्षिणेकडे उत्तम होत असे. किंबहुना हल्लींही होत आहे.

रत्नें.

आतां, हिरे व मोतीं यांसंबंधानें विचार करूं. हिंदुस्थानांतून प्राचीनकाळीं बाहेर

जाणाऱ्या मौल्यावान् जिनसांपैकीं सोन्याप्रमाणेंच रत्नें व मोतीं या मुख्य बाबी होत्या. रत्नें व मोतीं दक्षिणेकडच्या डोंगरांत व सिंहलद्वीपाच्या जवळील समुद्रांत अनुक्रमें पूर्वी सांपडत असत व हल्लींही सांपडतात. दक्षिणेकडील गोवळकोंड्याच्या हिऱ्याच्या खाणी अजून प्रसिद्ध आहेत. पूर्वी सांगितलेल्या श्लोकांत वर्णन केल्याप्रमाणें चोल, पाण्ड्य येथील राजे 'मणिरत्नानि भास्वन्ति' चमकणारे हिरे नजराण्यांत घेऊन आले होते. त्याचप्रमाणें हिमालयाच्या पूर्व भागांतही निरनिराळीं रत्नें सांपडत असत. बाकी हिमालयांत रत्नें सांपडत नाहींत असें महाभारतकाळीं मानलें जात होतें. भृगूच्या शापानें असें झालें तें अजूनही खरें आहे असें शां० अ० ३४२ ६२ यांत व अन्यत्र म्हटलें आहे. हल्लींही गोष्ट अशीच दिसते. प्राक्ज्योतिषांचा राजा भगदत्त यानें रत्नांचे अलंकार आणि शुद्ध हस्तिदंती मुठीच्या तलवारी युधिष्ठिराला नजर केल्या असें वर्णन आहे. प्राक्ज्योतिष म्हणजे आसाम असें निश्चयानें वाटतें व त्या देशांत लोखंड, हस्तिदंत आणि रत्नें उपजत असत. मोत्यांची उत्पत्ति पाण्ड्य व सिंहलद्वीप यांच्या किनाऱ्यावर प्राचीनकाळपासून हल्लींच्या काळापर्यंत होत आहे.

समुद्रसारं वैदूर्यं मुक्तासंघास्तथैव च ।
शतशश्च कुथांस्तत्र सिंहलाः समुपाहरन् ॥

सिंहलदेशांतून जे नजराणे आले त्यांचें वर्णन या श्लोकांत अगदीं अक्षरशः खरें आहे. कारण समुद्रांतून उत्पन्न होणारें मोतीं व प्रवाळ व वैदूर्य हे जितके प्रसिद्ध आहेत तितकेच 'कुथ' म्हणजे एका विशिष्ट प्रकारच्या गवताच्या हातऱ्या या अजूनही प्रसिद्ध आहेत. असो. सुवर्ण, हिरे वगैरे निरनिराळीं रत्नें आणि मोतीं यांची उत्पत्ति प्राचीनकाळीं हिंदुस्थानांत असून त्यांचा बाहेरदेशीं व्यापार होत असे. यामुळें हिंदुस्थानची प्राचीनकाळीं सुवर्णदेश म्हणून ख्याति होती आणि प्रत्येक देशास या देशाविषयीं आश्चर्य व लालसा वाटे. कित्येक ग्रीक ग्रंथकारांनीं असें लिहिलें आहे कीं, हिंदुस्थानांतील मोत्यांकरितां परदेशांतील लोक केवळ मूर्खपणानें अतिशयोक्तीची किंमत देतात.

वास्तुविद्या (बांधकाम.)

आतां आपण वास्तुविद्येचा विचार करूं. निरनिराळीं गृहें व मंदिरें बांधण्याची कला महाभारतकाळीं कोणत्या स्थितींत होती याचा आपल्यास विचार करावयास पाहिजे. दगडांत उत्कृष्ट काम करण्याची शिल्प कला भारती काळांत चांगलीशी उत्कर्ष स्थितींत आली नव्हती असें आम्हांस वाटतें. या कलेमध्यें ग्रीक लोक फारच पुढें होते. हिंदुस्थानांत ग्रीक लोक आले त्या वेळेस त्यांस येथें उत्तम इमारतींचीं कामें दृष्टीस पडलीं नाहींत. हिंदुस्थानांत बहुतेक लांकडांचीं व मातीचीं घरें प्राचीनकाळीं असत असें दिसतें. दुर्योधनानें लाक्षागृह पांडवांच्या राहण्याकरितां बांधविलें त्यांत लाकडाच्या व मातीच्या भिंती बांधण्याची आज्ञा दिली होती. या भिंतींच्या आंत राळ, लाख वगैरे ज्वालाग्राही पदार्थ घातलेले होते आणि वरतून माती लिंपलेली होती. पांडवांसारख्या राजपुत्रांस राहण्यास असें गृह तयार करण्याविषयीं आज्ञा दिली यावरून महाभारतकाळीं मोठ्या लोकांचींही घरें मातीचीं असत हें विधान बरेंच मजबूत होतें. पण, पांडवांकरितां मयासुरानें जी सभा निर्माण केली त्या सभेचें वर्णन वाचतांना असें दिसून येतें कीं ही सभा बहुतेक काल्पनिक असावी. परंतु तसें अनुमान काढण्याची जरूरी नाहीं. मय हा असुर होता. या गोष्टीवरून मात्र

अशा प्रकारचे मोठमोठाले वाडे तयार करण्याचें काम असुर अथवा पारशी किंवा पश्चिमेकडील यवन लोक हेच उत्तम करीत असें महाभारतकाळीं मानलें जात होतें. मयासुरानें बांधलेल्या युधिष्ठिराच्या सभेसंबंधानें असा तर्क केला गेला आहे कीं, हें वर्णन सौतीनें पाटलीपुत्रांत चन्द्रगुप्ताकरितां एक अनेक स्तंभांची इमारत बांधली गेली होती, तिच्या कल्पनेवरून ही सहस्रस्तंभी युधिष्ठिराची सभा कल्पिली असावी. हल्लीं पाटलीपुत्र येथें खोदकाम करून प्राचीन इमारती शोधून काढण्याचे जे प्रयत्न चालले आहेत त्यांत चन्द्रगुप्ताच्या अनेकस्तंभी सभेचे अवशेष सांपडले आहेत. त्यांजवरून तज्ज्ञांनी असें अनुमान केलें आहे कीं, पर्शियन बादशहा दरायस यानें पर्सिपुलिस येथें जें स्तंभगृह बांधलेलें आहे त्याच नमुन्यावर व त्याच लांबी रुंदीच्या प्रमाणावर चन्द्रगुप्त यानें आपलें सभागृह पाटलीपुत्र येथें बांधविलें. पर्सिपुलिस येथील पर्शियन बादशहानें बांधविलेलें सभागृह हल्लीं जसेंच्या तसेंच असून ती एक अतिशय प्रेक्षणीय इमारत आहे. चन्द्रगुप्तानें आपल्या साम्राज्यांत पुष्कळशा गोष्टी पर्शियनसाम्राज्यापासून घेतल्या ही गोष्ट आम्हीं अन्य ठिकाणीं सांगितलेली आहे. त्याचप्रमाणें बादशहाला एक प्रचंड सभागृह असावें हीही कल्पना त्यानें पर्शियन बादशहांपासून घेतली आहे आणि हीच कल्पना दिल्लीच्या **दिवाणीआम**मध्यें आहे. असो. या चन्द्रगुप्ताच्या सभेच्या प्रत्यक्ष उदाहरणावरून महाभारतकारानें कदाचित् युधिष्ठिराच्या सभेची कल्पना केली असल्यास असंभवनीय नाहीं आणि तिचा उभारणारा मयासुर होता यावरून त्या सभेचा संबंध पर्शियन बादशहांच्या सभेशीं जाऊन पोंचतो. या सभेचें वर्णन येथें थोडक्यांत देण्यासारखें आहे. “ सभेस अनेक स्तंभ होते त्यांत जागोजाग सुवर्णाचे वृक्ष निर्माण केले होते. तिच्या भोंवतालीं एक मोठा कोट असून द्वारावरील तोरणें हिरे, पाच वगैरे रत्नांचीं केलेलीं होतीं. सभेच्या भिंतीवर अनेक चित्रें काढलेलीं होती व त्यांत अनेक पुतळे बसविले होते. त्या सभेच्या आंत एक असा चमत्कार केला होता कीं सभेच्यामध्यें एक सरोवर निर्माण केलें असून त्यांत सुवर्ण कमलें लावलीं होतीं आणि कमललतांची पानें इन्द्रनील मण्यांचीं होतीं आणि प्रफुल्लित असलेलीं कमलें पद्मराग मण्यांचीं होतीं. सरोवराला नानाविध रत्नांच्या पायऱ्या बसविलेल्या होत्या. त्या जलाच्या संचयांत जलाच्या जागीं जमिनीचा भास होई आणि बाजूला मणिमय शिलापद बसविले असल्यामुळें पुष्करणीच्या कांठीं आलें असतां आणखी पुढेंही अशीच मणिमय भूमि आहे असें पाहणारास वाटे आणि तो पुढें गेला असतांना पाण्यांत कोसळून पडे. (सभापर्व अ० ३) यापुढें असेंही वर्णन केलेलें आहे कीं, जेथें भिंतींत दरवाजा आहे तेथें दरवाजा नसे व जेथें दरवाजा दिसत नव्हता तेथें दरवाजा असे. अशा ठिकाणीं दुर्योधनाला भ्रम पडला व तो तेथें फसला. ” एके ठिकाणीं स्फटिकाचें स्थळ बनविलेलें होतें त्यांत अशी चतुराई केली होती कीं, तेथें पाणीच आहे असा भास होई. दुसऱ्या ठिकाणीं स्फटिकाचा एक हौद केलेला असून त्यांत शंखासारखें पाणी भरलें होतें. त्यांत स्फटिकाचें प्रतिबिंब पडल्यामुळें तेथें पाणी आहे असें मुळींच वाटत नव्हतें. एके ठिकाणीं भिंतीवर स्फटिकाचें हुबेहुब दार उघडलेलें आहे असें चित्र काढलेलें होतें. तेथें मनुष्याचें डोकें हापटे. दुसऱ्या ठिकाणीं एक स्फटिकाच्या तट्टयाचें दार घट्ट झांकलेलें आहे

असें दृष्टीस पडे परंतु तें दार उघडेंच असे. (सभापर्व अ० ४७) वरील वर्णन पर्शीपुलिस येथील पर्शीयन बादशाहीच्या सभेवरून घेतलेलें नाहीं. हें वर्णन कोठून घेतलेलें आहे याची कल्पना होत नाहीं. हे सर्व प्रकार शक्य आहेत असें निश्चयानें वाटतें. या सभेचें सामानही असुरांच्या सभेंतून आणल्याचें वर्णन हिमालयापलीकडील बिंदुसरोवराजवळ वृषपर्वा दानवाची एक मोठी सभा पडलेली होती त्यांत नानाप्रकारचे स्तंभ व नानाप्रकारचीं रत्नें मंदिरास रंगविण्याचे चित्रविचित्र रंग व नानाविध चूर्णे होतीं. या वृषपर्व सभेचें काम उरकून उरलेलें सामान मयासुरानें आणलें आणि त्याची सभा तयार केली असें वर्णन आहे. चूर्ण म्हणजे चुना हा नानाप्रकारचा तयार करतां येतो व पाण्यासारखा दिसणारा चुना तयार करण्याची पद्धत एका जुन्या मराठी ग्रंथांत दिलेली पाहिल्याचें आम्हांस स्मरतें. असो. वरील सभेची एकंदर हकीगत असंभवनीय नाहीं असें आम्हांस वाटतें आणि या सभेचे कारागीर पर्शीयन देशांतील होते म्हणजे असुर होते असें स्पष्ट सांगितलेलें आहे. महाभारतकाळाच्या पूर्वीच्या इमारती किंवा दगडाचे पुतळे तत्कालीन शिल्पकला कोठपर्यंत चांगल्या दशेस आली होती याचा प्रत्यक्ष अंदाज करण्यास साधन नाही.

व्यापार.

आतां उद्योगधंद्यांचा विचार झाल्यावर आपल्यास व्यापाराचा विचार करावयास पाहिजे. व्यापाराचा धंदा पूर्वीपासून वैश्यलोक करीत होते; व हल्लींही तेच लोक हा धंदा करितात. वाणिज्य हा वैश्यांचा धंदा आहे असें भगवद्गीतेंत सांगितलें आहे. निरनिराळ्या देशांतील निरनिराळ्या वस्तु खरेदी करून आणणें किंवा येथील वस्तु परदेशीं नेणें वगैरे फायदेशीर धंदा बरेच लोक करीत होते; व शेती आणि गोरक्षण हेही धंदे तेच करीत होते; पण ते हल्लीं वैश्य लोकांनीं सोडून दिलेले आहेत. हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्थानांत मालाची ने आण करण्याचें साधन पूर्वकाळीं बैलांचे तांडे असत हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. गोमी लोकांच्या हजारों बैलांचे तांड्यांचें वर्णन महाभारतांत एक दोन ठिकाणीं आलेलें आहे. हे गोमी लोक कोणत्याही राजाच्या अमलाखालीं नसत. आणि जंगलांत राहण्याची संवय त्यांस असल्यानें ते मजबूत व स्वतंत्र वृत्तीचे असत. यामुळें कधीं कधीं ते राजे लोकांस त्रास देत असत. महाभारतांत एके ठिकाणीं सांगितलें आहे कीं, या गोमी लोकांपासून भीति आहे असें राजानें नेहमीं लक्षांत ठेवावें. हे लोक कधीं कधीं लूटमारही करीत. यांच्या मार्फत माल पाठविण्याचें कधीं कधीं धोक्याचें असे. राज्यांतील मार्ग सुरक्षित ठेवण्याविषयी राजांस काळजी घेतली पाहिजे असें महाभारतांत सांगितलेलें आहे. खुष्कीनें मालाची ने आण होत असे त्याशिवाय नदीवरून व समुद्रावरून मालाची ने-आण होत असे असें निर्विवाद दिसतें. याचें फारसें वर्णन नाही, परंतु महाभारतानंतरच्या मनुस्मृतींत समुद्रावरून माल नेण्या आणण्याच्या संबंधानें विस्तारपूर्वक वर्णन आहे. समुद्रावरून माल पाठविण्यांत मोठा धोका आहे. तेव्हां अशा स्थितींत समुद्रापलीकडील देशास माल पाठविला असतां त्या मालावर दिलेल्या कर्जाचें व्याज किती द्यावें या प्रश्नासंबंधानें नियम सांगतांना अशा व्यापारांत धोका फार आहे व फायदाही फार आहे हें लक्षांत घेऊन नेहमींपेक्षां ज्यास्ती व्याज द्यावें असें मनुस्मृतीनें सांगितलेलें आहे. नेहमींचा व्याजाचा दर दरमहा दर शेंकडा एक रु. होता हें पूर्वी सां-

गितलेंच आहे. या वर्णनावरून महाभारतकाळीं समुद्राच्या पलीकडे व्यापार होता, ही गोष्ट सिद्ध होते.

देवघेव महाभारतकाळीं कशी चालत असे या प्रश्नासंबंधानें विचार करतां बहुधा देण्याघेण्याच्या बाबतीत लिखावट होत असे असें अनुमान आहे. ग्रीक लोकांनीं असें लिहिलें आहे कीं, हिंदुस्थानचे लोक दस्तैवजावर साक्षी किंवा मोहर करून घेत नाहींत. तेव्हां निदान लिखावट तरी होत असली पाहिजे. व्याजबट्ट्याचा व्यापार करणें हें ब्राह्मणास तरी निंद्य कर्म समजलें जात असे. कारण अशा मनुष्यास निर्दय व्हावें लागतें हें उघड आहे. व्यापाराच्या जिन्नसांत बारीक सुती व रेशमी कापड, रत्नें, हिरे, पुष्कराज, माणकें, पाच वगैरे व मोत्यें हे तर पदार्थ होते. पण याशिवाय सुगंधी मसाल्याचे पदार्थ व्यापारांत येत असत किंवा पर मुलुखांत जात असें वर्णन नाहीं. ह्याच पदार्थांविषयीं अर्वाचीनकाळांत पाश्चात्य देशांत हिंदुस्थानची मोठी ख्याति असे पण त्यांचा उल्लेख महाभारतांत येण्याचा प्रसंग आलेला नाहीं. परंतु पश्चिम किनाऱ्यावर ग्रीक व आरब लोकांचा व्यापार महाभारतकाळींही चालत असे असें इतिहासावरून दिसतें तेव्हां या जिनसांचा प्राचीनकाळींही व्यापार असावा असें मानण्यास हरकत नाहीं. धान्याची परदेशांत निर्गत नसावी; कारण एक तर हे जिन्नस स्वस्त असून ते नेण्याइतकीं मोठीं गलबतें प्राचीनकाळीं नव्हतीं. आणि इतर देशांत त्यांची जरूरीही नव्हती. एकंदर ठिकाणीं लोकसंख्या कमी असल्यानें ज्या त्या देशांत गरजेपुरतें धान्य उत्पन्न होत असलेंच पाहिजे. याशिवाय हिंदुस्थानांतही जंगलें पुष्कळ असून गरजेपुरतेंच धान्य उत्पन्न होत असलें पाहिजे. धान्य किंवा इतर कच्चा माल हल्लींप्रमाणें येथून जात नव्हता. प्राचीन हिंदुस्थान कच्चा माल निर्गत करीत नसून पक्काच माल बाहेर पाठवीत असावा. किंबहुना सर्वच देशांची स्थिति अशी होती.

हिंदुस्थानांत दास किंवा गुलाम नव्हते.

आतां शेतकीसंबंधानें उपोद्घातांत वर्णन केल्याप्रमाणें कांहीं आणखी विचार करूं. पूर्वकाळीं दास होते किंवा नाहीं हा एक महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित होतो. अंगमेहनतीचीं कामें बहुधा दासांकडूनच घेण्याचा सांप्रदाय सर्व देशांत पूर्वकाळीं चालू होता त्याप्रमाणें हिंदुस्थानांतही वैदिककाळीं कदाचित् चालू होता. हे दास म्हटले म्हणजे लढाईंत जिंकलेले लोक होत. वैदिककाळांत येथील मूळच्या रहिवाशांस दास म्हटलें आहे. आणि हे लोक जिंकलेलेच होते. याच वर्गाचा शेवटीं शूद्रवर्ण बनला व शूद्रांचा विशिष्ट धंदा म्हणजे त्रैवर्णिकांची अथवा जेत्या आर्यांची सेवा करणें हाच ठरविलेला होता. "परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्' असें भगवद्गीतेंत म्हटलें आहे. याशिवाय आर्य लोकही जिंकिले गेले म्हणजे दास होत असत असें भारतीयुद्धकाळीं दिसतें. मग हें जिंकणें युद्धांत असो किंवा द्यूतांत असो. अर्थात् द्यूतांत जिंकणें म्हणजे स्वतःला पणाला लावून जिंकलें गेलें असतां दास होणें असाच प्रकार असे. पाण्डवांनीं आपल्यास स्वतःस पणास लावलें तेव्हां ते दास झाले. या रीतीनें पणाला लावण्याचा प्रकार महाभारतकाळीं सुद्धां असावा, कारण मृच्छकटिकांतही असा प्रकार झालेला वर्णिला आहे. युद्धांत जिंकून शत्रूस ठार मारण्याच्या ऐवजीं त्यास दास करण्याची ही चाल क्वचित् असावी. कारण, वनपर्वांत भीमानें जयद्रथास जिंकून बांधून आणला आणि "यास पांड-

वांचा दास केला आहे असें द्रौपदीस कळवा." असा निरोप पाठविला (वनपर्व अ० २७२) अर्थात् असा दास करण्याचा साम्प्रदाय क्वचित् असावा असें दिसतें. क्वचित् म्हणण्याचें कारण असें आहे कीं, याप्रमाणें आपल्याच भावाबंदांस दास करण्याची आर्य लोकांस गोडी किंवा इच्छा नसावी. दास झाला म्हणजे त्यास सर्व प्रकारचें सेवारूपकर्म करावें लागे इतकेंच नव्हे तर त्याची स्वतंत्रताही जाई. किंबहुना वर्णजातही भ्रष्ट होत असली पाहिजे. द्रौपदी दासी झाली असें मानलें तेव्हां तिला पाहिजे त्या रीतीनें किंबहुना बटिकेप्रमाणें वागविण्याचाही हक्क उत्पन्न झाला असें समजलें जात असे. अर्थात् क्षत्रियलोकांस किंबहुना एकंदर आर्यलोकांस दास करण्याची तऱ्हा भारतीयुद्धकाळींही नव्हती. दोन्ही प्रसंगीं या जिंकलेल्या आर्य क्षत्रियांस दास्यापासून मुक्त करून सोडून दिलें आहे. यावरून असें दिसतें कीं, भारतीयुद्धकाळीं युद्धाचा जरी कडकडीत नियम कोठें कोठें चालू होता तरी तो हळूहळू बंद पडला व महाभारतकाळीं पाश्चात्यदेशाप्रमाणें परदेशांतील लोकांस व स्वदेशांतील लोकांस जिंकून दास अथवा गुलाम बनविण्याची चाल हिंदुस्थानांत नव्हती.

ही चाल ग्रीस, रोम, इजिप्त वगैरे देशांत त्या काळीं चालू होती आणि त्या देशांचे इतिहास वाचले म्हणजे हजारों सुस्थितींत आज असलेले स्त्री पुरुष उद्यां जिंकिले गेल्यामुळें भयंकर दास्यत्वांत किंवा गुलामगिरींत कसे पडत हें वाचून आपल्यास सखेदाश्चर्य वाटतें. कोणत्याही शहराला वेढा पडून शहर जिंकून हस्तगत झालें म्हणजे तेथील लढवाई पुरुषांची कत्तल व्हावयाची व त्यांच्या सुंदर स्त्रिया गुलामगिरींत जावयाच्या असा नियमच असे. होमरमध्येंही असेंच वर्णन वारंवार येतें आणि ग्रीक लोक आपल्या वीरांस तुम्हांस ट्रॉयमधील सुंदर स्त्रिया उपभोगास मिळतील असें प्रोत्साहन देत असत. असो. असा प्रकार महाभारतकाळीं मुळींच हिंदुस्थानांत नव्हता असें म्हटलें असतां चालेल. हिंदुस्थानांत पाश्चात्य देशांतल्याप्रमाणें गुलामगिरी नव्हती हें पाहून ग्रीक लोकांस आश्चर्य वाटलें आणि त्यांनी आपल्या ग्रंथांत ही गोष्ट नमुद करून ठेविली आहे. " हिंदुस्थानांतील लोक स्वतःस किंवा परदेशांतील लोकास दास अथवा गुलाम करीत नाहीत. " ते स्वतः स्वतंत्र असून दुसऱ्याचें स्वातंत्र्य हिरावून घेण्याची त्यांची इच्छा नसे. असा ग्रीक इतिहासकारांचा पुरावा आहे. असो; या जोड पुराव्यावरून महाभारतकाळीं दास अथवा गुलाम नव्हते हें सिद्ध आहे.[1]

दास म्हणजे शूद्र असा अर्थ महाभारतकाळीं ठरीव दिसतो ' गौर्वोढारं धावितारं तुरंगी शूद्री दासं ब्राह्मणी याचकं च " गाई पुत्रास जन्मेल तर तो ओझेंच ओढील आणि घोडी प्रसवेल त्यास धावावें लागेल. शूद्रस्त्री पुत्र प्रसवेल तर त्यास दास व्हावें लागेल आणि ब्राह्मणी पुत्र प्रसवेल त्यास भीकच मागावी लागेल. या श्लोकांत वर्णिलेलें मर्म फार मजेदार आहे. असो दास म्हणजे शूद्र असेंच यावरून दिसतें आणि शूद्रांचें कामही परिच-

---

१ पुढील श्लोकात दास अथवा गुलाम अशा तऱ्हेचा उल्लेख दिसतो

मानुषा मानुषानेव दासभावेन भुंजते ।
वधबंधनिरोधेन कारयंति दिवानिशम् ॥
(शांति. अ. २६२–३९)

यांतील वर्णनावरून गुलामगिरीचा भारती आर्यांस तिटकारा असे असेंही दिसतें आणि यामुळेंच त्यांच्यांत गुलामगिरी नाहींशी झाली, असें म्हणतां येईल.

येथें आहे असें ठरलें होतें. तरी सर्वच शूद्र सेवा करीत होते असें नाहीं. ज्याप्रमाणें सर्वच ब्राह्मण भिक्षा मागत नाहींत त्याप्रमाणें सर्वच शूद्र दास नव्हते. कित्येक स्वतंत्र धंदा करून पोट भरीत असत व त्यांजवळ द्रव्यसंचयही होत असे. ते श्राद्धादि कर्में करण्यासही योग्य आहेत असें ठरलें होतें व दानही करीत असत. पण त्यांस तप करण्याचा अधिकार नव्हता. असो. सर्वच शूद्र दास नव्हते पण सर्वच दास शूद्र होते ही गोष्ट मात्र खरी होती. सर्वच ब्राह्मण भिक्षा मागत नव्हते-पण सर्वच भिक्षा मागणारे ब्राह्मण होते ही गोष्ट जशी खरी म्हणजे भिक्षा मागण्याचा अधिकार ब्राह्मणांसच होता त्याप्रमाणें सर्वच दास शूद्रच असत. शूद्रांशिवाय इतरांकडून नोकरीचीं कामें घेत नसत असें महाभारतकाळीं दिसतें. ब्राह्मण शूद्रांचीं कामें करूं लागतील हा कलियुगांतील भयंकर प्रसंग होय. असा शूद्राचाही दरजा पाश्चात्य देशांतील दासांपेक्षा अधिक श्रेष्ठ होता. त्यांस मारहाण करण्याचा मालकास हक्क नव्हता त्याचा प्राण घेण्यापर्यंत पाश्चात्य देशांत हक्क असे परंतु येथें तशी स्थिति मुळींच नव्हती. किंबहुना येथें दास नव्हतेच असेंच मानलें पाहिजे. गृहस्थानें नोकराचाकरांस अन्न घालून नंतर आपण जेवावें येथपर्यंत नियम महाभारतांत आहे. शूद्रास वस्त्र जुनें झालेलें द्यावें असा नियम होता. तसेंच जोडा, छत्री, पडदे, जुने द्यावे. शूद्राला द्रव्य संचय करण्याचा अधिकार नाहीं त्याचें द्रव्य म्हणजे मालकाचें ही गोष्ट दासालाच लागू आहे. ब्राह्मणाकडे शूद्र आला असतां त्याचें पोषण केलेंच पाहिजे. किंबहुना तो अनपत्य मरेल तर त्याला पिण्डही द्यावा असें सांगितलें आहे. (शां० अ० ६० भा० पु० ६ पान १२०) शूद्रानें म्हणजे दास नसेल त्यानें अमंत्रक पाकयज्ञ करावा. वगैरे वर्णन आहे. अर्थात् दास्याचें स्वरूप शूद्राच्या परिस्थितीचें मुळींच नव्हतें. तथापि दास्य हें दास्यच होय आणि सप्तर्षि यांच्या कथेंतील (अनु० अ० ९३) त्यांचा शूद्र सेवक शपथ वाहतांना असें म्हणतो कीं "मी पुन्हां पुन्हां दासजन्मासच येवो जर मी चोरी केली असेल" असो अशा घरच्या शूद्र सेवकांस व दासांस कोणतेंच वेतन देत नसत व त्यांना अन्नवस्त्र देणें हें त्यांचें वेतन असे.

अशा शूद्र दासांशिवाय अन्य मजूर असलेच पाहिजेत व निरनिराळे धंदेवाले शिल्पीही असलेच पाहिजेत. कोळी, कोष्टी, सुतार, वगैरे कारागीरही असलेच पाहिजेत. त्यांना वेतन काय देत असत याचा खुलासा होत नाहीं. बहुधा शेतीच्या कामांत मजुरांचा उपयोग होत नव्हता. महाभारतकाळीं शेती करणारे खुद्द आर्य वैश्यच असत. अशाच लोकांपैकीं जाट वगैरे हल्लींचे लोक आहेत व दक्षिणेकडील शेतकरी मराठे हेही असेच आर्य आहेत. हे वैश्य शूद्रदासांच्या सहवासानें शेतांचा सर्व धंदा करीत. असो. हल्लीं वैश्य स्वतः शेती करीत नाहींत यामुळें शेतीचा धंदा सर्वतोपरी शूद्रांकडे गेला आहे. तथापि अजूनही शेती करणारे ब्राह्मण, क्षत्रिय उत्तर व दक्षिण देशांत आहेत.

संघ.

व्यापार करणाऱ्या वैश्यांत व कारागिरीचा उद्योग करणाऱ्या शूद्र किंवा मिश्र जातींत संघाची व्यवस्था महाभारतकाळीं कोठें कोठें होती असें निश्चयानें दिसतें. या लोकांच्या संघास गण अथवा श्रेणि अशी संज्ञा आहे. या गणांचे मुख्य असत. या लोकांवर कर घालतांना श्रेणींच्या मुख्य लोकांस बोलावून त्यांचा मान करावा असें राजधर्मांत सांगितलें

आहे. व अशा संघांना राजाकडून द्रव्यरूपानें साहाय्य मिळण्याची व्यवस्था असावी. कारण राजानें राष्ट्रामध्यें द्रव्य व्याजानें देऊन त्याची अभिवृद्धि करावी असें सांगितलें आहे. अशा संघांचा उल्लेख प्राचीन शिलालेखांतून पुष्कळ येतो. हे संघ फार मोठे नसून लहान राष्ट्रांतील किंवा शहरांतील अथवा गांवांतील एकाच धंदेवाले लोकांचे असत व त्यांत मुख्य लोक ठरलेले असत.

वजनें व मापें.

वजनें व मापें कोणती होतीं याचा आपण विचार करूं. धान्याचें मूळ माप मुष्टि हें महाभारतांत कित्येक ठिकाणीं आलें आहे. याचेंच नांव प्रस्थ. दोनशें छपन्न मुष्टि म्हणजे एक पूर्णपात्र असा उल्लेख शां० अ० ६० पु. ६ पा. १२० यांत आलेला आहे.[१] या रीतीनें मोठें धान्याचें माप म्हणजे द्रोण होतें. द्रोणाचा व हल्लींच्या मणाचा कसा संबंध लागतो हें सांगतां येत नाहीं. कौटिल्य अर्थशास्त्र नुकतेंच प्रसिद्ध झालें आहे त्यांत वजनें व मापें दिलीं आहेत त्यांचा उल्लेख महाभारतांत येत नाहीं तरी तीं त्यावेळीं नव्हतीं असें म्हणतां येत नाहीं. कारण, प्रसंग न आला तर नांवही येत नाहीं, हें उघड आहे. सोनें, रुपें धातु चालत होत्या तेव्हां वजनांचीं सूक्ष्म मापें असलींच पाहिजेत. रत्नांची विक्री होत असेल, तेव्हां सूक्ष्मतर वजनांचीही जरूरी होतीच. याशिवाय मोठ्या जिनसांचीं वजनें होतीं. द्रोण हें शेवटचें वजनही होतें. कारण, युधिष्ठिराच्या यज्ञांत द्रोणमेय सोनें उत्तरेकडील लोकांनीं आणून दिलें असें वर्णन आहे. कदाचित् हें सोनें कणांचें असून द्रोणमापानें मोजण्याचें असेल. लांबीचीं मापें किष्क, धनुष्य योजनें वगैरे आलीं आहेत. ताल, वितस्ति इत्यादि हाताच्या बोटांनीं येणारीं निरनिराळीं मापेंही आलीं आहेत (मासतालाभिः भेरीरकारयत्—सभा० बारा टिचींचे प्रमाणानें भेरी केल्या)

१ अष्टमुष्टिर्भवेत् किञ्चित् किञ्चिदष्टौ च पुष्कलम्। पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं प्रचक्षते ॥ हा श्लोक टीकेत दिला आहे. (३८)

प्रकरण बारावें.

भूगोलिक माहिती.

महाभारतकाळीं हिंदुस्थानांतील लोकांस भूगोलिक माहिती किती होती याचें या प्रकरणांत वर्णन करूं. हिंदुस्थानची संपूर्ण माहिती या काळीं म्हणजे इसवी सन पूर्व २५० च्या सुमारास होती असें आपल्यास महाभारतांतील अनेक वर्णनांवरून कळून येतें. ग्रीक लोकांच्या माहितीवरूनही हेंच दिसतें. पंजाबांत आलेल्या शिकंदराला कन्याकुमारीपर्यंतच्या देशाची लांबीरुंदीसह पक्की माहिती मिळाली होती व ही माहिती अगदीं तंतोतंत खरी व वस्तुस्थितीशीं जुळती आहे असें कनिंगमनें कबूल केलें आहे. याविरुद्ध पुष्कळ लोक अनुमान काढतात पण तें चुकीचें आहे. याच्या पूर्वी म्हणजे भारतीयुद्धकाळी आर्यांस हिंदुस्थानची किती माहिती होती याचाही अंदाज महाभारतावरून करतां येतो. असो. महाभारतकाळीं हिंदुस्थानची संपूर्ण माहिती होती इतकेंच नव्हे, तर सभोंवतालच्या देशांची म्हणजे चीन, तिबेट, इराण, वगैरे देशांची बरीच माहिती होती. ही त्यांची माहिती प्रत्यक्ष असावी. एकंदर पृथ्वीविषयीं जी त्यांनीं कल्पना केली होती ती मात्र प्रत्यक्ष माहितीवरून नव्हे, तर केवळ आपल्या कल्पनातरंगांनीं जमविली होती हल्लींच्या वस्तुस्थितीस ती धरून नाहीं. प्राचीन काळच्या लोकांना सबंद पृथ्वीची माहिती प्रत्यक्ष असणें शक्यच नाहीं. असो. महाभारतांत भीष्मपर्वांत व इतर ठिकाणीं विशेषतः निरनिराळ्या तीर्थयात्रांच्या वर्णनावरून व दिग्विजयांच्या वर्णनावरून जी भूगोलिक माहिती अगर कल्पना आर्यांना होती असें दिसतें तिचा आपण येथें विस्तारानें निर्देश करूं.

जंबुद्वीपांतील वर्षें.

प्रथम पृथ्वीची काय कल्पना होती हें आपण पाहूं. हें वर्णन मुख्यतः भीष्मपर्वांत अध्याय ५–६–७–८ यांत आहे. पृथ्वीचीं सात द्वीपें आहेत अशी प्राचीन कल्पना आहे. साती द्वीपांचीं नांवें महाभारतांत आहेत व द्वीपें सात आहेत असें स्पष्टपणें म्हटलें आहे. यांतील मुख्य द्वीप म्हणजे जंबुद्वीप अथवा सुदर्शनद्वीप हें होय. यात आपण राहतों. हें द्वीप वाटोळें अथवा चक्राकार असून लवण समुद्रानें सर्व बाजूनें वेष्टिलेलें आहे. याचे सोबतच्या नकाशांत दाखविल्याप्रमाणें सात वर्षें अथवा भाग पडलेले आहेत. अगदीं शेवटचें दक्षिणेकडचें वर्ष भारतवर्ष होय. याच्या उत्तरेस हिमालय पर्वत आहे. हिमालय पर्वताचीं टोकें पूर्व पश्चिम समुद्रात बुडाली आहेत. हिमालय पर्वताच्या उत्तरेस हैमवत वर्ष आहे, व त्याच्या उत्तरेस हेमकूट पर्वताची रांग आहे. ही रांगही पूर्व पश्चिम समुद्रापर्यंत पसरलेली आहे. याच्या उत्तरेस कित्येक हजार योजनांच्या पलीकडे निषध पर्वताची ओळ पूर्व पश्चिम समुद्रापर्यंत पसरलेली आहे. येथपर्यंतची माहिती बहुधा प्रत्यक्ष किंवा ऐकून महाभारतकाळी होती. कारण या तीन पर्वतांच्या रांगा हिमालय, केनलन् (काराकोरम) व अलताई या पर्वताच्या पूर्वपश्चिम रांगा होत, असें स्पष्ट आहे. महाप्रस्थानिकपर्वांत पांडव हिमालयाच्या उत्तरेस गेले त्या वेळेस त्यांस वालुकामय समुद्र लागला असें वर्णन आहे. हा समुद्र म्हणजे गोबीचें वाळवंट होय. या तीन रांगा अर्थात् माहितीनें

शाक द्वीप
उत्तर
क्षीर समुद्र
क्षीर समुद्र
क्षार समुद्र
काश्यप द्वीप
नाग द्वीप
हैरण्यक वर्ष
शृंगवान पर्वत
श्वेत वर्ष
श्वेत पर्वत
नील वर्ष
नील पर्वत
जम्बुद्वीप
गंधमादन प॰
उत्तर कुरु
पश्चिम
मेरुपर्वत
पूर्व
जम्बुवृक्ष
केतुमाल
माल्यवान प॰
निषध पर्वत
भद्राश्व
हरि वालुका समुद्र वर्ष
हेमकूट पर्वत
हेमवत वर्ष
हिमालय पर्वत
भारत वर्ष
क्षार समुद्र
क्षार समुद्र
क्षार समुद्र

जम्बुद्वीपाचा नकाशा.

दक्षिण

पुना लिथो. वक्स्, ७३ बुधवार

लिहिल्या आहेत. हेमकूट व निषधपर्वत यांमधील भागास हरिवर्ष अशी संज्ञा होती. हरिवर्षांत जपान मांगोलिया, तुर्कस्थान, रशिया, जर्मनी, इंग्लंड इत्यादि देश येतात. हैमवत वर्षांत चीन, तिबेट, इराण, ग्रीस, इटली वगैरे देश येतील. यांची माहिती भारतवर्षीयांस होती, असें महाभारतावरून दिसतें.

आतां याच्या पलीकडे जें वर्णन दिलें आहे तें काल्पनिक आहे. निषधाच्या उत्तरेस मध्यावर मेरुपर्वत आहे व मेरूच्या उत्तरेस पुन्हां तीन रांगा नील, श्वेत व शृंगवान् अशा नांवांच्या दक्षिणच्या रांगांप्रमाणेंच पूर्वपश्चिम समुद्रांपर्यंत पसरणाऱ्या मानल्या आहेत. यांचा वस्तुस्थितीशीं मेळ नाही. ८४ सहस्र योजनें उंच असलेला सुवर्णाचा मेरुपर्वत काल्पनिक आहे हें उघड आहे. मेरु उत्तरध्रुवाच्या ठिकाणीं कल्पिला तर मेरूच्या उत्तरेस म्हणजे अमेरिका खंडांत पूर्वपश्चिम डोंगरांच्या ओळीच नाहींत. तेव्हां नील, श्वेत व शृंगवान् पर्वतांच्या ओळी काल्पनिक आहेत हें उघड आहे. दक्षिणेकडच्या ओळींच्याप्रमाणेंच उत्तरेकडे ओळी असाव्या असें पूर्वींच्या लोकांनी कल्पिलें. या मेरूपर्वताच्या दोन बाजूंला दोन माल्यवान् व गंधमादन नावाच्या दोन लहान ओळी उत्तर दक्षिणेस कल्पिल्या आहेत. नील पर्वत, श्वेतपर्वत व शृंगवान् पर्वत यांच्या उत्तरेकडील प्रदेशास रम्यकवर्ष, श्वेतवर्ष व हैरण्यक किंवा ऐरावतवर्ष अशीं नांवें दिलेली आहेत. मेरुपर्वताच्या चार बाजूंला चार अति पुण्यवान् प्रदेश उत्तरकुरु, भद्राश्व, केतुमाल व जंबुद्वीप असे कल्पिलेले आहेत. या प्रदेशांतील लोक अतिशय सुखी, सुंदर, दहाहजार वर्षांच्या आयुष्याचे असून ते पुण्यवान् व तपस्वी आहेत. उत्तरोत्तर साती वर्षांत अधिकअधिक पुण्य, आयु, धर्म व काम आहेत, अशी कल्पना आहे. किमवान् पर्वतावर राक्षस, हेमकूटावर गुह्य, निषधावर सर्प, श्वेतावर देव, नीलावर ब्रह्मर्षि राहतात अशी कल्पना केलेली आहे. जंबुद्वीपात एक अतिशय मोठा जंबुवृक्ष म्हणजे जांभळीचें झाड असून तें सर्व काम पुरविणारें आहे. याची उंची ११०१ योजनें आहे. याची मोठमोठाली फळें जमिनीवर पडून त्यांतून शुभ्र रसाची नदी मोठी होऊन ती मेरुपर्वतास प्रदक्षिणा घालून उत्तर कुरूमध्यें उतरते. हा गोड जंबुरस पिऊन लोकांचें मन शांत होऊन लोक भूक व तहानरहित असे होतात. या रसापासून इन्द्रगोपाप्रमाणें चमकदार जांबूनद नांवाचें सुवर्ण उत्पन्न होतें. या सुवर्णाचे देव अलंकार घालतात. ” (भीष्मपर्व पान १६) वरील वर्णनावरून आपल्या या द्वीपाला जंबुद्वीप कां म्हणतात, हें वाचकांच्या लक्षांत येईल. जांबुनद सोनें— तांबूस रंगाचें सोनें—असा अर्थ कसा झाला आहे हेंही वाचकांच्या लक्षांत येईल. मेरूच्या भोंवतालच्या प्रदेशांत हल्लींच्या हिशेबानें सायबेरीया व कानडा हे प्रांत येतात. या प्रांतांत सुवर्ण पृथ्वीच्या पृष्ठावर पसरलेलें हल्लींही सांपडलेलें आहे व सायबेरीयाच्या नद्यांतून सुवर्णकण पुष्कळ वाहून येतात, यावरून या प्रदेशाची कल्पना केवळ डोक्यांतूनच काढलेली नाहीं. तर त्यास प्रत्यक्ष स्थितीचाही कांही आधार आहे. याशिवाय लोकमान्य टिळकांच्या मताप्रमाणें आर्यांची मूळ वस्ति जर उत्तर ध्रुवाकडील प्रदेशांत होती तर उत्तरकुरु, भद्राश्व, केतुमाल व जांबुनद या देशांतील पुण्यवान् व सुखी लोकांचें व दीर्घायुषी लोकांचें जें अतिशयोक्तियुक्त असें वर्णन आहे त्या वर्णनास कांहीं तरी दंतकथेचा किंवा पूर्वस्मृतीचा आधार असला पाहिजे. आर्यांचे पूर्वज उत्तरध्रुवाकडील प्रदेशांत होते या

सिद्धान्ताला पुष्टि देणारा उत्तरकुरु हाही शब्द आहे असें मानतां येईल. आर्यांच्या मुख्य कुरुलोकांची मूळ उत्तरेकडील भूमि उत्तर कुरु ही असून तिचें स्थान महाभारतकाळीं लोकांच्या कल्पनेनें मेरु पर्वताच्या जवळ अर्थात् उत्तर ध्रुवाच्या जवळ होतें असें यावरून स्पष्ट दिसतें.

इतर द्वीपें.

येथवर आपण ज्या द्वीपांत राहतों त्या जंबुद्वीपाचें महाभारतकाळीं प्रचलित असलेल्या समजुतीप्रमाणें वर्णन केलें. बाकीच्या सहा द्वीपांचें वर्णन महाभारतांत निराळ्या अध्यायांत केलेलें आहे. तथापि, सप्तद्वीपाव सुंधरा हें वाक्य संस्कृत वाङ्मयांत प्रसिद्ध आहे. हीं सहा द्वीपें जंबुद्वीपाच्या कोणच्या बाजूला कशीं होतीं याचें वर्णन महाभारतांत विस्तृत रीतीनें मुळींच कोठें आलेलें नाहीं. याविषयीं कांहीं गूढार्थाचे श्लोक महाभारत भीष्मपर्व अध्याय ६ याच्या अंतीं आहेत. ते असे. " हे राजा ! तूं मला ज्या दिव्य शशाकृतिभागाचें वर्णन विचारलें होतेंस तें मी तुला येथवर सांगितलें. या शशाकृतीच्या दाक्षिणेस व उत्तरेस भारत व ऐरावत हीं दोन वर्षें मी तुला सांगितलींच आहेत. आतां नागद्वीप व काश्यपद्वीप हीं दोन द्वीपें या शशाचे दोन्ही कर्णांचे स्थानीं आहेत, असें समज; आणि राजा, तांब्याच्या पत्र्यासारख्या ज्यावरील शिळा आहेत, असला रमणीय मलयपर्वत, हा या शशाकृतिद्वीपाच्या दुसऱ्या अर्धांत दिसतो. " (भा० पु० ४ पान १६) या श्लोकांतील शशाकृति कोणती व शराकृति कोणती हें मुळींच समजत नाहीं. मलयपर्वत कोणता याचाही उल्लेख नाहीं. शशाकृतिद्वीप कोणतें व त्याचा दुसरा अर्ध कोणता, याचाही बोध होत नाहीं. मागील अध्यायांतील शेवटच्या श्लोकांत असें लिहिलें आहे कीं, सुदर्शन द्वीप चन्द्रमंडळाचे ठिकाणीं सूक्ष्म रूपानें प्रतिबिंबित दिसतें. त्याच्या एका भागावर संसार रूपी पिंपळ दिसतो व दुसऱ्या अर्धावर शघ्रिगति—शशरूपानें परमात्मा दिसतो. हे श्लोकही कूटच आहेत. असो. तीन द्वीपांचीं नांवें ऐरावतद्वीप व नागद्वीप व काश्यपद्वीप अशीं या दोन अध्यायांत निष्पन्न होतात. त्यांत नागद्वीप व काश्यपद्वीप शशाच्या कानाच्या ठिकाणीं आहेत असें वर्णिलें आहे. यावरून आम्हीं नागद्वीप व काश्यपद्वीप हीं वाटोळीं चक्राकार न मानतां शशाच्या कानासारखीं लांब जंबुद्वीपाच्या दोन बाजूला दाखविलीं आहेत. आतां मलयद्वीप हें एका मलय पर्वताच्या नांवावरून मानून तें पृथ्वीच्या दुसऱ्या अर्धांत म्हणजे जंबुद्वीपाच्या दाक्षिणेस दाखविलेलें आहे. जसे सातद्वीप आहेत तसेच पृथ्वीवर सात समुद्रही आहेत अशी कल्पना महाभारतकाळीं होती, हें आपल्यास मान्य करावें लागतें. सातासमुद्रापलीकडे असें आपण हल्लींही म्हणतो. पीतसमुद्र, तांबडा समुद्र, काळा समुद्र, पांढरासमुद्र, असे चार समुद्र हल्लीं नकाशावर आहेत. सूर्याचे किरणही सात रंगांचे आहेत; पण पूर्वकाळीं समुद्रांची कल्पना रंगावर नव्हती. तर लवण समुद्र, क्षीर समुद्र, दधि समुद्र वगैरे प्रकारची होती. हे समुद्र कोठें आहेत याची महाभारतांत कल्पना अस्पष्टपणें आहे. जंबुद्वीपाच्या चारी बाजूला मात्र समुद्र खारा आहे असें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे. (भा० पु० ४ पान १३–१४ भीष्मपर्व रामायणांत जंबुद्वीपाच्या दक्षिणेस खारा समुद्र आहे व उत्तरेस क्षीर समुद्र आहे अशी कल्पना आहे. आतां महाभारतांत पुढील अध्यायांत याची कल्पना व द्वीपाची कल्पना कशी आहे तें सांगूं.

सबंध भूवर्णन झाल्यावर अकराव्या अध्यायांत भीष्मपर्वांत द्वीपांचें वर्णन पुन्हां दिलेलें आहे. त्यांत प्रथम असें म्हटलें आहे कीं, पृथ्वीवर अनेक द्वीपें आहेत सप्तच द्वीपें आहेत असें नाहीं. परंतु सात द्वीपें मुख्य आहेत.[1] (भा० पु० ४ पा० २३२) हीं सात द्वीपें कोणतीं हें येथें सांगितलें नाहीं. तथापि प्रारंभीं तीन द्वीपें सांगितली आहेत असें असून येथें चार आणखी सांगितलीं आहेत. शाक, कुश, शाल्वलि आणि क्रौंच. पहिलीं तीन द्वीपें म्हणजे जंबु, काश्यप, नाग. मिळून सात धरलीं पाहिजेत. शाकद्वीपाचें वर्णन फारच विस्तृत रीतीनें दिलेलें आहे. शाकद्वीप जंबुद्वीपाचे दुप्पट आहे आणि त्याच्या भोंवतालीं क्षार समुद्र आहे. हें द्वीप जंबुद्वीपाच्या कोणत्या बाजूस आहे हें येथें सांगितलेलें नाहीं; पण तें बहुधा उत्तरेस असावें. यांतही जंबुद्वीपाप्रमाणें सात पर्वत आहेत व तितक्या आणि तशाच नद्या आहेत. मलय आणि रैवतक हीं दोन नांवें भरतवर्षांतील नांवांप्रमाणेंच आहेत. येथील लोक अतिशय पुण्यवान् असतात. इतर द्वीपांत गौरवर्णाचे व निमगौरवर्णाचे व श्यामवर्णाचे लोक असतात, पण येथें सर्वच लोक श्यामवर्णाचे आहेत; असें तेथें मुद्दाम सांगितलेलें आहे. द्वीपाचेंही सात वर्ष म्हणजे खंडें झालेलीं आहेत व येथेंही जंबुवृक्षासारखा एक मोठा शाक वृक्ष आहे. याची उंची व जाडी जंबुवृक्षाएवढी आहे. येथील लोक या वृक्षाचे भजनी असतात. येथें नद्यांचें जल फार पवित्र असून प्रत्यक्ष गंगा अनेक रूपानें वाहात आहे. या द्वीपांत चार पवित्र व लोकमान्य देश आहेत. मग, मशक, मानस व मंदग यांपैकीं मग हे ब्राह्मण आहेत व ब्रह्मकर्मांत गढलेले असतात. मशकांत धर्मनिष्ठ क्षत्रिय राहतात. मानसांतील सर्व रहिवासी वैश्यवृत्तीनें उपजीविका करतात आणि मंदगांत धर्मशील असे शूद्र आहेत. येथें कोणी राजा नाहीं. सर्व आपापल्या धर्मानें चालून परस्परांचा सांभाळ करतात.

वरील वर्णन बहुतेक काल्पनिक आहे यांत बिलकुल शंका नाही. तें जंबुद्वीपाच्या वर्णनावरून व कांहीं गोष्टींत अतिशयोक्ति करून लिहिलेलें आहे; पण यांतील लोकांचीं नांवें जीं दिलेलीं आहेत, तीं खरीं व ऐतिहासिक आहेत याचें आश्चर्य वाटतें. द्वीपाचें नांव शाक हें दिलेलें आहे, तें शाक यावरून निघालें असल्यास शाक व पार्शी हे ज्या देशांत राहात होते त्या देशांत वरील नांवाचे ब्राह्मण, वैश्य, क्षत्रिय व शूद्र राहात होते असें इतिहासावरून दिसतें. मग ब्राह्मण म्हणजे पारशी लोकांतले अग्निपूजक व सूर्यपूजक मागी धर्मगुरु होत. हे मोठे जादू जाणणारे असतात अशी यांच्या विषयीं ख्याति आहे. हे लोक हिंदुस्थानांतही आले असून हल्ली 'मग ब्राह्मण' या नांवानें प्रसिद्ध आहेत व ते सूर्योपासक आहेत. पण हे ब्राह्मण महाभारतांत वर्णन केलेल्या शाक द्वीपांत राहणारे असून क्षार समुद्र व क्षीर समुद्र ओलांडून आले असें मानणें संभवनीय नाहीं. तात्पर्य, जशीं नद्यांचीं व पर्वतांचीं नांवें जंबुद्वीपांतील या काल्पनिक द्वीपांत नेलेलीं आहेत त्याप्रमाणें लोकांचीं नांवें मग, मंदग वगैरे व शाक हें नांवही जंबुद्वीपांतूनच तिकडे घेतलेलें आहे.

आतां, आपण बाकीच्या द्वीपांचें वर्णन करूं. हीं द्वीपें उत्तरद्वीपें म्हटलीं आहेत. तेव्हां तीं उत्तरेस असावीं. यांच्याजवळ घृतसमुद्र,

[1] त्रयोदश समुद्रस्य द्वीपानश्नन् पुरूरवा: । आदि.अ.७५ यांत १३ द्वीपें सांगितलीं आहेत. तीं टीकाकारानें कांहीं तरी जुळविलीं आहेत. सत्या-युक्त कूटें सौतीने जागजागीं पेरलीं आहेत ! ! !

दधिसमुद्र, सुरासमुद्र, जलसमुद्र, (गोड्या-पाण्याचा) असे चार समुद्र आहेत. हे द्वीप दुपटीच्या प्रमाणानें आहेत. पश्चिमद्वीपांत नारायणाचा कृष्णसंज्ञक पर्वत असून त्याचें रक्षण श्रीकृष्ण स्वतः करतात. कुशद्वीपांत कुशदर्भाची लोक पुजा करतात. शाल्मली द्वीपांत एक शाल्मली वृक्ष असून त्याची लोक पूजा करतात. क्रौंच द्वीपांत क्रौंच नामक पर्वत आहे. यामध्यें अनेक रत्नें आहेत. प्रत्येक द्वीपांत सहा पर्वत असून त्यांनीं सात वर्ष अथवा खंडें झालेली आहेत. त्या पर्वतांचीं व वर्षांची निरनिराळीं नांवें देण्याचें कारण नाहीं. यांतील लोक गौरवर्णाचे असून त्यांत म्लेच्छ कोणीच नाहीं. यांत आणखी पुष्कर द्वीपाचें आणखी वर्णन केलेलें आहे. त्यावर ब्रह्मदेव स्वतः राहतो व देव व महर्षि त्याची पूजा करतात. या सर्व द्वीपांतलि आयुष्याचें प्रमाण ब्रह्मचर्य, सत्य व दम यांचे योगानें दुपटीच्या प्रमाणानें वाढलेलें आहे. एकच धर्म असल्यानें सर्वच द्वीपें मिळून एकच देश मानला जातो. येथलि प्रजांचा राजा प्रजापति हाच आहे. या द्वीपापलीकडे सम नांवाची लोकवस्ती आहे व तेथें लोकमान्य, वामन, ऐरावत वगैरे चार दिग्गज आहेत. यांची उंची, आकार प्रमाण मोजतां येण्यासारखी नाहीं. हे दिग्गज आपल्या शुंडांनीं वायूचा निग्रह करून पुन्हां उच्छ्वासरूपानें त्यास सोडतात व ते वारे सर्व पृथ्वीवर वाहतात.

या द्वीपांची कल्पना केवळ पुण्यवान् लोक कल्पिण्याकरितां केलेली दिसते, व ती जंबुद्वीपाच्या कल्पनेवर बसविलेली आहे. निरनिराळे सुखी लोक या पृथ्वीवर असल्याची कल्पना उत्पन्न होणें साहजिक आहे. पण चार दिग्गजांची कल्पना सर्वांहून अधिक आश्चर्यकारक आहे. एकाच देशांत एकाच बाजूला हे चार दिग्गज सांगितलेले आहेत पण आमच्या समजुतीनें हे दिग्गज चार दिशांना असावे, व चार निरनिराळ्या भूमींवर असावे. दिग्गजांची कल्पना वारे कसे वाहतात याची उपपत्ति लावण्यासाठीं केलेली असावी. येथें चारच दिग्गज सांगितलेले आहेत. पण या पुढील ग्रंथांत व जैन, बौद्ध यांच्या ग्रंथांत आठ दिग्गजांची कल्पना केलेली आढळते. वरील सात द्वीपांशिवाय आणखी एक द्वीप महाभारतांतील शान्तिपर्वांत नारायणीय आख्यानांत श्वेतद्वीप या नांवानें आलेलें आहे. तेथें नारायण भक्तांसह राहतो असें वर्णन आहे याचा उल्लेख पुढें करतां येईल.

पांडवांच्या महाप्रस्थानाच्या वर्णनांत जंबुद्वीपाचें जें वर्णन आलें आहे तें येथें देऊं. पांडव पूर्वेस जातां जातां उदयाचलासंनिध असलेल्या लौहित्य नामक सागराजवळ येऊन पोंचले. तेथें अग्नि त्यांस आडवा आला. त्याच्या सांगण्यावरून अर्जुनानें गांडीव धनुष्य समुद्रांत टाकून दिलें. पुढें ते दक्षिणेकडे वळले, आणि क्षीराब्धीच्या उत्तर किनाऱ्यानें नैर्ऋत्य दिशेस गेले. आणि पुन्हा पश्चिमेस फिरून पृथ्वीप्रदक्षिणा करून उत्तरेकडे वळले. पुढें त्यांस हिमालय महागिरि लागला. पुढें त्यांस वाळूचा समुद्र दृष्टीस पडला. त्याच्या पलीकडे पर्वतश्रेष्ठ मेरु दिसूं लागला; मेरुपर्वताच्या डोक्यावर स्वर्ग होता. स्वर्गाच्या तोंडाशीं आकाशगंगा असून तेथें त्यांस इंद्र भेटला. वरील वर्णनावरून लौहित्यसमुद्र म्हणजे रक्ताचा समुद्र व उदयगिरि पर्वत पूर्वेस असल्याचें आपल्यास दिसून येतें. इतर समुद्रांची माहिती वर दिलेली आहे. लवणसमुद्र दक्षिणेस, नैर्ऋत्य व पश्चिम यांस लागून होता हें निश्चयानें दिसतें.

पृथ्वीच्या पूर्वेस उदयाचल असून पश्चि-

मेस अस्ताचल आहे अशी कल्पना प्राचीन-काळापासून आहे. हे पर्वत पूर्वपश्चिम समुद्राच्या पलीकडे आहेत अशी कल्पना होती. मेरु पर्वत उत्तरेस असून त्याच्या भोंवताली सूर्य व नक्षत्रें फिरतात, असें महाभारतांत वर्णन आहे. आकाशांतील ज्योतीचा नायक आदित्य ह्या मेरूसभोंवतीं घिरट्या घालीत असतो. त्याचप्रमाणें नक्षत्रांसहित चन्द्र व वायु हेही यास प्रदक्षिणा घालीत असतात. (भीष्मपर्व अ० ६ पान १४) असो; तर सूर्य पूर्वेस उगवून तो पश्चिमेस अस्ताचलाकडे जातो तेव्हां उत्तरेस असलेल्या मेरु पर्वताच्या भोंवतालीं तो कसा फिरतो हें त्या काली गूढ होतें. कांहींकांच्या मतें पश्चिमेस सूर्य अस्ताचलास गेल्यावर रात्रौ उत्तरेकडे जाऊन मेरूस प्रदक्षिणा घालून पहाटेस पुन्हां पूर्वेस उदयगिरीच्या डोक्यावर येतो. परंतु ही कल्पना इतरांस चुकीची वाटून त्यांनीं विशेषतः रामायणकारानें मेरु पर्वत उत्तरेकडून पश्चिमेकडे दिलेला आहे. पण ही त्याची कल्पना अगदींच चुकीची आहे. जंबुद्वीपाचें जें वर्णन महाभारतकारांनी दिलें आहे तेंच सर्व बहुतेक प्राचीन ग्रंथांना मान्य आहे.

जंबुद्वीपांतील देश.

असो. याप्रमाणें जंबुद्वीपाचे सातवर्ष म्हणजे सात खंडें मानलेलीं असून त्यांपैकी भारतवर्ष व हैमवतवर्ष व हरिवर्ष हीं वस्तुस्थितीला धरून आहेत व त्यांतील कित्येक लोकांची माहिती भारतीय आर्यांस महाभरतकाळीं होती असें स्पष्ट दिसतें. हैमवत अथवा इलावर्षात विशेषतः चीन, तिबेट, तुर्कस्थान, इराण, ग्रीस, इटली इत्यादि देश येतात. या देशांतील लोकांची माहिती महाभारतकाळीं चांगली होती. उत्तरेकडील लोक (म्लेच्छ) भीष्मपर्वांत सांगितले आहेत ते असे.

यवनाश्चीनकांबोजादारुणा म्लेच्छजातयः ।
सकृद्ग्रहाः पुलत्थाश्च हूणाः पारसिकैःसह ॥

या श्लोकांत यवन म्हणजे ग्रीक, चीन, कांबोज (अफगाण), सकृद्ग्रह, पुलत्थ, हूण, पारसीक इतके लोक सांगितलेले आहेत. कित्येक इतिहासकारांची अशी समजूत आहे कीं, इसवी सन पूर्व २५० च्या सुमारास भारती लोकांस या लोकांची माहिती नसावी. परंतु फार प्राचीनकाळापासून पूर्वेस चीनापर्यंत व पश्चिमेस ग्रीकापर्यंत हिंदुस्थानच्या लोकांचें दळणवळण होतें. निदान पर्शियन लोकांचा बादशहा दारीयस हा हिंदुस्थानच्या कांहीं भागांत येऊन राज्य करीत होता. ग्रीक इतिहासकार हिरोडोटस इसवी सन पूर्व ४५० च्या सुमारास झाला. त्यानें दारीयसच्या फौजेंत त्याच्या अठराही सुभ्यांची फौज जमत असे असें वर्णन केलें आहे. त्यांत यवन, शक, पारसीक, कांबोज वगैरे व भारती आर्य अशा फौजा असत. अर्थातच भारती आर्यांना या लोकांची पूर्वकाळींच चांगली माहिती होती. आतां हूण आणि चीन या लोकांचीही माहिती त्यांस असली पाहिजे. हूण लोकांचें नांव पश्चिम इतिहासांत इ. सनानंतर येतें हें खरें. तथापि हूण व चीन हे पूर्वेकडील म्लेच्छ फार जुने आहेत. चीनांचा इतिहास इसवी सन पूर्व २००० पासून आतांपर्यंतचा संलग्न मिळतो. अर्थात् त्या लोकांचे मोठमोठाले बादशहा तिबेट, नेपाळामधून हिंदुस्थानांत वकील किंवा व्यापारी पाठवीत असलेच पाहिजेत. हूण लोक चीन देशाच्या पश्चिमेस राहणारे होते व त्यांचें नांवही फार जुनें आहे. हिंदुस्थानांत आल्यावरच हूण लोकांची माहिती भारती आर्यांस झाली असें म्हणतां येत नाहीं. सारांश, या लोकांची माहिती प्रत्यक्ष व पर-

परेनें हिंदुस्थानच्या लोकांस प्राचीनकाळीं व महाभारतकाळीं असलीच पाहिजे.

शांतिपर्वांत शुकाख्यानांत भूगोलिक उल्लेख महत्त्वाचा आला आहे तो असा. शुक मेरूपर्वतावरून निघून जनकास गुरु करण्यासाठीं विदेहास आला. त्याच्या रस्त्याचें वर्णन करतांना म्हटलें आहे. (शां० अ० ३२९)

मेरोर्हरेश्च देवर्षे वर्षं हैमवतं तथा ।
क्रमेणैव व्यतिक्रम्य भारतं वर्षमासदत् ॥
स देशान् विविधान् पश्यन् चीनहूणानिषेवितान् ।
आर्यावर्तमिमं देशमाजगाम महामुनिः ॥

या श्लोकांत उत्तरेस मेरु, दक्षिणेस हरिवर्ष, त्याच्या दक्षिणेस हैमवत आणि शेवटीं भारत वर्ष सांगितलें आहे. तेव्हां मेरु सैबीरियांतच कल्पिला पाहिजे. या शिवाय चीन आणि हूण हे दोन जातीचे लोक आर्यावर्त आणि मेरु यांच्या दरम्यान रहात होते. इ. स. पू. ३०० च्या सुमारास हे हूण व चीन एकमेकांशेजारीं हरिवर्षांत रहात होते हें निःसंशय आहे. चीनचा जुना इतिहास हें सांगतो कीं, चीनच्या सरहद्दीवर हूण लोक रहात असत. या हूणांची माहिती आर्यलोकांत इ. स. पू. च्या सुमारास कशी होती हें यावरून चांगलें व्यक्त होईल. त्या वेळीं हे लोक चीनच्या उत्तर-पश्चिमेस होते.

महाभारतकाळीं हिंदुस्थानची पूर्ण माहिती.

असो. हिंदुस्थाच्या बाहेरच्या देशांची महाभारतकाळीं बरीच माहिती येथील लोकांस होती तेव्हां हिंदुस्थानची माहिती महाभारतकाळीं संपूर्ण विस्तृत रीतीची होती यांत बिलकूल आश्चर्य नाहीं. वेदकाळीं आर्यांना पंजाब व मध्य देशाची माहिती होती. ती पुढें हळूहळू सर्व देशाची माहिती होऊन महाभारतकाळीं संपूर्ण माहिती असली पाहिजे असें महाभारतावरून दिसतें. पाणिनीच्या काळीं दाक्षिणेंतील देशांची माहिती विशेष नव्हती असा कित्येकांनीं तर्क केलेला आहे. तो संभवनीय दिसतो. पाणिनीचा काळ इसवी सन पूर्व ८००-९०० मानण्यास हरकत नाहीं. या काळानंतर बुद्धाच्या काळापर्यंत दक्षिणेस थेट कन्याकुमारीपर्यंत भारती आर्यांचा प्रसार झाला होता. त्यांचीं राज्येंही स्थापित झालीं होतीं विशेषतः चन्द्रवंशी आर्य भोज व यादव यांनी दक्षिणेस वसति केली व दक्षिणेमध्यें वैदिक धर्म पूर्णपणें प्रस्थापित झाला होता. बौद्ध धर्माच्या पूर्वीं वैदिक धर्माचा दक्षिणेंत पूर्ण अंमल बसला होता, ही गोष्ट निर्विवाद आहे प्रो० र्‍हिस्टडेव्हिडस् यानें असें मत लिहून ठेविलें आहे कीं " दक्षिणदेशांत सिलोनपर्यंत आर्यांचा प्रसार इसवी सन पूर्व २०० पर्यंत झाला नव्हता. कारण, निकाय ह्या बौद्ध ग्रंथांत विंध्याच्या दक्षिणेकडच्या कोणत्याही लोकांचें नांव नाहीं. एक फक्त गोदावरीवर असलेलें राज्य सोळा राज्यांच्या यादींत आलेलें आहे. दक्षिणहिंदुस्थान याचें नांव यांत मुळींच नाहीं. ओरिसा बंगाल व दक्षण यांचें ही नांव नाहीं. निकाय ग्रंथाच्या वेळीं दक्षिणेंत आर्यांचा प्रसार झाला. विनय ग्रंथांत भरूकच्छ (भडोच) याचें नांव आहे व उदान ग्रंथांत शूर्पारकाचें (सोपाऱ्याचें) नांव आहे." परंतु हें म्हणणें अगदीं चुकीचें आहे. निकाय ग्रंथांत दक्षिणेकडील देशांचें नांव आलें नाहीं यावरून दक्षिणेकडील देश माहीत नव्हते ही विचारसरणि मुळींच चुकीची आहे. उल्लेखाचा अभाव हें प्रमाण मोहक असलें तरी अगदीं लंगडें आहे. ज्या ग्रंथांत उल्लेख नाहीं त्या ग्रंथांत उल्लेख आलाच पाहिजे असा जोंपर्यंत निश्चय नाहीं तोंपर्यंत या प्रमाणास कांहींच किंमत नाहीं. बौद्धांचे निकाय किंवा विनय

हे ग्रंथ धार्मिक ग्रंथ आहेत. हे इतिहासाचे किंवा भूगोलाचे ग्रंथ नाहींत यामुळें या ग्रंथांत उल्लेख नसणें हा कोणताच सिद्धांत काढण्यास प्रमाणभूत आधार होऊं शकत नाहीं. दक्षिणची माहिती त्या वेळीं होती किंवा नव्हती हें यावरून मुळीच ठरत नाहीं.

पण अलेक्झँडरच्या पूर्वींपासून दक्षिणची माहिती भारतीय आर्यांस होती याचा अस्तिपक्षीं पुरावा सबळ असल्याचें आपण पूर्वीच पाहिलें आहे. कारण शिकंदराबरोबर आलेले इरॅटॉस्थनीस वगैरे भूगोल-ग्रंथकार असें लिहून ठेवतात कीं, हिंदुस्थानची कच्ची माहिती लांबीरुंदीच्या परिमाणासह अलेक्झँडरला पंजाबांत मिळाली होती. ती माहिती इरॅटॉस्थनीसनें आपल्या ग्रंथांत लिहून ठेविली आहे. कन्याकुमारीपासून सिंधुनदाच्या मुखापर्यंत लांबी त्यानें जी दिली आहे, ती हल्लींच्या प्रत्यक्ष स्थितीशीं बहुतेक तंतोतंत जुळते, हें पाहून जनरल कनिंगहॅम यास मोठें आश्चर्य वाटलें व शिकंदरकाळींही भारती लोकांस आपल्या देशाच्या आकाराची व लांबीरुंदीची संपूर्ण माहिती होती असें त्यानें लिहून ठेविलें आहे. सारांश, इसवी सन पूर्व ८०० च्या नंतर म्हणजे पाणिनीनंतर शिकंदराच्या पूर्वी दक्षिणेंत आर्यांचा प्रसार होऊन पांड्य वगैरे आर्य राज्यें दक्षिणेंत स्थापित झालीं होतीं. महाभारताच्या भीष्मपर्वांतील भारतवर्षाच्या वर्णनांत हिंदुस्थानांतील कन्याकुमारीपर्यंतचीं राज्यें सर्व दिलेलीं असून हा भाग भूगोलवर्णनाचाच आहे. या भागांत एखाद्या देशाचें नांव जर न आलें तर मात्र असें अनुमान करण्यास जागा आहे, कीं तो देश महाभारतकाळीं इसवी सन पूर्व २५० च्या सुमारास अस्तित्वांत नव्हता. असो. या महाभारतांतील भीष्मपर्व अध्याय ९ भरतखंडाच्या वर्णनांत संपूर्ण देशांतील नद्या, पर्वत व देश यांच्या यादी दिल्या आहेत. त्यांचा आपल्यास येथें मोठा उपयोग होतो. दुर्दैवानें ती यादी संगतवार दिशांच्या क्रमानें दिलेली नसल्यामुळें त्यांत ते ते देश किंवा नद्या कोणत्या व कोठें आहेत किंवा होते हें निश्चयानें ठरवितां येत नाही. तथापि महाभारतांत इतर शेकडों ठिकाणीं भूगोलिक उल्लेख आहेत. त्या सर्वांचा उल्लेख करून उपयोग करणें अशक्यच आहे. परंतु शक्य तो प्रयत्न करून विशेषत: तीर्थयात्रा वर्णनाच्या साहाय्यानें देशांची, नद्यांची व पर्वतांची स्थिति कशी होती हें आम्हीं ठरविलें आहे व त्याप्रमाणें हिंदुस्थानचा महाभारतकालीन नकाशाही तयार केला आहे त्याप्रमाणें त्यांचें वर्णन आपण पुढें करूं.

सात कुलपर्वत अथवा पर्वतांच्या रांगा.

महाभारत भीष्मपर्व अध्याय ९ यांत हिंदुस्थानांतील हिमालयपर्वताशिवाय खालीं दिलेले सात मुख्य पर्वत सांगितले आहेत.

महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमान् ऋक्षवानपि ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥

यांत सांगितलेले कुलपर्वत म्हणजे मोठमोठाल्या पर्वतांच्या रांगा येणेंप्रमाणें आहेत. (१) महेन्द्रपर्वत हा पूर्वेकडे असून त्याच्याचपासून महानदी निघते. यालाच जोडून पूर्वेकडील घांट आहेत. यांजवर परशुराम तपश्चर्या करतो अशी समजूत आहे. (२) मलयपर्वत हा पूर्वघांट व पश्चिमघांट यांना जोडणारा असून या कुलपर्वतांत नीलगिरि म्हणजे हल्लींचा निलगिरी हें मोठें शिखर आहे. (३) सह्यपर्वत प्रसिद्धच आहे. हा महाराष्ट्रांत असून याची ओळ त्र्यंबकेश्वरापासून खालीं पश्चिम समुद्राच्या किनाऱ्याला समांतर मलबारपर्यंत गेलेली आहे. (४) शुक्तिमान् हा कुलपर्वत

कोणता हें ठरविणें कठीण आहे. तथापि काठेवाडांतील डोंगराची ओळ ही असावी. यांतच गिरनारचें मोठें शिखर आहे. या पर्वताच्या अरण्यांत अजून सिंह सांपडतात. (५) याच्या पुढची पर्वताची ओळ ऋक्षवान् ही राजपुतान्यांतली आरवली डोंगराची ओळ असावी. यांतील मुख्य शिखर अबूचा पहाड हें आहे. याला अर्बुदपर्वत असेंही म्हणतात. याचा उल्लेख वनपर्व अध्याय ८२ यांत हिमालयपुत्र अर्बुद असा आलेला आहे(भा. पु. २ पान १७१). (६) विंध्य हा पर्वत प्रसिद्धच आहे. हा नर्मदेच्या उत्तरेस बडोदेंप्रांतापासून पश्चिम-पूर्व असा पसरलेला असून थोडीशी उत्तरेकडे गंगेच्या किनाऱ्यापर्यंत विंध्याद्रीची ओळ गेलेली आहे. गाझीपुराजवळ विंध्यवासिनी देवी याच डोंगराच्या एका टेंकडीवर आहे. (७) पारियात्र डोंगर कोणता हें ठरविलें पाहिजे. याच्याविषयीं फारच मतभेद दिसतो. विंध्याच्या पश्चिम भागाला पारियात्र अशी संज्ञा आहे असें कित्येक अलीकडील ग्रंथांत म्हटलेलें आहे. पण असें असेल तर विंध्य आणि पारियात्र असे दोन निरनिराळे कुलपर्वत कसे असूं शकतील? आमच्या मतें पारियात्रपर्वत सिंधुनदीच्या पलीकडचा असावा. या ओळीला हल्लीं सुलेमानपर्वत असें नांव आहे. यात्रेची परिसमाप्ति तेथें होते, अशा समजुतीनें यास पारियात्र असें नांव पडलें असावें. महाभारतकाळीं या पर्वतापर्यंत आर्यांची वसति होती. यापुढें कित्येक शतकांनीं मुसलमानांचें प्राबल्य येथें झाल्यामुळें इकडे हिंदू लोकांची यात्रा येणें बंद झाली. तेव्हां पारियात्रपर्वत कोणता याजविषयीं मतभेद उत्पन्न होऊन विंध्यपर्वतासच पश्चिमभागीं पारियात्र म्हणूं लागले असावे. रामायणांत जें भूवर्णन किष्किंधा कांडांत दिलें आहे तें पाहिलें असतां त्यांत पारियात्रपर्वत सिंधुनदापलीकडे सांगितला आहे. असो, तर याप्रमाणें हे मुख्य सात कुलपर्वत असून यांशिवाय अनेक लहान किंवा मोठे असे पर्वत आहेत असें या भूवर्णनांत सांगितलें आहे. या इतर पर्वतांत महाभारतांत ज्यांचें नांव आलें आहे, असा रैवतक पर्वत एक होय. हा द्वारकेच्या जवळ आहे. हा शुक्तिमान्पर्वताचा फांटा असावा. याशिवाय नर्मदा आणि तापी यांच्या मधील असलेल्या हल्लींच्या सातपुडा डोंगराच्या संबंधानें क्वचित् ठिकाणीं उल्लेख येतो. हिमालयांतील गंधमादन व कैलास पर्वताचेंही महाभारतांत पुष्कळ वर्णन आहे.

हिंदुस्थानांतलि लोक अथवा राज्यें.

हिंदुस्थानांत महाभारतकाळीं तीन प्रकारचे लोक होते असें भीष्मपर्वांत स्पष्टपणें म्हटलें आहे. म्हणजे आर्यलोक, म्लेच्छलोक व उभयतांच्या मिश्रणानें झालेल्या जाति राहतात, असें स्पष्ट म्हटलें आहे. (पान २० भा० पु० ४) परंतु पुढें हीं जीं देशांचीं नांवें दिलीं आहेत, त्यांत आर्य कोणते व म्लेच्छ कोणते किंवा मिश्र लोक कोणते, हें निराळें सांगितलें नाहीं हें एक मोठें वैगुण्य आहे. परंतु त्याकाळीं ही गोष्ट पूर्ण माहीत असल्याकारणानें त्यावेळेस चालण्यासारखी वाटली असावी. परंतु उत्तरेकडील म्लेच्छ हे निराळे सांगितले आहेत. तेही हिंदुस्थानच्या बाहेरचे आहेत. अर्थात् हिंदुस्थानच्या आंत म्लेच्छदेश कोणते होते हें ठरविणें आपल्यास कठीण आहे. तथापि इतर पुराव्यावरून आपण तें ठरविण्याचा प्रयत्न करूं. एकंदर १९६ देश भरतखंडांत म्हणून सांगितले आहेत. दक्षिणहिंदुस्थानांत ५० देश सांगितलेले आहेत व उत्तरेकडील म्लेच्छ यांशिवाय २६ सांगितलेले आहेत.

त्यांचीं नांवें सांगण्यापूर्वी हें आपल्या लक्षांत आलें पाहिजे कीं, या देशांचीं नांवें ओळीनें किंवा पूर्व, पश्चिम अशा दिशांच्या अनुरोधानेंही सांगितलेलीं नाहींत. यामुळें हे देश अथवा लोक कोणते याचा आपल्यास पुष्कळ बाबतींत निश्चय होत नाहीं. त्यांची यादी यापुढें आम्ही देत आहों. त्यांतील जितक्यांचा आम्हांस निश्चयानें बोध लागला तितक्यांचा आम्ही येथें निर्देश करीत आहों. या यादीवरून एक गोष्ट अशी सांगतां येईल कीं, भरतखंड म्हणजे साधारणतः ज्या देशांत आर्यांचें प्राबल्य होतें त्या भरतखंडाची मर्यादा दक्षिणेकडे बरीच लांब म्हणजे गोदावरीच्या पलीकडेपर्यंत पसरलेली होती. म्हणजे हल्लींचा महाराष्ट्रदेश त्यावेळीं भरतखंडांत सामील मानला जात असे. दक्षिणेकडील लोकांची जी यादी दिलेली आहे, ती सरासरी गोदावरीच्या मुखापासून पश्चिमेकडे ठाण्यापर्यंत एक रेघ काढली तर त्याच्या खालीं दक्षिणेस हे देश येतात हा एक मोठा महत्त्वाचा मुद्दा लक्षांत घेण्यासारखा आहे. या देशांच्या यादीशीं व दिग्विजयांत आलेल्या देशांच्या यादीशीं आपण तुलना करूं आणि महाभारतकाळीं म्हणजे चन्द्रगुप्ताच्या वेळीं प्रसिद्ध असलेले देश अथवा लोक कोणकोणते होते तें आपण पाहूं.

पूर्वेकडील.

प्रथम कुरूपासून आपण सुरवात करूं. कुरु-पांचाल असें यास या यादींत म्हटलें आहे. कुरु-पांचालांची राजधानी हस्तिनापुर ही होती. ती गंगेच्या पश्चिमकिनाऱ्यावर होती. यांच्या पूर्वेस पांचालांचें राज्य होतें. या देशाचा अर्धा भाग द्रोणानें जिंकून कौरवांच्या राज्यांत सामील केला, असें आदिपर्वांत वर्णन आहे. पांचालदेश गंगेच्या उत्तरेस व दक्षिणेस यमुनेपर्यंत होता. गंगेच्या उत्तरेकडचा भाग द्रोणानें जिंकून कौरवराज्यांत सामील केला आणि गंगेच्या दक्षिणचा भाग द्रुपदाला ठेवला. सामील केलेल्या भागांतील राजधानी अहिच्छत्रापुरी होती. हें अहिच्छत्र नगर पूर्वकाळीं प्रसिद्ध असून हल्लींच्या रामपुराजवळ होतें. येथील हजारों ब्राह्मण दक्षिणेस व पूर्वेस बंगाल व म्हैसूर येथपर्यंत गेल्याच्या दंतकथा प्रचलित आहेत. द्रुपदाला जें राज्य राहिलें त्यांत गंगेच्या तीरावर माकंदी व कांपिल्य अशीं दोन शहरें होतीं.

राजासि दक्षिणे तीरे भागीरथ्याहमुत्तरे। वगैरे
(आदिपर्व अ. १३८)

श्लोक पहावा. यानंतर पूर्वेकडे दुसरें राज्य कोसल हें होतें. याचेही दोन भाग उत्तरकोसल व दक्षिणकोसल असे होते. उत्तरकोसल गंगेच्या उत्तरेस व दक्षिणकोसल दक्षिणेस, विंध्य पर्वतापर्यंत होतें. अयोध्या नष्ट झाल्यावर उत्तरकोसलाची राजधानी श्रावस्ती होती व दक्षिणकोसलाची राजधानी विंध्यपर्वतांत कुसावती ही होती. याच्या पूर्वेस मिथिलराज्य होतें. त्याची पश्चिम सरहद्द सदावीरा ही नदी होती. मिथिल देश गंगेपर्यंत नव्हता. गंगेच्या किनाऱ्यावर काशीचें राज्य होतें. काशीच्या दक्षिणेस मगधांचें राज्य होतें. मगधांचें राज्य फारच सुपीक व माणसांनीं गजबजलेलें होतें. या मगधांची राजधानी पाटलीपुत्र नसून राजगृह अथवा गिरिव्रज ही होती. याच्या भोंवतालीं पांच टेंकड्या आहेत. त्यांजवरलि जुन्या पुराण्या इमारतींवरून अजूनही त्या ओळखूं येतात. मगधांचें राज्य वसूचा एक पुत्र बृहद्रथ यानें स्थापिलें होतें, असें महाभारतांत आदिपर्वांत सांगितलें आहे. हस्तिनापुराहून अर्जुन, भीम व कृष्ण हे जरासंधास मारण्यास निघाले ते राजगृह अथवा गिरिव्रज येथें जा-

तांना त्यांना कोणकोणते देश, नद्या वगैरे वलांडाव्या लागल्या त्याचें महाभारतांत फार बारीक वर्णन आहे तें येथें देण्यासारखें आहे. ते कुरुजांगल देशांतून रमणीय पद्मसरोवरावर आले. नंतर त्यांनीं कालकूटपर्वत ओलांडला. गंडकी, महाशोण व सदावीरा या नद्या उतरून सरयू नदीवर ते आले. तेथून ते पूर्वकोसल देशांत शिरले. नंतर मिथिला व माला या देशांत गेले आणि चर्मण्वती, गंगा व शोणनद उतरून त्यांनीं पूर्व दिशा धरली तेव्हां ते मागध देशास पोंचले. पुढें त्यांस गोरखपर्वत लागला. तेथें सर्वकाळ गाई चरत असून विपुल उदकाचे झरे होते. त्या पर्वतावर चढून मागधपूर गिरिव्रज त्यांनीं पाहिलें. (भा. पु. १ पान ९१२ सभापर्व अ० ११९). गिरिव्रजाची राजधानी बदलून पाटलीपुत्र राजधानी गंगेवर महाभारत कालापूर्वीच वसली होती. परंतु महाभारतांत तिचें वर्णन मुळींच नाहीं. अर्थात् हें आश्चर्य करण्यासारखें आहे. तथापि तेथें त्या वेळीं बौद्ध राजे असल्याकारणानें जुन्या राजधानीचाच उल्लेख महाभारतांत आला असला पाहिजे.

येथें आर्य देशांची मर्यादा संपली. याच्या पूर्वेस म्हणजे हल्लींच्या बंगालप्रांतांत मिश्र आर्य होते असें स्पष्ट दिसतें. हे देश अंग, वंग, कलिंग या नांवानें प्रसिद्ध आहेत. या देशांत गेल्यानें ब्राह्मण पतित होतो असें मानलें जात होतें. अंग, वंग, कलिंग, पुण्ड्र व स्तुंभ हे पांच पुत्र दीर्घतमा ऋषीला बलीच्या बायकांच्या पोटीं उत्पन्न झाले, असें आदिपर्व अध्याय १०४ यांत वर्णन केलेलें आहे. (भाषांतर पु. १ पान २३३) ह्या हकीगतीवरूनच येथाल आर्य मिश्र आर्य आहेत असें स्पष्ट होतें. अंग, वंग, कलिंग या देशांचीं हल्लींचीं नांवें चंपारण, मुर्शिदाबाद व कटक अशीं मानतां येतील. पौण्ड्र आणि सुह्म हे दोन्ही देश महाभारतांतील यादींत सांपडत नाहींत हें आश्चर्यकारक आहे. कदाचित् महाभारतकालीं हे देश भरतखंडाच्या बाहेरचे मानले जात असावे याशिवाय पूर्वेकडचे देश आणखी सांगितले आहेत ते ताम्रलिप्तक व ओड्र असे आहेत. ताम्रलिप्ति हें शहर कलकत्त्याजवळ होतें व तामलक या नांवानें ग्रीक लोकांस माहीत होतें. ओड्र म्हणजे हल्लींचें ओरिसा होय. उत्कल हेही लोक ओरिसा जवळच वसत होते व हल्लीं पंचगौड ब्राह्मणांत उत्कलब्राह्मणांची एक जात आहे त्यावरून उत्कल लोकांचें अस्तित्व बंगाल्याकडे अजूनही दृष्टोत्पत्तीस येतें. प्राग्ज्योतिष यांचा राजा भगदत्त हा भारतीयुद्धांत होता. प्राग्ज्योतिष देश म्हणजे हल्लींचा आसाम होय. याचेंही नांव भरतखंडांतील यादींत नाहीं याचें आश्चर्य वाटतें. कदाचित् सुह्माप्रमाणें तो महाभारतकाळीं भरतखंडाच्या बाहेर समजला जात असावा. तसाच प्रकार मणिपूर अथवा मणिमन् या देशाचा आहे. अर्जुन या देशांत आपल्या पहिल्या वनवासाच्या वेळेला गेला होता. तेथें त्यास चित्रांगदा ही बायको मिळाली व बभ्रुवाहन हा मुलगा झाला. त्या मणिपूरच्या राज्याचें यांत नांव नाहीं. तो बहुधा म्लेच्छ देश होता. अंग, वंग, कलिंग यांच्याही पुढें जेव्हां अर्जुन जाऊं लागला, तेव्हां त्याच्याबरोबरचे ब्राह्मण परत फिरले असें येथें वर्णन आहे. (भा० १ पा० ४२१)

आतां आपण पूर्व दिशेकडील भीमाच्या दिग्विजयांत कोणते देश आले आहेत ते पाहूं. पुमाल, कोसल, अयोध्या, गोपालकक्ष, मल्ल, सुपार्श्व, मलंग, अनघ, अभय, वत्स व मणिमान्, शर्मक, वर्मक, विदेह, (मिथिला) शकबर्बर, सुह्म, मागध, दंडधार, अंग, पुंड्र, वंग,

ताम्रलिप्त, लौहित्य इत्यादि देश त्यानें जिंकले असें सभापर्वांत वर्णन आहे. यांतील कित्येक देश वर आलेच आहेत. पण कांहींचीं नांवें महाभारताच्या यादींत नाहींत, हें येथें लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

दक्षिणेकडील देश.

आतां आपण दक्षिणेकडे वळूं. कुरुक्षेत्राहून दक्षिणेकडे चाललें असतां आपल्यास प्रथम शूरसेन देश लागतो. याची राजधानी मथुरा यमुनेच्या किनाऱ्यावर असलेली प्रसिद्ध आहे. त्याच्या पश्चिमेस मत्स्यदेश हा होता. मत्स्यदेश जयपुराच्या किंवा अलवाराच्या उत्तरेस होता. याची राजधानी काय होती हें सांगतां येत नाहीं पांडव अज्ञातवासाकरितां निघाले त्या वेळेस गंगेच्या किनाऱ्यावरून नैर्ऋत्येकडे गेले असें जें वर्णन विराटपर्वांत आहे तें मुद्दाम लोकांस फसविण्याकरितां असावें. ते पुढें यमुनेच्या दक्षिणतीरावरील पर्वतास व अरण्यास ओलांडून पांचाल देशाच्या दक्षिणेकडून व दशार्णदेशाच्या उत्तरेकडून यकृल्लोम व शूरसेन या देशांतून मृगांची शिकार करीत व आम्ही पारधी आहोंत असें सांगत विराटदेशास फिरले. (विराटपर्व भा० पु० ३ पान ९) यावरून दशार्णदेश यकृल्लोमदेश हे येथेंच जवळ असावेत असें दिसतें. यानंतर कुंतीभोजांचा देश चर्मण्वती नदीवर होता, तो हल्लींच्या ग्वालियर प्रांतांतला होय[१]. नंतर निषधदेश हा आपल्या लक्षांत येतो. हा निषध देश म्हणजे नलराजाचा देश होय. हा देश हल्लीं नरवरप्रांत शिंदेसरकारच्या ताब्यांत आहे, तो होय असें मानलें जातें. नलदमयंती आख्यानांतही निषधापासून नल वनांत गेल्यावर त्यानें दमयंतीस आपल्या बापाच्या घरीं विदर्भास जा, असें सांगतांना जो रस्ता दाखविला आहे, तो ह्याच देशाला लागू पडतो. निषधापासून दक्षिणेकडे जो रस्ता दाखविला आहे, तो अवंती व ऋक्षवान्पर्वत यांना ओलांडून विंध्यमहाशैल व नदी पयोष्णी असा दाखविला आहे. ऋक्षवान्पर्वत राजपुतान्यांत असून त्याच्या शाखा निषध देशाच्या दक्षिणेस बऱ्याच गेलेल्या आहेत. त्या शाखा ओलांडून अवंतीदेश लागतो. अवंती देश म्हणजे हल्लींचा माळवा होय. अवंती देश वलांडल्यावर विंध्यपर्वत आहे व विंध्याच्या पलीकडे नर्मदानदी आहे. पण नर्मदा नदीचें नांव येथें सांगितलें नसून पयोष्णीचें सांगितलें आहे; तें विदर्भाच्या जवळची म्हणून सांगितलें असावें. अवंती म्हणजे माळवा व उज्जयिनी, याबद्दल मुळींच शंका नाहीं. परंतु विदर्भ हा देश कोणता याजबद्दल शंका आहे किंवा मतभेद आहे. हल्लींचें वऱ्हाड म्हणजे विदर्भ होय असें कित्येक मानतात. या विदर्भाची राजधानी भोजकट अशी मानलेली आहे, व यांतील नदी पयोष्णी मानलेली आहे. भोजकट व पयोष्णी व विदर्भ ह्या तिन्ही गोष्टी विंध्याच्या पश्चिमेस व नर्मदेच्या उत्तरेस मानल्या जातात. हेंही लक्ष्यांत ठेवलें पाहिजे कीं, त्याच देशांचीं नांवें व नद्यांचीं नांवें दोनदोनदां किंबहुना तीनतीनदांही आलेलीं आहेत. यावरून

---

१ वनपर्व ३०८ यात कर्णजन्माची कथा आहे. त्यांत कर्णाला पेटींत घालून ती पेटी अश्वनदींत टाकिली ती तेथून चर्मण्वतीनदींत गेली तेथून ती यमुनेत, यमुनेंतून गंगेत आणि गंगेंतून चंपादेशांत (अंगांत) अधिरथाला ती सांपडली असें वर्णन आहे त्या वर्णनावरून कुंतिभोज देश चंबळनदीला लागून दक्षिणेस होता, असें दिसते. ग्वालेर संस्थानांतील कोतवालचें ठिकाणास लोक कुंतिभोजपूर मानतात, ते वरील वर्णनावरून खरें दिसतें.

हेंही अनुमान निघूं शकतें कीं, जेथें आर्य लोक गेले तेथें तेथें त्यांनीं आपलीं पूर्वींचीं कांहीं कांहीं नांवें आपल्याबरोबर नेलीं. विदर्भाचा संबंध दमयंतीशीं येतो, त्याचप्रमाणें रुक्मिणीशींही येतो. रुक्मिणीचें हरण करून नेतांना श्रीकृष्णाची व रुक्मीची गांठ नर्मदानदीवर पडली असें हरिवंशांत वर्णन आहे. हल्लींचें वऱ्हाड हें विदर्भ मानलें तर नर्मदा वलांडून श्रीकृष्णास जावें लागेल हें उघड आहे. परंतु तसें केल्याचें वर्णन नाहीं. असो. हा मुद्दा संशयित आहे. कारण दोन्ही ठिकाणीं दंतकथा रुक्मिणीच्या संबंधानें हल्लींपर्यंत प्रचलित आहेत. वऱ्हाडांतील उमरावतीसही जेथून श्रीकृष्णानें देवीचे दर्शनास रुक्मिणी आली असतां तिचें हरण केलें तें देवीचें देऊळ दाखवितात. त्याचप्रमाणें अवंतीच्या पश्चिमेस विंध्याला लागून अंबझरा नांवाचा एक प्रांत आहे, तेथेंही देवीचें देऊळ रुक्मिणीहरण श्रीकृष्णानें केल्यासंबंधानें प्रसिद्ध आहे. याशिवाय तिसरेंही एक विदर्भ गोदावरीच्या दक्षिणेस एका काळीं प्रसिद्ध असलें पाहिजे. मुसलमानांच्यापूर्वीं हें विदर्भ प्रसिद्ध होतें व त्या शब्दावरूनच बेदर हें नांव निघालें असल्याचें फेरिस्तानें आपल्या इतिहासांत लिहून ठेविलें आहे. किंबहुना नलदमयंतीच्या कथेचाही व रुक्मिणीच्या कथेचाही त्यानें या ठिकाणीं उल्लेख केलेला आहे. शंकरदिग्विजयांतही याच विदर्भाचा उल्लेख सायणाचार्यांनीं याच सुमाराचा केलेला आहे. आमच्या मतें महाभारतांतील अस्पष्ट वचनांचा विचार करतां वऱ्हाड-विदर्भ महाभारतकाळीं प्रसिद्ध असावें. या विदर्भाच्या जवळ पूर्वेस प्राक्कोसल असें नांव असलेला देश महाभारतांत व हरिवंशांतही सांगितलेला आहे. विदर्भ देश सामान्यपणें दाक्षिणात्य देशांत मोडला जात असे. असें महाभारतांत रुक्मी आपली फौज घेऊन पांडवपक्षास मिळण्यास गेला त्या वेळेस वर्णन केलेलें आहे. उद्योगपर्व अध्याय १५८ यांत प्रारंभीं असें म्हटलें आहे कीं, भोजवंशोद्भव जो दक्षिणदेशाधिपति भीष्मक त्याचा विश्रुत पुत्र रुक्मी पांडवांकडे आला यावरून हा विदर्भदेश दक्षिण देशांपैकीं होता, असेंच सिद्ध होतें. या देशाची राजधानी कुंडिनपुर होती, व भोजकट हें नगर दुसरें रुक्मीनें वसविलें होतें.

विदर्भाचा विचार केल्यानंतर साहजिकच महाराष्ट्राचा आपल्या मनांत विचार उत्पन्न होतो. परंतु महाराष्ट्राचें नांव सबंध महाभारतांत कोठेंच नाहीं. यावरून महाराष्ट्राचा जन्म त्यावेळेस नव्हता असें मात्र मानतां येत नाहीं. जर विदर्भांत म्हणजे वऱ्हाडांत भोजांची वस्ती झाली होती तर महाराष्ट्रांत यादवांची वस्ती त्याचवेळीं झाली होती असें मानण्यास हरकत नाहीं. परंतु महाराष्ट्रास अद्याप मोठें स्वरूप आलें नव्हतें; त्याचे लहान लहान भाग त्या वेळीं होते. या भागांचीं नांवें महाभारतांत देशांच्या यादींत आलीं आहेत. तीं नांवें रूपवाहित, अश्मक, पांडुराष्ट्र, गोपराष्ट्र व मल्लराष्ट्र हीं होत, असें म्हणण्यास आम्हांस संशय वाटत नाहीं. विदर्भानंतरच यांचीं नांवें या यादींत आलेलीं आहेत. पांडुराष्ट्र, गोपराष्ट्र, मल्लराष्ट्र यांतील राष्ट्र शब्द महत्त्वाचा आहे. हाच राष्ट्रिक नांवानें यापुढें व याचवेळीं प्रसिद्धीस आला व याच तीन राष्ट्रांचें मिळून महाराष्ट्र पुढें बनलें यांत मुळींच शंका नाहीं. भोजांचे जसे महाभोज झाले तसे राष्ट्रांचे महाराष्ट्रिक झाले. या देशांचें स्थानही याच महाराष्ट्रामध्यें असल्याचें अन्य पुराव्यावरून दृष्टोत्पत्तीस येतें. अश्मक हा देश देवगिरीच्या भोंवतालच्या प्रदेशालाच

धरून होता असें पुढील अनेक लेखांवरून सिद्ध झालें आहे. रुक्मि बलरामाबरोबर द्यूत खेळला त्या वेळीं दाक्षिणात्य राजांनीं आपसांत बलरामाला जिंकण्याचा संकेत केला असें वर्णन (हरिवंशांत पूर्वार्ध, भा० पु० ८ पान ३६६) यांत सांगितलें आहे. त्या राजांत मुख्य अश्मकाधिप होता असें वर्णन आहे. अर्थात् दक्षिणेंतील आर्य राज्यांपैकीं अश्मक हा देश मुख्य होता. बौद्धग्रंथांतही अश्मक यारूपानें दक्षिणेंतील या अश्मकलोकांचा उल्लेख केलेला आढळतो. तात्पर्य, महाराष्ट्रांतील लोकांपैकीं अश्मक हे एक मुख्य होते. गोपराष्ट्र हा देश नाशकाच्या भोंवतालचा प्रदेश होय असें कित्येक ताम्रपटांतील लेखांवरून सिद्ध झालेलें आहे. पाण्डुराष्ट्रही त्याच्याच जवळ असावें. मल्लराष्ट्रही महाराष्ट्राचा एक भाग असावा. या चारीपांची लोकांचे एक लोक बनून ते महाराष्ट्र या नांवानें प्रसिद्धीस आले व त्यांची भाषा महाराष्ट्रीय या नांवानें प्रसिद्धीस आली. ही गोष्ट महाभारतकालानंतर इसवी सना पूर्वींच झाली असावी. कदाचित् या यादींत महाराष्ट्राचें नांव नाहीं म्हणून महाराष्ट्री प्राकृत भाषा यापूर्वीं किंवा या वेळीं उत्पन्न झाली नसावी असेंही मानतां येत नाहीं. कारण राष्ट्र हें नांव लोकांच्या संबंधानें या वेळींच प्रसिद्ध होतें हें उघड आहे.

आतां गुजराथी लोक व गुजराथ देश यांचा विचार करूं. यांचें नांव या यादींत मुळींच नाहीं. यावरून गुर्जरलोक गुजराथेंत महाभारतकाळापर्यंत आले नव्हते असें मानावें लागतें. हल्लींच्या गुर्जर देशांतील जे देश या यादींत दिसतात, ते आनर्त व स्वराष्ट्र इतकेच दिसतात. सुराष्ट्र असें नांवही या यादींत नाहीं, याचें आश्चर्य वाटतें. यावरून सुराष्ट्र हें नांव महाभारतकालानंतर उत्पन्न झालें असें मात्र मानतां येत नाहीं, कारण सुराष्ट्र हें नांव महाभारतांत अनेक ठिकाणीं आलेलें आहे. वनपर्वांतील धौम्यानें सांगितलेल्या तीर्थयात्रेंत सुराष्ट्र देशांत समुद्रकिनाऱ्यावर प्रभासतीर्थ आहे. (भा० पु० २ पान २००) यावरून सुराष्ट्र म्हणजे काठेवाडच होय. आनर्त देश कोणता याच्याविषयीं थोडासा मतभेद होईल. परंतु आनर्त म्हणजे हल्लींचा गुजराथ देश होय. कारण, याच धौम्यानें सांगितलेल्या तीर्थांच्या वर्णनांत पश्चिमेकडील आनर्त देशांत पश्चिमवाहिनी नर्मदानदी सांगितलेली आहे. (पान २०१) तेव्हां हल्लींच्या गुजराथेंतील मुख्य देश आनर्त व सुराष्ट्र हे त्यावेळचे प्रसिद्ध देश होत. यांत आर्यांची वस्ती फार प्राचीनकाळीं झाली होती. असा सुपीक देश आर्यांच्या वस्तीवांचून फार वेळ राहील असें शक्य नाही. अर्थात् येथील आर्य वस्ती फार जुनी आहे. ज्या गुर्जर लोकांनीं या देशास अलीकडे आपलें नांव दिलें आहे ते लोक मात्र अद्याप या देशांत आले नव्हते; असें अनुमान काढण्यास जागा आहे. गुर्जरलोक यापुढें केव्हां आले व ते आर्य होते किंवा आर्येतर होते या प्रश्नाचा आपल्याशीं संबंध नाही. सबब तो सोडून देऊं. मात्र ते आर्य असून इसवी सन ४०० पूर्वीं या प्रांतांत आले असें आमचें मत आहे, तें येथें नमूद करून ठेवूं.

नर्मदेपर्यंत समुद्रकिनाऱ्यानें आर्यांची वस्ती झाली होती इतकेंच नव्हे तर महाभारतकाळी नर्मदेच्या दक्षिणेस हल्लींच्या ठाणें प्रांतापर्यंत झाली होती. या बाजूचे दोन देश महाभारतानें देशांच्या यादींत परिगणित केले आहेत. परान्त व अपरान्त हे ते दोन देश होत. अपरांताचें नांव महाभारताच्या अलीकडच्या अनेक ग्रंथांत येतें. अपरान्त म्हणजे

उत्तरकोंकण होय असें या अनेक ग्रंथांवरून दिसतें. अपरांतांतील मुख्य शहर प्राचीनकाळी शूर्पारक हें होतें. त्यास हल्लीं सोपारें म्हणतात. शूर्पारकाचें नांव प्राचीन बौद्धग्रंथांतही प्रसिद्ध आहे. पांडवांच्या तीर्थयात्रा वर्णनांत शूर्पारकाचें नांव आलें असून त्यांनीं येथें यात्रा केली, व आंत सह्याद्रीकडे जाऊन परशुरामाच्या वेदीचें दर्शन घेतलें असें येथें वर्णन आहे. परशुरामाच्या वस्तीचें ठिकाण पूर्वेस महेन्द्र पर्वतावर होतें, व तेथें वैतरणी नदी व भूमीची वेदी होती, असें वर्णन याच तीर्थयात्रेंत आलेलें आहे. परंतु परशुरामाला अन्य ठिकाण पश्चिम किनाऱ्यावर याच वेळापूर्वी दिलेलें होतें असें या वरील वर्णनावरून दिसतें अजूनही या ठिकाणीं म्हणजे सोपाऱ्याच्या पूर्वेस डोंगरामध्यें वैतरणी नदी व परशुरामाची वेदी वज्रेश्वरीजवळ लोक दाखवितात. तात्पर्य, शूर्पारकक्षेत्र फार जुनें असून तें अपरान्तांत मुख्य होतें. अपरान्ताचें नांव महाभारतांत अन्यत्र दोन ठिकाणीं आलेलें आहे. अपरान्त म्हणजे ठाणे जिल्हा यांत बिलकुल शंका नाहीं आणि याच दृष्टीनें परान्त म्हणजे हल्लींचा सुरत जिल्हा मानला पाहिजे. अपरान्तपर्यंत महाभारतकाळीं आर्यांची वस्ती झाली होती. द्रोणपर्वांत एके ठिकाणीं अपरान्तांत उत्पन्न झालेला व हस्तिशिक्षकांनीं शिकविलेला असें एका हत्तीचें वर्णन केलें आहे. यावरून ठाणे जिल्ह्याच्या जंगलामध्यें त्या वेळीं हत्ती पुष्कळ असून त्यांची ख्याति लढाईच्या कामांत असे. हल्लींही कानडा जिल्ह्याच्या व म्हैसुराच्या जंगलांत हत्ती सांपडतात. दुसरा उल्लेख महाभारतांत अपरान्ताचा आला आहे. तो शांतिपर्वांत ४९ व्या अध्यायांत परशुरामचरित्रासंबंधानें आलेला आहे. परशुरामानें सर्व पृथ्वी काश्यपास दान दिल्यावर त्याला कश्यपानें पृथ्वीच्या बाहेर जाण्यास सांगितलें तेव्हां समुद्रानें त्याच्याकरितां शूर्पारक देश निर्माण केला.

ततः शूर्पारकं देशम् सागरस्तस्य निर्ममे ।
सहसा जामदग्न्यस्य सोपरान्तो महीतलम्॥

शूर्पारक देश हाच अपरान्त महीतल असें यांत स्पष्टपणें म्हटलें आहे. (शांतिपर्व भाषान्तर पुस्तक ६ पान ९९ भाषान्तरांत अपरान्तमहीतल एवढे शब्द राहून गेलेले आहेत.) यावरून अपरान्त याच देशाची शूर्पारक ही राजधानी होय. आणि अपरान्त देश म्हणजे हल्लींचे ठाणे जिल्ह्याचा प्रदेश आहे. याविषयीं बिलकुल शंका रहात नाहीं.

या ठिकाणीं एक महत्त्वाची गोष्ट अशी सांगण्यासारखी आहे कीं, परशुरामाचें क्षेत्र व परशुरामाकरितां समुद्रानें दिलेली जागा हल्लीं शूर्पारक ही न मानतां दक्षिणेस कोंकणांत चिपळूण येथें व चिपळूणच्या भोंवतालीं मानली जाते व परशुरामाचें मंदिरही हल्लीं चिपळूणास आहे. यामुळें दक्षिणकोंकण हें परशुरामाचें क्षेत्र मानलें जातें, पण महाभारतांत शूर्पारक भूमीला परशुरामक्षेत्र मानलें आहे. याशिवाय, अपरान्त देशाची गणना भरतखंडाच्या देशांत केलेली आहे. आणि कोंकण हें नांव दक्षिणेकडील देशांच्या यादींत दिलेलें आहे. यावरून असें अनुमान निघतें कीं महाभारतकाळीं कोंकणामध्यें आर्यांची वसति झालेली नव्हती उत्तरेकडून शूर्पारक देशांतून दक्षिणेकडे कोंकणांत आर्यांची वसति गेली त्यावेळीं आर्यांनीं परशुरामाचें स्थान शूर्पारक येथून हालवून दक्षिण कोंकणांत नेलें. यामुळें हल्लीं शूर्पारक येथें परशुरामाचें क्षेत्र राहिलें नाहीं. हल्लींचें सोपारा हें क्षेत्र असून तें वसई जवळ आहे. म्हणजे वसईकडून चिपळूणाकडे इसवी सन पूर्व ३०० च्या नंतर ब्राह्मणांची

वस्ती गेली. इसवी सन १५० च्या सुमारास ठाण्याजवळच्या प्रदेशास आर्य देश असें पेरिप्लसच्या ग्रंथांत म्हटलें आहे. चमत्कार असा आहे कीं यानंतर मुसलमानांच्या व पोर्तुगिज लोकांच्या त्रासामुळें या देशांत ब्राह्मणवस्ती मुळींच राहिली नाहीं. ती पुढें मराठ्यांच्या अमलांत दक्षिण कोंकणांतून पुन्हा उत्तर कोंकणांत आली. इतिहासांत हें परावर्तन लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. असो. दक्षिणेकडचे जे देश सांगितले आहेत त्यांत कोंकण व माळव हे देश आपल्या ओळखीचे आहेत. मालव म्हणजे घाटमाथ्यावरील मावळे हे लोक असावेत. हेही लोक हल्लींचे आर्य आहेत. मालव हा शब्द घाटमाथ्यावरील प्रदेशास लागतो. असे तीन प्रदेश हिंदुस्थानांत आहेत. सह्याद्रीच्या घाटमाथ्यावर, तसेंच विंध्याद्रीच्या घाटमाथ्यावर व पंजाबाजवळील भावलपूर संस्थानांतील डोंगरांच्या घाटमाथ्यावर, या तिन्ही ठिकाणीं मालव लोकांचें नाव आलेलें आहे. दक्षिणेंतील मालव हे मावळे असावेत. उत्तरेकडील पंजाबांतलें मालव क्षुद्रक या नांवानें महाभारतांत अनेक ठिकाणीं आलेलें आहे, व यासच ग्रीक इतिहासकार " मॅलय ऑक्सिड्रे " असें म्हणतात.

दक्षिणेंतील आणखी प्रसिद्ध लोक म्हटले म्हणजे चोल, द्रविड, पांड्य, केरल, माहिषक हे होत. यांचीं नांवें अनुक्रमानें पूर्व-पश्चिम-किनाऱ्यानें वर सांगितल्याप्रमाणें अजूनही प्रसिद्ध आहेत. चोल म्हणजे मद्रास. चोलमंडल म्हणजे हल्लींचें कारोमांडेल. त्याच्या दक्षिणेस तंजावर हें द्रविड होय. पांड्य म्हणजे हल्लींचें तिनिवेली. केरल म्हणजे त्रावणकोर. माहिष म्हणजे म्हैसूर. इतकीं नांवें आपल्यास निश्चयानें ठरवितां येतात. वनवासी हेंही नांव अजून प्रसिद्ध आहे. हा देश म्हैसुराच्या उत्तरेस आहे. वनवासी ब्राह्मण अजूनही माहीत आहेत. कुंतल हा देश कऱ्हाडाजवळचा असावा. याशिवाय अन्य देश महाभारताच्या दक्षिणेकडच्या यादींतील आपल्यास निश्चयानें सांगतां येत नाहींत. या देशांत महाभारतकाळीं आर्यांची वस्ती झाली होती असें निश्चयानें म्हणतां येतें. परंतु या देशांतील द्राविडी भाषा नाहींशा होऊन कृष्णेच्या उत्तरेच्या प्रदेशाप्रमाणें आर्य भाषांचा येथें प्रसार व्हावा इतकी ती मोठी नसावी, यामुळें येथें द्रविडभाषा महाभारतकाळीं चालू असून हा प्रांत देशांच्या यादीसंबंधानें निराळा महाभारतांत गणला आहे.

आतां आपण दिग्विजयांत दक्षिणच्या बाजूचे सहदेवानें जे देश जिंकले त्यांचा विचार करूं. भीष्मपर्वांतील देशांच्या यादींत नाहींत असें यांत बरेच देश आहेत. नर्मदेच्या उत्तरेस सेक व अपरसेक असे दोन देश सांगितले आहेत. नंतर अवंति सांगून भोजकट व कोसल सांगितले आहेत. किष्किंधा येथें मैंद व द्विविद या वानरांबरोबर युद्ध झाल्याचें वर्णन आहे. त्यानंतर माहिष्मती नगरी ही सांगितली आहे. ती नर्मदेवर असली पाहिजे. म्हणजे सहदेव पुन्हां परत आला आणि कोंकणामध्यें शूर्पारक, कालाकट, (कालिकट) दंडक, करहाटक, आंध्र, यवनपूर हीं आणखी पूर्वी सांगितलेल्या लोकांशिवाय त्यानें जिंकल्याचें वर्णन आहे. येथें भवनपुर याचा उल्लेख कसा आला याचा आपल्यास विचार करावयास पाहिजे. अलेक्झँडरच्या स्वारीनंतर यवनांनीं पश्चिम समुद्रावर दोन तीन ठिकाणीं शहरें स्थापन केल्याचा दाखला इतिहासामध्यें सांपडतो. ' गस्टॅव ऑपर्ट ' यानें दक्षिणचा प्राचीन व्यापार या विषयावर एक लेख (मद्रास जर्नल १८७८) लिहिला आहे त्यांत

असें लिहिलें आहे कीं, अलेक्झँडरच्या नंतर कराचीजवळ आणि गुजराथेंत व मलबार-किनाऱ्यावर तीन शहरें स्थापन केलीं होतीं. शेवटच्या शहराचें नांव बॅयूझॅन्शम् असें होतें." याच शहराचें नांव यवनपुर असें भरतखंडांत महाभारतकाळीं प्रसिद्ध असावें व तें सहदेवानें जिंकलें असावें.

या दक्षिणच्या लोकांच्या यादींत कांहीं चमत्कारिक लोकांचीं नांवें आलेलीं आहेत, पण तीं दिग्विजयाच्या वर्णनांत आहेत. वर सांगितलेले वानर यांशिवाय एकपाद व कर्णप्रावरण हे लोक तसेच पुरुषाद सांगितले आहेत. महाभारतकाळीं हे लोक काल्पनिक असेंच मानले गेलें असावें. एका पायाचे किंवा कानानी आपल्यास झाकून घेणारे, किंवा माणसास खाणारे असे लोक महाभारतकाळीं अस्तित्वांत नसावे. यामुळें त्यांचीं नांवें भीष्म पर्वांतील यादींत दिलेलीं नाहींत.

पश्चिमेकडील देश.

आतां पश्चिमेकडील देश व लोक कोणते होते तें पाहूं. पश्चिमेकडील देशांच्या यादींत सिंधु, सौवीर, कच्छ हे देश आहेत. सिंधु म्हणजे हल्लींचा सिंधप्रांत. सौवीर ह्याच्या व काठेवाडाच्या दरम्यानचा प्रांत हा समुद्रकिनाऱ्याला लागून आहे. यांतच हल्लींचें कराची बंदर असावें. याचेंच नांव बायबलामध्यें ऑफीर असें आलेलें आहे. या प्रांतांतून पश्चिमेकडे समुद्रानें मोठें दळणवळण असे. सोनें, मोर व वानर इतके जिन्नस या प्रांतांतून आल्याचें बायबलामध्यें वर्णन आहे. कच्छ देश हल्लींचा कच्छ प्रसिद्ध आहे. यास अनूप असेंही नांव दिलेलें आहे. सिंधु, सौवीर आणि कच्छ यांच्या उत्तरेस गांधार हा देश सिंधूच्या पलीकडे असलेला प्रसिद्ध आहे. याची हल्लींची राजधानी पेशावर ही होय. पेशावर अथवा पुरुषपुर याचें नांव महाभारतांत आलेलें नाहीं. परंतु गांधाराचें नांव वारंवार येतें. गांधारांच्या उत्तरेस व सिंधूच्या पलीकडे काश्मीर देश हाही प्रसिद्ध आहे. यांतूनच सिंधु नदी व सतलज नदी वहात जात आहे. ह्या चारीपांची देश पश्चिमच्या बाजूचे नकाशांतील शेवटचे देश होत व सुदैवानें त्यांचीं नांवें महाभारतांतील देशांच्या यादींत एके ठिकाणीं दिलेली आहेत.

आतां, यांच्या अलीकडे कुरुक्षेत्राच्या पश्चिमेस मरु म्हणजे मारवाड व पंजाब हे दोन हल्लींचे मोठमोठाले प्रांत आहेत. त्यांमध्यें महाभारतकाळी शेंकडों लोक असले पाहिजेत व त्यांचीं नांवेंही पुष्कळशीं महाभारतांत ठिकठिकाणी येतात. परंतु सर्वांचा योग्य पत्ता लावणें बरेंच कठीण आहे. नकुलाच्या पश्चिम दिग्विजयांत असें वर्णन आहे. रोहितक पर्वताला वलांडून मत्तमयूर जिंकले. मरुभूमि शैरीषक, महत्थ, दशार्ण, शिबि, त्रिगर्त, अंबष्ठ मालव, पंचकर्पट, वाटधान हे देश जिंकले मद्रदेशामध्यें शाकल नगरास जाऊन त्यानें आपल्या मामास म्हणजे शल्यास वश करून घेतलें. महाभारतकाळीं शाकलनगर हें प्रसिद्ध होतें असें यावरून दिसतें. या नगरीचा उल्लेख ग्रीक लोकांनींही केला आहे. या नगरांत पुढें मोठमोठाल्या यवन राजांनीं व कनिष्कादिकांनीं राज्य केल्याचा इतिहासांत दाखला आहे. पंजाबांतील शाल्व व केकय हे आणखी लोक महाभारतांत वारंवार उल्लेखित होतात व तक्षशिला नगरीचाही उल्लेख वारंवार येतो परंतु यांचें नांव भीष्मपर्वांतील देशांच्या यादींत दिसत नाहीं. बाल्हिकांचें नांव महाभारतांत वारंवार येतें. तसेंच क्षुद्रकांचें नांवही वारंवार येतें. अलेक्झँडरनें पंजाब व सिंध हे दोन

देश जिंकले त्या वेळीं येथील अनेक लोकांचीं नांवें त्यांच्या इतिहासांत आलेलीं आहेत. परंतु त्या नांवांचा व महाभारतांतील यादीच्या नांवांचा मेळ बसविणें, नांवाचें परिवर्तन ग्रीकभाषेंत झाल्याकारणानें फारसें शक्य नाहीं.

उत्तरेकडील लोक.

अर्जुनाच्या दिग्विजयाच्या वर्णनावरून उत्तरेकडील लोकांचें थोडें बहुत वर्णन आपल्यास करतां येईल. कुविंद, आनर्त, तालकूट इत्यादि देशांचें वर्णन झाल्यावर शाकलद्वीप वगैरे सप्तद्वीपांतील राजांशीं त्याचें युद्ध झाल्याचें वर्णन आहे. भगदत्त प्रागज्योतिष येथील राजा त्यानें जिंकिला असें येथें वर्णन आहे. अन्तर्गिरि व बहिर्गिरि वगैरे लोकांस त्यानें जिंकिलें. नंतर त्रिगर्त, दार्व, कोकन कांबोज, दरद वगैरे लोकांस जिंकलें. कांबोज व दरद हे आफगाणिस्थानांत व पश्चिम तिबेटांत राहणारे लोक आहेत. यापुढें किंपुरुष, गुह्यक वगैरे काल्पनिक लोकांचा उल्लेख आहे. तेथून हरिवर्षांतही अर्जुन गेला असें वर्णन आहे. असो. कुरुपांचालदेश बहुतेक उत्तरेस हिमालयास लागून असल्यानें त्याच्या पलीकडे तिबेट वगैरे देशास अर्जुनाचा दिग्विजय झाला तो बहुतेक काल्पनिक मानण्यास हरकत नाहीं. हिमालयाची दुसरी बाजू आजपर्यंत कोणी पाहिली नाहीं असें (शांति० अ० २०३) यांत म्हटलें आहे. (भा० ६ पा० ४२३) याजवरून महाभारतकाळीं भारती आर्य हिमालयाच्या पलीकडे तिबेटदेशांत जात नसावे असा तर्क होतो. जांबुद्वीपाची जी कल्पना त्यांनीं केलेली आहे त्यांत हिमालयाच्या पलीकडील माहिती त्यांनीं ऐकून दिली असावी. अर्जुनाच्या उत्तरदिग्विजयांत तो हिमालय वलांडून हरिवर्षांत गेला व तेथें त्यास एक नगर लागलें. तेथें धष्टपुष्ट, तेजस्वी द्वारपालांनीं त्यास मागें परतविलें. " हें शहर तुला जिंकतां येणार नाहीं, येथें पुढें उत्तरकुरूंत मनुष्य देहानें प्रवेश होऊं शकत नाहीं. " असें सांगून त्यास त्यांनीं स्वसंतोषानें दिव्याभरणें, दिव्यवस्त्रें वगैरे यज्ञाकरतां दिली असें वर्णन आहे. (सभा० अ० २८ भा० १ पा० ५२९) यावरून असें दिसतें की, तिबेट देशांत भारती आर्य जात नव्हते इतकेंच नव्हे तर त्यांस तेथें जाऊंही देत नव्हते. तिबेट देशांतील लोक अद्यापपर्यंत आपल्या देशांत कोणास येऊं देत नव्हते हें प्रसिद्धच आहे. तिबेटांतील प्रांत या विसाव्या शतकांत परकी लोकांस थोडा तरी उघडा झाला आहे. उत्तरेकडे उत्तरकुरु आहेत ही कल्पना चंद्रवंशी कुरुलोक उत्तरेकडून गंगेच्या खोऱ्यांतून आले. या प्राचीन दंतकथांवर आपली जन्मभूमि उत्तरेकडे आहे या माहितीनें उत्पन्न झाली असावी हें उघड आहे. तथापि हे लोक तिबेटी नव्हते. आर्यांचें मूलस्थान उत्तरध्रुवाकडे होतें हेंच सिद्ध असून हें भारती आर्यांचें मूलस्थान कोठें तरी सैबीरियांत असावें हें आम्हीं पूर्वींच म्हटलें आहे. तथापि एवढी गोष्ट येथें सांगितली पाहिजे कीं त्रिगर्त, किंवा आनर्त इत्यादि लोक उत्तरेस पुन्हां सांगितले असल्यास त्यांत आश्चर्य नाहीं. कारण आर्यांची वसति उत्तरे कडूनच दक्षिणेकडे आलेली आहे. यामुळें उत्तरेकडच्या लोकांचीं नांवें दक्षिणेकडच्या लोकांस पुन्हां मिळाली असल्यास त्यांत आश्चर्य करण्याचें कारण नाहीं.

वरील वर्णनांत दिग्विजयावरून भीष्मपर्वांतील देशांच्या यादींतील लोक हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत कसे लावितां येतात, याबद्दल आम्ही विचार केला. मेग्यास्थिनीसनें हिंदुस्थानांतील राहणाऱ्या लोकांची

यादी तयार केली होती, असें दिसतें; व तींत ११८ नांवें होतीं असें लिहिलेलें आहे. ती यादी आपल्या ग्रंथांत स्ट्रेबो यानें उतरून घेतलेली आहे. मेग्यास्थिनीसचा ग्रंथ नाहीसा झालेला आहे. परंतु स्ट्रेबोच्या ग्रंथांत ही यादी आम्हांस दुर्दैवानें सांपडलेली नाहीं. भीष्मपर्वांतील यादीचें वैगुण्य आम्ही पूर्वी सांगितलेंच आहे. त्यांतील देशांचीं नांवें विशिष्ट अनुक्रमानें सांगितलेलीं दिसत नाहींत. कांहीं ठिकाणीं नुसतें वर्णसादृश्यावरून नांवें एके ठिकाणीं दिलेलीं आढळतात. तथापि नांवांचा छडा लावण्याचा शक्य तितका प्रयत्न केला आहे. तंगण आणि परतंगण हे दोन देश अथवा लोक दक्षिणेकडच्या लोकांच्या शेवटीं दिले आहेत ते मात्र चुकीनें दिले असावेत. हे लोक उत्तरेकडील तिबेटांतले आहेत हें येथें सांगितलें पाहिजे. (वन० अ० २५४) यांत कर्णानें दुर्योधनाकरितां दिग्विजय केल्याचें वर्णन थोडक्यांत आहे. त्यांत देश आले आहेत ते असे. प्रथम द्रुपदास जिंकून तो उत्तरेस हिंदुस्थानांत गेला. तेथें त्यानें नेपाल देशास जिंकिलें. पूर्वेस अंग, वंग, कलिंग, शुंडिक, मिथिल, मागध आणि कर्कखंड यांस जिंकिलें. मग तो वत्स भूमीकडे वळला. त्या केवळ मृत्तिकायुक्त असलेल्या भूमि त्यानें जिंकल्या. नंतर मोहन नगर, त्रिपुर आणि कोशल यांस जिंकिलें. नंतर दक्षिणेकडे वळला. तेथें प्रथम रुक्मीस जिंकिलें. मग पांड्य आणि शैल या प्रदेशाकडे वळला. नंतर कोरल आणि नील या देशांस जिंकिलें. नंतर शिशुपाळास जिंकून अवंति देशास जिंकिलें आणि मग तो पश्चिमेकडे गेला आणि यवन व बर्बर लोकांस त्यानें कर द्यावयास लाविलें. या लहान दिग्विजयवर्णनांत नवे देश बरेच आले आहेत. तेव्हां हें वर्णन महाभारताहून अलीकडचें आहे कीं काय अशी शंका येते. तथापि असें गृहीत धरून देशांच्या यादींत आणखी खालील नांवें घातलीं पाहिजेत. उत्तर १ नेपाळ पूर्व २ शुंडिक ३ कर्कखंड. मध्यदेश ४ वत्स ५ मोहन ६ त्रिपुर. दक्षिण ७ शैल ८ नील आणि पश्चिमेकडील ९ बर्बर, देशांच्या यादींत हीं नांवें निराळीं वाढविलीं आहेत.

नद्या.

आतां आपण हिंदुस्थानांतील नद्यांच्या संबंधानें विचार करूं. या नद्यांची यादी भीष्मपर्वांत जी दिलेली आहे तीही दिशांच्या अनुरोधानें दिलेली नसून सरसकट मनमानेल तशी दिलेली आहे. यामुळें त्या नद्या कोणत्या हें ठरविणें मोठें मुष्कील आहे. तथापि महाभारतांतील इतर ठिकाणच्या उल्लेखांवरून आपल्यास कांहींसा प्रयत्न करितां येईल. प्रथम आपण उत्तरेकडील म्हणजे पंजाबांतील नद्यांचा विचार करूं. ऋग्वेदामध्यें दहाव्या मंडलांत नदीसूक्त आहे. त्यांतील नद्या ऋग्वेदकाळीं प्रसिद्ध असून त्या पूर्वेकडून पश्चिमेकडे अशा क्रमानें दिलेल्या आढळतात.

इमंमे गंगे यमुने सरस्वती शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या ।

या सूक्तांत पूर्वकाळीं आर्य कोठपर्यंत पसरले होते हें सांगतां येईल. गंगा, त्याच्या पश्चिमेस यमुना, नंतर सरस्वती, नंतर शुतुद्री नंतर परुष्णी, नंतर असिक्नी, नंतर मरुतवृध नंतर वितस्ता अशा येतात. शुतुद्री म्हणजे हल्लींची सतलज होय. परुष्णी म्हणजे हल्लींची इरावती किंवा रावी. असिक्नी म्हणजे विपाश अर्थात् बियास आणि वितस्ता म्हणजे हल्लींची झेलम. मरुतवृधा ही नदी कोणती आहे अद्याप चांगलें ठरलेलें नाहीं. सिंधुनद इतर प्रसिद्ध आहे. कुमा ही काबूल नदी हो

आणि गोमती व सुवस्तु अथवा स्वात या सिंधूच्या पलीकडून मिळणाऱ्या नद्या होत. सरयू ही एक नदी पंजाबाच्या पलीकडची आहे. परंतु ती या सूक्तांत सांगितलेली नाहीं. हरयू असें तिचें नांव झेंद ग्रंथांत येतें. तसेंच सरस्वती (हरह्वती) हेंही नांव झेंद ग्रंथांत येतें. या जुन्या आर्य नद्यांचीं नांवें सरस्वती व सरयू हिंदुस्थानांतील नद्यांस पडलीं यांत आश्चर्य नाहीं. रामायणांतील वर्णनावरून अश्वपतीचा केकय देश रावी व विपाशा या दोन नद्यांच्या दरम्यान होता असें आपल्यास सांगतां येतें. ग्रीक लोकांनीं या नद्यांचीं नांवें फारच निराळीं ठेवलीं होतीं. सरस्वती नदी, शतद्रू व यमुना यांच्या दरम्यान हिमालयांत उत्पन्न होऊन कुरुक्षेत्रामधून जातां जातां मरुदेशांतील रेतस्थानांत नाहींशी झाली असें महाभारतांत वर्णन आहे. परंतु ती नदी एका काळीं पश्चिमेकडे वाहात जाऊन कच्छच्या रणांतून अरबी समुद्रास जाऊन मिळाली अशी दंतकथा महाभारकालीं सुद्धां प्रचलित असावी हें आपण सरस्वती तीर्थ-यात्रेच्या पुढील वर्णनानें पुढें विस्तारानें पाहूं. पंजाब देशांतील आणखी कोणकोणत्या नद्या महाभारतांतील नद्यांच्या यादींत सांगितल्या आहेत हें आपल्यास यापेक्षां जास्ती निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. चन्द्रभागा ही नदी पंजाबातली होय. या नदीचें हेंच नांव हल्लीं प्रसिद्ध आहे. ही नदी म्हणजे पूर्वीं सांगितलेली वैदिक असिक्नी होय. याशिवाय दृशद्वती ही नदी कुरुक्षेत्रामध्यें सरस्वती आणि यमुना यांच्या दरम्यान असलेली सांगितलेली आहे या पुण्यनदीचें वर्णन सरस्वतीच्या बरोबरीनें केलेलें आढळतें. सरस्वती व दृशद्वती यांच्या मधील पुण्यप्रदेश हा सर्वांत अतिशय पवित्र आहे व यालाच ब्रह्मर्षिदेश असें मानतात.

कुरु-पांचालांच्या पूर्वेस कोणकोणत्या नद्या आहेत हें आपण पाहूं. पूर्वीं वर्णन केल्याप्रमाणें श्रीकृष्ण व भीमार्जुन हे येथून मगधास जात असतां त्यांस गंडकी, महाशोण व सदावीरा या नद्या लागल्या. नंतर सरयू लागली. अयोध्येंतील सरयू नदी प्रसिद्ध आहे. परंतु सरयू व गंगा यांच्या दरम्यान गंडकी, महाशोण व सदावीरा या नद्या नाहींत. या तिन्ही नद्या सरयूच्या पूर्वेकडे आहेत. सरयूच्या व गंगेच्या दरम्यान असलेली गोमती नदी येथें मुळींच सांगितलेली नाहीं. अशा प्रकारचा घोंटाळा उत्पन्न करणारी स्थळें महाभारतांत पुष्कळ आहेत. [१]गंडकी व सदावीरा या बहार प्रांतांतील नद्या असून सरयूच्या पश्चिमेस याच नांवाच्या दुसऱ्या लहान नद्या असल्याचें मानल्याशिवाय गत्यंतर नाही. गंगा व शोणनद उतरून ते मगधांत गेले हें वर्णन बरोबर आहे. शोणनद मगधांतला असून तो गंगेस दक्षिणेकडून मिळतो. आतां बंगाल प्रांतांतल्या कोणत्या नद्या महाभारतांत सांगितल्या आहेत

१ गंगा गत्वा समुद्रांभः सप्तधा समपद्यत ।। १९
(आ० अ० १७०)
गंगा सप्तधा गत्वा असा अर्थ करून टीकाकारानें सातगंगा हिमालयांतच सांगितल्या आहेत, त्या स्वोकसारा, नलिनी, पावनी, सीता, सिंधु, अलकनंदा व चक्षु. पण आमच्या मतें पुढील श्लोकांत सांगितलेल्या नद्या सातच आहेत असा आशय दिसतो.

गंगा च यमुना चैव प्लक्षजातां सरस्वतीम्
रथस्थां सरयूं चैव गोमतीं गण्डकीं तथा ।।
अपर्युषितपापास्ते नदीः सप्त पिबन्ति ये ।।

या मुख्य नद्या गंगा, यमुना, प्लक्षावतरणतीर्थापासून निघालेली सरस्वती, रथस्था, सरयू, गोमती आणि गण्डकी या मोठ्या नद्या हिमालयांतून निघून एकवटून समुद्रास जाऊन मिळतात. आदिपर्वांत दिलेली माहिती येथें घेण्यासारखी आहे.

हें आपण पाहूं. लौहित्या ही नदी ब्रह्मपुत्रा होय. परंतु ब्रह्मपुत्रेचें नांव नद्यांच्या यादींत नाहीं. कौशिकी ही एक नदी आणखी बंगाल्यांतली दिसते. तीर्थवर्णनांत फल्गुनदी गयेजवळील आलेली आहे. परंतु नद्यांच्या यादींत नाहीं. करतोया ही एक नदी बंगाल्यांतली दिसते. आतां आपण दक्षिणेकडील नद्यांकडे वळूं.

प्रथम गंगेस मिळणारी यमुनानदी प्रसिद्धच आहे त्या यमुनेस मिळणारी व माळव्यांतून येणारी चर्मण्वती अथवा चंबल ही नदी तशीच प्रसिद्ध आहे. या नदीच्या कांठीं एका राजानें हजारों यज्ञ केल्यामुळें यज्ञांत मारलेल्या पशूंच्या चामड्यांच्या राशी पडल्या यामुळें तिचें चर्मण्वती असें नांव पडलें. वेत्रवती अथवा वेतवा ही नदी चंबलप्रमाणेंच माळव्यांतून निघून यमुनेस मिळते. सिंधु अथवा काळीसिंध अशीच माळव्याची नदी आहे. हिचें नांव नद्यांच्या यादींत दिसत नाहीं. महानदी ही पूर्वेकडे महेन्द्रपर्वताजवळून जाणारी आहे. बाहुदा नदी याच ठिकाणीं आहे. आतां विंध्याच्या दक्षिणेस नर्मदा नदी ही प्रसिद्ध आहे. तसेंच पयोष्णी म्हणजे तापी. हीही नदी प्रसिद्ध आहे. पण तापी हें नांव महाभारतांत कोठें आलेलें आढळत नाहीं. वैतरणी ही नदी पूर्वेकडे जाऊन पूर्वसमुद्रास मिळते. आतां महाराष्ट्रांतील सह्याद्रीपासून निघून पूर्वेकडे जाणाऱ्या नद्या गोदावरी, भीमरथी अथवा भीमा, वेणा व कृष्णा या नद्या सांगितलेल्या आहेत. कृष्णा-वेणा ही एक नदी निराळी सांगितली आहे. आतां कृष्णेच्या दक्षिणेस असलेली कावेरीनदी या नद्यांच्या यादींत वर्णन केलेली आहे. याच्याही दक्षिणेस असलेली त्रावणकोरमधील ताम्रपर्णीनदी या नदीचें नांव नद्यांच्या यादींत दिसत नाहीं. तथापि तीर्थ-वर्णनांत तिचें नांव आलेलें आहे. कोंकणांतल्या नद्या अगदींच लहान असून त्यांचीं नांवें या यादींत आलेलीं आहेत कीं नाही हें सांगतां येत नाहीं. पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या नद्यांपैकीं नर्मदा व पयोष्णी यांचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे. महीनदी गुजराथेंत आहे तिचा उल्लेख या यादींत नाहीं. सिंधूचा उल्लेख प्रारंभीच आहे. सर्वांत मोठी नदी गंगा आहे असें येथें सांगितलेलें आहे व तिलाच भागीरथी, मन्दाकिनी वगैरे नांवें आहेत. या नद्यांची यादी देशांच्या यादीप्रमाणेंच आम्ही येथें देत आहों, व ज्या नद्यांचा आपल्यास यांत हल्लींच्या नद्यांशी मेळ घालतां आला आहे त्यांजवर फुलीची खूण केलेली आहे.

महाभारतकाळचीं तीर्थें.

आतां आपण निरनिराळ्या तीर्थांचें वर्णन महाभारतांत केलेलें आहे; त्यांची माहिती येथें देऊं. या पांडवांच्या तीर्थयात्रा वर्णनाच्यापूर्वी दोन तीर्थांच्या यादी वनपर्वांत दिलेल्या आहेत. म्हणजे एकदां नारदाच्या मुखानें व एकदां धौम्यऋषींच्या मुखानें. या दोन्ही यादींत थोडासा फरक आहे. पांडव प्रत्यक्ष ज्या ज्या तीर्थांना गेले, त्या त्या तीर्थांचें वर्णनही वनपर्वांत सविस्तर दिलेलें आहे. जेथें पांडव गेले त्या ठिकाणांचा हल्लींच्या तीर्थयात्रेच्या जागांशी मेळ घालण्याचें मनोरंजक काम करण्यासारखें आहे. आपण यथाशक्ति प्रयत्न करूं. प्रथम, पांडव काम्यक वनामध्यें होते, असा निर्देश आहे. पूर्वकाळी प्रत्येक देशाच्या निरनिराळ्या भागांत वनें होतीं. त्या वनांत पाहिजे त्यास राहण्यास परवानगी असे. वनावर कोणत्याही देशाच्या राजाची सत्ता नव्हती. वनांत गेलेले क्षत्रिय अशा वनांत मृगयेवर उदारनिर्वाह करीत व तपश्चर्या करणारे ब्राह्मण कंदमूळ फळें खाऊन आपला चारितार्थ

चालवीत. ही गोष्ट केवळ काल्पनिक नाहीं. अशा प्रकारची परिस्थिति महाभारतकाळापर्यंत होती. ग्रीकलोकांनीं वनांत निर्भयपणें राहणाऱ्या तत्त्ववेत्त्या मुनींचें वर्णन केलेलें आढळतें. बौद्धांच्या ग्रंथांतही अशीं वर्णनें पुष्कळ आहेत. बुद्ध राज्यत्याग केल्यानंतर अशा अनेक वनांत राहिल्याचें वर्णन आहे व त्या प्रत्येक वनास निरनिराळीं नांवें आहेत. लुंदिनी वन हें बौद्ध ग्रंथांत वारंवार येतें. असो; महाभारतांत कित्येक वनांत पांडव वनवासाच्या वेळीं राहिल्याचें वर्णन आहे, त्या वनांचें आपण प्रथम येथें वर्णन करूं. पांडव प्रथम काम्यक वनांत राहिले असें वर्णन आहे. ते भागीरथीतीरावरून प्रथम कुरुक्षेत्राकडे गेले. सरस्वती, दृशद्वती व यमुना यांचें दर्शन घेऊन पश्चिमेकडे चालले. गुप्तरूपानें असणाऱ्या सरस्वतीतीराच्या निर्जल मैदानांत असणारें ऋषिप्रिय काम्यकवन त्यांच्या दृष्टीस पडलें. (वनपर्व अध्याय ५ भाषांतर पुस्तक २ पान १९) यावरून काम्यकवन मरुदेशांत होतें हें लक्षांत येईल. तें वन सोडून ते द्वैतवनांत गेले. हें द्वैतवन उत्तरेकडे हिमालयाच्या पायथ्याशीं असावें. त्यांत पशु पक्षी, मृग व हत्तींचे कळप असून त्यांतून सरस्वतीनदी वाहात होती. याच द्वैतवनांतून ते तीर्थ यात्रेस निघाले असें वर्णन असून ते पुन्हां काम्यकवनांत आल्याचें वर्णन आहे. येथून पूर्वेस प्रथम नैमिषारण्य आहे. हा पुण्यप्रदेश अयोध्येच्या पश्चिमेस आहे. याच्या पूर्वेस गोमती तीर्थ आहे असें वर्णन आहे. नैमिषारण्यांत प्रथम आल्यानंतर गोमतीचें स्नान करून बाहुदा नदीवर गेल्याचें वर्णन आहे. ही बाहुदा नदी येथें दुसरी आलेली आहे. यानंतर पांडव प्रयागास आले. हा प्रयाग म्हणजे गंगायमुना यांचा संगम होय. गंगायमुनांच्या संगमावर त्यांनीं ब्राह्मणांस दान दिल्याचें वर्णन आहे. ही प्रयागभूमी देवांची यज्ञभूमि होय असें येथें सांगितलें आहे. प्रयागाहून पांडव गयेस गेले असें वर्णन आहे. गयेस गयाशिर नावाचा एक पवित्र डोंगर आहे व वाळवंटानें शोभणारी महानदी नांवाची अर्थात् फल्गु नदी आहे. याशिवाय येथें ब्रह्मवेदीही जवळ आहे आणि अक्षयवट असल्याचें वर्णन आहे. हाच अक्षयवट श्राद्ध करण्यासाठीं सर्वांत श्रेष्ठस्थान आहे असें वर्णन आहे. येथें अक्षयपदफलाची प्राप्ति होते. गयराजाचें येथें वर्णन दिलेलें आहे. गयेपासून मणिमती नामक दुर्जया नगरीमध्यें राहून अगस्त्याश्रमाचें दर्शन घेतलें असें येथें वर्णन आहे. हें तीर्थ कोठें आहे हें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं, तथापि भागीरथीनदीवर तो आश्रम होता असें वर्णनावरून स्पष्ट दिसतें. अगस्त्यानें वातापीस मारल्याची हकीगत दिलेली आहे. यानंतर कौशिकी नदीचें वर्णन आहे. ही नदी भागीरथीस उत्तरेनें मिळते. कौशिकीनदीवर विश्वामित्रानें तपश्चर्या करून ब्राह्मण्य मिळविलें असें वर्णन आहे. याशिवाय भागीरथीवर भगीरथानें केलेल्या यज्ञाचें वर्णन आहे. असो. येथून पांडव नंदा व अपरनंदा या दोन नद्यांवर गेल्याचें वर्णन आहे व हेमकूट पर्वतावर गेल्याचें वर्णन आहे. या पर्वतावर अदृश्य वेदघोष ऐकूं येतो. कौशिकी नदीजवळ या नद्या असाव्या येथेंच विभांडकपुत्र ऋष्यशृंग याचा आश्रम आहे. ऋष्यशृंगाची गोष्ट येथें दिलेली आहे. कौशिकीपासून निघून पांडव समुद्रावर गेले व ज्या ठिकाणीं गंगा समुद्रास मिळाली आहे त्या ठिकाणीं पांचशें नद्यांच्या मध्यभागीं त्यांनीं समुद्रावर स्नान केलें. गंगानदी समुद्रास सहस्र-मुखानें मिळते असें वर्णन प्रसिद्ध आहे. त्याचाच उल्लेख या ५०० नद्यांच्या

नांवांत केलेला दिसतो. येथें पूर्वेकडचीं तीर्थें संपलीं. या वर्णनांत काशीस गेल्याचें वर्णन नाहीं याचें मोठें आश्चर्य वाटतें. तथापि धौम्यानें जें तीर्थवर्णन केलेलें आहे त्यांत आणखी दोनतीन तीर्थें लिहिलेलीं आहेत. त्यांचा येथें समावेश करतां येईल. कालिंजर पर्वतावर हिरण्यबिंदु म्हणून एक मोठें स्थान आहे. यानंतर भार्गवरामाचा महेन्द्रपर्वत सांगितला आहे. त्या पर्वतावर भागीरथीनदी मणिकर्णिका सरोवरांत आल्याचें वर्णन आहे. महेंद्रपर्वतावरील हें मणिकर्णिका-तीर्थ मूळचें काशींत असावें असें अनुमान करण्यास मुळींच हरकत नाहीं. तथापि, काशी अथवा वाराणशी हिचें सविस्तर वर्णन या तीर्थवर्णनांत नाहीं याचें आश्चर्य वाटतें. असो. आतां आपण दक्षिणेकडील तीर्थांकडे वळूं.

पांडव गंगामुखावर स्नान करून कलिंग देशास समुद्रतीरानें गेले. तेथें वैतरणीनदी प्रथम लागली. या नदीवर स्नानें करून ते पवित्र झाले. या नदींत स्नान केल्यानें आपण तपोबलाच्या योगानें मृत्युलोकापासून दूर गेलों असें त्यांस वाटलें. येथून जवळच महेंद्रपर्वत आहे. त्या पर्वतावर परशुराम राहिलेला आहे. पृथ्वी कश्यपास दान दिल्यापर ती समुद्रांत बुडूं लागली, तेव्हां कश्यपाच्या तपःप्रभावानें सागरांतून बाहेर वेदीच्या रूपानें येथें राहिलेली आहे. ही वेदी एक लहानसें बेट असावें. पांडवांनीं त्या वेदीवर समुद्राचें स्नान करून आरोहण केलें व नंतर महेन्द्रपर्वतावर वस्ती केली. प्रत्येक चतुर्दशीस परशुरामाचें तेथें दर्शन होतें. त्याप्रमाणें चतुर्दशीच्या दिवशीं दर्शन घेऊन पांडप समुद्रकिनाऱ्यानें दक्षिण दिशेकडे चालले. समुद्रावरील तीर्थें येथें नामनिर्देशाशिवाय सांगितलीं आहेत. प्रशस्तानदी पाहून समुद्रगामिनी गोदावरी नदीस ते आले. नंतर द्रविड देशामध्यें समुद्रकांठीं अगस्त्य तीर्थावर आले. तेथून नारीतीर्थावर आले. त्या नंतर आणखी पवित्र समुद्रतीर्थावर क्रमाक्रमानें गेल्यानंतर ते शूर्पारक क्षेत्रास आले. या दक्षिण व पूर्व तीर्थांच्या वर्णनांत दोन तीन नांवें आपल्यास दिसत नाहींत. मुख्यतः पूर्वेकडील जगन्नाथाचें स्थान अथवा पुरी हिचें वर्णन नाहीं. तेव्हां या क्षेत्राचें माहात्म्य मागून उत्पन्न झालें किंवा कसें हें आपल्यास गूढ पडतें. धौम्योक्त तीर्थवर्णनांतही पुरीचें नांव नाहीं व नारदाच्या वर्णनांतही पुरीचें नांव नाहीं. याचप्रमाणें रामेश्वराचेंही नांव पांडवांच्या तीर्थयात्रावर्णनांत दिलेलें नाहीं. यावरून हें तीर्थ यानंतर उत्पन्न झालें असावें असा संशय येतो. परंतु उल्लेखाचा अभाव हें प्रमाण लंगडें आहे असें आम्ही अनेक ठिकाणीं म्हटलेंच आहे. याशिवाय पांडव समुद्रकांठानें गेले. नौकेंत बसून गेल्याचें वर्णन नाहीं. यामुळें ते बहुधा अगस्त्यतीर्थावरून द्रविडदेशातून पश्चिम किनाऱ्यावर एकदम गेले असावे असा संभव आहे. पश्चिम किनाऱ्यावर असलेलें गोकर्णमहाबळेश्वराचें तीर्थही वर्णन केलेलें नाहीं. यावरून तें तीर्थ त्या काळीं नव्हतें असें मानतां येत नाहीं. धौम्यानें दक्षिणेकडील तीर्थें वर्णन केलीं आहेत तीं येथें देऊं. प्रथम गोदावरी, वेणानदी, भीमरथीनदी व पयोष्णीनदी या नद्या सांगितल्या आहेत. पयोष्णी नदीच्या कांठीं नृगराजानें शेंकडों यज्ञ केल्याचें वर्णण आहे. पांड्यांच्या देशांतील अगस्त्यतीर्थ व वरुणतीर्थ यांचें वर्णन आहे आणि शेवटीं ताम्रपर्णी व गोकर्ण तीर्थ यांचें वर्णन आहे. नारदतीर्थयात्रेमध्यें आणखी ज्यास्ती तीर्थें सांगितलीं आहेत तीं कावेरीनदी व कुमारीतीर्थ. अर्थात् दक्षिणटोंक कन्याकुमारी याचा एथें उल्लेख आहे.

कृष्णा, वेणा आणि दंडकारण्य यांचाही उल्लेख आहे. सप्तगोदावरी यांचा उल्लेख असून गोदावरीच्या सात मुखांचा येथें निर्देश केलेला आहे. सर्वांत विशेष गोष्ट ही कीं, उज्जयिनी येथील महाकाळाचें वर्णन आलेलें असून तेथील कोटितीर्थ व भद्रवट हीं दोन्ही स्थानें हल्लींचीं प्रसिद्ध असलेलीं यांत उल्लेखिलेलीं आहेत. वरील वर्णनावरून दक्षिणेकडची अधिक अधिक माहिती कशी होत गेली असावी याचें अनुमान करण्यासारखें आहे. पांडवांच्या तीर्थयात्रेपेक्षां धौम्याच्या तीर्थयात्रावर्णनांत अधिक तीर्थें वर्णिलीं असून नारदाच्या तीर्थयात्रावर्णनांत त्याहूनही अधिक तीर्थें वर्णिलेलीं आहेत हें यावरून उघड होईल.

आतां पश्चिमेकडील तीर्थांचा आपण उल्लेख करूं. पांडव शूर्पारकतीर्थावर आले व तेथें त्यांनीं वनामध्यें पूर्वींच्या राजांनीं यज्ञ केलेले पाहिले व किनाऱ्यापासून आंत गेल्यावर तपस्वी ब्राह्मणांनीं गजबजून गेलेली परशुरामाची वेदी पाहिली. वसु, आश्विनीकुमार, यम, सूर्य, कुबेर, इन्द्र, विष्णु, विभु, शंकर इत्यादि सुंदर मंदिरें अवलोकन केलीं. नंतर पुन्हां शूर्पारक तीर्थावर ते आले व तेथून प्रभास तीर्थावर गेले. प्रभासतीर्थ काठेवाडामध्यें दक्षिणसमुद्रकिनाऱ्यावर द्वारकेपासून दूर असें आहे. या ठिकाणीं त्यांस श्रीकृष्ण व यादव भेटले. येथून पांडव विदर्भदेशाच्या अधिपतीनें वृद्धिंगत केलेल्या पवित्र पयोष्णीनदीवर आले. यावरून ही विदर्भ देशांतील नदी गुजराथमध्यें असावी, असें अनुमान होतें. परंतु कदाचित् पांडव पाठीमागें फिरून पयोष्णी नदीवर म्हणजे तापीवर आले असावे. कारण, या ठिकाणावरून वैदूर्य पर्वत आणि नर्मदानदी यांजवर गेल्याचें वर्णन आहे. किंवा प्रभासतीर्थ काठेवाडांतील नसावें. असो. नर्मदानदींत स्नान करून चर्यातीराजाचा यज्ञाचा प्रदेश व च्यवनाचा आश्रम नर्मदातीरावर होता, तेथें आले. च्यवनमुनी व चर्यातीचीं कन्या सुकन्या यांचें येथें कथानक आहे. येथून मंडळी सिंधुनदाच्या तीर्थावर गेली व तेथील अरण्यामध्यें असलेलें सरोवर पाहिलें. यानंतर पुष्करतीर्थावर ते आले व आर्थिक पर्वतावर ते राहिले. त्यापुढें गंगा, यमुना व सरस्वती यांच्या किनाऱ्यावर असलेलीं तीर्थें त्यांनी पाहिलीं. पांडवांची पश्चिमेकडील ही तीर्थयात्रा चमत्कारिक व फारच थोडक्यांत वर्णन केलेली आहे. विशेषतः पुष्कराचें वर्णन इतरत्र फारच केलेलें आहे तसें येथें मुळींच केलेलें नाहीं. नारदतीर्थयात्रेंत व धौम्याच्या तीर्थयात्रेंत पुष्कराचें फार वर्णन आहे. पुष्कर हें क्षेत्र ब्रह्मदेवाचें आहे. पुष्कर हा एक मोठा तलाव आहे, नदी नाहीं. तो राजपुतान्यांत मध्यभागीं आहे. याच्या जवळचा अर्बुध अथवा अबूचा पहाड येथें सांगितला आहे. नारदाच्या तीर्थयात्रेच्या वर्णनांत द्वारकेचें वर्णन आहे. वास्तविक पांडवांच्या काळीं द्वारकेला अद्याप तीर्थपणा आला नव्हता आणि म्हणूनच पांडव द्वारकेस गेले नाहींत. नारदानें वर्णन केलेली तीर्थयात्रा महाभारताच्या काळची आहे. या वेळीं द्वारका साहजिकच मोठ्या तीर्थाचें ठिकाण बनलें होतें. ह्या ठिकाणचें वर्णन बरेंच विस्तृत केलेलें आहे (द्वारकेस) पिण्डारक तीर्थावर स्नान केलें असतां सुवर्णप्राप्ति होते. त्या तीर्थामध्यें अद्यापि पद्मरूपी चिन्हांनीं युक्त असलेल्या मुद्रा (सोन्याचीं नाणीं) दृष्टिगोचर होतात ही आश्चर्याची गोष्ट होय. त्या ठिकाणीं त्रिशूलाचीं चिन्हें असलेलीं कमळें दृष्टीस पडतात. येथें शंकराचें नेहमीं सान्निध्य आहे. या वर्णनावरून महाभारतकाळीं द्वारका हें एक

प्रसिद्ध तीर्थ झालें होतें. पण द्वारकेची स्थापना श्रीकृष्णानें नव्यानेंच केली व रैवतकपर्वतावर त्यानें नवीन दुर्गे बांधिलीं व श्रीकृष्ण निजधामास गेल्यावर द्वारका पाण्यांत बुडून गेली, या गोष्टी लक्षांत घेतल्या म्हणजे श्रीकृष्णाच्या किंवा पांडवांच्या वेळीं हें तीर्थ नव्हतें हें उघड आहे. हें वर्णन (भा० पु० २ पा० १७१) व ही एकंदर नारदोक्त तीर्थयात्रा महाभारतकाळची म्हणजे इ० स० पू० २५० च्या सुमाराची आहे असें अनुमान सहज होतें.

आतां उत्तरेकडील तीर्थांच्या वर्णनांत युगंधर, अच्युतस्थल, आणि भूतलव्य या यमुनेवरील तीर्थांचें वर्णन असून प्लक्षावतरण तीर्थ सांगितलें असून पुढें कुरुक्षेत्रांत पांडव गेल्याचें वर्णन आहे. कुरुक्षेत्रांतून सरस्वतीच्या विनशन तीर्थाचें वर्णन आहे. यानंतर विपाशा अथवा बियास नदी. विपाशेपासून ते काश्मीरास गेले. त्याच्यापुढें ते मानससरोवरास पोंचले. तेथें त्यांस वितस्ता नदी दिसली. वितस्ता नदीच्या शेजारी जला व उपजला या दोन नद्या त्यांस आढळल्या, व पुढें मैनाक व श्वेतगिरिपर्वतावरून ते कैलासपर्वतावर गेले. तेथेंच भागीरथीचें त्यांस दर्शन झालें. नंतर ते गंधमादनपर्वतावर येऊन पोंचले आणि विशालासंज्ञक बदरी (बोर) जेथें असून नरनारायणांचा आश्रम आहे व जेथून अलकनंदा नदी निघते तेथें जाऊन ते पोंचले. नरनारायणांच्या आश्रमांत पोंचल्यावर घटोत्कचाच्या साहाय्यानें पुढें जाऊन भागीरथींत स्नान करून त्यांनीं आपली तीर्थयात्रा संपविली.

पुष्कर व कुरुक्षेत्राचें महत्त्व.

महाभारतकाळीं दोन तीर्थें किंवा तीर्थांचीं स्नानें फारच प्रसिद्ध होतीं. एक अर्बुदाजवळचें पुष्करतीर्थ व दुसरें कुरुक्षेत्र. पुष्कर तीर्थ सर्व तीर्थांमध्यें राजा आहे. पुष्कराचें सकाळ-संध्याकाळ स्मरण करील त्यासही सर्व तीर्थांचें स्नान केल्याचा पुण्यप्रभाव होईल. पुष्करतीर्थाविषयीं आणखी एक गोष्ट ही कीं, ब्रह्मदेवाचें क्षेत्र हें एकटेंच आहे. बाकीचीं सर्व तीर्थें शिव, विष्णु किंवा इतर देवतांचीं आहेत. हें तीर्थ सर्व तीर्थांचें आदिभूत आहे असें नारदानें सांगितलेल्या तीर्थप्रशंसेंत आहे. दुसरें तीर्थ कुरुक्षेत्र होय. नारदतीर्थवर्णनांत याचा एकट्याचा सबंध मोठा अध्याय वनपर्व ८३ हा आहे. कुरुक्षेत्राला जाईन, कुरुक्षेत्रांत राहीन असें म्हणणारा सुद्धां पापापासून मुक्त होतो. दृशद्वतीच्या उत्तरेस व सरस्वतीच्या दक्षिणेस जितकें क्षेत्र आहे तितकें पुण्यभूमि आहे. एवढ्याच क्षेत्रांत अनेक किंबहुना शेंकडों तीर्थें या अध्यायांत वर्णन केलेलीं आहेत त्यांतलि मुख्य तीन आहेत. पहिलें पृथूदक. सर्व क्षेत्रांत कुरुक्षेत्र पवित्र; कुरुक्षेत्रांत सरस्वती आणि सरस्वतींत पृथूदक उत्कृष्ट असें याचें वर्णन आहे. दुसरें तीर्थ स्यमन्त-पंचक. हे पांच तलाव परशुरामानें क्षत्रियांचा नाश करून त्यांच्या रक्तानें भरले अशी आख्यायिका आहे. तिसरें तीर्थ सन्निहती नांवाचें आहे. या तीर्थांत सूर्यग्रहणाच्या वेळीं जो मनुष्य स्नान करील तो शंभर अश्वमेध केल्याचें पुण्य पावेल असें वर्णन आहे. ह्या तीर्थांत सर्व तीर्थें आलीं आहेत, म्हणून यास सन्निहती हें नांव आहे. कुरुक्षेत्रांत सूर्यग्रहणाच्या वेळीं कौरव, पांडव, यादव, गोपाल हे एके ठिकाणीं जमा झाल्याचें भागवतांत वर्णन आहे. आणि अजूनही सूर्यग्रहणाच्या वेळीं कुरुक्षेत्रांतच जाण्याचा महिमा विशेष मानला जातो, व लाखों यात्रा येथें जमा होते.

कुरुक्षेत्रांत युद्धांत जो मरेल तो मुक्तीस

प्रसिद्ध तीर्थ झालें होतें. पण द्वारकेची स्थापना श्रीकृष्णानें नव्यानेंच केली व रैवतकपर्वतावर त्यानें नवीन दुर्ग बांधिलीं व श्रीकृष्ण निजधामास गेल्यावर द्वारका पाण्यांत बुडून गेली, या गोष्टी लक्षांत घेतल्या म्हणजे श्रीकृष्णाच्या किंवा पांडवांच्या वेळीं हें तीर्थ नव्हतें हें उघड आहे. हें वर्णन (भा० पु० २ पा० १७१) व ही एकंदर नारदोक्त तीर्थयात्रा महाभारतकाळची म्हणजे इ० स० पू० २५० च्या सुमाराची आहे असें अनुमान सहज होतें.

आतां उत्तरेकडील तीर्थांच्या वर्णनांत युगंधर, अच्युतस्थल, आणि भूतलय्य या यमुनेवरील तीर्थांचें वर्णन असून प्लक्षावतरण तीर्थ सांगितलें असून पुढें कुरुक्षेत्रांत पांडव गेल्याचें वर्णन आहे. कुरुक्षेत्रांतून सरस्वतीच्या विनशन तीर्थाचें वर्णन आहे. यानंतर विपाशा अथवा बियास नदी. विपाशेपासून ते काश्मीरास गेले. त्याच्यापुढें ते मानससरोवरास पोंचले. तेथें त्यांस वितस्ता नदी दिसली. वितस्ता नदीच्या शेजारी जला व उपजला या दोन नद्या त्यांस आढळल्या, व पुढें मैनाक व श्वेतगिरिपर्वतावरून ते कैलासपर्वतावर गेले. तेथेंच भागीरथीचें त्यांस दर्शन झालें. नंतर ते गंधमादनपर्वतावर येऊन पोंचले आणि विशालासंज्ञक बदरी (बोर) जेथें असून नरनारायणांचा आश्रम आहे व जेथून अलकनंदा नदी निघते तेथें जाऊन ते पोंचले. नरनारायणांच्या आश्रमांत पोंचल्यावर घटोत्कचाच्या साहाय्यानें पुढें जाऊन भागीरथींत स्नान करून त्यांनीं आपली तीर्थयात्रा संपविली.

पुष्कर व कुरुक्षेत्राचें महत्त्व.

महाभारतकाळीं दोन तीर्थें किंवा तीर्थांचीं स्नानें फारच प्रसिद्ध होतीं. एक अर्बुदाजवळचें पुष्करतीर्थ व दुसरें कुरुक्षेत्र. पुष्कर तीर्थ सर्व तीर्थांमध्यें राजा आहे. पुष्कराचें सकाळ-संध्याकाळ स्मरण करील त्यासही सर्व तीर्थांचें स्नान केल्याचा पुण्यप्रभाव होईल. पुष्करतीर्थाविषयी आणखी एक गोष्ट ही कीं, ब्रह्मदेवाचें क्षेत्र हें एकटेंच आहे. बाकीचीं सर्व तीर्थें शिव, विष्णु किंवा इतर देवतांचीं आहेत. हें तीर्थ सर्व तीर्थांचें आदिभूत आहे असें नारदानें सांगितलेल्या तीर्थप्रशंसेंत आहे. दुसरें तीर्थ कुरुक्षेत्र होय. नारदतीर्थवर्णनांत याचा एकट्याचा सबंध मोठा अध्याय वनपर्व ८३ हा आहे. कुरुक्षेत्राला जाईन, कुरुक्षेत्रांत राहीन असें म्हणणारा सुद्धां पापापासून मुक्त होतो. दृशद्वतीच्या उत्तरेस व सरस्वतीच्या दक्षिणेस जितकें क्षेत्र आहे तितकें पुण्यभूमि आहे. एवढ्याच क्षेत्रांत अनेक किंबहुना शेंकडों तीर्थें या अध्यायांत वर्णन केलेलीं आहेत त्यांतलि मुख्य तीन आहेत. पहिलें पृथूदक. सर्व क्षेत्रांत कुरुक्षेत्र पवित्र; कुरुक्षेत्रांत सरस्वती आणि सरस्वतींत पृथूदक उत्कृष्ट असें याचें वर्णन आहे. दुसरें तीर्थ स्यमन्त-पंचक. हे पांच तलाव परशुरामानें क्षत्रियांचा नाश करून त्यांच्या रक्तानें भरले अशी आख्यायिका आहे. तिसरें तीर्थ सन्निहती नांवाचें आहे. या तीर्थांत सूर्यग्रहणाच्या वेळीं जो मनुष्य स्नान करील तो शंभर अश्वमेध केल्याचें पुण्य पावेल असें वर्णन आहे. ह्या तीर्थांत सर्व तीर्थें आलीं आहेत, म्हणून यास सन्निहती हें नांव आहे. कुरुक्षेत्रांत सूर्यग्रहणाच्या वेळीं कौरव, पांडव, यादव, गोपाल हे एके ठिकाणीं जमा झाल्याचें भागवतांत वर्णन आहे. आणि अजूनही सूर्यग्रहणाच्या वेळीं कुरुक्षेत्रांतच जाण्याचा महिमा विशेष मानला जातो, व लाखों यात्रा येथें जमा होते.

कुरुक्षेत्रांत युद्धांत जो मरेल तो मुक्तीस

जाईल अशी त्या वेळीं समजूत होती. यामुळें कौरव, पांडव या क्षेत्रांत युद्धास जमा झाले होते. परंतु एवढें मोठें सैन्य कुरुक्षेत्रांत राहिलें असेल ही गोष्ट संभवनीय नाहीं. कुरुक्षेत्राला मध्य धरून दोन्हीकडच्या फौजा फार विस्तीर्ण प्रदेशांत पसरलेल्या होत्या असें महाभारतांतच वर्णत केलेलें आहे. पंजाबाचा कांहीं भाग, सर्व कुरुजांगल, रोहितकारण्य व मरुभूमि येथपर्यंत सैन्य पसरलेलें होतें. अहिच्छत्र, कालकूट, गंगापूल, वारण व वाटधान तसेंच यमुनेच्या दक्षिणचे डोंगरपर्यंत फौजा पसरलेल्या होत्या. भारतीयुद्ध एखाद्या लहानशा भागांत झालें अशी कल्पना पुष्कळ लोकांची असते. परंतु कुरुक्षेत्र व अहिच्छत्र हल्लींचें रामपूर, व वारण वाटधान ही गांवें दक्षिणेकडे हस्तिनापुराच्या बरीच अंतरावर असलेली महाभारतांत अन्यत्र वर्णन केलेलीं आहेत, येथपर्यंत फौजा होत्या यावरून शंभर कोस लांब व पन्नासपासून शंभर कोसांपर्यंत रुंद अशा प्रदेशांत भारतीयुद्ध झालें असलें पाहिजे.

सरस्वतीच्या संबंधानें महाभारतांत एक स्वतंत्र आख्यान शल्यपर्वांत घातलेलें आहे. त्याजवरून सरस्वतीची चांगली कल्पना आपल्यास येते. बलराम युद्धास न जातां सरस्वतीच्या तीर्थयात्रेस गेला. त्या वेळेस तो सरस्वतीच्या उलट्या दिशेनें म्हणजे मुखाकडून उगमाकडे गेला असें वर्णन यांत आहे. वास्तविक सरस्वती समुद्रास मिळत नाहीं. हल्लींही ती घोग्रा नदीला जाऊन मिळते. परंतु प्राचीनकाळीं केव्हां तरी ही नदी अरबी समुद्राला कोठें तरी कच्छच्या रणाजवळ मिळत असली पाहिजे. परशुरामानें यात्रा सुरू केली ती प्रभास तीर्थापासून केली. हें तीर्थ हल्लीं द्वारकेच्या दक्षिणेस पश्चिम किनाऱ्याला आहे. नंतर तो चमसोद्भेम तीर्थावर गेला. तेथून पुढें उदपान तीर्थावर गेला. हें तीर्थ म्हणजे एक विहीर होती असें वर्णन आहे. परंतु असेंही म्हटलें आहे की या ठिकाणच्या लतावृक्षांच्या हिरवेगारपणावरून व भूमीच्या स्निग्धपणावरून सिद्धलोक नष्ट झालेली सरस्वती सहज ओळखूं शकतात. अर्थात् ती विहीर मारवाडच्या रेतस्थानांत असावी. (शल्यपर्व भा० पु० ९ पान १०६) याच्यानंतर बलराम विनशन तीर्थावर गेला. या ठिकाणीं शूद्राभीरांच्या द्वेषामुळें सरस्वती नष्ट झाली म्हणजे रेतींत नाहींशी झाली म्हणून यास विनशन असें नांव आहे. या ठिकाणी त्यानें सरस्वती नदीत स्नान केलें. येथून उत्तरेकडे जात जात त्यानें अनेक तीर्थें सरस्वतीच्या कांठचीं पाहिली. पुढें जातां जातां तो द्वैतवनास प्राप्त झाला. या वनाबद्दल आपण पूर्वीं वर्णन केलेंच आहे. तें वन हिमालयाच्या पायथ्याच्या सुमाराला होतें. यापुढें सरस्वती दक्षिणच्या बाजूला फिरलेली आहे. पुढें हिमालयांतून सात नद्या निघाल्याचें व त्या सर्व मिळून सरस्वती झाल्याचें येथें वर्णन आहे. यामुळें त्यास सप्तसारस्वत असें नांव मिळालेलें आहे. तेथून हिमालयाच्या आंत अनेक तीर्थें पाहात शिरला व सरस्वतीच्या उगमापर्यंत त्यानें यात्रा केली. सरस्वतीच्या कांठीं अनेक ब्राह्मण पूर्वकाळापासून राहात असून एकदां बारा वर्षें अनावृष्टि पडल्यामुळें ब्राह्मणांस कांहींच खावयास मिळेना तेव्हां सारस्वत मुनीनें सरस्वतीच्या आज्ञेनें मत्स्यांवर आपला उदरनिर्वाह केला व वेदांचें रक्षण केलें. सारस्वत मुनीनें इतर ठिकाणीं भटकून गेलेल्या ब्राह्मणांस अवर्षण संपल्यानंतर वेदांचा अध्याय सांगितला यामुळें ते सर्व सारस्वतमुनींचे शिष्य झाले व तेथून मत्स्य खाण्याचा प्रघात सुरू झाला. असो.

नंतर यमुनेच्या तीरानें कुरुक्षेत्रांत बलदेव स्यमंतपंचकास उतरला आणि गदायुद्धाच्या वेळेस तो हजर होता. याप्रमाणें सरस्वतीच्या उगमापासून मुखापर्यंतचें वर्णन सरस्वती आख्यानांत केलेलें आहे. पूर्वकाळीं सरस्वती नदी प्रत्यक्ष मारवाडांतून वाहात जाऊन पश्चिमसमुद्रास मिळत होती, असें या आख्यानावरून अनुमान करण्यास हरकत नाहीं.

शहरें.

महाभारतांत कोणकोणत्या नगरांचें नांव आलेलें आहे याचा उल्लेख बहुतेक वरील वर्णनांत आलेला आहे. हस्तिनापूर हा कौरवांचा मुख्य राजधानीचा गांव गंगेच्या किनारीं असलेला हल्लीं नष्ट आहे. पण तो दिल्लीच्या उत्तरपूर्वेस होता असे अनुमान आहे. इन्द्रप्रस्थ हा गांव पांडवांच्या राजधानीचा यमुनेच्या पश्चिम किनाऱ्यावर प्रसिद्ध आहे हल्लींच्या दिल्लीच्या दक्षिणेस त्याच नांवानें तो प्रसिद्ध आहे. पांडवांनीं जीं पांच गावें मागितलीं होतीं तीं इन्द्रप्रस्थ, वृकप्रस्थ, माकंदी, वारणावत हीं चार व आणखी एक कोणतें तरी मिळून पांच होतीं. इन्द्रप्रस्थाच्या दक्षिणेस यमुना किनाऱ्यावर वृकप्रस्थ होतें. गंगेच्या किनाऱ्यावर एक माकंदी असून यमुनेच्या किनाऱ्यावरही दुसरी माकंदी होती, असें दिसतें. चौथें वारणावत गंगेच्या किनाऱ्यावर होतें असें आदिपर्वावरून दिसतें. (आदि० अध्याय १४९) मत्स्यांची राजधानी विराट नगर होती. विराटनगराच्या उत्तरेस व इन्द्रप्रस्थाच्या दक्षिणेस उपप्लव्य नांवाचें शहर होतें. विराट नगर जयपुराच्या जवळ होतें. तेव्हां उपप्लव्य, जयपुर व दिल्ली यांच्या दरम्यान असलें पाहिजे. उपप्लव्यास पांडवांनीं युद्धाची तयारी केली. शूरसेनांची राजधानी मथुरा होती. तीच हल्लींची यमुना नदीवरील मथुरा होय. द्रुपदांची राजधानी गंगेच्या उत्तरेस अहिच्छत्र ही होती. अहिच्छत्र हल्लीं संयुक्त प्रांतांतील रामपुराजवळ आहे. द्रुपदाची दुसरी राजधानी कांपिल्य होती ती गंगेच्या पश्चिम किनाऱ्यावर असावी. कान्यकुब्ज ही राजधानी गाधीची होती. ती गंगेच्या पश्चिमकिनाऱ्यावरील हल्लींचें कनोज हें शहर होय. यमुनेच्या दक्षिणकिनाऱ्यावर चेदींचें राज्य होतें. त्यांची राजधानी शक्तिमती (वन० अ० २२) यांत आलेली आहे. महाभारतांत देशांचे यादींत वत्सदेशाचें नांव आलेलें नाहीं व वत्सराजाची राजधानी कौशाम्बी हिचेंही नांव महाभारतांत प्रत्यक्ष आलेलें नसलें तरी ठाऊक होतें. वसु राजाच्या चार पुत्रांनीं चार राज्यें व नगरें स्थापित केलीं असें आदिपर्वांत (अ० ६३) वर्णन आहे. त्यांत कुशाम्ब असून त्यानें स्थापन केलेली कौशांबी होय हें उघड आहे. गंगायमुनांच्या संगमावरील प्रयागाचें नांव प्रसिद्ध आहे. तें हल्लींचेंच प्रयाग होय. उत्तरेस अयोध्या हें शहर हल्लींचें अयोध्या हें होय. मिथिला विदेहदेशांतील शहर प्रसिद्ध आहे. अंगदेशांत चंपा ही राजधानी असून तिचें नांव महाभारतांत आलेलें आहे. हल्लींचें बहार प्रांतांतील चंपारण हेंच तें होय. भारतीयुद्धकाळीं गंगायमुनेच्या प्रदेशांत भारती आर्यांची पूर्ण वस्ती झाली असून त्या वेळचीं शहरें फारच थोडीं महाभारतांत वर्णिलेलीं आहेत हें एक आश्चर्य वाटतें व त्यांपैकीं फार थोडीं शहरें हल्लीं शिलक आहेत. काशी हें शहर त्या वेळीं होतें; असें भीष्मानें काशीराजाच्या मुली हिरावून आणल्या याजवरून अनुमान करतां येतें. मगधांची राजधानी पाटलीपुत्र नसून राजगृह होती. तिचें वर्णन बौद्धग्रंथांतही आहे. बुद्ध या शहरांत गेला होता. हें

शहर हल्लीं नष्टप्राय आहे. मगधांतील पुण्यक्षेत्र गया हें त्या वेळीं प्रसिद्ध असलें पाहिजे. संयुक्त प्रांतांतील आणखी नांव एकचक्रा या नगराचें आलें आहे. बकासुराला येथें मारला; हें शहर गंगेच्या उत्तरेस असावें. आतां पंजाब प्रांतांतील दोनच शहरें आलेलीं दिसतात. एक शाकल व दुसरें तक्षशिला. दोन्ही शहरें हल्लीं नष्टप्राय आहेत. शाकल शियालकोटजवळ होतें व तक्षशिला रावळपिंडीजवळ होती. मुंबईप्रांतांतील तीन शहरें उल्लेखित आहेत. द्वारका, भरुकच्छ (भडोच) शूर्पारक (सोपारा वसई जवळ) हीं तिन्ही शहरें हल्लीं कायम आहेत. यांशिवाय अन्य शहरांचा उल्लेख म्हटला म्हणजे विदर्भांतील कौंडिन्यपूर व भोजकट हीं होत. ही उमरावतीजवळ असावींत.

भरतखंडांतील देशांचीं नांवें भीष्मपर्व अध्याय ६. जे देश नकाशावर दाखविले आहेत त्यांजवर फुली मारली आहे. ज्यांवर कौंस घातला आहे त्यांचें नांव पुन्हां आलें आहे असें समजावें.

आर्यभागांतील किंवा उत्तरेकडील.

१ कुरु ×
२ पांचाळ ×
३ शाल्व
४ माद्रेय
५ शूरसेन ×
६ पुलिंद ×
७ बोध
८ माल
९ मत्स्य ×
१० कुशल्य
११ सौशल्य
१२ कुंति
१३ कांतिकोशल
१४ चेदि ×
१५ मत्स्य ( )
१६ करूष *
१७ भोज *
१८ सिंधु ×
१९ पुलिंदक
२० उत्तम
२१ दशार्ण ×
२२ मेकळ
२३ उत्कल ×
२४ पांचाल
२५ कोसल ×
२६ नैकपृष्ठ
२७ धुरंधर
२८ गोध
२९ मद्र *
३० कलिंग ( )
३१ काशि ×
३२ अपरकाशि
३३ जठर
३४ कुकुर
३५ दशार्ण ( )
३६ कुंति ( )
३७ अवंति ×
३८ अपरकुंति
३९ गोमंत
४० मंदक
४१ संड
४२ विदर्भ ×
४३ रूपवाहिक
४४ अश्मक ×
४५ पांडुराष्ट्र
४६ गोपराष्ट्र ×
४७ कारीति
४८ अधिराज्य
४९ कुशाद्य
५० मल्लराष्ट्र
५१ वारवास्य
५२ यवाह
५३ चक्र
५४ चक्राति
५५ शक
५६ विदेह ×
५७ मगध ×
५८ स्वक्ष
५९ मलज
६० विजय
६१ अंग ×
६२ वंग ×
६३ कलिंग ×
६४ यकृल्लोम
६५ मल्ल
६६ सुदेष्ण
६७ प्रल्हाद
६८ माहिक
६९ शशिक
७० बाल्हिक ×
७१ वाटधान ×
७२ आकीर ×
७३ कालतोयक
७४ अपरान्त ×
७५ परान्त
७६ पांचाल ( )
७७ चर्ममंडल
७८ अटवीशिखर
७९ मेरुभूत
८० उपावृत्त
८१ अनुपावृत्त
८२ स्वराष्ट्र ×
८३ केकय ×
८४ कुंदापरान्त
८५ माहेय
८६ कक्ष
८७ समुद्रनिष्कुर
८८ आन्ध्र

८९ अंतर्गिर्य
९० बहिर्गिर्य
९१ अंग ()
९२ मलय
९३ मगध
९४ मानवर्जक
९५ समंतर
९६ प्रावृषेय
९७ भार्गव
९८ पुंड्र ×
९९ भर्ग
१०० किरात
१०१ सुदृष्ट
१०२ यामुन
१०३ शक
१०४ निषाद
१०५ निषध ×
१०६ आनर्त ×
१०७ नैर्ऋत
१०८ दुर्गाल
१०९ प्रतिमत्स्य
११० कुंतल ()
१११ कोसल ()
११२ तीरग्रह
११३ शूरसेन ()
११४ ईजिक
११५ कन्यकागुण
११६ तिलभार
११७ मसीर
११८ मधुमन्त
११९ सुकंदक
१२० काश्मीर ×
१२१ सिन्धु ×
१२२ सौवीर ×
१२३ गान्धार ×
१२४ दर्शक
१२५ अभिसार
१२६ उलूत
१२७ शैवल
१२८ बाल्हिक ()
१२९ दार्वीचव
१३० नवदर्व
१३१ वातजाम
१३२ रथोरग
१३३ बाहुवाद्य
१३४ सुदामान
१३५ सुमाल्लिक
१३६ वध्र
१३७ करीषक
१३८ कुलिंद ()
१३९ उपत्यक
१४० वनायु
१४१ दश
१४२ पार्श्वरोम
१४३ कुशाबिन्दु
१४४ कच्छ ×
१४५ गोपालकक्ष
१४६ जांगल
१४७ कुरुवर्णक
१४८ किरात ×
१४९ बर्बर ×
१५० सिद्ध
१५१ वैदेह ()
१५२ ताम्रलिप्तक ×
१५३ औड्र ×
१५४ म्लेच्छ
१५५ शैशिरिध्र
१५६ पार्वतीय.

दक्षिणेकडील लोक.

१ द्रविड ×
२ केरल ×
३ प्राच्य
४ भूषिक
५ वनवासिक ×
६ कर्णाटक ×
७ माहिषक ×
८ विकल्प
९ मूषक ×
१० झिल्लिक
११ कुंतल ×
१२ सौहृद
१३ नभकानन
१४ कौकुट्ट
१५ चोल ×
१६ कोंकण ×
१७ मालव ×
१८ समंग
१९ करक
२० कुकुर
२१ आंगार
२२ मारिष
२३ ध्वजिन्युत्सवसंकेत
२४ त्रिगर्त
२५ शाल्वसेनि
२६ व्यूक
२७ कोकबक
२८ प्रोष्ठ
२९ समवेगवश
३० विंध्यचुलिक
३१ पुलिंद
३२ वल्कल
३३ मालव ()
३४ बल्लव
३५ अपरबल्लव
३६ कुलिंद
३७ कालद
३८ कुंडल
३९ करट
४० मूषक
४१ स्तनबाल
४२ सनीप
४३ घटसृंजय
४४ अठिद
४५ पाशिवाट
४६ तनय
४७ सुनय
४८ ऋषिक
४९ विदभ
५० काक.

उत्तरेकडील म्लेच्छ.

१ तंगण
२ परतंगण

} हें दक्षिणच्या लोकांत चुकीनें सांगितलें आहे.

१ यवन ×
२ चीनकांबोज ×
३ सकृद्ग्रह
कुलत्थ
५ हूण ×
६ पारसीक ×
७ रमण
८ चीन ×

९ दशमालिक
१० शूद्राभीर
११ दरद ×
१२ काश्मीर
१३ पशु
१४ खाशीर ×
१५ आंतचार
१६ पल्हव ×
१७ गिरिगव्हर
१८ आत्रेय
१९ भरद्वाज
२० स्तनपोषिक
२१ प्रोषक
२२ कलिंग
२३ किरातजाति
२४ तोमर
२५ हन्यमान
२६ करभंजक
२७ लंपाक. हें नांव खालील श्लोकांत आलें आहे.

लंपाकाश्च पुलिंदाश्च चिक्षिपुः स्ताश्च सात्यकिः (द्रोण. अ. १२०)

याशिवाय उत्तरेकडे अर्जुनाच्या दिग्विजयांत (सभापर्व—वनपर्व) आलेले लोक येणेंप्रमाणें.

१ कुविंद
२ आनर्त
३ तालकूट
४ प्राग्ज्योतिष ×
५ अंतर्गिरि ( )
६ बहिर्गिरि ( )
७ त्रिगर्त
८ दार्व
९ कोकनद
१० कांबोज
११ परद
१२ किंपुरुष
१३ गुह्यक
१९ कालकूट
२० दण्डक
२१ करहारक
२२ आन्ध्र
२३ यवनपुर
२४ कर्णप्रावरण
२५ एकपाद
२६ पुरुषाद

भीमाच्या दिग्विजयांत पूर्वेकडे.

२७ पुमाल
२८ अयोध्या
२९ गोपालक
३० मल्ल
३१ सुपार्श्व
३२ मलग
३३ अनव
३४ अभय
३५ वत्स
३६ मणिमान्

दक्षिणेकडे सहदेवाच्या दिग्विजयांत

१४ सेक
१५ अपरसेक
१६ किष्किंधा
१७ माहिष्मती
१८ शूर्पारक
३७ शर्मक
३८ वर्मक
३९ शकबर्बर
४० सुह्य
४१ दंडधार
४२ लौहित्य
४३ मणिपूर

अर्जुनाच्या पहिल्या यात्रेंत.

नकुलाच्या पश्चिमदिग्विजयांत.

४४ मत्तमयूर
४५ शैरीषक
४६ महत्थ
४७ अंबष्ठ
४८ मालव
४९ पञ्चकर्पट
५० शाल्व
५१ केकय
५२ तक्षशिला
५३ बाहीक
५४ क्षुद्रक

कर्णाच्या दिग्विजयांत (वनपर्व) अधिक झालेले. उत्तर.

५५ नेपाल.

पूर्वेस

५६ शुंडिक
५७ कर्कखंड

मध्यदेश.

५८ वत्स
५९ मोहन नगर
६० त्रिपुर

दक्षिणेस

६१ शैल
६२ नील

पश्चिम

६३ बर्बर.

भीष्मपर्व अध्याय ९ यांतील नद्यांचीं नांवें. ज्या नद्या नकाशांत दाखविल्या आहेत त्यांवर × केली आहे.

१ गंगा ×
२ सिन्धु ×
३ सरस्वती ×
४ गोदावरी ×
५ नर्मदा ×
६ बाहुदा ×
७ महानदी ×
८ शतद्रु ×
९ चंद्रभागा ×
१० यमुना ×
११ दृषद्वती ×
१२ विपाशा ×
१३ विपापा
१४ वेत्रवती ×
१५ कृष्णा ×
१६ वेण्या ×
१७ इरावती
१८ वितस्ता ×
१९ देविका
२० वेदस्मृता
२१ वेदवती
२२ त्रिदिवा
२३ इक्षुला
२४ कृमि
२५ करीषिणी
२६ चित्रवाहा
२७ चित्रसेना
२८ गोमती ×

२९ धूतपापा
३० गण्डकी ×
३१ कौशिकी ×
३२ निचिता
३३ रोहतारणा
३४ रहस्या
३५ शतकुंभा
३६ शरयू ×
३७ चर्मण्वती ×
३८ वेत्रवती ×
३९ हस्तिसोमा ×
४० दिक्
४१ शरावती
४२ पयोष्णी ×
४३ वेणा ( )
४४ भामरथी ×
४५ कावेरी ×
४६ चुलुका
४७ वाणी
४८ शतबला
४९ नीवारा
५० अहिता
५१ सुप्रयोगा
५२ पवित्रा
५३ कुंडली
५४ राजनी
५५ पुरमालिनी
५६ पूर्वाभिरामा
५७ वीरा
५८ भीमा ( )
५९ मोघवती
६० पाशायनी
६१ पापहरा
६२ महेन्द्रा
६३ पाटलवती
६४ करीषिणी
६५ असिक्नी ×
६६ कुशचीरा ×
६७ मकरी
६८ प्रवरा ×
६९ मेना ७० हेमा
७१ धृतवती
७२ पुरावती
७३ अनुष्णा
७४ शैब्या ७५ कापी
७६ सदानीरा ×
७७ अधृष्णा
७८ कुशधारा
७९ सदाकान्ता
८० शिवा
८१ वीरवती
८२ वस्त्रा
८३ सुवस्त्रा
८४ गौरी
८५ कंपना
८६ हिरण्यवती
८७ बया
८८ वीरकरा
८९ पंचमी
९० रभाचित्रा
९१ ज्योतिरथा
९२ विश्वामित्रा
९३ कापिंजला
९४ उपेंद्रा
९५ बहुला
९६ कुवीरा
९७ अंबुवाहिनी
९८ विनती
९९ किंजला
१०० वेणा
१०१ तुमवेणा
१०२ विदिशा
१०३ कृष्णवेणा ×
१०४ ताम्रा
१०५ कपिला
१०६ खलु
१०७ सुनामा
१०८ वेदाश्वा
१०९ हरिश्रवा
११० शीघ्रा
१११ पिच्छिला
११२ भारद्वाजी
११३ कौशिकी ( )
११४ शोणा ×
११५ बाहुदा
११६ चंद्रमा
११७ दुर्गा
११८ चित्रशिला
११९ ब्रह्मवेध्या
१२० बृहद्वती
१२१ यवक्षा
१२२ रोही
१२३ जांबूनदी
१२४ सुनसा
१२५ तमसा
१२६ यासी
१२७ वसामन्या
१२८ वाराणसी
१२९ नीला
१३० धृतवती
१३१ पर्णाशा
१३२ माधवी
१३३ वृषभा
१३४ ब्रह्ममेध्या
१३५ बृहध्वनि
१३६ कृष्णा
१३७ मंदवाहिनी
१३८ ब्राह्मणी
१३९ महागौरी
१४० दुर्गा
१४१ चित्रोपला
१४२ चित्ररथा
१४३ मंजुला
१४४ मंदाकिनी
१४५ वैतरणी ×
१४६ कोषा
१४७ शुक्तिमती
१४८ अनंगा
१४९ वृषसी
१५० लौहित्या ×
१५१ कारतोया ×
१५२ वृषका
१५३ कुमारी
१५४ ऋषिकुब्जा
१५५ मारिषा
१५६ सरस्वती
१५७ मंदाकिनी
१५८ सुपुण्या
१५९ सर्वा
१६० गंगा

" याशिवाय अज्ञात व क्षुद्र नद्या अनेक आहेत आणि महानद्यांपैकीं स्मरल्या तितक्याच येथें सांगितल्या आहेत." अर्थात् कांहीं नद्या यांतही राहिल्या आहेत. उदाहरणार्थ उज्जनी येथील क्षिप्रा.

प्रकरण तेरावें.

ज्योतिर्विषयक ज्ञान,

महाभारतकाळीं भारती आर्यांस ज्योतिषशास्त्राचें ज्ञान किती होतें, याचा आपण विचार करूं. महाभारतांत ज्योतिर्विषयक उल्लेख अनेक ठिकाणीं आलेले आहेत आणि त्या सर्वांवरून महाभारतकाळापर्यंत ज्योतिःशास्त्राची माहिती बरीच झालेली होती. याच्यापूर्वींच वेदांगज्योतिष झालेलें असून ज्योतिःशास्त्रामध्यें गणितशास्त्राचा बराच प्रवेश झालेला होता. सूर्य व चंद्र यांचें गणित करण्याची पद्धत लोकांस माहीत झाली होती. तथापि एकंदर रीतीनें ज्योतिषशास्त्राची प्रगति, महाभारतकाळानंतरच झाली ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. ग्रीक लोकांचें ज्योतिर्विषयक ज्ञानही महाभारतकाळानंतरच वाढलें आणि त्या ज्ञानाचा इसवी सनाच्या प्रारंभाच्या सुमारास भारती ज्योतिषशास्त्राच्या ज्ञानाशी मेळ पडून त्यानंतर सिद्धांतादि प्रचंड उत्तम विस्तृत ग्रंथ तयार झाले. असो; भारतीकाळात ज्योतिषाची माहिती कशी कशी वाढत गेली याचा आपण या भागांत विचार करूं.

भारतीकाळाच्या प्रारंभीं म्हणजे वैदिक काळाच्या अंतीं भारतीय आर्यांना २७ नक्षत्रांचें व त्यांमधील चंद्राच्या गतीचें चांगलें ज्ञान झालें होतें. सत्तावीस नक्षत्रें यजुर्वेदामध्यें पठण केलेलीं आहेत. तींच नांवें महाभारतांतही येतात आणि चंद्र दरदिवशी सत्तावीसपैकीं कोणत्या तरी एका नक्षत्रांत असून हल्लीं जसा तारखांचा आपण उपयोग करतों त्याप्रमाणें भारती काळांत नक्षत्रांचा उपयोग करीत असत. अमुक गोष्ट अमुक तारखेस झाली असें जसें आपण हल्लीं म्हणतों त्याप्रमाणें अमुक गोष्ट अमुक नक्षत्रावर झाली असें महाभारतकाळीं म्हणत असत. एकंदर सत्तावीस नक्षत्रें ही संख्या एका हिशेबानें कमी पडत असे. कारण, चांद्रमास हा अठ्ठावीस दिवसांपेक्षा कांहीं थोडा अधिक आहे. तेव्हां सत्तावीस नक्षत्रांच्या ऐवजीं अठ्ठावीस नक्षत्रें कांहीं काळीं मानण्याचा प्रघात पडला. परंतु हें अठ्ठाविसावें नक्षत्र अर्थातच काल्पनिक होतें, व त्याला काल्पनिक जागाही दिलेली होती. या अभिजित् नक्षत्राविषयीं एक चमत्कारिक गोष्ट महाभारतांत वनपर्वांत दिलेली आहे. वनपर्व अ० २३० यांत पुढें दिलेले श्लोक आलेले आहेत.

अभिजित्स्पर्धमाना तु रोहिण्या कन्यसी स्वसा।
इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनं गता ॥
तत्र मूढोस्मि भद्रं ते नक्षत्रं गगनाच्च्युतम् ।
कालं त्विमं परं स्कंदो ब्रह्मणासह चिन्तयत् ॥
धनिष्ठादिस्तदाकालो ब्रह्मणा परिकल्पितः ।
रोहिणी ह्यभवत्पूर्वं एवंसंख्या समाभवत् ॥
एवमुक्ते तु शक्रेण त्रिदिवं कृत्तिका गताः ।
नक्षत्रं सप्तशीर्षाभं भाति तद्वह्निदैवतम् ॥

या श्लोकांचा अर्थ नीटसा लागत नाहीं. तथापि अभिजित् नक्षत्र आकाशांतून पडलें, कारण, त्या नक्षत्राचा आणि रोहिणीचा मोठेपणाबद्दल तंटा लागला. त्या वेळेस स्कंदानें ब्रह्मदेवासह या गोष्टीचा विचार करून धनिष्ठांपासून कालगणना सुरू केली; या पूर्वीं रोहिणी मुख्य होती. याप्रमाणें व्यवस्था केल्यावर संख्या पूर्ण झाली आणि कृत्तिका आकाशामध्यें गेल्या आणि तें सात मस्तकांचें नक्षत्र अग्निदैवत असून आकाशामध्यें हल्लीं चमकत आहे. (भाषान्तर पुस्तक २ पान ४७६) या कथेचा संबंध मागच्या पुढच्या कथेशीं काय आहे हेंही लक्षांत येत नाहीं. बाकी स्कंददेवतेचा ज्योतिष शास्त्राशीं संबंध होता ही गोष्ट

हल्लीं उपलब्ध असलेल्या गर्गसंहितेवरूनही दिसते. या ग्रंथांत शिव आणि स्कंद यांच्या संभाषणरूपानें सगळी ज्योतिषाची माहिती दिलेली आहे. असो; प्राचीनकाळीं नक्षत्रांच्या प्रारंभीं रोहिणी नक्षत्र होतें तें पुढें संपाताच्या मागें चलनामुळें विरुद्ध पडून कालगणनेंत घोंटाळा होऊं लागला म्हणून एक नक्षत्र मागें हाटून कृत्तिका नक्षत्रापासून नक्षत्रें मोजूं लागले असा तात्पर्यार्थ दिसतो. लोकमान्य टिळकांनीं वैदिक काळाच्या पूर्वी मृगशीर्षांत नक्षत्रारंभ होता असें सिद्ध केलेलें आहे. असो. याची मोड पुढील विवेचनावरून लक्षांत येईल.

भारती काळाच्या प्रारंभापासून तों महाभारतकाळापर्यंत नक्षत्रांच्या प्रारंभीं कृत्तिकाच होत्या. ब्राह्मणामध्यें सुद्धां कृत्तिकाच प्रारंभीं आहेत आणि महाभारतांत अनुशासनपर्व अध्याय ६४ यात सर्व नक्षत्रांची यादी दर नक्षत्रावर दान केलें असतांना निरनिराळें पुण्य काय लागतें हें सांगतांना दिलेली आहे. त्यांतही कृत्तिकाच प्रारंभीं आहेत. हीं नक्षत्रें येणेंप्रमाणें आहेत. त्या नक्षत्रांची संख्याही त्यांच्या वचनावरून दिसेल. सात नक्षत्रांची एक रांग येणेंप्रमाणें तीं हीं नक्षत्रें मांडलीं असतां अशी यादी होते.

नक्षत्रांची यादी.

१ कृत्तिका	८ मघा	१५ अनुराधा	२२ धनिष्ठा
२ रोहिणी	९ पूर्वा	१६ ज्येष्ठा	२३ शतभिषक्
३ मृग	१० उत्तरा	१७ मूळ	२४ पूर्वाभाद्रपदा
४ आर्द्रा	११ हस्त	१८ पूर्वाषाढा	२५ उत्तराभाद्रपदा
५ पुनर्वसू	१२ चित्रा	१९ उत्तराषाढा	२६ रेवती
६ पुष्य	१३ स्वाती	२० अभिजित्	२७ अश्विनी
७ आश्लेषा	१४ विशाखे	२१ श्रवण	२८ भरणी

अगदीं पूर्वकाळी मृगापासून प्रारंभ होता. पुढें रोहिणीपासून सुरू झाला त्या वेळेस अर्थातच शतभिषक् या नक्षत्रांवर कालारंभ होत असे. जेव्हां कृत्तिकांपासून प्रारंभ झाला तेव्हां धनिष्ठादि काल झाला. हें वाचकांच्या लक्षांत येईल. हल्लीं महाभारतकाळची ही गणना सुटून अश्विनीपासून नक्षत्रारंभ होऊं लागला आणि कालारंभ म्हणजे (वसंतारंभ) अभिजित् नक्षत्रापासून होतो हें उघड आहे. या अलीकडच्या महाभारतानंतरच्या काळांत अश्विन्यादि गणना सुरू होऊन त्याचा मेळ मेष, वृषभ वगैरे बारा राशींच्या चक्राशीं घातला गेला. हीच नक्षत्रगणना इसवीसनाच्या प्रारंभापासून आतांपर्यंत चालू आहे. मागील क्रमानुसार संपातगतीमुळें पुढें केव्हां तरी नक्षत्रारंभ एक किंवा दोन नक्षत्रें मागें हटून रेवतीपासून किंवा उत्तराभाद्रपदेपासून करावा लागेल.

महाभारतांत रोहिणी नक्षत्र पूर्वीं एका काळीं नक्षत्रांत प्रमुख होतें, असें दाखविणारी दुसरी एक कथा आहे. हीं सत्तावीस नक्षत्रें दक्षप्रजापतीच्या कन्या होत आणि त्यानें त्या चंद्रास दिल्या; त्यानें सर्वांवर सारखी प्रीति न करतां रोहिणीवर अतिशय प्रीति करण्यास प्रारंभ केला. तेव्हा इतरांनीं दक्षाकडे तक्रार नेली. परंतु चंद्र दक्षाचें म्हणणें ऐकेना. तेव्हां दक्षानें चंद्रास तूं क्षयी होशील असा शाप दिला. यामुळें चंद्र क्षयी होतो आणि प्रभास तीर्थांत स्नान केलें म्हणजे मुक्त होतो. (शल्यपर्व सरस्वती आख्यान) या कथेचें तात्पर्य इतकेंच कीं, चंद्राची गति कमी अधिक प्रमा-

णानें जलद किंवा संथ असते. त्यामुळें तो रोहिणी नक्षत्रांत पुष्कळ वेळ राहतो असें दिसतें. प्रभास तीर्थ पश्चिमेकडे असून अमावास्येनंतर चंद्र पश्चिमेस उगवतो यावरून प्रभास तीर्थांत स्नान केल्यानें चंद्र क्षयापासून मुक्त होतो अशी कल्पना आहे.

निरनिराळ्या नक्षत्रांतून चंद्राच्या गतीचें महाभारतकाळीं ज्ञान चांगलें झालेलें होतें, त्याचप्रमाणें सूर्याचें नक्षत्रांतील गमन याचेंही ज्ञान महाभारतकाळीं चांगलें होतें. चंद्राची गति नक्षत्रांतून पाहणें रात्रीचा वेळ असल्यानें सोपें आहे हें खरें, पण सूर्याच्या गतीकडे सूर्य उगवण्यापूर्वी व सूर्य मावळल्यावर कोणतीं नक्षत्रें क्षितिजावर दिसतात हें पाहून लक्ष देणें शक्य आहे. अशा रीतीनें सूर्य नक्षत्रमंडलांत फिरतो ही गोष्ट भारती आर्यांस ठाऊक होती. सूर्याच्या सर्व मंडळाच्या फेऱ्यास ३६५। दिवस लागतात. इतक्याच काळांत चंद्र बारा फेरे ३५४ दिवसांत करून कांहीं दिवस अधिक उरतात. महिन्याची कल्पना चन्द्राच्या फेऱ्यावरूनच होते हें उघड आहे, आणि अमावास्या पूर्णिमेवरून महिन्याचें ज्ञान होतें. वर्षाची कल्पना सूर्याच्या गतीवरून आहे. एका वर्षांत या रितीनें बारा महिने आणि ११। दिवस होतात. अशा रीतीनें चांद्र महिन्याचा व सौरवर्षाचा मेळ बसत नाहीं तरी भारती आर्यांनीं चांद्र महिने ही सोडिले नाहींत आणि सौर वर्षही सोडलें नाहीं. कारण, पूर्णिमा अमावास्येवर त्याचे विशेष यज्ञ होत असत आणि सौरवर्षही त्यांस सोडतां येईना. कारण, ऋतुमान सौरवर्षावर अवलंबून आहे. यासाठीं सौरवर्षाचा चान्द्रमासाशीं त्यांनीं मेळ घालण्याचा प्रयत्न केला. महाभारतकाळीं सौरवर्ष नक्की ३६५। दिवसांचें आहे हें त्यांस माहीत नव्हतें. नाक्षत्र सौरवर्ष सरासरी ३६६ दिवसांचें आहे. या हिशेबानें त्यांनीं पांच वर्षांचें युग कल्पिलें आणि या पांच वर्षांत दोन महिने अधिक घालण्याचा सांप्रदाय त्यांनीं उत्पन्न केला. पांच वर्षांत सरासरीनें दोन महिने अधिक चांद्रमासांत उत्पन्न होतात, हें उघड आहे. प्रथम हे दोन महिने म्हणजे सबंध एक ऋतु एकाच वेळीं अधिक घालण्याचा सांप्रदाय भारतीयुद्धकाळीं असावा असें आम्ही पूर्वी एके ठिकाणीं दाखविलेंच आहे. भारतीयुद्धकाळीं कांहीं लोक चांद्रवर्ष ३५४ दिवसांचें मानीत असावे व कांहीं ३६६ दिवसांचें सौरवर्ष मानीत असावे आणि यामुळेंच पांडवांनीं तेरा वर्षांचा वनवास व अज्ञातवास कराराप्रमाणें पाळला किंवा नाहीं या संबंधानें तंटा उपस्थित झाला तेव्हां भीष्मानें या तंट्याचा निकाल करतांना

पंचमे पंचमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः एवमप्यधिकामासाः पंच च द्वादशक्षपाः त्रयोदशानां वर्षाणां इति मे वर्तते मतिः ·

दर पांच वर्षीं दोन महिने उत्पन्न होतात असें भीष्मानें येथें सांगितलेलें आहे हे दोन महिने वेदांग ज्योतिषांत पांच वर्षांच्या युगांत दोनदां घालण्याचा सांप्रदाय सांगितलेला आहे. पहिला महिना पहिल्या अडीच वर्षांत श्रावणाच्या अगोदर आणि दुसरा महिना पांच वर्षांच्या युगाच्या अंतीं माघाच्या पूर्वी; म्हणजे महाभारतकाळीं श्रावण व माघ हे दोनच मास अधिक येत असत. या अधिक महिन्यांचा उल्लेख महाभारतांत अन्यत्र कोठें नाहीं.

सूर्य-चंद्रांच्या गतीची माहिती होऊन पांच वर्षांचें युग महाभारतकाळीं अमलांत होतें. यांच्या सूक्ष्मगणनेकरितां कालाचे सूक्ष्म विभाग पाडलेले होते ते असे. कला, काष्ठा, मुहूर्त, दिवस, आठवडा, महिना, ऋतु, वर्ष

आणि युग. यांचें कोष्टकही महाभारतांत शांतिपर्वांत आलेलें आहे.

काष्ठा निमेषा दशपञ्चचैव त्रिंशत्काष्ठा गणयेत् कलानाम्। त्रिंशत्कलश्चापि भवेन्मुहूर्तो भागः कलाया दशमश्च यः स्यात् ॥

(शांतिपर्व अ० २३१)

येथें गणना निमेष म्हणजे पापणीच्या हलण्यापासून केलेली आहे.

१५ निमेष	=	१	काष्ठा
३० काष्ठा	=	१	कला
३० १/१० कला	=	१	मुहूर्त
३० मुहूर्त	=	१	दिवस
३० दिवस	=	१	महिना
१२ महिने	=	१	वर्ष
५ वर्षें	=	१	युग

कला आणि काष्ठा यांना निरनिराळीं नांवें नाहींत. परंतु मुहूर्ताला निरनिराळीं नांवें आहेत. दिवसाच्या प्रत्येक मुहूर्ताला निरनिराळी नांवें आहेत आणि या मुहूर्ताचा संबंध प्रत्येक धार्मिक कृत्याशीं चांगला किंवा वाईट अशा रीतीनें महाभारतकाळीं समजला जात असे; व त्याप्रमाणें अमुक मुहूर्तावर कार्य करावें किंवा अमुक मुहूर्तावर कार्य करूं नये अशा प्रकारची समजूत प्राचीनकाळापासून हल्लींच्या काळापर्यंतसुद्धां प्रचलित आहे. किंबहुना महाभारतकालीं मुहूर्त शब्दाचा जो अर्थ होता तो विसरला जाऊन हल्लीं मुहूर्त म्हणजे कोणती तरी शुभ किंवा अशुभ वेळ असा अर्थ झालेला आहे. मुहूर्त म्हणजे किती काळ हें हल्लीं बहुधा कोणास ठाऊक नसतें. हल्लीं मुहूर्त म्हणजे साधारण एखादें मिनिट अशी कल्पना आहे पण मुहूर्त म्हणजे वरील कोष्टकावरून दोन घटका अगर ४८ मिनिटें होतात. असो. वरील कोष्टकांत व अमरांत दिलेल्या कोष्टकांत थोडासा फरक आहे.

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तुताः कला।
त्रिंशत्कलो मुहूर्तस्तु त्रिंशद्रात्र्यहनीचते।

हा फरक आहे. महाभारतानंतर पूर्वीची ज्योतिषकालगणनापद्धति थोडीशी सुटून निराळी अमलांत आली हें यावरून दिसतें. दोन्ही गणनेंत दिवस मात्र एक आहे. सूर्योदयापासून दुसऱ्या सूर्योदयापर्यंत दिवस अथवा अहोरात्र. दिवसाच्या पुढचें प्रमाण महाभारतकाळीं व महाभारतानंतर बरेंच निराळें झालें. कारण, महाभारतकालानंतर सात दिवसांचा एक आठवडा असें प्रमाण उत्पन्न होऊन या प्रत्येक दिवसास निरनिराळ्या ग्रहांचीं नावें पडून वार उत्पन्न झाले. हे वार महाभारतांत मुळींच नाहींत. या वारांची उत्पत्ति पुढें कशी झाली हें आपल्यास येथें पहाणें नाही. परंतु हे वार मूळ खाल्डियन लोकांत उत्पन्न होऊन तेथून सर्व जगतांत पसरले आणि हिंदुस्थानांत बॅक्ट्रियन् ग्रीकांबरोबर महाभारतकालानंतर त्यांच्या ज्योतिषांच्या जातीसह आपल्या अर्वाचीन ज्योतिषशास्त्रांत शिरले.

महाभारतांत वैदिककाळी असलेल्या सहा दिवसाच्या पृष्ठ्य नांवाच्या दंडकाचें नांव आलेलें नाहीं. सहा दिवसांचा हा दंडक यज्ञाच्या उपयोगाकरितां वैदिककाळी काल्पिला गेला होता. ३५४ दिवसांचें चान्द्र वर्ष, ३६० दिवसांचें सामान्य वर्ष आणि ३६६ दिवसांचें नाक्षत्र सौर वर्ष. ही तीन वर्षें वैदिककाळी मानलेली असून त्यांच्यांत सहा सहा दिवसांचें अंतर होतें आणि साधारण महिन्याचे ३० दिवस असून सहा दिवसांचा हा विभाग यज्ञाचे कामीं बराच उपयोगीं पडत असे. हा सहा दिवसांचा पृष्ठ्य म्हणजे सातवडा महाभारतकाळीं यज्ञाचें प्राबल्य कमी झाल्यानें मागें पडला असावा.

दिवसाचें महत्त्व चान्द्रमासाच्या गणनेंत

तिथि आणि नक्षत्र या दोन कारणांनी निरनिराळें पडत असे. ज्या दिवशी ज्या नक्षत्रीं चंद्र असे, तें त्या दिवसाचें नक्षत्र होय. नक्षत्राचें महत्त्व महाभारतकाळीं तिथीपेक्षांही ज्यास्त होतें. २७ नक्षत्राच्या २७ देवता निरनिराळ्या मानलेल्या होत्या. आणि त्या देवतांच्या स्वभावाप्रमाणें त्या त्या नक्षत्रापासून गुण किंवा अवगुण उत्पन्न होतो असें मानलें जात असे. याप्रमाणें नक्षत्रांचा उपयोग फलज्योतिषाच्या दृष्टीनें महाभारतकाळीं फारच होत होता. कोणत्याही प्रवासास जाणें किंवा विवाह करणें किंवा लढाई करणें हें नक्षत्र पाहून योग्य नक्षत्रावर करावें लागत असे. मनुष्याचा जन्म ज्या नक्षत्रावर होई, त्या नक्षत्राप्रमाणें त्या मनुष्यास आयुष्यांत सुखदुःख व्हावयाचें अशी कल्पना महाभारतकाळीं पूर्ण रूढ झाली होती; यामुळें जन्मकाळचें नक्षत्र देण्याचा प्रघात महाभारतावरून दिसतो. युधिष्ठिराचा जन्म ज्या चांगल्या नक्षत्रादि गुणावर व वेळेवर झाला त्याचें वर्णन

> ऐन्द्रे चन्द्रसमारोहे मुहूर्तेऽभिजिदष्टमे ।
> दिवोमध्यगते सूर्ये तिथौ पूर्णेति पूजिते ॥

असें वर्णन केलेलें आहे. यांत चंद्रसमारोह म्हणजे नक्षत्र, ऐन्द्र म्हणजे इन्द्र देवतेचें सांगितलेलें आहे. अर्थात् इन्द्र हा सर्व देवतांचा राजा असून त्याप्रमाणें युधिष्ठिरही सर्व लोकांचा राजा होईल असें फळ याजवरून सूचित केलेलें आहे. हें नक्षत्र ज्येष्ठा होय. याप्रमाणें नक्षत्राचें महत्त्व सर्वांत श्रेष्ठ असून जन्मनक्षत्राप्रमाणें मनुष्याचें सर्व आयुष्य जातें अशी समजूत महाभारतकाळीं जरी रूढ होती तरी फलज्योतिषाची निंदा करणारे लोक किंवा त्यावर अविश्वास ठेवणारे लोक महाभारतकाळींही होते.

> बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमंगलाः ।
> महत्तुफलवैषम्यं दृश्यते कर्मसंगिषु ।
>
> (वनपर्व)

पुष्कळ लोक एकाच नक्षत्रादिकाचे दिसतात, परंतु त्यांच्या कर्मानुसार आयुष्यांतील फलामध्यें अतिशय विषमता दिसते. हा नेहमीचा फलज्योतिषावरील आक्षेप महाभारतकाळींही घेतला जात असे. असो. नक्षत्रांच्या देवता निरनिराळ्या कल्पिलेल्या असून त्या त्या देवतांच्या प्रमाणें फल येणार या ज्योतिषाच्या सिद्धांतानुरूप भारती युद्धकाळीं अनेक अशुभ चिन्हें सौतीनें महाभारतांत वर्णिलेली आहेत व प्राण आणि क्षत्रिय याच्या अभिमानी नक्षत्रांवर क्रूरग्रहांच्या दृष्टि आलेल्या आहेत असें सौतीनें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याचें विवेचन पूर्वीं झालेलेंच आहे. तात्पर्य, महाभारतकाळीं सर्व ज्योतिष नक्षत्रघटित होतें हें उघड आहे. महाभारतानंतर नवीन बॅक्ट्रियन ग्रीक लोकांच्या साहाय्यानें जें सिद्धान्तादिक ज्योतिष झालें त्यांत नक्षत्रें मागें पडून राशि आणि लग्न हीच पुढें सरसावलीं. तोच रिवाज हल्लींपर्यंत चालू आहे. नक्षत्रांचाही उपयोग हल्ली थोडासा होतो; परंतु नक्षत्राच्या देवता काय आहेत हें कोणीही पाहत नाहीं. किंबहुना ज्योतिषांसही बहुधा माहीत नसतें.

नक्षत्रांच्या खालोखाल दिवसाचें महत्त्व तिथि या नात्यानें महाभारतकाळीं बरेंच होतें. तिथि म्हणजे पंधरवड्यांतील दिवसांची संख्या. पंचमी दशमी आणि पौर्णिमा या तिथि सर्वांत शुभ मानल्या असून त्यांस पूर्णा अशी संज्ञा होती. ' तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते । ' हें वर्णन युधिष्ठिराच्या जन्माविषयीं वर दिलेंच आहे. महाभारतांत कोणतेंही वृत्त सांगतांना तिथींचा उपयोग नक्षत्राइतका आढळत नाहीं; तथापि

कांहीं कांहीं ठिकाणीं तिथींचा उल्लेख येतो. सुशर्मा विराटनगरास गोग्रहणासाठीं सप्तमीस गेला आणि कौरव अष्टमीस गेले असें वर्णन केलेलें आहे. स्कंदास देवसेनेचें आधिपत्य पंचमीस दिलें आणि षष्ठीस त्यानें तारकासुराचा पराभव केला वगैरे वर्णनें आहेत. परंतु कोणत्या महिन्यांत आणि कोणत्या पक्षांत हें येथें मुळींच सांगितलेलें नाहीं याचें आश्चर्य वाटतें. याविषयीं आपण पुढें उल्लेख करूं. पक्ष दोन होते हें सांगावयास नकोच. एक शुक्ल अथवा शुद्ध व दुसरा कृष्ण अथवा वद्य. शुद्धपक्ष पहिला आणि वद्य दुसरा असा मानण्याचा प्रघात महाभारतकाळीं असावा. हा प्रघात ग्रीस देशांतलि व इतर देशांतील प्रघाताच्या विरुद्ध असल्यानें त्याजकडे ग्रीकइतिहासकारांचें साहजिकच लक्ष गेलें. कर्टियसरूफस या इतिहासकारानें शिकंदराच्या वेळीं हिंदुस्थानांत कालगणना प्रचालित होती तिचें वर्णन देतांना असें म्हटलें आहे; येथील लोक प्रत्येक महिन्याचे दोन पक्ष पंधरा पंधरा दिवसांचे मानतात. तथापि एकंदर वर्षाला त्याची पूर्ण अवधि देतात; (म्हणजे एकंदर वर्ष ३६६ दिवसांचें धरतात.) परंतु निरनिराळे महिने इतर बहुतेक लोकांप्रमाणें ज्या वेळेस चंद्र पूर्ण होतो त्या वेळेपासून मोजीत नाहींत. परंतु ज्या वेळेस चंद्र नुकताच उगवावयास लागतो, तेव्हांपासून सुरू करतात. " यावरून शिकंदराच्या वेळीं म्हणजे महाभारतकाळीं हिंदुस्थानांत इतर देशांप्रमाणें महिने पौर्णिमान्त नव्हते तर हल्लींप्रमाणें अमान्त होते.

परंतु अशी सर्वत्र स्थिति होती असें मानतां येत नाहीं. किंबहुना पौर्णिमान्त महिन्याची चाल भारती काळांत वैदिक काळाप्रमाणेंच कोठें कोठें चालू होती असें दिसतें. वनपर्व अध्याय १६२ यांत कुबेर युधिष्ठिरास म्हणतो " तूं येथें प्रथम कृष्णपक्ष संपेपर्यंत रहा. " याजवर टीकाकारानें बरीच लांबलचक टीका केलेली आहे. " कांहीं लोक याजवरून असें म्हणतात कीं कृष्णपक्ष हा पूर्वीं प्रथम असे. परंतु हें चुकीचें आहे. कारण पक्षास पूर्व आणि अपर, शुद्ध आणि वद्य अशा संज्ञा आहेत. त्याचप्रमाणें पौर्णिमेला पूर्णमासी असें नांव आहे यावरून महिना येथें पूर्ण होतो असा अर्थ घ्यावयाचा नसून मास शब्दाचा अर्थ चंद्र असा घ्यावयाचा आहे आणि म्हणूनच पौर्णिमेला पूर्णमासी म्हणतात. " वरील उतान्यावरूनच भाषांतरांत प्रथमच जो हा कृष्णपक्ष येईल तो संपेपर्यंत तुम्ही रहा असें भाषांतर केलेलें आहे. (भाषांतर पुस्तक २ पान ३३१) येथें ही गोष्ट सांगण्यासारखी आहे कीं, चन्द्र आणि महिना यांचा सर्व भाषेंत निकट संबंध आहे. इंग्रजीमध्यें सुद्धां मंथ् या शब्दाचा मून (चंद्र) या शब्दाशीं संबंध आहे. त्याचप्रमाणें संस्कृतांतील मास शब्द हा मूळचा चंद्रवाची असून तो महिन्याचा बोधक झालेला आहे. पर्शियन भाषेंतही माह शब्द चन्द्रवाची असून त्याचाही अर्थ महिना असा झालेला आहे आणि या संबंधाचें आश्चर्य नको. कारण, सर्वच लोकांत पूर्वीं महिने चंद्रावर ठरविले होते. मात्र बहुतेक ठिकाणीं चंद्र पूर्ण झाल्यापासून महिना मोजण्याची वहिवाट होती. त्याचप्रमाणें भारतीलोकांतही पूर्णचन्द्रापासून महिना मोजण्याची चाल असावी व त्याचा उल्लेख महाभारतांत क्वचित् सांपडतो. वैदिकवाङ्मयांत तर तो आहेच. असो महाभारतकाळीं उत्तरहिंदुस्थानांत निदान पंजाबांत अमान्त महिने चालू असल्याचें ग्रीकांस आढळलें. महाभारतकाळानंतर पौर्णिमांत महिना उत्तरहिंदुस्थानांत चालू झाला, तो हल्लींही विक्रम संवताबरोबर चालू

आहे हें प्रसिद्ध आहे. विक्रम संवत् पौर्णिमांत महिन्यांनीं होतो ही चाल केव्हां उत्पन्न झाली हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. परतु शकवर्ष नेहमीं अमान्त महिन्यानींच धरलें जातें आणि हीच गणना सर्व ज्योतिषग्रंथांत दिलेली आहे. हल्लीं दोन्ही प्रकार हिंदुस्थानांत चालू आहेत. नर्मदोत्तर संवताबरोबर पूर्णिमांत महिना आहे. आणि दक्षिणेस शकाबरोबर अमांत आहे.

महिन्याचे साधारणपणें तीस दिवस मानीत होते आणि प्रत्येक पंधरवड्यांत पंधरा तिथि मानल्या जात होत्या. तिथींचीं नांवें प्रतिपदा, द्वितीया वगैरे संख्येवर होतीं. परंतु चंद्राचा सूर्याशीं संगम एकूणतीस दिवसांनीं व कधीं अठ्ठावीस दिवसांनींही होतो; यामुळें एकाद्या पंधरवड्यांत एक तिथि अगर दोन तिथि कमी येत. किंवा कधीं कधीं एक तिथि ज्यास्तीही येत असे. चंद्राचें ग्रहगणित ज्या वेळेस माहीत नव्हतें त्या वेळेस कोणत्या पंधरवड्यांत किती तिथि येणार हें अगाऊ समजत नव्हतें आणि ही गोष्ट सरशेवटीं प्रत्यक्ष अनुभवावरच सोडावी लागे. भारतकाळांत एक काळ असा होता, असें महाभारतावरूनही दिसतें. ज्याप्रमाणें अरबलोक अजूनही प्रत्यक्ष चंद्र पाहून त्याप्रमाणें महिने धरतात तशी स्थिति पूर्वीं एकेकाळीं भारती आर्यांची होती व त्यांस तिथींची क्षय अथवा वृद्धि अगोदर समजणें कठीण होतें. भीष्मपर्वारंभीं व्यास धृतराष्ट्रास म्हणतो

चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्वांच षोडशीम् ।
इमान्तु नाभिजानेऽहममावास्यां त्रयोदशीम्॥

" मी अमावास्या, चतुर्दशी, पंचदशी किंवा षोडशी म्हणजे सोळाव्या तिथीस पाहिली आहे. (म्हणजे एक दिवसाची वृद्धि अगर क्षय पाहिला आहे) परंतु मी तेराव्या दिवशीं अमावास्या जाणत नाहीं. या वाक्यावरून भारती युद्धकाळीं तिथि वर्तविण्याचें गणित उत्पन्न झालें नव्हतें. परंतु हल्लीं हें गणित माहीत असून तेरा दिवसांचा पंधरवडा कित्येकदां येतो ही गोष्ट सर्वांस ठाऊक आहे. यावरून आम्ही व्यासापेक्षां शहाणे आहों असें मात्र म्हणतां येत नाहीं. वेदांग-ज्योतिषांत तिथींचें गणित आहे. अर्थात् भारतीयुद्धाचा काळ व्यासाचा काळ वेदांग-ज्योतिषापूर्वींच निश्चयानें ठरतो हें येथें सागण्यासारखें आहे. म्हणजे भारती युद्ध इसवी सन पूर्व १४०० च्या पूर्वीं झालें असें ठरतें. असो. महाभारत हल्लींच्या स्वरूपांत वेदांगज्योतिषानंतर आलें ही गोष्ट आपण पूर्वीं सांगितलीच आहे. महाभारतकाळीं सूर्यचंद्रांचा योग अठ्ठावीस दिवसांनीं होतो ही गोष्ट माहीत असली पाहिजे आणि तसें खालील श्लोकावरून दिसतें.

अष्टाविंशति रात्रं च चंक्रम्य सहभानुना ।
निष्पतन्ति पुनः सूर्यात्सोमसंयोगयोगतः ॥

नक्षत्रें सूर्याच्या बरोबर अठ्ठावीस रात्रीं फिरून चंद्राच्या संयोगानंतर पुन्हां सूर्यापासून बाहेर पडतात असा या श्लोकाचा अर्थ दिसतो. येथें सूर्य-चंद्र-संयोग अठ्ठावीस रात्रींनंतर होतो ही गोष्ट प्रदर्शित केलेली आहे. (उ० अ० ११० भा० पु० ३ पा० ३७०)

महिने एकंदर बारा असून त्यांचीं नांवें महाभारतकाळीं हल्लीं प्रचलित आहेत तींच होतीं. म्हणजे मार्गशीर्षादि प्रचलित होतीं. याशिवाय दुसरीं नांवेंही जीं हल्लींही प्रचलित आहेत तीं शुचिशुक्रादि प्रचलित होतीं. पहिलीं नांवें ज्या नक्षत्रावर पूर्णिमेस चन्द्र येतो, त्या नक्षत्राचें नांव महिन्यास देऊन उत्पन्न झालीं आहेत हें प्रसिद्ध आहे. अर्थात् हीं नांवें पौर्णिमान्त महिन्याच्या वेळचीं होत हें उघड दिसतें. हीं नांवें मार्गशीर्ष, पौष, माघ, फाल्गुन, चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ, श्राव-

ण, भाद्रपद, आश्विन, कार्तिक अशीं असून तीं मार्गशीर्षापासून सुरू होतात. हल्लींप्रमाणें चैत्रापासून सुरू होत नाहीत, ही गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे. मार्गशीर्ष महिन्याला आग्रहायण असें म्हटलें आहे. तसेंच अनुशासनपर्व १०६ व १०९ या अध्यायांत दर महिन्यास उपास करण्याचें फल दिलेलें आहे, त्यात मार्गशीर्षापासूनच प्रारंभ केलेला आहे. याशिवाय, गीतेमध्यें ' मासानां मार्गशीर्षोहम् । ' असें म्हटलें आहे. म्हणजे मासांच्या आरंभीं मार्गशीर्ष महिना असला पाहिजे. मार्गशीर्षादि महिने पूर्वी कां होते हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. परंतु त्याचा आपल्यास येथें विचार कर्तव्य नाहीं. सबंध भारतीकाळांत महिने मार्गशीर्षादि आहेत आणि हल्लीं सुमारें इसवीसनाच्या प्रारंभापासून चैत्रादि आहेत. तसेंच नक्षत्रगणनाही महाभारतांत कृत्तिकादि होती आणि सुमारें इसवीसनापासून ती अश्विन्यादि झाली.

महिन्यांचीं ब्राह्मणामध्यें व यजुःसंहितेंत असलेलीं नांवें महाभारतांत कोठेंही आलेलीं नाहींत. परंतु पुढील श्लोकांत श्रीकृष्णाच्या शिष्टाईस जाण्याचा काल

कौमुदे मासिरेवत्यां शरदन्ते किमागमे ।

असा दिलेला आहे. यांतील कौमुद हें नांव कार्तिकाचें आहे असें टीकाकारानें सांगितलेलें आहे परंतु हें नांव कोणत्याच यादींत आढळत नाहीं. म्हणजे मार्गशीर्षादि यादींत नाही, किंवा शुचिशुक्रादि यादींत नाहीं; किंवा यजुर्वेदांत आलेल्या तिसऱ्या यादींतही नाहीं; याचें आश्चर्य वाटतें. आणखी एक गोष्ट सांगण्यासारखी अशी आहे की, पूर्वी वर्णन केलेल्या गोग्रहणाच्या तिथींबरोबर कोणत्याच महिन्याचें नांव सांगितलेलें नाही. महिन्याशिवाय तिथि सांगणें केवळ असंभवनीय होय, यावरून भारतीयुद्धकालीं प्राचीन यजुर्वेदांतील महिन्यांचीं नावें अरुण अरुणरजाः वगैरे प्रचलित असून ती भारतकाळांत मार्गशीर्षादि नांवें प्रचारांत आल्यानें लोकांस दुर्बोध झालीं व यामुळें महाभारतकाळीं ती सौतीच्या ग्रंथांतून गळली गेली असें मानण्यास हरकत नाहीं. या विषयाचा विचार अन्यत्र झालाच आहे. आतां आपण ऋतूंकडे वळूं.

ऋतु हे वैदिक असून सहा होते. महाभारतकाळीं तेच प्रचारांत होते. हे ऋतु, वसंत, ग्रीष्म, वर्षा, शरद्, हेमंत आणि शिशिर असे होते. भगवद्गीतेमध्यें मासानां मार्गशीर्षोहमृतूनां कुसुमाकरः । असें म्हटलें आहे. अर्थात् ऋतूंच्या प्रारंभी वसंत होता आणि महिन्यांच्या प्रारंभी मार्गशीर्ष होता. या दोघाचा मेळ बसत नाहीं. हें एक लहानसें कोडें आहे. हे सहा ऋतु हिंदुस्थानच्या बाहेरचे आणि वेदकालीन असून तीच ऋतूंची गणना महाभारतकाळापर्यंत राहिली व हल्लींही चैत्रादि गणनेबरोबर चालू आहे. मार्गशीर्षादि गणना व नांवें महाभारतकाळात उत्पन्न होऊन त्यांचा मेळ ऋतूंशी घातलेला नाही. वर सांगितलेल्या श्रीकृष्णाच्या वर्णनात शरदन्ते हिमागमे असें म्हटलें आहे आणि महिना कार्तिक सांगितलेला आहे व सर्वसस्यसुखे काले—म्हणजे सर्व प्रकारचें धान्य व गवत तयार होऊन लोक सुखी झाले आहेत असें वर्णन आहे. यावरून हल्लींच्या काळांत व महाभारताच्या काळांत ऋतूंच्या संबंधानें बराच फरक पडलेला दिसत नाहीं. ऋतु हे सूर्याच्या गतीवर अवलंबून असतात आणि वसंतारंभ अयन बिंदूच्या मागें जाण्यामुळें हळू हळू मागें होत जातो आणि त्यामुळें ऋतुचक्र मागें ढकलतें हें प्रसिद्धच आहे. हें वरील वर्णन महाभारतकाळचें म्हणजे इसवीसनपूर्व सुमारें २९०

श्री भाऊसाहेब पवार, सुंप

श्रीमंत बापूसाहेब कुरुंदवाडकर. (धाकटी पाती).

Arybhushan Press Poona

नामदार प्रभाशंकर, पट्टणी.

दिवाणबहादुर गोविंदराव साडेकर.

वर्षाचें आहे असें मानलें असतां असें दिसून येईल की सुमारें एक महिना ऋतुचक्र मागें ढकललेलें आहे. कारण, हल्लीं बहुधा धान्य व गवत आश्विनांत तयार होतें आणि त्याकाळीं कार्तिकांत तयार झाल्याचें वर्णन आहे तथापि अजून सुद्धां आपण चैत्रारंभापासूनच वसंताचा आरंभ मानतों. ही गणना महाभारतानंतरची आहे. ती इसवीसनाच्या प्रारंभाच्या सुमाराची आहे. यांत आश्विन कार्तिक शरदाचे महिने आहेत. ज्येष्ठ, आषाढ ग्रीष्माचे महिने आहेत आणि श्रावण भाद्रपद हे पावसाळ्याचे महिने आहेत. हल्लींच्या हिशेबानें पाहतां पाऊस आषाढापासून सुरू होतो. सभापर्वांत ' शुचिशुक्रागमेकाले शुष्येत्तोयमिवाल्प कम् ' असें म्हटलें आहे. म्हणजे हा उल्लेख ज्येष्ठ आणि आषाढ याच महिन्याचा ग्रीष्म ऋतु अशा स्थितीचा बोधक आहे. शुचि आणि शुक्र ही ज्येष्ठ आणि आषाढ महिन्यांचीं नांवें आहेत. अर्थात् महाभारतकाळापासून आतांपर्यंत सरासरीनें एक महिना ऋतु मागें हटले आहेत. हिंदुस्थानांत वास्तविक पावसाळा चार महिन्यांचा आहे. विशेषतः हा ऋतूंचा फरक दक्षिणेमध्यें विशेष दिसतो. प्राचीन ऋतुचक्रांत वर्षाऋतूचे महिने दोनच मानिलेले आहेत. रामायणांत किष्किंधा कांडांत

पूर्वोयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः ।
प्रवृत्ताः सौम्य चत्वारो मासावार्षिकसंज्ञिताः ।

असा श्लोक आहे. यावरून रामायणकाळींही वर्षाऋतूचा पहिला महिना श्रावण हाच धरलेला आहे आणि त्यास सलिलागम असें म्हटलें आहे. म्हणजे पावसाळ्याचा प्रारंभ असेंच म्हटलें आहे. अर्थात् रामायणकाळीही ऋतु हल्लींच्या एक महिना पुढें होते आणि वर्षाऋतूचे चार महिने मोजीत होते. यावरून रामायणमहाभारताचा काळ सरासरीनें दोन हजार वर्षांपूर्वींचा ठरतो.

ऋतूंचें चक्र सूर्याच्या उत्तर व दक्षिणगतीनें उत्पन्न होतें ही गोष्ट महाभारतकाळीं ज्ञात होती. वनपर्व अध्याय १६३ यांत असें सांगितलें आहे कीं, सूर्य दक्षिणेकडे गेला म्हणजे शीत उत्पन्न होतें. आणि तो परत फिरून उत्तरेकडे आला म्हणजे पाणी शोषून घेतो. नंतर तो पाणी टाकतो आणि मग पुन्हा पृथ्वीवर सस्य वगैरेंची उत्पत्ति करतो आणि पुन्हा दक्षिणेकडे जातो. याप्रमाणें सुखोत्पत्तीस कारणीभूत असा हा महातेजस्वी सूर्य वृष्टि, वायु आणि उष्णता यांच्या योगानें प्राण्यांची अभिवृद्धि करतो " (भाषा० पु० २ पान ३३४)

ऋतुचक्र एकवार फिरलें म्हणजे एक वर्ष होतें आणि वर्षाची कल्पना ऋतूंवरूनच उत्पन्न होते. ऋतु सूर्याच्या गतीनें उत्पन्न होतात. सूर्य दक्षिणेस किंवा उत्तरेस जसा असेल त्याप्रमाणें ऋतु बदलतात. अर्थात् वर्ष हें सूर्यावर अवलंबून असलेंच पाहिजे. या सौरवर्षाची बरोबर मुदत किती आहे हें ठरविणें महत्त्वाचें आहे. परंतु तें कठीण नाहीं. सूर्य अगदीं अतिशय दक्षिणेस गेला म्हणजे त्या बिंदूपासून मुदत मोजतां पुन्हां त्या बिंदूला सूर्य केव्हां येतो तें पाहून नक्की मुदत कायम करता येते अशा प्रकारची मोजमाप करण्याची अवश्यकता वार्षिकसत्रामुळें भारतीआर्यांस पडत असे आणि त्यामुळें त्यांस वर्षाची नक्की माहिती मिळाली. वर्षाचे उत्तरायण आणि दक्षिणायन असे दोन भाग पडलेले होते आणि या दोन भागांचा मध्य बिंदु म्हणजे विषुवाचा दिवस त्यास माहित होता. उत्तरायण हें पुण्यकारक व पवित्र असून दक्षिणायन हें पितरांचें व यमाचें आहे असें

स्पष्टपणें महाभारतांत सांगितलेलें आहे. उत्तरायणांत मृत्यु आला असतां ब्रह्मविद् लोक ब्रह्माला जातात असें पूर्वकाळीं मानीत व दाक्षिणायनांत योगी मेला, तर चन्द्रलोकाला जाऊन तो पुन्हां परत येईल अशी समजूत होती भगवद्गीतेंत तिचा स्पष्ट उल्लेख आहे.

> अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्।
> तत्रप्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥

हा श्लोक प्रसिद्ध आहे. याप्रमाणें शरपंजरीं पडलेले भीष्म देहत्याग करण्यासाठीं उत्तरायणाची वाट पहात बसले असें महाभारतांत वर्णन आहे. उत्तरायण म्हणजे सूर्य अतिशय दाक्षिणेस जाऊन तेथून परत फिरला म्हणजे तेव्हांपासूनचा काळ असा महाभारतकाळी सांप्रदाय होता. हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. कारण, युधिष्ठिर, सूर्य उत्तरेकडे वळला असें पाहून भीष्माकडे जाण्यास निघाला असें वर्णन आहे. (अनुशा० अ० १६७ भा० पु० ७ पान ९०८) अर्थात् सूर्य विषुववृत्तावर आल्यापासून तेथून उत्तरायण मोजण्याची वहिवाट महाभारतकाळीं नव्हती. दुसरी गोष्ट, हें उत्तरायण महाभारतकाळीं निदान भारतीयुद्ध काळीं माघ महिन्यांत होत असे असें दिसतें. कारण, भीष्मांनीं माघोऽयं समनुप्राप्तो मासः सौम्यो युधिष्ठिर। असें मरणसमयी म्हटलें आहे. हल्लीं उत्तरायण पौष महिन्यांत होतें. सूर्य दाक्षिणेस कां जातो याची कल्पना महाभारतकाळीं नव्हती. पृथ्वीचा आंस सूर्याभोंवतीं फिरण्याच्या पातळीस कांहीं अंशानें कललेला आहे, ही गोष्ट महाभारतकाळीं भारती आर्यांस माहीत असणें शक्यच नाही. किंबहुना पृथ्वी सूर्याभोंवतीं फिरते, याचीही कल्पना त्यांस नव्हती. पृथ्वी आपल्या भोंवती फिरते हेंही त्यांस माहीत नव्हतें. सूर्य संध्याकाळीं अस्तास जाऊन प्रातःकाळीं पूर्वेस कसा उगवतो याची त्यांनीं चमत्कारिक कल्पना केलेली आहे. पृथ्वी सपाट असल्याची कल्पना असल्यानें हीच कल्पना करणें शक्य आहे.

> अस्तं प्राप्य ततः संध्यामातिक्रम्य दिवाकरः।
> उदीचीं भजते काष्ठां दिवमेष विभावसुः ।
> स मेरुं अनुवृत्तःसन् पुनर्गच्छति पांडव ।
> प्राङ्मुखः सविता देवः सर्व भूतहितेरतः ॥

याप्रमाणें वनपर्व अध्याय १६३ यांत वर्णिलेलें आहे. सूर्य उत्तरेकडे जाऊन मेरूला प्रदक्षिणा घालून पुन्हां पूर्वेस येतो. त्याचप्रमाणें चंद्रही मेरूला प्रदक्षिणा करून नक्षत्रांतून पूर्वेस येतो. अशीच कल्पना होणें शक्य आहे.

दक्षिणायन व उत्तरायण व त्यांचे मध्यबिंदु याची माहिती पूर्णपणें होऊन वर्षाची लांबी भारतीकाळांत माहीत झालेली होती. या वर्षांत बारा चान्द्रमास बसून कांहीं अधिक दिवस उरतात. यासाठीं पांचवर्षांचें युग मानून त्यांत दोन अधिक महिने घालण्याची चाल महाभारतांत वर्णिलेली आहे हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. या युगाचीं पांच वर्षें निरनिराळ्या नांवानें वेदांगज्योतिषांत व वेदांत सांगितलेलीं आहेत ती नांवें संवत्सर, परिवत्सर, इडावत्सर इत्यादि महाभारतांत एक दोन ठिकाणीं उल्लिखित आहेत. पांच पांडवांना पंच संवत्सरांची उपमा एके ठिकाणीं दिलेली आहे. या पांच वर्षांच्या युगापेक्षां महाभारतकाळीं मोठ्या युगाची कल्पना पूर्ण झाली होती यांत नवल नाहीं. या चार युगांचीं नांवें कृत, त्रेता, द्वापर आणि कलि असून तीं ब्राह्मणकाळापासूनही चालत आलेलीं होतीं. तेव्हां महाभारतकाळीं ही कल्पना परिपूर्ण झाली यांत नवल नाहीं. निरनिराळ्या युगांची कल्पना सर्व प्राचीन लोकांत होती त्याप्रमाणें भारती आर्यांतही होती यांत नवल नाहीं. पहिलें युग

चांगलें असून उत्तरोत्तर युगांत वाईट काळ येतो; हीही कल्पना सार्वत्रिक आहे.

कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः ।
उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरत् ॥

असें ऐतरेय ब्राह्मणांत सांगितलेलें आहे. या चार युगांमिळून एक चतुर्युग अथवा महायुग होतें, असें मानलें गेलेलें आहे. या चतुर्युगांचा उल्लेख भगवद्गीतेंतही आहे.

चतुर्युगसहस्रान्तमहर्यत् ब्रह्मणोविदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेहोरात्रविदोजनाः ॥

हा श्लोक प्रसिद्ध आहे आणि यावरून चतुर्युग यालाच कधीं कधीं नुसतें युग असें म्हणत. कलि, द्वापर, त्रेता आणि कृत या चार युगांची वर्षसंख्या महाभारत वनपर्व अध्याय १८८ यांत एक हजार, दोन हजार, तीन हजार आणि चार हजार वर्षें दिली असून प्रत्येक युगाला संध्या आणि संध्यांश एक, दोन, तीन व चार इतकीं शतकें दिलेले आहेत. अर्थात् चतुर्युगांची वर्षसंख्या बाराहजार वर्षें होते. या बारा हजारांचें चतुर्युग अथवा महायुग अथवा नुसतें युग होत असून त्याचीं हजार युगें म्हणजे ब्रह्मदेवाचा एक दिवस अशी महाभारतकाळी कल्पना होती.

एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्तिता ।
एतत्सहस्रपर्यन्तमहो ब्राह्ममुदाहृतम् ॥
(वनपर्व अ० १८८)

या बारा सहस्रांला युग अशी संज्ञा असून अशीं हजार युगें म्हणजे ब्रह्मदेवाचा एक दिवस हीच गणना मनुस्मृतीमध्यें दिलेली असून भारतीय ज्योतिःशास्त्रावरील अलीकडील ग्रंथांत हीच गणना घेतली आहे. मात्र त्यांत हें आणखी सांगितलें आहे कीं, चतुर्युगांचीं बारा हजार वर्षें हीं मानवी वर्षें नसून देवांचीं वर्षें आहेत. मानवांचें एक वर्ष म्हणजे देवांचा एक दिवस; अर्थात् देवांचें वर्ष म्हणजे मानवांचीं ३६० वर्षें असा हिशेब ज्योतिःशास्त्र-मतानें ठरलेला आहे. या हिशेबानें पहिलें चतुर्युग म्हणजे ४३ लक्ष ३२ हजार मानवी वर्षें होतात, हें येथें लक्षांत घेतलें पाहिजे.

कांहीं भारतीय आधुनिक विद्वानांचें असें मत आहे की, महाभारतात व मनुस्मृतींत जी कल्पना आहे तीहून भारतीय ज्योतिषकारांनीं ती कल्पना वाढविली. अर्थात् महाभारतकाळी चतुर्युग बारा हजार मानवी वर्षांचेंच आहे अशी भारती आर्यांची समजूत होती. परंतु या विद्वानांचें हें मत आम्हांस मान्य नाहीं. कलियुग म्हणजे एकहजार मानवी वर्षेंच अशी कल्पना होणें कधीही संभवनीय नाहीं. देवांचा एक दिवस म्हणजे मनुष्यांचें एक वर्ष ही कल्पना फार जुनी आहे. उत्तरेस उत्तरध्रुवावर मेरु असून तेथें सहा महिन्यांचा दिवस आणि सहा महिन्यांची रात्र असा अनुभव आहे. देव मेरूवर राहतात अशी कल्पना असून त्यांचें उत्तरायण आणि दक्षिणायन हींच दिवस व रात्र असें मनुस्मृतीमध्यें सांगितलेलें आहे. आणि हजार चतुर्युगांचा ब्रह्मदेवाचा एक दिवस असें येथें सांगितलें असून गीतेंत असें स्पष्ट सांगितलें आहे कीं, ब्रह्मदेवाची रात्र तितकीच लांब आहे. या गणनेवरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, महाभारतांत व मनुस्मृतींत जीं बाराहजार वर्षें सांगितलेली आहेत तीं देवांचींच वर्षें होत. तीं मानवी वर्षें नसावींत. मानवी वर्षें धरल्यास युगांचें प्रमाण फारच लहान पडतें. कलियुग हजार वर्षांचेंच असें मानलें जाणें कधींही शक्य नाहीं. निरनिराळ्या युगांची वर्षसंख्या किती हें ब्राह्मणकाळीं जरी ठरलेलें नव्हतें, तत्रापि ब्राह्मणकाळीं कलियुग दहा हजार वर्षांहून ज्यास्त मोठें आहे असें स्पष्टपणें मानलें जात असे हें निर्विवाद आहे. अथर्व वेदांतच प्रो. रंगाचार्य

यांनीं दाखविल्याप्रमाणें (८—२—११) " आम्ही तुझा शंभर वर्षें, दहाहजार वर्षे, एक दोन तीन चार युगें इतका अवधि मानतों " असें वाक्य आहे. अर्थात् युगाचा अवधि दहा हजार वर्षांहून अधिक आहे. वनपर्वामध्यें चतुर्युगाचीं बाराहजार वर्षें दिलीं आहेत. तेथें दिव्य वर्षें असाच अर्थ घेतला पाहिजे आणि भाषांतर पुस्तक दोन, पान ३८८ यांत दिव्य शब्द यासाठीच मुळांत नसला तरी उपयोगांत आणलेला आहे. भारती आर्यांची कालाच्या अनन्तत्वाच्या विषयींची कल्पना इतकी उदात्त होती की, कलियुग म्हणजे एकहजार वर्षें अशी संकुचित कल्पना त्यांनीं कधींही केलेली नसावी. विशेषतः महाभारतकालापर्यंत कलियुगाचीं हजार वर्षें संपत आलीं होतीं अशी त्याची कल्पना असणें शक्यच नाही. महाभारतकालीं कालगणनेची कल्पना किती प्रचंड झाली होती हें शांतिपर्व अ. ३११ याजवरून लक्षांत येण्यासारखें आहे. यामध्यें ब्रह्मदेवाचा एक कल्पाचा दिवस वाढून साडेसात हजार वर्षांचा एक दिवस अशी कल्पना उत्पन्न झाली होती असें दिसतें. सारांश, कलियुग एकहजार दोनशें दिव्य वर्षांचें म्हणजे चार लक्ष बत्तीस हजार वर्षांचें आहे, (४३२०००) असेंच मत महाभारतकाळीं व मनुस्मृतिकाळी होतें.

(शांति. अ. २३१) यांत युगांचीं वर्षे पुन्हा सांगितलीं आहेत. तेथें हीं ४००० वर्षे कृतयुगाचीं दिव्य सांगितलीं नसून "देवांच्या" असा शब्द भाषांतरांत घातला आहे. (भा. पु. ६पा. ४९२) तो टीकेवरून घातला आहे पण तो बरोबर आहे. कारण, यापूर्वी देवांच्या दिन-रात्रींचें वर्णन आलेलें आहे. " पूर्वी जी मनुष्य लोकांतील दिवस आणि रात्र सांगितली तिच्या अनुरोधानें ह्या वर्षांची गणना सांगितली आहे. " येथें दिव्य वर्षांचा उद्बोध होतो. असो. या ठिकाणीं संशय राहतो. असें वाटलें तरी पूर्वोक्त उपनिषद्वचनांवरून संशय राहणें शक्य नाही, आणि कलियुग मानवी एक हजार वर्षांचें होतें अशी कल्पना कधीही महाभारतांत असणें शक्य नाहीं. चार लक्ष बेचाळीस हजार वर्षांचें युग ही कल्पना हिंदुस्थानांतच होती असें नाही. पाश्चात्य देशांपैकी ज्योतिषशास्त्राचा विशेष अभ्यास करणाऱ्या खाल्डियन लोकांत हीच कल्पना होती. कांही तरी एक मोठें प्रमाण युगाचें मानल्याशिवाय ज्योतिषास गत्यंतर नसतें आणि ज्योतिषाच्या उपयोगी असा मोठा आंकडा म्हटला म्हणजे ३०×१२×१२×१००= ४३२०००हा होय. हा गणितास फारच उपयोगी आहे. वर्षाचे दिवस ३६० याला पुन्हा १२००० नीं गुणल्यानें हा आंकडा आणला आहे हें उघड आहे. आणि युगाची कल्पना प्राचीनकाळापासून प्रचलित आहे.

कलियुग १००० वर्षांचें म्हणजे मानवी वर्षांचें ही कल्पना कोतीच आहे. पण याहूनही कोती कल्पना कित्येकांनीं केलेली आहे ती अशी की, महाभारतांत युग म्हणजे एक वर्ष आणि चार वर्षांचें चतुर्युग यांतील निरनिराळ्या वर्षांस कृत, त्रेता, द्वापर आणि कलि अशी नांवे होतीं, असा त्यांचा समज आहे. पण ही कल्पना निर्मूळ आहे. वनपर्वांत दोन ठिकाणीं कांहीं विरोधाभासी वचनें आलीं आहेत त्यांजवरून हा तर्क केलेला आहे. " संधिरेष त्रेताया द्वापरस्य च " असें (वन. अ. १२१) यात एका तीर्थासंबंधानें म्हटलें असून पुढें १४१ अध्यायांत मारुतीच्या आणि भीमाच्या भेटींत " एतत्कलियुगं नाम अचिराद्यत्प्रवर्तते " असें म्हटलें आहे. तेव्हां एका वर्षाच्याच अवधींत त्रेता-द्वापरांचा सन्धि

आणि पुढें कलियुग कसें येऊं शकेल असा प्रश्न उपस्थित होतो. पण पूर्वीच्या वर्णनांत एष शब्दानें काळाचा बोध होत नसून देशाचाच बोध होतो हें मागील पुढील संदर्भावरून जाणता येतें. शर्यातिराजा आणि च्यवनऋषि यांची येथें कथा दिली असून च्यवनऋषि हा तप करणारा अर्थात् त्रेतायुगाचा दर्शक होय आणि शर्यातिराजा हा यज्ञ करणारा असल्यानें तो द्वापराचा बोधक होय. त्रेतांत तप प्रधान असून द्वापरात यज्ञ प्रधान आहे, असें वर्णन येथें दिलें आहे. आणि या ठिकाणीं शर्याति राजाची मुलगी च्यवनऋषीस दिली असा कथाभाग अ. १२९ पर्यंत आहे. अर्थात् हा देश आणि हें तीर्थ त्रेता आणि द्वापर यांचा संधिच आहे असा येथें क्षेत्रप्रशंसेंत उल्लेख केलेला भाषांतरांतही " हा प्रदेश म्हणजे द्वापर आणि त्रेता यांचा संधिच होय" असा अर्थ दिला आहे तो योग्य आहे (भा. पु. २ पा. २९२).

निरनिराळ्या युगात निरनिराळे धर्म प्रचलित असतात हें महाभारतांत ठिकठिकाणी वर्णिलें आहे त्याचा आपल्यास येथें जास्त विचार करण्याची जरूरी नाही. कलियुगाहून द्वापर दुप्पट, त्रेता तिप्पट आणि कृत चौपट ही कल्पना प्राचीन आहे आणि हे शब्द द्यूतात प्राचीनकाळीं उपयोगांत आणीत होते असें उपनिषदांवरून दिसतें; त्यांचा अर्थ फाशांवरील एक, दोन, तीन, चार ठिपके असा त्यावेळीं होता. असो; या अर्थाचा प्राचीन उपयोग मनांत आणला असतांही, कृतयुग म्हणजे एकच वर्षानें नांव असावें ही कल्पना संभवनीय नाही. आणखी एका ठिकाणीं युगशब्द वर्षवाचक आहे असा भास होतो पण तो तसा नाहीं.

तस्मिन्युगसहस्रान्ते सम्प्राप्ते चायषःक्षये ।
अनावृष्टिर्महाराज जायते बहुवार्षिकी ॥

असा वनपर्व अ० १८८ यांत श्लोक आहे. यांत युगसहस्रान्ते म्हणजे वर्षसहस्रान्ते असा अर्थ नाही. तर ' चतुर्युगसहस्रान्ते ' असा आहे. म्हणजे कल्पाच्या अंतीं ज्यावेळेस सृष्टीचा लय होणार त्या वेळचें हें वर्णन असून येथें युग म्हणजे चतुर्युगच घेतलें पाहिजे. कारण युगसहस्रान्तीं म्हणजे एक वर्षसहस्राच्या कलियुगाच्या अन्तीं असा अर्थ घेतल्यास प्रत्येक कलियुगाच्या अन्तीं सृष्टीचा नाश होतो असें मानावें लागेल. असो; युग शब्द एक वर्ष अशा अर्थानें महाभारतांत कोठेंही आलेला नाही आणि कृत, त्रेता, द्वापर आणि कलि हीं वर्षांचीं नांवें महाभारतकाळीं होतीं ही कल्पना चुकीची आहे.

कल्पाची कल्पना फार जुनी आहे. ' धातायथापूर्वमकल्पयात् ' या वैदिक वचनावरून कल्प शब्द निघालेला असून कल्प म्हणजे ब्रह्मदेवानें सृष्टि उत्पन्न केली त्या सृष्टीचा काळ. हा काळ एक हजार चतुर्युगांचा आहे असें भगवद्गीताकालींही मानलें गेलें होतें ' कल्पादौ विसृजाम्यहं ' या श्लोकांत वार्णिल्याप्रमाणें कल्पाच्या आरंभी परमेश्वर सृष्टि उत्पन्न करतो, आणि कल्प संपला म्हणजे सृष्टीचा लय होतो. या कल्पाची एकंदर मर्यादा ४३२०००० (चतुर्युग) × १००० इतकी होते म्हणजे ४३२०००००० होते. ही कल्पना अलीकडच्या भूगर्भशास्त्रांतील वर्षसंख्याच्या कल्पनेस पुष्कळ जुळून आहे हें वाचकांच्या लक्षांत येईल. या कल्पाच्या प्रचंड अवधींत निरनिराळीं मन्वंतरें महाभारतकाळींही मानलीं गेलीं होती. मनूची कल्पनाही फार जुनी वैदिककाळापासून असून निरनिराळे मनु कल्पाच्या अवधींत होतात असें मानलें गेलें होतें. भगवद्गीतेंत चार मनूंचा उल्लेख

' महर्षयः सप्तपूर्वे चत्वारो मनवः ' या श्लोकांत आलेला आहे. हल्लींच्या ज्योतिषशास्त्राच्या मताप्रमाणें एका कल्पांत चौदा मनु असतात. या चौदा मनूंची कल्पना महाभारतकाळीं होती किंवा नाहीं हें सांगतां येत नाहीं. प्रत्येक मन्वंतरामध्यें संधिकाल असतो अशी कल्पना अलीकडील ज्योतिषांची आहे. ती निरनिराळ्या युगांतील संधिकालाप्रमाणेंच बनविली गेलेली आहे. चार युगें संपलीं म्हणजे पुन्हां दुसरीं चार युगें मन्वंतरांत येतात. हल्लींचें चालू असलेलें कलियुग हें संपलें म्हणजे पुन्हां कृतयुग येईल. हल्लींचें चालू असलेलें कलियुग भारती युद्धकालापासून सुरू झालें. ही कल्पना महाभारतकाळी पूर्ण प्रचलित होती. पूर्वोक्त मारुतीच्या वचनाशिवाय गदायुद्धानंतर श्रीकृष्णानें बलरामाची समजूत घालतांना ' प्राप्तं कलियुगं विद्धि प्रतिज्ञा पाण्डवस्य च ' असें म्हटलें आहे. भारती युद्धानंतरच्या चैत्र शुद्ध प्रतिपदेस कलियुग सुरू झालें तें जेव्हां संपेल आणि कृतयुगास प्रारंभ होईल त्या वेळेस चंद्र, सूर्य, पुष्यनक्षत्र आणि बृहस्पति हे एका जागीं येतील अशी कल्पना आहे.

> यदाचन्द्रश्चसूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती ।
> एकराशौ समेष्यंति प्रवर्त्स्यति तदाकृतम् ।
> (वनपर्व अध्याय १८८)

हा योग केव्हां येईल हें गणितावरून काढतां येणार नाहीं. कारण हीं सर्व एका राशीचे ठिकाणीं येणें अशक्य आहे. राशि या शब्दाचा अर्थ येथें सामान्य मेषादि राशींत असून युति असा अर्थ येथें आहे. महाभारतांत मेषादि राशि नाहींत हें आपण पाहिलें आहे. चंद्र, सूर्य, बृहस्पति आणि पुष्यनक्षत्र यांची युति असंभवनीय दिसते. तथापि हा एक शुभयोग मानला गेलेला असावा. असो.

आपण अगदीं निमेष म्हणजे डोळ्याची पापणी हलण्याचा काळ यापासून चतुर्युग, मन्वंतर आणि कल्प या शेवटच्या कालमर्यादेपर्यंत म्हणजे ब्रह्म्याच्या दिवसापर्यंत येऊन पोंचलों. कालाची ही कल्पना हिंदुस्थानांत उत्पन्न होऊन येथेंच वाढली असें दिसतें. खाल्डियन् लोकांत एक युग अथवा "सृष्टिवर्ष" ४३२००० वर्षांचें होतें; परंतु त्यावरून आपली कल्पना निघाली नाहीं हें आपण पाहिलें आहे. कारण, सृष्टीच्या आयुष्याची वर्षमर्यादा ४३ कोटी वर्षांवर गेलेली आहे. ही कल्पना भारती काळांतच उत्पन्न झाली. ब्राह्मणकाळांत युग कल्पना दहा हजार वर्षांवर होती. कारण, एक, दोन, दहा हजार वर्षें आणि अधिक असा उपनिषदांत उल्लेख आला आहे. भारतीय ज्योतिषांनीं भारतकालांत युगाची मर्यादा ठरवून कल्पाचीही मर्यादा ठरविली हें काम बहुधा गर्ग ज्योतिषानें केलें असावें. महाभारतांत प्रसिद्ध असलेला ज्योतिषी गर्ग होय. गर्गानें सरस्वतीतीरावर तपश्चर्या करून कालज्ञान मिळविलें असें स्पष्ट सांगितलेलें आहे.

> तत्र गर्गेण वृद्धेन तपसा भावितात्मना ।
> कालज्ञानगतिश्चैव ज्योतिषां च व्यतिक्रमः ।
> उत्पाता दारुणाश्चैव शुभाश्च जनमेजय ।
> सरस्वत्याः शुभेतीर्थे विदिता वै महात्मना ॥
> (शल्यपर्व)

सरस्वतीतीरावर गर्गानें ही युगपद्धति कुरुक्षेत्रांत शोधून काढली असें यावरून दिसतें. ज्या अर्थी शक ग्रीकांत ही पद्धति नाहीं त्या अर्थीं ही भारती आर्यांचीच होय आणि ती ग्रीकांच्या पूर्वींची असली पाहिजे हें उघड आहे. गर्ग केव्हां झाला हें जरी सांगतां येत नाहीं तरी तो महाभारताच्या पूर्वींचा होय म्हणजे इसवी सन पूर्व ३०० च्या पूर्वींचा

होय. हल्लीं प्रसिद्ध असलेला गर्गसंहिताग्रंथ त्याचाच असावा; परंतु त्याचें कदाचित् थोडेंसें रूपांतर झालें असावें. त्यांत राशि नाहींत हें आम्हीं पूर्वी सांगितलेंच आहे. यावरून तो, राशि प्रचारांत येण्याच्यापूर्वीं म्हणजे इसवी सन पूर्व १०० च्या पूर्वींचा असावा.

वरील उताऱ्यांत 'ज्योतिषां च व्यतिक्रमः' असें म्हटलेलें आहे. म्हणजे गर्गास ग्रहांच्या वांकड्या गतींचें ज्ञान झालें होतें असें म्हटलें आहे. यावरून भारतीयुद्धकाळाच्या सुमारास ग्रहांच्या गतीचें ज्ञान फारसें नसून तें ज्ञान महाभारतकाळीं बरेंच पूर्णतेस आलें होतें. नक्षत्रांतून ग्रहांची गति आहे ही गोष्ट नक्षत्रें नेहमीं पाहणाऱ्या भारतीय आर्यांस पूर्वींच माहीत झाली असली पाहिजे. सूर्यचंद्रांशिवाय नक्षत्रांत फिरणारे हे ग्रह बुध, शुक्र, मंगळ, गुरु आणि शनि इतके होते.

ते पीडयन्भीमसेनं क्रुद्धाः सप्तमहारथाः ।
प्रजासंहरणे राजन् सोमंसप्तग्रहाइव ॥
(भीष्मपर्व अध्याय १३०)

या श्लोकांत चन्द्राशिवाय सात ग्रह सांगितलेले आहेत, तेव्हां राहु हा निराळा ग्रह धरावयास पाहिजे, किंवा सप्तग्रह येथें निराळेच धरतां येतील. राहूची ग्रहरूपानें माहिती राहुरर्कमुपैति च या वाक्यावरून महाभारतकाळीं चांगली होती, हें निश्चयानें दिसतें. नक्षत्रचक्रांतून प्रत्येक ग्रहास फिरण्यास किती वेळ लागतो, याची कल्पना भारती काळांत गर्गाच्या पूर्वींच झाली असावी ही गोष्ट साहजिक आहे आणि गर्गास विशेष माहिती झाली ती ग्रहांच्या व्यतिक्रमासंबंधानें असावी. गर्गाच्या वेळेपर्यंत सूर्यचन्द्रांशिवाय इतर ग्रहांच्या फेऱ्यांची नक्की कालमर्यादा माहीत झाली नसावी असेंही अनुमान होऊं शकतें आणि ग्रह वक्री होतात व एके जागीं स्थिर होतात ही माहिती गर्गास होती. महाभारतामध्यें ग्रहांचे उल्लेख पुष्कळच आहेत. ते येथें समग्र देण्याची जरूर नाहीं. कांहीं ग्रह दुष्ट असतात ही कल्पना महाभारतकालीं होती. विशेषतः शनि आणि मंगळ. मंगळ लाल असून तो रक्तपात करणारा आहे अशी समजूत होती. गुरु मात्र शुभ असून सर्व प्राण्यांचा संभाळ करणारा आहे असें मानीत. कित्येक दोन ग्रहांचे आणि नक्षत्रांचे योग अशुभ आहेत अशी समजूत होती.

यथा दिवि महा घोरौ राजन् बुधशनैश्चरौ ।
(भीष्मपर्व अ० १०४)

या वचनांत बुध आणि शनि यांचा योग भयंकर मानलेला आहे. भीष्मपर्वाच्या आरंभीं व्यासानें धृतराष्ट्रास भयंकर प्राणहानिसूचक जीं दुश्चिन्हें होत आहेत असें सांगितलें त्यांत आणि उद्योगपर्वांत शेवटीं यापूर्वी श्रीकृष्ण व कर्ण यांच्या भेटींत जीं दुश्चिन्हें होत असल्याचें कर्णानें वर्णन केलें आहे, (उद्योगपर्व अ० १४३) त्यांत ग्रहांच्या व नक्षत्रांच्या अशुभ योगांचें विस्तारानें वर्णन केलेलें आहे. हे योग बहुधा सौतीनें गर्गाच्या ग्रंथांत वर्णिलेल्या योगांवरून घेऊन महाभारतांत सामील केलेले असावेत. कारण, वरील गर्गासंबंधींच्या उताऱ्यांत उत्पाता दारुणाश्चैव शुभाश्च असें म्हटलेलें आहे. म्हणजे अशुभ अथवा भयंकर उत्पात आणि शुभ शकुन यांचें ज्ञान गर्गास झालें होतें. अर्थात् त्यांचें परिगणन गर्गानें प्रथम केलेलें होतें. गर्गसंहितेंतही हल्लीं हे शुभाशुभ योग सांपडतात. हे अशुभ योग मूळ भारतीयुद्धाच्या वेळचे लिहिलेले नाहींत याविषयी आम्ही पूर्वी विवेचन केलेलेंच आहे. तेव्हां येथें ते योग देण्याची जरूरी नाहीं. मात्र येथें हें सांगितलें पाहिजे कीं, गर्गकाळीं किंवा

महाभारतकाळीं ग्रहांची गति सांगितली जात होती आणि त्यांचीं फळें नक्षत्रांवरून सांगत. कारण, राशींचा त्या वेळेस बोधच नव्हता. दुसरें ग्रहांची वक्रगति व वक्रानुवक्रगति महाभारतांत आणि गर्गसंहितेंतही सांगितलेली आहे. तिसरी गोष्ट अशी कीं, श्वेतग्रह अथवा धूमकेतु हा महाभारतकाळीं ज्ञात होता आणि तो अतिशय अशुभ आहे असें मानीत असत. या श्वेतग्रहावरून दुसऱ्या कित्येक काल्पनिक ग्रहांची अथवा केतूंची महाभरतकाळीं कल्पना झालेली होती व त्यांचा उल्लेख या अशुभ चिन्हांमध्यें आलेला आहे. यासाठींच सप्त महाग्रहाः अशासारखीं वचनें संदिग्ध मानावी लागतात. चौथी गोष्ट राहु हा एक ग्रह आहे अशी कल्पना महाभारतकाळीं झालेली होती; म्हणजे तो एक क्रांतिवृत्तावर फिरणारा तमोमय, न दिसणारा ग्रह आहे अशी समजूत होती. या शिवाय सूर्याजवळ राहु येत आहे असें म्हणणें शक्य आलें नसतें. महाभारतांत कांहीं ठिकाणीं राहूला नुसताच ग्रह हा शब्द लावलेला आहे. राहूची पूर्वीची कल्पना म्हणजे तो एक सूर्य-चंद्रांवर हल्ला करणारा राक्षस आहे ही कल्पनाही महाभारतात बाकी आहे. कारण, राहूचें कबंधस्वरूप एके ठिकाणीं वर्णिलेलें आहे. राहू म्हणजे एक काळोखाचा लोट असा प्रत्यक्ष अनुभव सूर्यखग्रासग्रहणाचे वेळीं आल्यावरून त्याला शिररहित राक्षस कल्पून तो समुद्रामध्यें रहातो असें मानलेलें आहे.

अत्रमध्ये समुद्रस्य कबंधः प्रतिदृश्यते ।
स्वर्भानोः सूर्यकल्पस्य सोमसूर्यौ जिघांसतः ॥
(उद्योगपर्व ११० भा. पु. ३ पान ३७०)

यांत हें राहूचें धड पश्चिमसमुद्रामध्यें उभें असलेलें वर्णन केलें आहे. पश्चिमसमुद्रामध्यें राहूची कल्पना कां केली गेलेली आहे हें समजत नाहीं. चंद्रग्रहणाची व सूर्यग्रहणाची योग्य कल्पना महाभारतकाळीं झालेली होती, असें मात्र निश्चयानें म्हणता येतें. कारण, हा राहु राक्षस नसून ती नुस्ती छाया आहे आणि ती आकाशांत दिसत नसून सूर्य-चन्द्रांवर मात्र दिसते असें शांतिपर्वांत आत्म्याचें स्वरूप वर्णन करतांना फार खुबीदार रीतीनें वर्णन केलेलें आहे. हें आम्ही अन्यत्र दाखविलें आहे. तत्त्वज्ञानाच्या विचारात शातिपर्व अध्याय २०३ यांत हा विषय आलेला आहे.

याप्रमाणें भारतीकाळात भारतीआर्यांचें ज्योतिर्विषयक ज्ञान कसें होतें व तें कसें वाढत गेलें याचें विवेचन आहे. हें ज्ञान मुख्यतः यज्ञाच्या संबंधानें सूर्य-चन्द्रांच्या गति व महिना व वर्ष याचा मेळ घालण्यासंबंधानें उत्पन्न झालें असून त्यांत फलज्योतिषाच्या शुभाशुभ योगाच्या दृष्टीनें भर पडली. केवळ ज्योतिर्विषयक शोध करण्याची इच्छा जरी नसली तरी या कारणांनीं भारतीआर्यांनीं महाभारतकाळापर्यंत ज्योतिषज्ञानात बरीच प्रगति केलेली होती. शक, यवन अथवा बॅक्ट्रियन् ग्रीक यांनी यापुढें हिंदुस्थानावर स्वारी करून बरेच दिवस हिंदुस्थानात राज्य केलें त्या वेळेस त्याची राजधानी उज्जयिनी येथें ख्रिस्ती सनाच्या प्रारंभाच्या सुमारास भारती ज्योतिषाचें अथवा यवन ज्योतिषाचें साहाय्य मिळून हल्लींच्या सिद्धांतादिज्योतिषाची वाढ झाली हें प्रसिद्ध आहे. प्रत्यक्ष ज्योतिषविषयक जिज्ञासेनें आकाशांतील ग्रहांची व नक्षत्रांची चौकस दृष्टीनें पाहणी करण्याची हौस भारतीय आर्यांस नव्हती असें नाही.

यथा हिमवतः पार्श्वं पृष्ठं चन्द्रमसो यथा ।
न दृष्टपूर्वं मनुजैः न च तन्नास्ति तावता ॥
(शांतिपर्व २०३)

यांतच चन्द्राचें पृष्ठ दिसत नाहीं म्हणून तें नाही असें म्हणतां येत नाहीं. असा दृष्टान्त आत्म्याच्या अस्तित्वाबद्दल घेतलेला आहे. याजवरून चन्द्राची एकच बाजू आपल्यास दिसते ही गोष्ट चन्द्राचें वारंवार काळजीपूर्वक निरीक्षण करून भारती आर्यांनी ठरविलेली दिसते. हल्लींच्या ज्योतिष शास्त्रानेंही हा सिद्धांत मान्य केलेला आहे. निरनिराळ्या सत्तावीस नक्षत्रांशिवाय अन्य नक्षत्रेंही भारती आर्यांनीं पाहिलेली होतीं व त्यांस निरनिराळी नांवें दिली होतीं. विशेषतः सप्तर्षि यांचा उल्लेख करावयास पाहिजे. या उत्तर ध्रुवाभोंवतीं फिरणाऱ्या सात ताऱ्यांच्या समूहाचा कोणाही आकाशाकडे पाहणाऱ्या मनुष्याच्या मनावर परिणाम झाल्याशिवाय राहात नाहीं. त्याप्रमाणें भारती आर्यांनीं या सात नक्षत्रांचा आपल्या प्राचीन सप्तऋषींशीं मेळ घातला यांत आश्चर्य नाहीं. परंतु उत्तरेस हे सप्तर्षि असून याचप्रमाणें पूर्वेस व दक्षिणेस आणि पश्चिमेस निरनिराळे सप्तर्षि आहेत अशी जी त्यांनीं कल्पना केली ती कांहींशी चमत्कारिक दिसते. (शां० अ० २०८ भा० पु० ६ पान ४३४) दक्षिणेकडचे काल्पनिक सप्तर्षि भारती आर्यांस कधींच दिसावयाचे नाहींत हें उघड आहे. तथापि दक्षिणेकडील जो एक तेजस्वी तारा दिसतो व कांहीं दिवस दिसून ज्याचा अस्त होतो त्या ताऱ्यास अगस्ति ऋषींचें नांव महाभारतकाळीं दिलेलें होतें. असो. महाभारतकाळीं आकाशांतील ग्रहांचें किंवा नक्षत्रांचें निरीक्षण करण्याकरितां एखादें यंत्र असावें किंवा नाहीं याबद्दल विचार करतां असें एखादें यंत्र अथवा चक्र महाभारतकाळीं असावें अशी कल्पना खालील श्लोकावरून करतां येण्यासारखी आहे. वनपर्व अ० १३३ यांत

चतुर्विंशतिपर्वत्वा षण्णाभिद्वादशप्रधि ।
तत्त्रिषष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागति ॥

हे राजा ज्याला चोवीस पर्वें असून सहा नाभि अथवा तुंबे आहेत आणि बारा धांवा असून ३६० आरा आहेत असें तें सदोदित चालणारें चक्र तुझें कल्याण करो. असें अष्टावक्रानें म्हटलें आहे. चोवीस पौर्णिमा व अमावास्या हीं पर्वें; सहा ऋतु या नाभि आणि बारा धावा म्हणजे बारा महिने आणि ३६० दिवस म्हणजे ३६० आरा असें हें संवत्सर चक्राचें रूपक आहे. हें फार जुनें असून वैदिक वाङ्मयांतही येतें. या चक्रावरून आकाशस्थ ग्रहांचें वेध घेण्याचें चक्र उत्पन्न होणें असंभवनीय नाहीं. अशा एखाद्या चक्राशिवाय सूर्याच्या दक्षिण व उत्तर गतीचें सूक्ष्म ज्ञान व दिशांचें ही सूक्ष्म ज्ञान होणें शक्य नाहीं. भारतकाळीं आर्यांस या दोन्ही गोष्टींचें सूक्ष्म ज्ञान झालें होतें हें इतिहासावरून सिद्ध आहे.

ज्योतिःशास्त्राचे दुसरे स्कंध अथवा भाग म्हणजे संहिता व जातक यांजविषयीं दोन शब्द लिहिले पाहिजेत. हे भाग अद्याप निराळे पडले नसून त्यांची विशेष वाढ झालेली नव्हती. तथापि नानाप्रकारचे उत्पात व दुर्भिक्षादि आपत्ति ग्रहांच्या फिरण्यावर अवलंबून आहेत, किंबहुना मनुष्यांचें सुखदुःख जन्मनक्षत्रावर अवलंबून आहे या गोष्टी मानल्या गेल्या होत्या आणि त्या दृष्टीनें गर्गादि ज्योतिष्यांचे शोध व कल्पना चालू होत्या असें दिसतें. उदाहरणार्थ शुक्राचा अवर्षणाशीं संबंध आहे असें पुढील श्लोकांत विधान आहे.

भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ग्रहः ।
त्रैलोक्यप्राणयात्रार्थे वर्षावर्षे भयाभये ।
स्वयंभुवा नियुक्तः सन् भुवनं परिधावति॥४२
(अनु० अ० ३६)

या प्रकारचीं वाक्यें भारतीयुद्धासंबंधानें पुष्कळच आहेत. एकंदर समाजाची किंवा प्रत्येक व्यक्तीचीं सुखदुःखें ग्रहांवर अवलंबून असतात. या संबंधाची संहिता व जातक शास्त्रें महाभारतानंतर ग्रीक व खाल्डियन ज्योतिष्यांच्या मतांचा ओघ आणखी मिळून पुढें फारच वाढली त्याचा येथें जास्त उल्लेख करण्याची जरूर नाही.

प्रकरण चौदावें.

वाङ्मय शास्त्र.

जगतांतील प्रत्येक भाषा एकेकाळीं बोलण्यांत येत असावी हें कोणासही नाकबूल करतां यावयाचें नाहीं आणि या सिद्धांताप्रमाणें संस्कृत भाषा एकेकाळी बोलण्यात येत होती ही गोष्ट निर्विवाद आहे. भारतीय आर्य भारती काळाच्या प्रारंभीं संस्कृत भाषा बोलत होते हें निर्विवाद आहे आणि व्यासांचा मूळ ग्रंथ प्रत्यक्ष बोलण्यांत येणाऱ्या भाषेंत लिहिला गेला हें उघड आहे. महाभारतकाळी संस्कृत भाषा बोलण्यांत येत होती की नाहीं हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. भगवद्गीतेसारखे जे भाग निःसंशय जुन्या भारताचे आहेत त्यांची भाषा सरळ व जोरदार, अगदी कोणत्याही प्रकारचें बंधन नसलेली आणि लांब व दुर्बोध समासांनीं रहित अशी असून ती प्रत्यक्ष बोलणाराची भाषा आहे असा आपल्या मनावर परिणाम होतो. एकंदर महाभारताची भाषा ही बोललेल्या भाषेसारखी दिसते. संस्कृत भाषा भारती काळांत बोलली जात होती हें पंजाबांतील स्त्रियांच्या भाषणांतील ग्राम्य भाषेचे कांहीं निंद्य प्रकार कर्णानें उदाहरणार्थ दिलेले आहेत त्यांवरून अनुमान काढतां येतें.

आहुरन्योन्यसूक्तानि प्रब्रुवाणा मदोत्कटाः।
हे हते हे हते त्येवं स्वामि भर्तृ हतेतिच ॥
(कर्णपर्व ४४)

हे हते हे हते या संस्कृत भाषेंतील शिव्या असून त्यांचा उपयोग स्त्रियांच्या तोंडांत असावा यावरून संस्कृत भाषेचा उपयोग स्त्रियाही करीत असत असें दिसतें.

संस्कृत भाषा.

तथापि महाभारतकाळापूर्वीं म्हणजे ग्रीकलोकांच्या स्वारीपूर्वीं हिंदुस्थानांत खालच्या लोकांत संस्कृत भाषा बोलणें बंद झालें असून ती भाषा विद्वान् ब्राह्मण व विद्वान् क्षत्रिय वगैरे वरिष्ठ जातींतच प्रचारांत होती असें मानावें लागतें. असें नसतें तर बुद्धानें आपला नवीन धर्म मागधी भाषेंत लोकांस उपदेशिला नसता. संस्कृत भाषेचा अनार्य असंस्कृत लोकांच्या तोंडांत अपभ्रंश होऊन निरनिराळ्या प्रांतात निरनिराळ्या प्रकारच्या प्राकृत भाषा उत्पन्न झाल्या होत्या. अनार्य लोकांस संस्कृत भाषेचे कठिण उच्चार करतां येणें शक्य नव्हतें. तसेंच संस्कृत भाषेंतील कठिण रूपें व अपवाद हे वैश्य आणि शूद्र यांच्या भाषणांत नाहींसे होऊन सरळ व साधीं रूपें अमलांत येऊं लागलीं होतीं. सारांश, सोपे उच्चार व साधीं रूपें यांच्या कारणानें प्राकृत भाषा उत्पन्न झाल्या होत्या. या शिवाय अनार्यांच्या म्लेच्छ भाषाही भोंवतालीं बोलण्यांत येत असून त्यांचे शब्द संस्कृत भाषेंत घुसत असत असें स्पष्ट दिसतें.

नार्या म्लेच्छन्ति भाषाभिः मा यथा न चरन्त्युत।
(आदिपर्व)

या वचनावरून आर्य लोक म्लेच्छ शब्द वापरीत नाहीत असा अर्थ निघतो. परंतु टीकाकारानें म्लेच्छ शब्दाचा अर्थ चुकी करणें असा केलेला आहे तोही बरोबर आहे. असें म्हणतां येईल. अनार्य अथवा म्लेच्छ संस्कृत बोलण्याचा यत्न करतांना चुक्या करीत. किंवा संस्कृतांतील कठिण उच्चार भलतेच करीत हें संभवनीय आहे आणि यावरून आर्यांनीं भाषा बोलतांना म्लेच्छासारख्या चुक्या करूं नयेत असा प्रयोग उपयोगांत आला असावा. असो. हळू हळू महाभारतकाळापर्यंत हे अनार्य

लोक व अनार्यांच्या मिश्रणापासून झालेले लोक समाजांत बरेच वाढले जाऊन त्यांच्या प्राकृत भाषा याच महत्त्वाच्या झाल्या आणि संस्कृत भाषा विद्यापीठांत आणि यज्ञशाळेंत मात्र बाकी राहिली. महाभारतांतील उच्चवर्णांतील स्त्रिया संस्कृत बोलतात; पण सुबंधु, कालिदास वगैरेंच्या नाटकांतून सुद्धां उच्चवर्णाच्या स्त्रिया प्राकृत बोलतात यावरून महाभारतकाळीं प्राकृत भाषा उच्चवर्णाच्या स्त्रियांत घुसल्या नव्हत्या असें अनुमान काढण्यास जागा आहे.

बाहेरच्या देशांतील म्लेच्छ लोकांच्या दळणवळणासाठीं भारतीय आर्यांस अगदीं भिन्न म्लेच्छभाषा बोलण्यास शिकण्याचा प्रसंग येत असावा, असें दिसतें. ही गोष्ट पंजाबांत शिकंदराच्या स्वारीनंतर विशेष जरूरीची झाली असावी. आदिपर्वांत विदुरानें युधिष्ठिराशीं एका म्लेच्छ भाषेंत भाषण करून वारणावतांत "तुम्ही गृहात रहावयास जात आहा तेथें लाख वगैरे ज्वालाग्राही पदार्थ भरले आहेत" असें लोकास न समजता सुचविलें असें वर्णन आहे. ही भाषा बहुधा ग्रीक असावी. असें आम्हीं पूर्वीं वर्णन केलेंच आहे; हल्लींही एखादी भाषा न समजली म्हणजे तुम्ही ग्रीक बोलतां असें म्हणण्याचा इंग्रजींत सांप्रदाय आहे. असो. भारतीय आर्यांच्या बोललेल्या संस्कृत भाषेंत बाहेरच्या भाषांचे शब्द क्वचित्प्रसंगीं येणें शक्य आहे. आणि त्याप्रमाणें महाभारतांत सुरंग हा शब्द ग्रीक भाषेंतून आलेला आहे. परंतु असे शब्द फारच थोडे आहेत. प्राकृत भाषेंतील शब्द म्हणजे देशी भाषेंत प्रचलित असलेले शब्दही महाभारतांत फारच थोडे आहेत. त्यांपैकीं एडूक हा शब्द आहे हें आम्ही अन्यत्र सांगितलेंच आहे. ऋग्वेदांतही अनार्य भाषेंतील शब्द क्वचित् येतात असें त्यांचा अभ्यास करणारे मानतात. परंतु एकंदरीनें पहातां महाभारतांतील संस्कृतात प्राकृत, देशी, किंवा अनार्य म्लेच्छ, ग्रीक भाषेंतील शब्द फारच थोडे, हाताच्या बोटांनीं मोजण्याजोगे आहेत असेंच म्हटलें पाहिजे.

प्राकृताचा उल्लेख नाहीं.

महाभारतकाळीं प्राकृतभाषा प्रचलित झाल्या असून त्यांचा उल्लेख महाभारतांत कोठेंच आलेला नाहीं याचें आश्चर्य वाटतें. बहुधा असा उल्लेख करण्याचा प्रसंगही कोठें आलेला नसावा. महाभारतांतील चांडाळ किंवा श्वपच हे सुद्धां संस्कृतात बोलतात, याचें आश्चर्य करणें नको. व्यासाचा मूळ ग्रंथ संस्कृतातच लिहिला गेला आणि त्या वेळेस प्राकृत भाषांचा जन्मही नव्हता हें उघड आहे. सौतीनें इसवीसनपूर्व २५० च्या सुमारास महाभारतास हल्लींचें रूप दिलें त्या वेळेस प्राकृतभाषा उत्पन्न झाल्या होत्या, किंबहुना सामान्य जनसमूह त्याच भाषा बोलत होता हें खरें. परंतु मूळ ग्रंथ संस्कृतांत असल्यानें त्याची छाया या वाढलेल्या ग्रंथावर पडली. याशिवाय, बौद्धधर्माच्या विरोधानें हा महाभारत ग्रंथ तयार झाला हें आपण पूर्वीं दाखविलें आहे बौद्धधर्मानें प्राकृत मागधीस हातीं धरलें. परंतु त्याच्या विरोधानें सौतीनें सनातन धर्मीयांची पूर्वीची संस्कृतच भाषा आपल्या ग्रंथांत कायम ठेविली. कारण, भारती आर्यांचे सनातन धर्मग्रंथ वेद, वेदांगें वगैरे संस्कृतांतच होते आणि बौद्धधर्माच्या विरोधानें सौतीनें संस्कृताचाच अभिमान धरला. याप्रमाणें महाभारतकाळीं प्राकृत भाषा उत्पन्न झाल्या होत्या तरी महाभारतांत संस्कृताचाच उपयोग केला गेलेला आहे. इतकेंच

नव्हे तर या काळी विद्वान् लोकांची हीच भाषा होती आणि बौद्ध वाङ्मय अद्याप अस्तित्वांतही असें नव्हतें. अर्थात् महाभारतकाळीं निरनिराळ्या शास्त्रांवर जें वाङ्मय होतें, तें संस्कृतांतच होतें. तें कोणतें हें आपण आतां पाहूं.

वैदिक वाङ्मय.

प्रथम आपण वैदिकवाङ्मयाकडे वळूं. वैदिक वाङ्मय महाभारतकाळीं बहुतेक संपूर्ण तयार झालें होतें. सर्व वेदांच्या संहिता तयार झाल्या असून त्यांचीं ब्राह्मणेंही तयार झालीं होतीं. ऋग्वेदामध्यें दहा हजार ऋचा आहेत असें अनुशासनपर्वामध्यें

दशेदंऋक्सहस्राणि निर्मथ्यामृत मुद्धृतम् ।
(शांतिपर्व अ० २४६)

या वाक्यांत स्पष्टपणें म्हटलें आहे. वेदांची रचना अपांतरतमा ऋषीनें केली आहे असें महाभारतांत सांगितलें आहे. आणि वेदांचे निरनिराळे भाग खुद्द महाभारतकर्ता व्यास यानें पाडले असें महाभारताच्या आरंभींच सांगितलेलें आहे.

विव्यास वेदान्यस्मात्सः वेदव्यास इत्युच्यते ।

अपांतरतमा ऋषीचें अन्य नांव प्राचीन गर्भ होतें आणि याचाच अवतार व्यास होय असें महाभारतांत (शा० अ० ३४९) सांगितलेलें आहे. अपांतरतमा हा पूर्वीचा ऋषि वेदांची व्यवस्था करणारा असला पाहिजे हें उघड आहे. शौनकानें सर्वानुक्रमणी ऋग्वेदाची केली तो व्यासाच्या पूर्वीं किंवा नंतर हें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. तथापि ऋग्वेदांतील मंत्रांचा कोठें व कसा उपयोग करावयाचा याबद्दलचें शास्त्र शौनकानें घालून दिलें असल्यानें ऋग्वेदासंबंधानें शौनकाचें महत्त्व विशेष आहे. अनुशासनपर्व अध्याय ३० यांत शौनकाची वंशावळ दिलेली आहे. पूर्वीं वीतहव्य नांवाचा एक क्षत्रिय होता तो भृगुऋषीच्या नुसत्या वचनानें ब्रह्मर्षि बनला अशी कथा या अध्यायांत सांगितलेली आहे. या राजाचा गृत्समद या नांवाचा पुत्र होता. हा ऋग्वेदांतील प्रथम मंत्राचा ऋषि आहे. त्याचा पुत्र सुचेता आणि सुचेताचा पुत्र वर्चस्, वर्चसाच्या वंशांत रुरु झाला आणि रुरु याचा पुत्र शुनक होय. शुनकाचा पुत्र शौनक होय. या शौनकाला सौतीनें महाभारत सांगितलें अशी परंपरा आहे. हा शौनक महाभारतकाळचा म्हणजे इसवी सन पूर्व ३०० च्या सुमाराचा मानल्यास पूर्वोक्त शौनकाच्या वंशांतील हा शौनक असावा असें मानतां येईल. किंवा भारताचा कर्ता व्यास जसा वेदांची व्यवस्था लावणारा तसा महाभारताचा प्रथम ऐकणारा शौनक हाच वेदाची सर्वानुक्रमणिका करणारा अशी जुळणी केली असावी.

एकंदर वेद तीन आहेत. आणि कोठें कोठें अथर्व वेदाचाही उल्लेख येतो. प्रत्येक वेदाचें ब्राह्मण निराळें आहे आणि तंडि या ऋषीनें यजुर्वेदाचें ताण्ड्यमहाब्राह्मण शिवाच्या प्रसादानें केलें असें अनुशासनपर्वांत सांगितलेलें आहे. या तंडीनें शिवाचें सहस्रनाम केलें असें सांगितलेलें आहे. तंडि महाब्राह्मणाचा कर्ता त्यानेंच केलेलें हें शिवसहस्रनाम आहे असें जरी मानलें नाहीं तथापि उपमन्यूनें तें केलेलें असावें हें संभवतें. तें अनुशासनपर्व अध्याय १७ यांत सांगितलेलें आहे. अनुशासनपर्व

---

१ वास्तविक थोडया अधिक ऋचा आहेत असे टीकाकाराने येथें सांगितले आहे.

ऋचानां दशसहस्राणि ऋचां पंचशतानि च ।
ऋचामशीतिःपादश्चैतत्पारायणमुच्यते ॥

अध्याय १६ यांत तंडीची हकीगत दिलेली आहे. शुक्लयजुर्वेदाची व शतपथाची कथा महाभारत शांतिपर्व अध्याय ३१८ यांत दिली आहे ती येथें देण्यासारखी आहे. या दोहोंचा कर्ता याज्ञवल्क्य असून तो मूळ आपला मामा वैशंपायन याजपाशी यजुर्वेद शिकला होता; परंतु त्याशीं कांहीं तंटा झाल्यानें त्यानें तो वेद ओकून टाकला आणि सूर्याची आराधना करून नवीन यजुर्वेद त्यानें उत्पन्न केला; हाच शुक्लयजुर्वेद अशी आख्यायिका प्रसिद्ध आहे, तिचाच यांत उल्लेख आहे. सूर्यानें त्यास असा वर दिला कीं, दुसऱ्या शाखांतून घेतलेल्या प्रकरणांसह व उपनिषदांसह साग यजुर्वेद तुझे ठिकाणीं स्थिर होईल आणि शतपथाची रचना तुझे हातून होईल." याप्रमाणें याज्ञवल्क्यानें घरीं येऊन सरस्वतीचें ध्यान केलें. ती प्रकट झाली तेव्हां तिची व प्रकाशदाता सूर्य यांची पूजा करून त्यानें ध्यान केलें तेव्हां सारा शतपथ, रहस्य, परिशिष्ट व इतर शाखांतील घेतलेले भाग यांसह मी आविर्भूत झालों. मग मी शंभर शिष्य मामास वाईट वाटावें यासाठीं केले. मग तुझा बाप (जनकाचा यज्ञ करूं लागला तेव्हां यज्ञाची व्यवस्था मीं हातीं घेतली आणि वेदपठणाच्या दक्षिणेसाठीं वैशंपायनाशीं तंटा करून अर्धी दक्षिणा देवतांच्या देखत घेतली ही व्यवस्था सुमंत, जैमिनि, पैल, तुझा बाप (जनक) व इतर ऋषि यांना मान्य झाली. सूर्यापासून मला १५ यजुर्मंत्र मिळाले. रोमहर्षणाबरोबर मी पुराणाचेंही अध्ययन केलें (भा० पु० ६ पान ३१८). या हकीगतीवरून कित्येक महत्त्वाचीं अनुमानें निघतात. प्रथम हें कीं शुक्लयजुर्वेद यजुर्वेदी वैशंपायन व याज्ञवल्क्य यांच्या भांडणामुळें उत्पन्न झाला. तो याज्ञवल्क्यानें सूर्यापासून मिळविला. त्यांत निराळे पंधरा मंत्र सूर्यानें दिलेले असून बाकीचे पूर्वींचेच शाखांपैकीं होते. (यांची म्हणण्याची पद्धत मात्र कृष्णयजुर्वेदाहून निराळी आहे हें प्रसिद्ध आहे.) याज्ञवल्क्यानेंच या वेदाचें प्रसिद्ध शतपथ ब्राह्मण रचिलें. या ब्राह्मणास मात्र स्वर आहेत (इतर वेदांच्या ब्राह्मणांस स्वर नाहींत त्यांत स्वररहित गद्य आहे.) यावरून हें ब्राह्मण सर्वांत जुनें असावें. याचा रचनाकाळही या कथेवरून दिसतो. म्हणजे हें ब्राह्मण भारतीयुद्धानंतर रचलें गेलें. कारण, व्यासशिष्य सुमंतु, जैमिनि, पैल, वैशंपायन यांच्या समकालीन हा याज्ञवल्क्य होता; किंबहुना त्यांच्या शिष्यवर्गांत तो होता. भारतीयुद्धानंतर शतपथब्राह्मण झालें हें आम्ही आरंभीं अंतःप्रमाणावरून ठरविलेंही आहे व त्यावरून भारतीयुद्धाचा काळही ठरविला आहे. असो. महाभारतकाळीं हीच दंतकथा परंपरेनें मान्य होती असें वरील कथेवरून दिसतें. असो. याज्ञवल्क्यानें निराळा शुक्लयजुर्वेद केला इतकेंच नव्हे तर जुन्या यजुर्वेदाशीं भाऊबंदकी करून यज्ञांत त्या वेदास येणाऱ्या दक्षिणेंत वैशंपायनापासून अर्धा भागही घेतला. याप्रमाणें ही कथा फारच मनोरंजक व ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाची आहे.

याशिवाय वनपर्व अ० १३८ यांत अर्वावसूनें रहस्य सौरवेद केला असें वर्णन आहे. यांत वर्णिलेलें (प्रतिष्ठां चापि वेदस्य सौरस्य द्विजसत्तमः) सौर वेदसूक्त यजुर्वेदांत आहे असें दिसतें. नीलकंठानें काठक ब्राह्मणांत वर्णन केलेला एक आदित्याचा अष्टाक्षरी मंत्र येथें उद्दिष्ट आहे असें वर्णिलें आहे. असो. याजविषयी जास्त माहिती वैदिकांनीं देण्यासारखी आहे. याचा आपल्यास येथें उल्लेख करणें शक्य आहे.

वेद म्हणजे मंत्र आणि ब्राह्मण; अर्थात् उपनिषदांचाही ब्राह्मणांतच अंतर्भाव होतो.

तथापि त्यांचा निर्देश कोठें कोठें निराळा केलेला आहे.

वेदोपनिषदां वेत्ता ऋषिः सुरगणार्चितः ।

अशी सभापर्व अध्याय ५ याच्या प्रारंभी नारदाची स्तुति केलेली आहे. कोणकोणतीं उपनिषदें महाभारतकाळीं प्रसिद्ध होतीं हें सांगतां येत नाहीं. बहुधा दशोपनिषदें महाभारताच्या पूर्वीचीं असलीं पाहिजेत. वेदांच्या दशोपनिषदांशिवाय अनेक उपनिषदें हल्लीं प्रसिद्ध आहेत. शांतिपर्व अध्याय ३४२ यांत ऋग्वेदामध्यें २१००० शाखा असल्याचें वर्णन केलेलें आहे; आणि सामवेदामध्यें १००० शाखा व यजुर्वेदाच्या ५६, ८, ३७ मिळून १०१ शाखा असल्याचें वर्णन आहे. (भा० पु० ६ पा० ८००) परंतु हल्लीं वेदांच्या इतक्या शाखा उपलब्ध नाहींत. यामुळें निरनिराळ्या उपनिषदांना पाहिजे त्या वेदाचें उपनिषद् तें आहे असें म्हणतां आलें. असो.

नारदाच्या वर्णनामध्यें इतिहासपुराणज्ञः पुराकल्पविशेषवित् असें पुढें म्हटलेलें आहे. आणि या पुराकल्पांचा संबंध वेदांशींच आहे. हीं पुराकल्पें म्हणजे वेदांत सांगितलेल्या निरनिराळ्या गोष्टी होत. हल्लीं या पुराकल्पांचा आपल्यास कोठें मागमूस दिसत नाहीं. तथापि प्राचीनकाळीं पुराकल्पें नांवाचे निरनिराळे लहान ग्रंथ असले पाहिजेत. उपनिषदांप्रमाणेंच ते वेदाचे भाग समजले जात असावेत. परंतु हल्लीं त्यांचा अंतर्भाव पुराणामध्यें किंवा ब्राह्मणांत सांगितलेल्या कथांमध्यें होतो.

वेदांगें व्याकरणें.

आतां वेदांचीं जीं अंगें सांगितलेलीं आहेत त्यांजकडे वळूं. महाभारतांत षडंगांचें नांव वारंवार येतें. न्यायविद्धर्मतत्त्वज्ञः षडंगविदुत्तमः । असें म्हटलेलें आहे. हीं षडंगें कोणतीं हें महाभारतांत सांगितलेलें आहे. हीं षडंगें पुढील श्लोकांत सांगितलीं आहेत.

ऋक् सामांगांश्च यजूंषि चापि छंदांसि नक्षत्रगतिं निरुक्तम् । अधीत्य च व्याकरणं सकल्पं शिक्षाच भूतप्रकृतिं न वेद्मि ।

(आदिपर्व अ० १७०)

या श्लोकात सांगितलेलीं षडंगें छंद, निरुक्त, शिक्षा, कल्प, व्याकरण आणि ज्योतिष हीं होत. या सर्व शास्त्रांचा अभ्यास महाभारतकाळीं बहुतेक पूर्णपणें झालेला होता आणि त्या त्या विषयांत भारती आर्यांची प्रगति झालेली होती. विशेषतः व्याकरणाचा अभ्यास संपूर्ण तऱ्हेनें होऊन पाणिनीचें महाव्याकरण भारतकाळींच झालेलें होतें. पाणिनीचें व्याकरण जगांतील सर्व व्याकरणांत श्रेष्ठ असून पाणिनीनें जे व्याकरणाचे नियम दिलेले आहेत तेच नियम हल्लीं निरनिराळ्या भाषांचें जें तुलनात्मक व्याकरण पाश्चात्य पंडितांनीं तयार केलें आहे त्यांत घेतलेले आहेत. किंबहुना हल्लीच्या तुलनात्मक व्याकरणाचा पाया पाणिनीच्या व्याकरणानेंच घातलेला आहे. हें व्याकरण अर्थात् जगतांतील सर्व भाषा—पंडितास आदरणीय झालेलें आहे. पाणिनि हा आद्य व्याकरणकार नव्हता हें उघड आहे. कारण त्यानें जें अद्वितीय व्याकरण रचलें तें एकट्याच्या बुद्धिबलाचें सामर्थ्य होय असें मानतां येत नाहीं. त्याच्या पूर्वीं व्याकरण शास्त्राचा अभ्यास बराच होत असून कित्येक ग्रंथही व शास्त्रकारही त्याच्या पूर्वीं झाले असले पाहिजेत. सारांश, व्याकरण हें वेदांग असल्यानें त्याचा अभ्यास भारतीयुद्धकाळापासून महाभारतकाळापर्यंत झालेला असला पाहिजे. परंतु महाभारतांत कोणत्याही व्याकरणशास्त्रकर्त्याचें नांव आलेलें नाहीं. किंबहुना पाणिनीचें नांव महाभारतात आलेलें

नाहीं. परंतु याजवरून पाणिनि महाभारत काळानंतर झाला असें मानतां येणार नाहीं. उल्लेखाचा अभाव हें प्रमाण लंगडें आहे हें आम्ही अनेक वेळ सांगितलेंच आहे. पाणिनि महाभारतकाळापूर्वी झाला असला पाहिजे, असें मानण्यास कारण आहे. महाभारतांत भाष्याचें नांव आलेलें आहे. पाणिनीचें व्याकरण हें वेदांग समजलें जात असून वैदिक लोक तें पठण करतात आणि या व्याकरणावर कात्यायनाचें वार्तिक आहे आणि पतंजलीचें महाभाष्य आहे, हें प्रसिद्ध आहे. अनुशासनपर्व अ० ८० यांत

येच भाष्यविदः केचित् येच व्याकरणे रताः ।
अधीयन्ते पुराणं च धर्मशास्त्राण्यथापि ये ॥

असा श्लोक आहे. यांतील भाष्य शब्द व्याकरणाला उद्देशून असून पतंजलीच्या महाभाष्याला लागू पडतो असें प्रथम दर्शनीं वाटतें. परंतु तसें आमच्या मतें मानतां येत नाहीं. कारण, पतंजलि हा महाभारतकाळानंतर झाला असें आम्ही ठरविलें आहे. तेव्हां त्याच्या महाभाष्याचा उल्लेख महाभारतांत येणें शक्य नाहीं. येथें भाष्य शब्दाचा व्याकरणाशीं विरोध आहे हें स्पष्ट दिसतें आणि यामुळें हें भाष्य वेदाचें भाष्य किंवा दुसऱ्या कोणत्याही शास्त्राचें भाष्य असावें. निदान नुसता भाष्य शब्द आहे यावरून पतंजलीचें महाभाष्य नव्हे असें मानण्यास हरकत नाहीं. याशिवाय, अनुशासनपर्वांत दोन ग्रंथकर्त्यांचा उल्लेख अध्याय १४ यांत आलेला आहे.

शाकल्यः संगितात्मा वै नववर्ष शतान्यपि ।
आराधयामास भवं मनोयज्ञेन केशव ॥
भविष्यति द्विजश्रेष्ठः सूत्रकर्ता सुतस्तव ।
सावर्णिश्चापि विख्यात ऋषिरासीत्कृतेयुगे ॥
ग्रंथकृल्लोकविख्यातो भविता ह्यजरामरः ॥
(अनु० १४ श्लोक १००–१०४)

या श्लोकांत दोन ग्रंथकार एक शाकल्य-सूत्रकर्ता व सावर्णि असे सांगितलेले आहेत. शाकल्यानें कोणत्या शास्त्रावर सूत्र केलें हें येथें सांगितलेलें नाहीं किंवा सावर्णीनें कोणत्या शास्त्रावर ग्रंथ केला हेंही सांगितलेलें नाहीं. परंतु शाकल्य याचें नांव पाणिनीच्या सूत्रांत (लोपः शाकल्यस्य वगैरे) येतें, यावरून हा शाकल्य सूत्रकार पाणिनीच्या पूर्वींचा सूत्रकार असावा. असें अनुमान करण्यासारखें आहे.

ज्योतिष ग्रंथ.

व्याकरणाचे खालोखाल ज्योतिषाचें महत्त्व आहे. हा ज्योतिष ग्रंथ कोणता होता हें आपल्यास सांगतां येत नाहीं. हल्लीं लगधाचा ग्रंथ वेदांगज्योतिषाचा प्रसिद्ध असून तोच वैदिक पाठ करितात, हें प्रसिद्ध आहे. लगधाचें नांव पाणिनीप्रमाणेंच महाभारतांत नसलें तरी तो महाभारताच्या पूर्वींचा होय यांत शंका नाहीं. ज्योतिषग्रंथकार अन्य सांगितलेला गर्ग होय. गर्गपाराशर याचें नांव ज्योतिषामध्यें प्रसिद्ध आहे. हा गर्ग सरस्वतीतीरावर तप करून ज्योतिषशास्त्रज्ञ झाला असें वर्णन आहे. याच गर्गाची एक संहिता हल्लीं उपलब्ध असून ती महाभारतकाळींही अस्तित्वांत असावी असें अनुमान होतें. गर्ग महाभारतापूर्वीचा होय, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. ज्योतिषामध्यें गर्गाचे मुहूर्त वारंवार येतात आणि श्रीकृष्णाच्या चरित्रांत गर्गाचार्य ज्योतिषीच आलेला आहे.[१]

---

१ गर्गसंहिता हे नांव जरी महाभारतांत आलेले नाहीं तरी अनुशासनपर्व अ० १८ यांत गर्गाचा पुन्हां उल्लेख आलेला असून ज्याचीं चौसष्ट अगें आहेत असें ज्ञान गर्गास शिवाने प्राप्त करून दिले असा उल्लेख येथे आहे (भा० पु० ७ पा० ९५) गर्गसंहिता हल्लीं प्रसिद्ध असलेली पाहिली असतां त्यांत ४० उपांगें असल्याचें वर्णन आहे. या

निरुक्त व कल्प.

आतां आपण निरुक्त अथवा शब्दप्रवचन याजकडे वळूं. यास्काचें निरुक्त हल्ली वेदांग म्हणून प्रसिद्ध असून यास्क महाभारतकाळापूर्वींचा होय हें निर्विवाद आहे. यास्काचें नांव महाभारतांत आलेलें असून त्याचें नैघंटुक म्हणजे शब्दकोष याचाही उल्लेख आलेला आहे. (शांतिपर्व अ० ३४३) यांत हा उल्लेख आहे. आतां छंद हें अंग बाकी आहे. या अंगाचा कर्ता पिंगल असून त्याचेंच छंदःशास्त्र हल्लीं वैदिक पठण करितात. पण या पिंगलाचा उल्लेख महाभारतांत नाही. नसला तरी त्यापासून कांहीं अनुमान निघत नाहीं आणि हा पिंगल महाभारताच्या पूर्वींचाच मानावयास पाहिजे. शिक्षा हल्लीं पाणिनीचीच प्रसिद्ध आहे. परंतु प्रत्येक वेदाची शिक्षा निराळी आहे. शिक्षेच्या एका कर्त्याचा उल्लेख महाभारतांत आला आहे. तो शां० अ० ३४२ यांत आहे. " बाभ्रव्यकुलांतील गालवानें क्रमशास्त्रांत पारंगतता प्राप्त करून घेतली आणि शिक्षा व क्रम या दोन शास्त्रांवर त्यानें ग्रंथ लिहिले " (भा० पु० ६ पान ८०१)

संहितेत सर्व ग्रथात राशीचे नांव कोठेही नाहीं. सर्व स्थिति नक्षत्रावर सांगितल्या आहेत यावरून हा ग्रंथ खिस्तीसनापूर्वींचा हे निश्चयाने टरतेच. शिवाय तो वरप्रमाणे महाभारतात उल्लेखित आहे तेव्हां त्या वेळचा किंवा पूर्वींचा असावा हे उघड आहे. गर्गाच्या संहितेत ४० चाळीस उपांगाशिवाय युगपुराण म्हणून एक अध्याय आणखी आलेला आहे. त्यात कलियुगातील यवनापर्यंतचा म्हणजे इ० स० पू० १५० सुमारापर्यंतचा उल्लेख आलेला आहे आणि पुढे भविष्यरूपाने वर्णन कलियुगाचें केलेले आहे. अर्थात् हा अध्याय इ. स. पू. १५० नंतरचा आहे. असो. महाभारतकालीन गर्गसंहिता व हल्लीं उपलब्ध असलेली संहिता एक आहे हें निश्चयाने म्हणवत नाहीं.

आतां शिल्लक राहिलें कल्प. कल्प म्हणजे निरनिराळ्या वेदांचीं यज्ञासंबंधानें माहिती देणारीं सूत्रें होत. या कल्पसूत्रांचे अनेक कर्ते असून त्यांचा उल्लेख महाभारतांत आलेला नाहीं. परंतु नुसत्या सूत्र शब्दाचा उल्लेख महाभारतांत आलेला आहे. या शब्दानें श्रौतसूत्रें किंवा धर्मसूत्रें यांचा उल्लेख घ्यावा असें अनुमान निघतें.

अशक्नुवन्तश्चरितुं किंचिद्धर्मेषु सूत्रितम् ।

असा श्लोक शांतिपर्व अ० २६९ यामध्यें आलेला आहे. पाणिनीमध्यें अनेक सूत्रांचा उल्लेख आहे. आणि हीं सूत्रें निरनिराळ्या विषयांवर असलीं पाहिजेत. असो; वैदिक वाङ्मयाचा येथपर्यंत उल्लेख झाला. याशिवाय प्रथम भागांतही अधिक उल्लेख आम्हीं केलेला आहे. उपनिषद्शब्दाला महाभारतांत रहस्य ब्राह्मवेद आणि वेदान्त अशा निरनिराळ्या संज्ञा दिलेल्या आढळतात आणि कोठें महोपनिषत् असाही शब्द वापरलेला आहे. भीष्मपर्व अध्याय १४३ यांत भूरिश्रवा आपला देह प्रायोपवेशन करून त्याग करण्याचा विचार करीत आहे. या उपनिषदामध्यें ॐ या प्रणवावर ध्यान करावयाचें असतें.

इतिहासपुराण.

आतां आपण इतिहास आणि पुराण यांजकडे वळूं. वैदिक वाङ्मय संपल्यावर दुसरें वाङ्मय—इतिहासपुराणांचें होय. इतिहासपुराणांमध्यें थोडेंसें अंतर आहे. इतिहास म्हणजे प्रत्यक्ष झालेल्या गोष्टी आणि पुराण म्हणजे जुन्या दंतकथा व राजवंश असा भेद असला पाहिजे. हीं पुराणें महाभारताच्या पूर्वीं उपनिषत्कालींही होतीं असें उपनिषदांवरून दिसतें. परंतु तीं अनेक होतीं किंवा एक होतें हें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. वे-

दांचें व उपनिषदांचें पठण करणें जसें ब्राह्मणांचें काम होतें त्याप्रमाणें इतिहास पुराणांचें पठण करणें हें सूताचें काम होतें. सूतांचा हा धंदा आहे असें महाभारतांतही सांगितलें असल्याचें आम्ही अन्यत्र वर्णन केलेलें आहे. राजांचा स्तुतिपाठ करण्याचा धंदा सूतांचा आहे असें अनुशासनपर्व अध्याय ४८; भा० पु० ७ पान १७२ यांत सांगितलें आहे. महाभारतही सौतीनेंच शौनकाला सांगितलें आहे. इतिहास हा स्वतंत्र ग्रंथसमुदाय असावा. परंतु महाभारतानंतर हा सर्व ग्रंथसमुदाय महाभारतांतच सामील झाल्यानें लुप्त झाला. परंतु उपनिषदांमध्यें जो इतिहास सांगितलेला आहे तो कोणता हा प्रश्न उद्भवतो. रामायण आणि महाभारत हे दोन्ही ग्रंथ इतिहास आहेत असें त्या त्या ग्रंथांत स्पष्टपणें सांगितलेलें आहे. याचे मूळ ग्रंथ उपनिषत्कालींही असावे असें मानण्यास हरकत नाहीं आणि याशिवाय अन्य इतिहास लहान लहान असावेत; महाभारताच्या अवाढव्य आटोक्यांत ते येऊन गेल्यामुळें त्यांचें अस्तित्व नाहींसें झालें आणि महाभारतानंतरच्या अनेक ग्रंथांत इतिहास म्हणजे भारत असेंच समजलें जातें. पण महाभारतांतच कित्येक ठिकाणीं इतिहास शब्द येतो त्या ठिकाणी महाभारत कसें घ्यावयाचें ? उदाहरणार्थ द्रोणावद्दल असें वर्णन आहे कीं

योऽधीत्य चतुरो वेदान्सांगानाख्यानपंचमान् ।

या ठिकाणीं आख्यान शब्दानें पुराण भारतादि असा अर्थ टीकाकारानें केलेला आहे. पण, भारतीयुद्धांत असलेला द्रोण भारतकालानंतर झालेलें भारत कसें अध्ययन करूं शकेल ? अर्थात् महाभारतकाळीं भारत निराळा ग्रंथ असून तो फार जुना होता आणि वेदांबरोबर भारतपठणाची ही पद्धति फार प्राचीन होती. यामुळें वेदांबरोबर भारताचा उल्लेख यावयाचाच, असा परिपाठ पडला होता. आतां पुराणाविषयी थोडेसें ज्यास्त लिहूं. वामनपुराणाचा उल्लेख महाभारतांत आलेला आहे हें आम्हीं अन्यत्र सांगितलेंच आहे. तेव्हां अठरा पुराणेंही महाभारतकाळी असलींच पाहिजेत. वनपर्व अध्याय १९ यांत

एवन्तेसर्वमाख्यातं अतीतानागतं तथा ।
वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥

असा श्लोक आहे. वास्तविक पुराणांत, पुराण म्हणजे अतीत असेल तेंच सांगण्याचा उद्देश असला पाहिजे. परंतु भविष्यरूपानें पुढें येणारें अनागतही पुराणांत सांगण्याचा परिपाठ महाभारतकाळीं असावा. सूत लोमहर्षण हा सर्व पुराणाचा सांगणारा असें शांतिपर्व अध्याय ३१८ यांत सांगितलेलें आहे. याच लोमहर्षणाचा पुत्र सौति यानें महाभारत सांगितलें. अर्थात् ही अठरा पुराणें महाभारताच्या पूर्वींची होत. (भाषांतर पुस्तक ६ पान ७०७) पुराणांचें पठण व्यासांनीं केलें हें महाभारतांतही एके ठिकाणी सांगितलेलें आहे. (स्वर्गारोहणपर्व अ० ९) अर्थात् व्यासांचें मूळचें एक पुराण असून त्यांचे पुढें लोमहर्षणानें अठरा निरनिराळे ग्रंथ केले. पण हीं मूळचीं पुराणें आणि हल्लींचीं पुराणें एक नव्हत. कारण, वायुप्रोक्त म्हणून जें वनपर्वांत वर्णन कलियुगाचें केलें आहे, त्यांत आणि हल्लींच्या वायुपुराणांत फरक दिसून येतो. असो. वायुपुराणांत हॉपूकिन्सनें दाखविल्याप्रमाणें कलियुगांत सोळा वर्षांहूनही लहान मुली प्रसवतील असें वर्णन असून, महाभारतांत पांचसहा वर्षांच्या मुली प्रसवतील असें वर्णन आहे अर्थात् वायुपुराणाच्या पुढें महाभारतांतील वर्णन गेलेलें आहे, यांत आश्चर्य नाहीं. परंतु महाभारतांतील वर्णन जुन्या वायुपुराणावरून घेऊन वाढविलें आहे. पुराण,

आख्यान, उपाख्यान, गाथा आणि इतिहास असे निरनिराळे शब्द महाभारतांत येतात. त्यांचे निरनिराळे भेद असे दिसतात की, आख्यान एकाच वृत्ताच्या संबंधानें असून इतिहास हा शब्द इति+ह+आस अशा अर्थानें बरेंच प्राचीन वृत्त या अर्थी असावा. असो.

न्यायशास्त्र.

नारदाच्या सभापर्वातील स्तुतीमध्यें खालील श्लोक आहेत.

ऐक्यसंयोगनानात्वसमवायविशारदः ।
पंचावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषवित् ।
उत्तरोत्तरवक्ताच वदतोपि बृहस्पतेः ।

असें वर्णन आहे. यातील ऐक्य, संयोग, नानात्व इत्यादि वर्णन कोणत्या शास्त्राचें आहे हें सांगणें कठीण आहे. टीकाकारानें असें सांगितलें आहे कीं, हें वर्णन सर्व शास्त्रांना सारखें लागू पडतें. आमच्या मतें हें वर्णन आणि विशेषतः समवाय शब्द न्यायशास्त्राचा दर्शक असावा. गौतमाचें न्यायशास्त्र महाभारतकाळी प्रचलित असावें, असें मानण्यास हरकत नाही. किंबहुना पंचावयवयुक्त वाक्य हें गौतमाच्या न्यायशास्त्रातील सिद्धांतासच लागू पडतें. गौतमाचा उल्लेख महाभारतांत नाही आणि गौतमानें न्यायशास्त्र कधीं उत्पन्न आलें हेंही अद्यापपर्यंत निश्चित झालेलें दिसत नाहीं. जी न्यायसूत्रें हल्लीं प्रसिद्ध आहेत, ती महाभारताच्या नंतरची आहेत, यांत शंका नाहीं परंतु न्यायशास्त्र महाभारताच्या पूर्वीचें आहे ही गोष्ट

न्यायतन्त्राण्यनेकानितैस्तैरुक्तानि वादिभिः ।

असें शांतिपर्व अध्याय २१० यांत सांगितलें आहे. या न्यायाचा उपयोग वादविवादामध्यें होत असे असें स्पष्ट दिसतें. कारण, यांत वादी शब्द मुद्दाम योजिलेला आहे.

बृहस्पतीहूनही उत्तरोत्तरवक्ता असें नारदाचें वर्णन केलेलें आहे. यावरून न्यायशास्त्र लॉजिक् याच्याचबरोबर वक्तृत्वशास्त्र अथवा ऱ्हेटॉरिक् महाभारतकाळीं प्रचलित असलेंच पाहिजे. वक्त्याला श्रोत्याच्या मनावर आपल्या भाषणानें पूर्ण परिणाम करण्याची इच्छा असल्यास त्यास ऱ्हेटॉरिक् हें अवश्य साध्य असलें पाहिजे आणि प्राचीनकाळी निरनिराळ्या धर्मांच्या वादविवादात हेतुविद्या व वक्तृत्वशास्त्र या दोहोंचाही उपयोग होत होता. एकाच्या बोलण्यावर दुसऱ्यानें कडी करणें हें वादविवादात फारच उपयोगी पडत असतें हें सांगणें नको आणि अशा प्रकारचे वादविवाद तत्त्वज्ञानाच्या विषयावर आपल्यासमोर झालेले ऐकण्याची प्राचीन राजे लोकांस भारती काळात फारच आवड होती. अशा प्रकारची आवड ग्रीक लोकातही असून अशीं लेखी संभाषणें प्लेटोनें लिहिलेली अस्तित्वांत असून ती सर्व जगतातील लोकास अद्याप आनंद देत आहेत. वक्तृत्वशास्त्राचा उगम या कारणानें जसा ग्रीस देशांत झाला त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांतही महाभारतकाळीं झाला होता. परंतु हें शास्त्र पुढें वाढलें नाहीं आणि त्याच्या ऐवजी अलंकारशास्त्र मात्र उत्पन्न होऊन त्यानें एका प्रकारची कृत्रिमता संस्कृत गद्य-पद्य रचनेस आणली. वक्तृत्वशास्त्र महाभारतकाळीं असावें याची साक्ष आपल्याला महाभारतांतील सुलभाजनकसंवादांत पटते. ह संवाद कांहीसा प्लेटोच्या संवादासारखा एकावर एक वरचढ करणारा अशा प्रकारचा आहे. या संवादांत सुलभेनें आपल्या उत्तराच्या आरंभीं वाक्य कसें असावें आणि त्याचे गुणदोष कोणते, हें वर्णन केलेलें आहे. त्याचा उतारा येथें देण्याची आवश्यकता नाही. तथापि वाचकांनीं भाषांतर पुस्तक ६ पान ७१९ पाहावें. एकंदर हा सुलभाजनक संवाद वाचण्यासारखा

आहे. असो. वक्तृत्वशास्त्राच्या ऐवजीं अलंकारशास्त्र उत्पन्न झाल्यानें उपनिषदांतील वक्तृत्वपूर्ण आत्म्यावरील प्रवचनें किंवा सुलभाजनकसंवादासारखे संवाद आपल्यास महाभारताच्या पुढील वाङ्मयांत दिसत नाहींत.

धर्मशास्त्र.

धर्मकामार्थमोक्षेषु यथावत्कृतनिश्चयः ।
तथा भुवनकोशस्य सर्वस्यस्य महामातिः ।।

असें नारदाचें यापुढें वर्णन आहे. यावरून धर्मशास्त्र, कामशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि मोक्षशास्त्र अशीं चार शास्त्रें असलींच पाहिजेत. खुद्द महाभारतास धर्मशास्त्र व कामशास्त्र अशी संज्ञा दिलेली आहे. महाभारतांत धर्मशास्त्राचा उल्लेख अनेक वेळां आलेला आहे. किंबहुना महाभारत सौतीनें मुख्यतः धर्मशास्त्र बनविलें ही गोष्ट आम्ही अन्यत्र सांगितलेली आहे. महाभारतांत नीतिशास्त्राचाही उल्लेख आलेला आहे. हें नीतिशास्त्र कोणत्या प्रकारचें होतें याचा निश्चय करतां येत नाही. तथापि तें राजनीति व व्यवहारनीति या दोहोंना धरून असलें पाहिजे. अर्थशास्त्राला वार्ताशास्त्र असेंही म्हटलें आहे आणि मोक्षशास्त्राला आन्वीक्षिकी अशी संज्ञा आहे. (सभा आणि शांतिपर्व अ० ५९) मानवधर्मशास्त्राचा उल्लेख एके ठिकाणीं आलेला आहे आणि राजधर्मही एके ठिकाणीं उल्लेखिले आहेत. एकंदर नीतिधर्म मुख्यतः शुक्र आणि बृहस्पति यानीं सांगितलेले होते ही गोष्ट महाभारतांत अनेक ठिकाणीं आलेली आहे. शांतिपर्वाच्या प्रारंभींच सांगितलेलें आहे कीं, बृहस्पतीनें एक लक्ष श्लोकांचें नीतिशास्त्र केलें आणि उशनसानें तें लहान केलें आणि यापुढें राजशास्त्राचे कर्ते शांतिपर्व अध्याय ५८ यांत सांगितलेले आहेत. ते मनु, भारद्वाज आणि गौरशिरस् असे होत. (भा० पु० ६ पा० ११०) या कल्पांचा किंवा बृहस्पतीच्या नीतिशास्त्राचा हल्लीं कोठेंही पत्ता नाहीं. परंतु शुक्रनीति हा ग्रंथ अजूनही अस्तित्वांत आहे. या नीतिमध्यें संधि, विग्रह इत्यादि राजकीय विषयांची बरीच माहिती आहे. असो.

तथा भुवनकोशस्य सर्वस्यास्य महामतिः ।

या वाक्यांत सांगितलेलें शास्त्र म्हणजे भुवनशास्त्र असलें पाहिजे. एकंदर पृथ्वी किती मोठी आहे, तिचे किती विभाग आहेत आणि एकंदर विश्व कसें आहे, या गोष्टीची माहिती या शास्त्रांत दिलेली असावी. अर्थात् इंग्रजींत ज्यास कॉसमॉलजी असें म्हणतात तें शास्त्र महाभारतकाळीं निराळें असलें पाहिजे. महाभारतांतील भूवर्णन वगैरे माहिती त्यांतूनच घेतलेली असावी. विद्वान् मनुष्याचे एकंदर अध्ययनाचे विषय याप्रमाणें नारदाच्या वर्णनात आले असून निरनिराळ्या मोक्षशास्त्रांचें ज्ञानही त्यास होतें. ही शास्त्रें म्हटली म्हणजे सांख्य, योग, वेदान्त वगैरे होत.

सांख्ययोगविभागज्ञः निर्विवित्सुः सुरासुरान् ।

असें नारदाचें आणखी वर्णन केलेलें आहे. सांख्य, योग, वेदान्त, इत्यादि तत्त्वज्ञानांचे ग्रंथ महाभारतकाळीं अनेक होते ही गोष्ट निर्विवाद आहे. परंतु त्यांपैकीं हल्लीं एकही ग्रंथ शिलक नाहीं. त्यांतील बहुतेक तत्त्वें महाभारतांत आलींच आहेत. महाभारतानंतर या तत्त्वज्ञानावर निरनिराळी सूत्रें उत्पन्न होऊन तींच लोकांत मान्य झाली. यामुळें महाभारतही मागें पडलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तथापि, या तत्त्वज्ञानांचा ऐतिहासिक दृष्ट्या विचार करणें असल्यास तो महाभारतावरूनच होऊं शकतो आणि त्याप्रमाणें आम्हीं तो निराळ्या ठिकाणी केलेला आहे.

राजनीति.

सन्धिविग्रहतत्त्वज्ञस्त्वनुमानविभागवित् ।

षाड्गुण्यविधियुक्तश्च सर्वशास्त्रविशारदः ॥

असें नारदाचें आणखी पुढें वर्णन आहे. यांतील संधि, विग्रह आणि षाड्गुण्यविधियुक्त शास्त्र हें पूर्वोक्त नीतिशास्त्राचें स्पष्टीकरण आहे. यांत आणखी अन्य शास्त्र उल्लिखित नाहीं. बृहस्पतीच्या नीतिचाच हा भाग आहे. "संधि, यान, परिगृह्यासन, द्वैधीभाव, अन्य नृपाश्रय आणि विगृह्यासन या षड्गुणांचे गुणदोष राजनीतींत सांगितले आहेत" भा० पु० ६ पा० ११९. तसेंच अनुमानविभागवित् हें वाक्य न्यायशास्त्राला उद्देशून आहे. असो.

युद्धगांधर्वसेवीच सर्वत्राप्रतिघस्तथा ।

असें नारदाचें शेवटचें वर्णन आहे. यांत युद्धशास्त्र आणि गान्धर्वशास्त्र यांचेंही ज्ञान नारदास होतें असें सांगितलें आहे. युद्धशास्त्र महाभारतांत अनेक ठिकाणीं उल्लिखित आहे आणि या युद्धशास्त्राचीं अनेक सूत्रें होतीं. अश्वसूत्र, गजसूत्र, रथसूत्र, नागरसूत्र यामध्यें शहरांची व किल्ल्यांची कशी रचना करावी याचें वर्णन होतें. एकंदर युद्धशास्त्र धनुर्वेद म्हणून प्रसिद्ध होतें. या धनुर्वेदाचे किंवा सूत्रांचे कर्ते भरद्वाज होते. आणि गान्धर्व म्हणजे गायनशास्त्र याचे कर्ते नारदच होते.

गांधर्वं नारदो वेद, भरद्वाजो धनुर्ग्रहम् ।
देवर्षिचरितं गार्ग्यः कृष्णात्रेयः चिकित्सितम् ॥
(शांतिपर्व २१०)

तेव्हां नारद हाच गांधर्वाचा किंवा गान वगैरे शास्त्रांचा मुख्य प्रवर्तक आहे. या शास्त्राची प्रगति महाभारतकाळीं बरीच झाली होती. असो. देवर्षिचरित (ज्योतिष) याचा प्रवर्तक गार्ग्य आणि वैद्यशास्त्राचा प्रवर्तक कृष्णात्रेय यांचे ग्रंथ हल्लीं प्रचलित नाहींत. तथापि त्यांतील माहिती कचित् अध्यायांत थोडीशी आलेली आहे.

स्मृत्या व इतर विषय.

नारदाच्या वरील स्तुतीत महाभारतकाळीं ज्ञात असलेलीं सर्व शास्त्रें उल्लिखित केलेलीं आहेत. अर्थात् तो सर्वविद्यापारंगत होता असें दाखविण्याचा महाभारताचा हेतु दिसतो. यावरून ही यादी बहुतेक संपूर्ण झालेली आहे असें मानण्यास हरकत नाहीं. या यादींत स्मृतींचें नांव मुळींच आलेलें नाहीं. याचें प्रथमदर्शनीं आश्चर्य वाटतें. परंतु महाभारतकाळीं कोणत्याच स्मृति अस्तित्वांत नव्हत्या असें आमचें मत आहे. मनुस्मृति ही पाठीमागची आहे आणि इतर स्मृत्या अर्थातच पाठीमागच्या दिसतात. मनूचें धर्मशास्त्र हें कदाचित् महाभारताच्या पूर्वीचें असेल कारण मनूच्या वचनांचा उल्लेख किंवा मनूच्या आज्ञांचा उल्लेख महाभारतांत वारंवार येतो. स्मृतींचा उल्लेख येथें नाहीं. हें कदाचित् प्रमाण स्मृतींच्या अस्तित्वाबद्दल मान्य होण्यासारखें नाहीं. कारण, वरील यादी केवळ नारदाच्या अधीत विषयांची संपूर्ण नसेल असें आपल्यास मानतां येईल. याच ठिकाणीं छांदोग्य उपनिषदांतील एक उतारा घेण्यासारखा आहे. कारण, त्यांत नारदानें स्वमुखानेंच मी काय काय विषय शिकलों आहें हें सनत्कुमारास सांगितलेलें आहे. नारद शिष्य होऊन सनत्कुमारापाशीं अध्यात्मज्ञान शिकण्यासाठीं गेला त्या वेळेस सनत्कुमारानें नारदास विचारिलें, तूं आतांपर्यंत काय अध्ययन केलें आहेस ?

---

१ महास्मृतिं पठेद्यस्तु तथैवानुस्मृतिं शुभाम् ।
तावप्येतेन विधिना गच्छेतामत्सलोकताम् ॥ ३०

असा श्लोक शां० अ० २०० यात आला आहे. त्यात महास्मृति म्हणजे मनुस्मति घ्यावी असें टीकाकार म्हणतो. पण अनुस्मृति म्हणजे काय ? आणि येथ जपाचा प्रश्न आहे. आमच्यामतें येथें भगवद्गीता व अनुगीता अभिप्रेत असाव्या.

त्या वेळेस नारदानें जबाब दिला.—" ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, इतिहासपुराण, व्याकरण, पित्र्य, राशि, दैवनिधी, वाको वाक्यमेकायनम्, वेदविद्या, ब्रह्मविद्या, भूतविद्या, क्षत्रविद्या, नक्षत्रविद्या आणि सर्पदेवजनविद्या मी शिकलों आहें " यांत १६ विद्या नारदानें येथें परिगणित केलेल्या आहेत. यांतील कांहीं कांहीं विषय कोणते हें ठरविणें फार कठीण आहे. उदाहरणार्थः—व्याकरणाला येथें वेदानां वेदम् । असें म्हटलें आहे. टीकाकारानें नक्षत्र विद्या म्हणजे ज्योतिष आणि ब्रह्मविद्या म्हणजे छंदश्शास्त्र असें ठरविलेलें आहे आणि पित्र्य शब्दानें कल्पसूत्र घेतलेलें आहे. राशि म्हणजे गणितशास्त्र आणि वाकोवाक्यमेकायनम् । हें काय होतें हें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. देवविद्या म्हणजे शिक्षा असा अर्थ आचार्यांनीं केलेला आहे आणि सर्पदेवजनविद्या म्हणजे सर्पांच्या विषावर देण्याचीं औषधें तसेंच, नृत्य, गीत, शिल्पशास्त्र व कला वगैरे यांत येतात असें आचार्यांनीं वर्णिलेलें आहे. असो. राशि म्हणजे गणित हें एक शास्त्र उपनिषत्कालीं प्रसिद्ध होतें आणि त्याचा अभ्यास महाभारतकाळापर्यंत बराच पुढें गेलेला होता असें मानलें पाहिजे. राशि हा शब्द त्रैराशिकांत येतो. या गणितशास्त्राचा उल्लेख महाभारतांत जरी नाहीं तरी अनेक प्रमाणांवरून गणितशास्त्र हें मूळ भरतखंडांतच उत्पन्न झालें; विशेषतः दहा आंकड्यांचें गणित येथूनच सर्व ठिकाणी पसरलें, ही गोष्ट आतां मान्य झालेली आहे. असो. निरनिराळ्या शास्त्रांचा उल्लेख वरील यादींत आहे त्यांत महाभारतापेक्षां गणित व वैद्यक हे विषय अधिक आहेत. या अनुमानावरून स्मृतींचा उल्लेख जरी नारदाच्या एकंदर विद्यांत नसला तरी तो निश्चयानें स्मृति नव्हत्या असें सांगूं शकत नाहीं. वैदिक वाङ्मयाशिवाय बाकीचे प्रमाणभूतग्रंथ म्हणजे स्मृति, असा अर्थ श्रुति शब्दाच्या विरोधानें महाभारत काळानंतर उत्पन्न झाला असावा. कारण, बादरायणाच्या ब्रह्मसूत्रामध्यें स्मृतेश्च इतिचस्मर्यते । इत्यादि प्रयोगांत महाभारताचाच आधार घेतलेला आहे हें प्रसिद्ध आहे.

इतर शास्त्रें व उल्लेख

नीतिशास्त्र सांगणारा एक शंबर हा होता असें दिसतें. दोनतीन ठिकाणीं त्याचें नांव आलें आहे.

नातः पापीयसींकांचिदवस्थां शंबरोऽब्रवीत् ।
यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ २२
(उ० अ० ७२)

पद्म शब्द संख्यावाची महाभारतांत कित्येकदां आला आहे.

तस्थौ पद्मानि षट्चैव पंचद्वे चैव मानद ॥
(शांति० अ० २५८, १९)

किंबहुना सभापर्वांत सख्येचे सर्व शब्द हल्लीं प्रचारांत असल्याप्रमाणें आले आहेत, ते येथें देण्यासारखे आहेत.

अयुतं प्रयुतं चैव शंकुं पद्मं तथार्बुदम् ।
खर्वं शंखं निखर्वं च महापद्मं च कोटयः ॥
मध्यं चैव परार्धं च सपरं चात्र पण्यताम् ॥
(स० अ० ६५-४)

यावरून गणित शास्त्रांत अंकगणिताची प्रगति महाभारतकाळीं बरीच झाली होती. किंबहुना अंकगणितशास्त्र हें भारती आर्यांचें असून येथूनच सर्वत्र प्रसृत झालें, ही परंपरा खरी दिसते. गणितशास्त्रांत झाडांची पानें व फळें हीं गणितानें जाणण्याची कला ऋतुपर्णास अवगत होती असें वर्णन आहे. शालिहोत्रांत घोड्यांच्या अंगावरचे शुभअशुभ भोंवरेही वर्णिले आहेत. जरासंधाच्या कथेंत कुस्तींच्या पेचांचीं नांवें आलीं आहेत. तसेंच दम न लागण्याच्या औषधि व उपाय वर्णिले

आहेत. कषाय व घृतें वैद्यशास्त्रांत उल्लेखिलीं आहेत.

ते पिबन्तः कषायांश्च सर्पींषि विविधानिच ।
दृश्यन्ते जरया भग्ना नगा नागैरिवोत्तमैः ॥
(शांति० ३३२)

आकाशांतले निरनिराळे वायुही वर्णिलेले आहेत. निरनिराळे गंध (धूप) कसे तयार करावयाचे याचें वर्णन अनुशासनपर्वांत आहे.

तलवद्दृश्यते व्योम खद्योतो हव्यवाडिव ।
न चैवास्ति तलो व्योम्नि खद्योतेव हुतावहः ॥

हा श्लोक लक्षात घेण्यासारखा आहे.

स्मृतिशास्त्राचाही उल्लेख महाभारतांत एके ठिकाणीं दिसतो. अनुशासनपर्वांतील उमा-महेश्वर संवादांत

वेदोक्तः प्रथमो धर्मः स्मृतिशास्त्रगतोऽपरः ।
शिष्टाचीर्णोपरः प्रोक्तस्त्रयोधर्माः सनातनाः ॥
(अ० १४१–६५:)

स्मृतिशास्त्र म्हटलें आहे तें धर्मशास्त्र मानवादि किंवा बौद्धायनादिकांना उद्देशून म्हटलें असावें. आपस्तंब धर्मशास्त्र वगैरे धर्मशास्त्राचे लहान ग्रंथ महाभारतापूर्वीं होते. परंतु कोणा चींही नांवें महाभारतांत नाहींत. मनूचें नांव येतें. मनूच्या वचनाचे कांहीं दाखले सांपडतात. पण मनुस्मृतीचें किंवा इतर स्मृतींचें नांव महाभारतांत आलेलें नाहीं हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. या वचनास धरूनच स्मृतींत धर्माची व्याख्या केलेली आहे किंवा यांतील व्याख्या इतरत्र ठिकाणची घेतलेली आहे हें संदिग्ध आहे. असो; हा संवादही फार मौजेचा आहे आणि यांत एकंदर धर्म थोडक्यांत सांगितला आहे. (अ० १३९–१४८)

विद्या जंभकवार्तिकैः ब्राह्मणैः ।

असा उल्लेख उद्योगपर्वांत असून पीतक माक्षिक (सुवर्ण माक्षिक) याचा उल्लेख आहे. (अ० ६४) यांत जंभक म्हणजे कांहीं रसायनक्रिया त्या वेळीं माहीत असावी असा बोध होतो. धातूंची माहिती होतीच हें अन्यत्र सांगितलें आहेच.

सभा० अ० ११ यांत पुढील श्लोक आहे.

भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवंति विशाम्पते ।
नाटका विविधाः काव्यकथाख्यायिककारिकाः॥

तर्कयुक्त भाष्यें देह धारण करून प्रजापति-सभेंत असतात तसेंच नाटकें, काव्यें, कथा, आख्यायिका, कारिकाही असतात या वर्णनावरून अलीकडील वाङ्मयाचे बहुतेक प्रकार महाभारतकाळीं होते. हे ग्रंथ कोणाचे होते याचा उल्लेख नाहीं. भाष्यें कोणत्या विषयावरचीं याचाही उल्लेख नाहीं. ही भाष्यें लहान असावींत. पतञ्जलीचें महाभाष्य या वेळी होतें असें म्हणतां येत नाहीं. पतञ्जलीच्या भाष्यास “ महाभाष्य ” हें नांव आहे येथें भारत महाभारत असाच भेद दिसतो. महाभाष्याचें नांव कोठें आलेलें नाही. ग्रंथ प्रजापतिसभेंत देहधारी असतात, पण ग्रंथकार कोठें सभेंत असल्याचें वर्णन नाही. ग्रंथ पूज्य असले तरी ग्रंथकार पूज्य असतात असें नाहीं, किंबहुना पुष्कळवेळां नसतात. निदान महाभारतकाळीं भाष्य, नाटकें, काव्य, आख्यायिका इत्यादिकांचे पूज्य ग्रंथकार उत्पन्न झाले नव्हते असेंच मानावें लागतें.

एकंदर महाभारतकाळीं प्रसिद्ध असलेले अध्ययनाचे विषय अथवा शास्त्रें वरप्रमाणें आहेत. हे विषय म्हटले म्हणजे वेद, धर्मशास्त्र, तत्त्वज्ञान, राजनीति, व्याकरण, गायन, भाषाशास्त्र अथवा निरुक्त आणि युद्ध, शेती, वैद्यक, गणित, ज्योतिष व शिल्पशास्त्र

१ भारती आर्यांची कल्पकता व तर्कशक्ति किती विशाल होती हे पुढील श्लोकावरून दिसून येईल. सूक्ष्मयोनीनिभूतानि तर्कगम्यानिकानिचित् । य क्षणोपि निपातेन येषां स्यात्स्कधपर्ययः ॥ शां. अ. १५-२६ यांत अलीकडच्या “ बासीला ” सूक्ष्म जतूंचा उल्लेख आहे.

याप्रकारचे होते. त्यांपैकीं कित्येक विषय अगदीं पूर्णतेस पोंचलेले होते म्हणजे तत्त्वज्ञान, व्याकरण, राजनीति वगैरे विषय इतक्या पूर्णतेस पोंचले होते कीं, त्याच्या पलीकडे विशेष वाढ हिंदुस्थानांत त्या काळानंतर झालेली नाहीं. काव्य अथवा ललितवाङ्मय हे विषय निर्माण झाले नव्हते. नाटकांचा उल्लेख महाभारतांत आहे. नाटक करणाऱ्या ब्राह्मणांचा व नटानें स्त्रीवेष घेतल्याचाही उल्लेख आहे. परंतु कोणत्याही ग्रंथाचा अथवा ग्रंथकाराचा उल्लेख नाहीं हें वर सांगितलेंच आहे. यांचें आर्षवाङ्मय महाभारतानंतर उत्पन्न होऊन कित्येक शतकांनीं त्याला ऊर्जितदशा आली आणि त्याचा प्रारंभ महाभारत आणि रामायण या आर्ष काव्यांनींच झाला. भारतीकाळांत जो तत्त्वज्ञानाचा पूर्ण विचार झाला, त्याचाच निष्कर्ष षड्दर्शनांनीं आपल्या विशिष्ट सूत्रांनीं केला. हीं सूत्रें अतिशय पूर्ण व सर्व बाजूंनीं विचार करून थोडक्यांत सांगितलेलीं असल्यानें सर्वांस मान्य झालीं आहेत; हें सांगावयास नको. यामुळें तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनें भगवद्गीतेशिवाय महाभारत कांहीं मागें पडलें.

